

POLITIČKA UPOTREBA PROŠLOSTI

O ISTORIJSKOM REVIZIONIZMU
NA POSTJUGOSLOVENSKOM
PROSTORU

Zbornik radova
AKO, Novi Sad 2013.

IZDAVAČ
Alternativna kulturna organizacija – AKO
Vojvode Bojovića 13, Novi Sad

*

UREDNICI
Dr Momir Samardžić
Mr Milivoj Bešlin
Srđan Milošević

*

RECENZENTI
Dr Olga Manojlović Pintar
Dr Tvrtko Jakovina

*

PROJEKAT PODRŽALA
Rosa Luxemburg Stiftung – Southeast Europe

*

LEKTURA I KOREKTURA
Sava Kuzmanović

*

DIZAJN
Daško Milinović

*

PRELOM
Branka Žarković

*

ŠTAMPA
Tramaxion, Novi Sad, decembar, 2013.

*

TIRAŽ
300

CIP - katalogizacija u publikaciji
Библиотека Матице српске , Нови Сад

930.1(497.1) (082)

POLITIČKA upotreba prošlosti : o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru
[urednici Momir Samardžić , Milivoj Bešlin , Srđan Milošević] .- Novi Sad : Alternativna
kulturna organizacija – AKO, 2013 (Novi Sad : Tramaxion) . - 350 str . ; 25 cm
Tiraž 300 . – Napomene i bibliografske reference uz tekst .
ISBN 978-86-913171-6-4

a) Историографија – Ревизионизам - Југославија – Зборници

COBISS.SR – ID 282544647

SADRŽAJ

UMESTO PREDGOVORA

Srđan Milošević, *Istorijski revizionizam i društveni kontekst*.....11

1. ISTORIOGRAFSKI OKVIRI ISTRAŽIVANJA REVIZIONIZMA

Dr Drago Roksandić, *Historijski revizionizam i/ili južnoslavenska historiografija poslije raspada Jugoslavije*.....27

Dr Ranko Končar, *Nekoliko zapažanja o pojavama revizionizma u srpskoj historiografiji*.....35

2. ISTORIJSKI REVIZIONIZAM I IDEOLOGIJA

Dr Olivera Milosavljević, *Tri lica jednog pisca. Crnjanski i fašizam 2007 – 1967 –1937*.....41

Dr Đokica Jovanović, *O ideološkoj upotrebi nacionalnog mita*.....61

3. „NOVA“ ISTORIJA ZA NOVI IDENTITET: DRUGI SVETSKI RAT KAO CENTRALNA TEMA ISTORIJSKOG REVIZIONIZMA

Dr Bojan Godeša, *Drugi svetski rat u Sloveniji i pitanje revizije*.....73

Mr Milivoj Bešlin, *Četnički pokret Draže Mihailovića – najfrekventniji objekat istorijskog revizionizma u Srbiji*.....83

Milan Radanović, *Političke i istorijske kontroverze deklaracije o osudi akata protiv civilnog mađarskog stanovništva u vojvodini*.....143

4. ISTORIJSKI REVIZIONIZAM O SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI: PREISPITIVANJA I ISTRAŽIVANJA

Milan Radanović, *Kontroverze oko kvantifikovanja i strukturisanja stradalih u Srbiji nakon oslobođenja 1944–1945*.....157

Dr Aleksandar Sekulović, *O pravnoj valjanosti suđenja Draži Mihailoviću 1946. godine i o pravnoj valjanosti postupka za njegovu rehabilitaciju*.....221

Dr Gordana Stojaković, *Žene u novim profesijama 1945–1950: pogled na svakodnevni život žena kroz štampu Antifašističkog fronta žena*.....243

5. U POTRAZI ZA POŽELJNOM SLIKOM PROŠLOSTI: ISTORIJSKI REVIZIONIZAM U KULTURI, MEDIJIMA I JAVNOM PROSTORU

Dr Dragan Markovina, *Između crvenog i crnog: Split i Mostar u kulturi sjećanja. Komparativno-historijska studija*.....265

Dr Aleš Gabrič, *Dostignuća istoriografije u medijskoj slici*.....297

Dr Srđan Radović, *Istorijski revizionizam i imenovanje javnih prostora u savremenim balkanskim društvima*.....313

Nebojša Dragosavac, *“Prepakivanje istorije” masovnim preimenovanjem beogradskih ulica*.....333

NAPOMENA UREDNIKA

Prvog i drugog decembra 2012. u Novom Sadu, u organizaciji *Alternativne kulturne organizacije* (AKO), održan je naučni skup pod nazivom **Politička upotreba prošlosti: Istorijski revizionizam na postjugoslovenskom prostoru**. Konferencija je bila posvećena jednoj od najaktuelnijih pojava u savremenoj historiografiji – istorijskom revizionizmu. Iako je reč o veoma rasprostranjenom fenomenu, istorijski revizionizam nije bio česta tema naučnih skupova, okruglih stolova ili drugih formi diskusija i dijaloga među istoričarima i drugim istraživačima koji se ovom problematikom bave. Društvene i humanističke nauke, društvena misao i uopšte sve javne socijalne prakse koje referišu na prošlost dobijaju, osobito u dramatičnim i prelomnim istorijskim trenucima, posve očekivano, ambivalentnu ulogu tumača ali i sredstva legitimacije novog stanja. Postavlja se, ipak, logično i kompleksno pitanje: kako i zašto se dešava da se ta, uvek i svuda ambivalentna uloga koju odnos prema prošlosti igra u društvu, u pojedinim manifestacijama dominantno svede na jednu dimenziju – izrazito ideološko-legitimacijsku u odnosu na, u savremenosti, dominantnu ideologiju, čak i po cenu zanemarivanja nekih nepobitno utvrđenih naučnih polazišta i saznanja? Na to pitanje nema jednostavnog ni jedinstvenog odgovora, ali se on svakako mora potražiti upravo kroz istraživanja i pokušaje šire konceptualizacije njihovih rezultata. Zbornik koji predajemo čitalačkoj publici je, u tom smislu, zajednički napor nekolicine autora da se na to pitanje ponude odgovori, različitog stepena opštosti ali, uvereni smo, podjednako historiografski relevantni, čime on zapravo nastoji da delimično ispuni jednu prazninu, kako teorijsko-metodološku, tako i u domenu sasvim konkretnih istraživačkih pitanja vezanih za različite manifestacije istorijskog revizionizma.

Zahvaljujemo se Rosa Luxemburg Stiftung – Southeast Europe, bez čije podrške i pomoći konferencija ne bi bila moguća. Veliku zahvalnost dugujemo čitavom timu *Alternativne kulturne organizacije* iz Novog Sada. Skupština Autonomne Pokrajine Vojvodine ustupila je svoju svečanu salu za održavanje dvodnevne konferencije, na čemu smo posebno zahvalni. Naposljetku, hvala svim učesnicama i učesnicima konferencije, jer su dali doprinos otvaranju važnih pitanja i postavljanju ove značajne teme u javni diskurs.

Urednici

UMESTO PREDGOVORA

Istorijski revizionizam i društveni kontekst

Srđan Milošević
istraživač saradnik,
Institut za noviju istoriju, Beograd

UDK: 94(100)“1939/1945” : 316.64

1.

Istorijska nauka ne poznaje veliki broj pojmova koji se mogu svrstati u *naučne termine* u strogom smislu te reči,¹ pri čemu je upotreba pojmova čije je precizno definisanje inače ključno za razumevanje samog problema koji se obrađuje, veoma različita u radovima različitih istoričara. Čak su i pojmovi *istorija* i *istoriografija* višeznačni i njihovo značenje u konkretnoj upotrebi često je vidljivo jedino iz konteksta u kom se upotrebljavaju. Činjenica da sami istoričari često ne preciziraju u kom značenju koriste određeni pojam ponekad otežava njihovu komunikaciju, pa se neretko dogodi da se među njima pojavi nerazumevanje i nesporazum samo zbog toga što se pridaje različito značenje istoj reči. Upravo to je slučaj, možda više nego u bilo kom drugom primeru, i sa pojmom *revizionizam*, koji istoričari upotrebljavaju u različitim značenjima, iz čega se rađaju nesporazumi, koji se ne mogu prevazići pokušajem unifikacije upotrebe termina, već jedino razumevanjem ovih različitih upotreba u svakom konkretnom slučaju.

Istoriijat upotrebe pojma *revizionizam* vezuje se za početak 20. veka i imenovanje nerevolucionarne grane marksizma.² U historiografiji se pojam *revizionizam* koristi od međuratne epohe i u vezi je sa

¹ O problemima sa naučnom terminologijom društvenih nauka vidi: Fred W. Riggs, „The importance of concepts: Some considerations on how they might be designated less ambiguously”, *The American Sociologist* 14 (1979), str. 172–185; Pokušaj da se pruži jedan pregled istoriografskih pojmova predstavlja knjiga *Историчари – Лексикон појмова*, прир. Р. ван Дилмен, Београд, 2010, kao i *Les mots de l'historien*, прир. N. Offenstadt, Toulouse, 2004. U ovim knjigama su skupljeni nazivi određenih istorijskih fenomena (fašizam, nacija...) zajedno sa nazivima određenih metodoloških pojmova (istorijski izvori) ili pak specifičnih metodoloških postupaka (istoricizam, naracija i sl.)

² Pojmovi *revizionistički* i *revizionisti* sreću se i ranije, već sredinom 19. veka, u SAD. (*Online Etymology Dictionary*, <http://www.etymonline.com/index.php?term=revisionism>). Revizionistima su nazivani zagovornici izmena u francuskom ustavu, krajem 19. veka (*Le Dictionnaire culturel en langue française*, s. v. Révisionnisme.) Takođe, revizionizmom je imenovan i zahtev za reviziju procesa Dražfusua. (*Encyclopédie philosophique universelle. Les notions philosophiques: dictionnaire*, ed. Sylvain Auroux, s. v. Révisionnisme; V. Petrović, „(Ne)legitimni revizionizam: pravo i (pseudo)istoriografske revizije na zapadu i istoku”, *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, ur. Husnija Kamberović, Sarajevo 2007, str. 22, 23.) Pojam *revizionizam* se od početka 20. veka (često se navodi 1903. godina) koristio za označavanje odstupanja od revolucionarnog marksizma. (L. Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, vol. II, str. 98.)

nastojanjem da se izmeni dominantno tumačenje o odgovornosti Nemačke za izbijanje Prvog svetskog rata.³ Oba značenja imala su negativnu konotaciju, ali je u međuvremenu došlo do evolucije pojma, osobito u historiografiji. U rečniku istoričara na levici revizionizam je i dalje pretežno imao negativno značenje, ali je zanimljivo da su revizionistima označeni i američki naučnici koji su pripadali Novoj levici i koji su sedamdesetih godina 20. veka osporili totalitarnu paradigmu prisutnu u ondašnjoj sovjetologiji. Njih su revizionistima označili upravo zagovornici totalitarne paradigme, imenujući svoje neistomišljenike jednim pojmom koji je imao pežorativan prizvuk, ali su oni taj naziv prihvatili.⁴ Zatim se pojam koristio za imenovanje čitavog niza društveno malo relevantnih reinterpretacija prošlosti, bilo u pozitivnom, bilo u negativnom značenju.

Ipak, u historiografiji je pojam revizionizam od pedesetih godina 20. veka ostao snažno vezan za reinterpretaciju Drugog svetskog rata, započetu radovima američkog istoričara Harija Elmera Bernsa, koji je odgovornost za početak rata prebacivao na veliku Britaniju i negirao holokaust.⁵ Konačno, u vezi sa negiranjem holokausta pojam je snažno reaktualizovan osamdesetih godina 20. veka, za šta će se s vremenom razviti drugi naziv. Revizionisti holokausta prihvatili su naziv „revizionisti“ kao nešto pozitivno, braneći pravo na „kritičko promišljanje“, tako da je uz prethodnu upotrebu pojma u različito konotiranim značenjima došlo do pravog semantičkog haosa.

Uočavajući najrazličitije upotrebe pojma revizionizam i opisujući dato stanje stvari, Stiven Hou zaključuje da je revizionizam „mrska etiketa, politička i historiografska. U različitim kontekstima... označavao je puno toga: od ljudi koji misle da engleski građanski rat ima kratkoročne političke uzroke pre nego dugoročne socijalne, do ljudi koji poriču da su nacisti ubijali Jevreje“.⁶ Ne bez prizvuka ironije, o revizionizmu je pisao i Giorgos Antoniu: „Revizionizam“ je zasigurno jedan od najkontroverznijih termina u društvenim naukama. Kliše u većini radova o ovom pojmu je da na početku autor tvrdi kako je postupak revizionizma urođen istorijskoj analizi. Onda odjednom sledi jedno 'međutim'; analiza se nastavlja ukazivanjem na poricanje

³ Revizionistima su nazivani istoričari koji su u međuratnom periodu kritikovali zvanično objašnjenje uzroka Prvog svetskog rata, definisano 231. članom Versajskog mirovnog ugovora, kojim je Nemačka primorana da primi na sebe krivicu za izbijanje rata. V. Petrović, n.d., str. 23. O upotrebama pojma revizionizam specifično u historiografiji opširno je pisano u članku: Giorgos Antoniou, „The Lost Atlantis of Objectivity: The Revisionist Struggles between the Academic and Public Spheres“, *History and Theory*, 46 (2007), str. 92–112.

⁴ O tome vidi: Sheila Fitzpatrick, „Revisionism in Soviet History“, *History and Theory*, 46/4 (2007), str. 77–91.

⁵ Najvažniji radovi prikupljeni su u knjigama *Perpetual War for Perpetual Peace: A Critical Examination of the Foreign Policy of Franklin Delano Roosevelt and its Aftermath*, New York: Greenwood Press, 1953. i H. E. Barnes, *Revisionism: A Key to Peace and Other Essays*, ed. James J. Martin (San Francisco: Cato Institute, 1980).

⁶ Stephen Howe, „The Politics of Historical 'Revisionism': Comparing Ireland and Israel/Palestine“, *Past & Present*, No. 168 (2000), str. 230.

holokausta i trend poricanja koji je uslovio da pojam 'revizija' bude posmatran izrazito negativno, pa se zaključuje da je pojam 'revizija' trajno oštećen ovom upotrebom da više ne može da bude razmatran kao analitički ili makar deskriptivni pojam u društvenim naukama".⁷

Imajući sve navedeno u vidu, u obzir treba uzeti i ocenu da upotreba pojma revizionizam zapravo „ima malo veze sa istorijskim periodom koji se istražuje ili drugim istorijskim elementima. Ona (upotreba – prim. S. M.) se najviše tiče samog društva u kojem se debata oko revizionizma vodi i toga kako se to društvo nosi sa prošlošću.“⁸ Istog mišljenja je i Đorđe Stanković, koji je među prvima u Srbiji počeo da se bavi problemima istorijskog revizionizma i problemom rehabilitacija ličnosti osuđenih za zločine i kolaboraciju i koji smatra da „univerzalne podloge u historiografiji za pristup ovim pitanjima nema... već svaka zemlja treba samostalno tim pitanjima da pristupa i da ih rešava“.⁹

Jasno je, dakle, da nema jedinstvenog historiografskog odgovora na pitanje šta je istorijski revizionizam, odnosno kakva je priroda promene koja se označava kao revizionizam. Da li je reč o promeni nabolje u osvajanju znanja, ili pak o „kontaminaciji“ naučnog znanja neprihvatljivim vannaučnim intervencijama. U osnovi, reč je o tri, iznutra takođe razučena razumevanja i korišćenja ovog pojma:

a) Najpre, postoji tendencija da se revizionizam razume kao *izrazito pozitivna* pojava u nauci. Prema jednom takvom razumevanju, revizionizam je sasvim uobičajena praksa istoričarskog zanata, unapređenje znanja, stalni zadatak istoričara. Svi istoričari su zapravo revizionisti, ali se problem prepoznaje u bojazni da se zbog „poistovećivanja kritičkog mišljenja (revizionizma) i negacionizma“¹⁰ rađaju problemi za istorijsku nauku, jer to poistovećivanje „služi interesima poricatelja i indirektno daje argument radikalnim postmodernistima“ prema kojima znanje o prošlosti zapravo ni ne postoji.¹¹ Ovaj „strah“ pokazuje se opravdanim kada se ukaže upravo na specifičnu grupu borbenih revizionista, koji svoju delatnost vide kao navodno rušenje mitova i zabluda u historiografiji, pri čemu se pod „mitovima“ najčešće podrazumeva holokaust. Takvi istoričari sebe, kao i one koje prepoznaju kao svoje istomišljenike i saborce, sami nazivaju revizionistima, pridajući pojmu izrazito afirmativno značenje,¹² dok su od strane svo-

⁷ Giorgos Antoniou, „The Lost Atlantis of Objectivity: The Revisionist Struggles between the Academic and Public Spheres“, *History and Theory*, 46 (2007), str. 96.

⁸ Isto.

⁹ ПОЛИТИКА ONLINE, 4. 7. 2008, <http://www.politika.rs/rubrike/tema-dana/Ostrashceni-istoriografski-revizionizam.lt.html>.

¹⁰ Poricanje zločina, posebno holokausta, o čemu će biti više reči nešto kasnije.

¹¹ E. Gkotsaridis, „Revisionism in the Twentieth Century: A Bankrupt Concept or Permanent Practice?“, *European Legacy*, 13/6 (2008), str. 725.

¹² Na sajtu <http://www.revisionists.com/> objavljen je spisak istoričara-revizionista, sa uglavnom pohvalnim biografskim tekstovima, a među tim istoričarima veliki deo čine oni koji

jih protivnika oni nazvani negacionistima, kako bi se legitimni revizionizam razlikovao od onog koji je pseudonaučan.

b) Iz ovog faktičkog dvojstva proistekla je tendencija da se pojam *istorijski revizionizam* koristi kao po sebi neutralan pojam za označavanje *svake promene* u dotadašnjem pogledu na prošlost (ili u interpretaciji prošlosti), ma čime da je ta promena uslovljena, ali sa razlikovanjem pozitivnog (legitimnog) i negativnog (nelegitimnog) revizionizma. Tako se govori o revizionizmu kojim se unapređuje poznavanje prošlosti i njeno tumačenje, ali i o revizionizmu kojim se predstava o prošlosti prerađuje i iznova interpretira na način koji se, sa stanovišta naučnih znanja i poželjnih društvenih vrednosti, može uopšteno okarakterisati kao pogrešna (re)interpretacija, odnosno kao (re)interpretacija koja je uslovljena vannaučnim razlozima i koja je u suprotnosti sa univerzalnim vrednosnim orijentacijama.

U zapadnoevropskoj i američkoj historiografiji veoma je prisutno ovakvo razumevanje, koje polazi od toga da je svaka promena istorijske interpretacije, naročito kada podrazumeva napuštanje neke interpretativne ortodoksije u stvari revizionizam,¹³ ali se podrazumeva da nije svaka promena podjednako legitimna. Pojmovi revizija i revizionizam smatraju se kao sinonimni, pri čemu se podrazumeva da se revizijom bitno, radikalno menja jedan kanonizovani, dogmatski način mišljenja prošlosti. Međutim, već tu se rađa nesporazum, budući da se može pomisliti da se svako „stabilizovano“ tumačenje prošlosti posle izvesnog vremena nužno mora radikalno promeniti, inače će postati *dogma*. Zbog toga se mora postaviti pitanje da li je zaista nemoguće da jedno tumačenje bude, makar u najopštijoj osnovi nepromenljivo, pri čemu se mogu uvek vršiti reinterpretacije koje ne odstupaju radikalno od tog osnovnog pravca.¹⁴ Ukoliko uzmemo samo jedan primer, postaće jasnije o čemu se radi: Postoji li naučno utemeljeno tumačenje prošlosti koje će, tumačeći fašizam, doći do *bitno* drugačije interpretacije od dosada dominantnih, koje fašizam vide kao jednu od najmračnijih pojava u istoriji čovečanstva? Da li se neuputna delegitimacija fašizma kao ideologije može smatrati *dogmatskim* stavom? Čini se da ovde nema sumnje da se ta osnovna interpretacija, sa svim

negiraju holokaust (mada se neki sa spiska verovatno ne bi rado svrstali u ovu grupu).

¹³ Najnovije o tome: Marnie Hughes-Warrington, *Revisionist Histories*, 2013, str. 7. i dalje.

¹⁴ Ovde je interesantno stanovište Vladimira Petrovića koji polazi od pretpostavke da „nisu sve dogme netačne“ ističući da dogme „najčešće i jesu sačinjene od sudova koji ne podležu nužno istinitosnoj proverbi, već odražavaju društvene vrednosti“. V. Petrović, n.d., str. 22. Nesporazum ovde može da nastane oko razumevanja jednog drugog pojma – pojma *dogma*. Prema razumevanju autora ovog priloga, dogma podrazumeva nekritičko prihvatanje. Kada je reč o društvenim vrednostima, one zaista mogu biti dogmatizovane, ali nisu sve takve. One često imaju svoje racionalno utemeljenje, humanističku orijentaciju, o njima se kritički raspravlja. Ali je važno da nije svejedno sa kojih opštih vrednosnih pozicija se raspravlja o konkretnom vrednosnom sistemu. Primera radi, kritikovati određeni vrednosni sistem zahtevajući više ravnopravnosti sasvim je legitimno, za razliku od kritike koja bi zahtevala više diskriminacije. Ideja ravnopravnosti ljudi, iako nema veze sa istinitošću i naukom, svakako nije *dogma*, ali njeno osporavanje je zaista anticivilizacijski čin.

unutrašnjim varijacijama, ne može smatrati dogmatskom, već naprosto ispravnom, pri čemu je moguće i dalje živo raspravljati, primera radi, o uzrocima fašizma, o društvenim, ekonomskim, političkim pretpostavkama njegove pojave i sl.

Zbog tumačenja pojma revizionizam kao vrednosno neutralne pojave čiju vrednosnu konotaciju određuje sadržaj i pravac revizije, često se posebno izdvaja negiranje zločina, osobito holokausta, kao izričito neprihvatljiva forma revizionizma – negacionizam.¹⁵

Na tragu ovakvog razumevanja tog pojma u srpskoj istoriografiji je pisao Vladimir Petrović, koji je jedan od retkih ovdašnjih istraživača koji se detaljno bavio i različitim značenjima pojma *revizionizam* i društvenom funkcijom njegove pojave. Prema njegovom viđenju istorijski revizionizam je, u osnovi, pojava koja proizilazi iz kritičke prirode naučnog bavljenja prošlošću, pri čemu Petrović naglašava „buntovnu“ prirodu revizionizma, koji se u metodološkom pogledu od konvencionalne istoriografije razlikuje i po tome što aktivno napada „(stvarne ili zamišljene) vannaučne impozicije u proučavanju prošlosti“.¹⁶ On dodatno pojašnjava da „legitimitet revizionizma umnogome zavisi od toga šta se revidira. Ruši li on štetnu dogmu ili gazi važne vrednosti? Takođe, zavisi i od toga zašto se revidira. Pokušava li revizionista da unapredi znanje o prošlosti ili da opravda istorijski poraženu politiku? Međutim, ni ta dva kriterijuma nisu dovoljna da delegitimišu revizionizam. Poželjne društvene vrednosti, kao i štetne dogme su promenljiva, pa i subjektivna kategorija. Takođe, sam istorijski poraz određene političke opcije, ideologije ili režima ne dokazuje po sebi i da oni nisu bili u pravu, pa je u pluralnom društvu i očekivano da te ideje i među istoričarima imaju svoje pristaše. Stoga je nužno pogledati i kako se revizija vrši – uz poštovanje naučne metodologije ili selektivnim izborom činjenica, njihovom tendencioznom interpretacijom i voluntarističkom kontekstualizacijom“.¹⁷ Ovo tumačenje, prema kome je revizionizam zapravo *radikalna* promena koja *kritikuje stvarne ili zamišljene vannaučne uplive u istoriografiju*, zapravo je jedino opravdanje da se uopšte koristi taj pojam, ukoliko se polazi od toga da on naprosto označava promenu u interpretaciji, nezavisno od toga da li je ona u pozitivnom pravcu ili je pak negativna.

c) Konačno, treći i, prema viđenju autora ovog priloga – najprihvatljiviji pristup u tumačenju pojma revizionizam polazi od toga da je revizionizam po sebi *isključivo negativna pojava* i da kao naučni termin označava *samo* onu vrstu promene u odnosu prema prošlosti za

¹⁵ Negacionizam se posebno vezuje za negiranje holokausta, o čemu postoji veliki broj radova. Koristan, iako nepotpun pregled poricanja holokausta dat je u: *Holocaust Denial: The Politics of Perfidy*, ur. R. S. Wistrich, 2012.

¹⁶ V. Petrović, n.d., str. 22.

¹⁷ Isto, str. 23.

koju se može tvrditi da niti počiva na naučno valjanim temeljima, niti je u saglasnosti sa bitnim društvenim vrednostima. Nasuprot, dakle, onim promenama interpretacije koje nastupaju usled širenja ukupnog znanja o prošlosti, čemu se niko ko se bavi istraživanjem ne može protiviti, stoji *revizionizam* kao pojava svojevrsne naučne i vrednosne involucije, tj. kao promena i osporavanje neke dominantne i, u odnosu na onu koja se nudi kao nova – prihvatljivije interpretacije prošlosti. (Ovaj smisao zapravo odgovara „negativnom“, nelegitimnom revizionizmu iz prethodnog slučaja). U tom smislu se može reći da *istorijski revizionizam* podrazumeva neopravdano, nedovoljno naučno utemeljeno (ili sasvim neutemeljeno) *menjanje pogleda* na prošlost, koje istovremeno ugrožava neke važne društvene vrednosti.¹⁸ Pri tome se ta promena vrši preko svih onih kanala koji sadrže nekakav iskaz o prošlosti *suprotan pogledu koji je (bio) dominantan a koji se, zapravo, može prihvatiti kao tačan ili bar prihvatljiviji od novog*. Ti kanali su, pre svega, naučna historiografija, publicistika, razne forme javne komemoracije prošlosti, beletristika, film, štampa i drugi mediji, politički govori, umetnička ostvarenja itd.

Osim navedenog, može se tvrditi da u istorijski revizionizam spada ne samo neka nova reinterpretacija kojom se želi osporiti neko postojeće tumačenje, već i prvobitna interpretacija prošlosti ukoliko je ona rukovođena svesnom tendencijom da se nešto što je od bitnog značaja prikrije, krivotvori ili da se, protivno naučnim saznanjima, protumači u skladu sa nekim u suštini nelegitimnim izvannaučnim ciljem. Ovaj poslednji slučaj opravdava upotrebu pojma revizionizam za označavanje pojave koja je sa stanovišta nauke (rekonstrukcija prošlosti) i društvenih implikacija stavova o prošlosti (osporavanje nekih važnih društvenih vrednosti) negativna.

Kada je reč o autorima iz Srbije, najpreciznije određenje pojma revizionizam kao pojave u historiografiji i društvu uopšte dali su Todor Kuljić i Olivera Milosavljević. Kuljić pravi razliku između revizije i revizionizma, smatrajući revizionizam za negativnu pojavu u nauci: „U najširem smislu pojma revizija istorijske slike je razumljivo nastojanje za preispitivanjem tumačenja prošlosti, skidanje sa prošlosti sloja legende, da bi lakše shvatili sadašnjost. Historiografija je upućena na stalno preispitivanje istorijske slike, da ova ne bi prerasla u statičnu legendu. Ovo preispitivanje razlikuje se od revizionizma, tj. prerade prošlosti koja je nošena jasnim ili prikrivenim namerama pravdanja užih nacionalnih ili političkih ciljeva.“¹⁹ Sa negativnom konotacijom

¹⁸ Najrecentnija upotreba pojma revizionizam vezuje se za kritiku određenih historiografskih tendencija relativizacije fašizma i kolaboracije u Drugom svetskom ratu i diskreditovanja socijalističke prošlosti. O tome vidi: T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, Beograd 2003; O. Milosavljević, „Uvod“, *Potisnuta istina*, Beograd 2007; Ista, „Predgovor“, *Savremenici fašizma*, 1, Beograd 2010, 7–17.

¹⁹ T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, Beograd 2003, str. 441.

pojma revizionizam saglasno je i stanovište Olivere Milosavljević: „Sveprisutni istorijski revizionizam danas je u Srbiji doveden do krajnjih konsekvenci samoopravdavajućom tvrdnjom da on kao pojava sa negativnim predznakom, ustvari i ne postoji, jer svako novo pisanje istorije, uz smenu generacija, samo po sebi znači 'revizionizam', kojim se dopunjuje, 'popravlja', pa i menja slika prošlosti koju su ostavile prethodne generacije istoričara. Ovakva namerna zamena teza služi da zamagli suštinu savremenog istorijskog revizionizma koji bez zazora izmišlja, ili, 'akademske' jezikom rečeno, 'zamišlja' prošlost po meri novih dnevnih ideoloških potreba. Nove analize u historiografiji, nova tumačenja prethodnih zbivanja, uz prezentaciju novih činjenica, ne mogu se okarakterisati kao revizionizam, zato što svaka analiza može da otvori puteve za drugačija promišljanja prethodnih zbivanja. Pri tom se ređe radi o potpuno novim saznanjima, a češće o drugačijem uglu posmatranja koji nalažu potrebe novog vremena, promenjenih društvenih okolnosti u kojima dela istoričar, novoustoličenih vrednosti čije izvore pokušava da pronađe u prošlosti pomerajući akcentat u posmatranju, i sa novim vrednosnim prioritetima, menjajući predmet interesovanja. Pomeranja akcenta, istraživanje nekada zanemarenih segmenata prošlosti, usmeravanje pažnje javnosti, kada je istorija u pitanju, na sasvim nove teme, nije revizionizam. To je samo nova upotreba istorije, bez neminovno pejorativnog značenja, za nove potrebe društvene stvarnosti koja, u traženju uporišta sopstvenim vrednostima u prošlosti, može biti legitimna.“²⁰

2.

Sa krizom socijalizma započeo je i *istorijski revizionizam* (shvaćen u negativnom smislu) u socijalističkim zemljama, doživljavajući pravu eksploziju posle sloma ovog sistema. Pojedinačni revizionistički radovi brojnih istoričara u bivšim socijalističkim zemljama dobili su svoje intelektualno-akademsko opravdanje pre svega kroz revizionističke radove nemačkog istoričara Ernsta Noltea i francuskog istoričara Fransoa Firea. Reč je o Nolteovoj knjizi *Evropski građanski rat 1917–1945. Nacionalsocijalizam i boljševizam* iz 1987. godine, o knjizi Fransoa Firea *Prošlost jedne iluzije* iz 1995. godine²¹ kao i o zajedničkoj knjizi ove dvojice autora *Fašizam i komunizam*, koja je izašla 1998.²² Temelj istorijskog revizionizma prisutan u ovim knjigama je dosledni istorijski relativizam (u odnosu prema fašizmu i komunizmu) koji uključuje relativizaciju holokausta (kod Noltea)²³ i apstrahovanje totalitarne paradigme iz istorijskog konteksta (kod Noltea i Firea) u cilju

²⁰ O. Milosavljević, *n.d.*, str. 7–8.

²¹ Fransoa Fire, *Prošlost jedne iluzije. Komunizam u dvadesetom veku*, Beograd, 1996.

²² François Furet, Ernst Nolte, *Fascisme et Communisme*, Paris, 1998.

²³ Nolte je, iako nije negirao holokaust, tvrdio da su mere nacista protiv Jevreja donekle bile razumljive, budući da su mnogi Jevreji bili simpatizeri komunizma i veoma zastupljeni u vrhovima socijalističkih i komunističkih partija i pokreta.

diskreditovanja komunizma. Ove pojave bile su značajne za istočnoevropske nacionalističke i antikomunističke projekte, iako i saznanjano i etički višestruko sporne. Ovim knjigama svakako treba dodati i *Crnu knjigu komunizma* iz 1997. godine.²⁴

Vetar u jedra revizionističkim tendencijama došao je i iz drugog izvora, preko rezolucija Parlamentarne skupštine Saveta Evrope, najpre 1996, kada je doneta Rezolucija o merama za razgradnju nasleđa bivših komunističkih totalitarnih režima,²⁵ a potom i 2006, kada je doneta Rezolucija o potrebi osude zločina totalitarnih komunističkih režima.²⁶ I ovde je prisutan relativizam, koji se ogleda u izostanku osude zaista svih oblika neopravdanog nasilja nad ljudima vršenog u prošlosti. Primera radi, kolonijalno nasilje vršeno vekovima ostalo je bez ikakve formalne osude.²⁷ U tome se, konačno, prepoznaje i nedоследna juristička „objektivnost“, koja bi, kada bi zaista bila nepristrasna, ipak morala da uzme u obzir bar zločine kolonijalnih vlasti širom nekadašnjih kolonija i rehabilituje njihove žrtve, ukoliko već u slučaju bivših socijalističkih zemalja insistira na restitativnoj pravdi.

Revizionizam postsocijalističke epohe reaktualizovao je totalitarnu paradigmu koja je bila snažno i sa uspehom osporena u sovjetologiji u SAD još 70-ih godina 20. veka. Tada je nastupila promena naučne paradigme koja je, orijentacijom ka socijalnoj istoriji, dala novi tok studijama komunizma i sovjetske istorije na Zapadu, naročito u SAD.²⁸ Taj tok je ostao veoma snažan u nauci uprkos oživljavanju totalitarne paradigme 90-ih godina 20.veka.²⁹ Osim toga, totalitarnu paradigmu, osobito u historiografiji, osporava i elementarna istorijska rekonstrukcija, koja ne trpi ideološku redukciju prošle stvarnosti. To se možda na najbolji način može ilustrovati slikovitom predstavom o *evropskom trouglu* međuratne epohe, o čemu je pisao Andrej Mitrović: realnost Evrope tog perioda predstavljaju liberalna demokracija, fašizam i socijalizam (komunizam).³⁰ Svako uprošćavanje te slike je neistorično, a zamena antifašizma antitotalitarizmom ima jedino za cilj da normalizuje antikomunističku paradigmu u raznim varija-

²⁴ *Le Livre noir du communisme. Crimes, terreur, répression*, prir. R. Laffont, Paris, 1997.

²⁵ Vidi: Resolution 1096 (1996) on measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems, <http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta96/eres1096.htm>

²⁶ Vidi: Resolution 1481 (2006) Need for international condemnation of crimes of totalitarian communist regimes, <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta06/Eres1481.htm>

²⁷ Štaviše, francuski parlament je februara 2005. godine doneo zakon kojim je bila propisana obaveza da se u nastavi ističe pozitivna uloga francuskih kolonijalnih vlasti u francuskim kolonijama. Ova zakonska intervencija u prikazu prošlosti izazvala je burnu reakciju istoričara i javnosti, pa je na kraju doživela neuspeh. O tome vidi: S. Milošević, „Nastava istorije između upotrebe i zloupotrebe“, *Antropologija*, 1, Petnica, 2005, str. 260.

²⁸ O tome vidi: Sheila Fitzpatrick, „Revisionism in Soviet History“, *History and Theory*, 46/4 (2007), str. 77–91.

²⁹ T. Kuljić, *n.d.*, str. 245.

³⁰ А. Митровић, *Време нетрпељивих*, Подгорица, 2004, str. 309.

cijama (nacionalističku, neoliberalnu, konzervativnu, itd.). Drugim rečima, „antitotalitarno viđenje socijalizma je negativni stereotip koji služi konstruisanju liberalne i konzervativne nacionalne svesti podjednako“.³¹ Pri tome, u historiografiji, nenaviknutoj na teorijska razmatranja, naročito se manifestuje „paušalni antitotalitarizam“,³² paušalna totalitarizacija socijalističkog iskustva, gde se totalitarizam pojavljuje najčešće kao samorazumljiva i podrazumevajuća „etiketa“.

3.

Pristajući uz stanovište koje pojam revizionizam, u kontekstu odnosa prema Drugom svetskom ratu i socijalističkoj prošlosti, preciznije određuje kao negativnu pojavu, treba u osnovnim crtama reći nešto o prirodi tog istorijskog revizionizma i njegovim pojavnim oblicima.

Kod istorijskog revizionizma se radi o jednom opštem uverenju da je dotadašnja paradigma odnosa prema prošlosti zapravo pogrešna i prevashodno opterećena ideologijom, dok se pozicija nove, revizionističke paradigme predstavlja, makar samo implicitno, kao istinita i ideološki sasvim rasterećena, štaviše isključivo naučno utemeljena.

Istorijski revizionizam je uvek totalizujuća promena stavova o prošlosti, tj. promena koja teži da bude masovna, da utiče na društvenu svest. Kao totalizujuća paradigma, on se javlja u najrazličitijim formama i moguća su njegova bliža određenja: akademski i publicistički istorijski revizionizam, politički, pravni, literarni, medijski itd. Nemoguće je odrediti koja je od ovih pojavnih formi istorijskog revizionizma značajnija, a sama podela je tek uslovna, budući da se njihovo sinhrono delovanje zapravo sliva u jedinstveni fenomen koji nazivamo istorijskim revizionizmom.

Istorijski revizionizam podrazumeva nekoliko metoda: otvoreno falsifikovanje, zatim relativizaciju, kao i eksplicitnu ili implicitnu reinterpretaciju prošlosti. Osim falsifikovanja, koje je najočigledniji metod istorijskog revizionizma i samim tim najlakše prepoznatljiv, relativizacija i reinterpretacija su znatno suptilnije metode. Pomenu te metode istorijskog revizionizma koriste se u različitim kontekstima, sa različitim stepenom odgovornosti, ali redovno sa snažnim društvenim odjekom i uticajem, budući da oko sebe šire auru „dugo skrivenih istina“.

Akademski i publicistički istorijski revizionizam (istoriografski revizionizam), koji se odigrava u domenu naučne i publicističke istoriografije predstavlja ideološku intervenciju u domenu pozitivnog naučnog

³¹ T. Kuljić, *n.d.*, str. 479.

³² *Isto*, str. 162.

znanja o prošlosti i to na štetu tog naučnog znanja i uprkos njemu. Nema sumnje da je najnepovoljnija okolnost kada se revizionizam dešava u samoj istorijskoj nauci. Ma koliko bio ograničen odjek akademskih radova (premda nije uvek ni sasvim ograničen) ostaje činjenica da akademski istorijski revizionizam legitimira sve ostale vrste istorijskog revizionizma. Tu se ne radi o falsifikovanju činjenica već o tendencioznoj reinterpretaciji prošlosti i to pre svega tako što se određenim istorijskim činjenicama pridaje smisao ili značaj koji one, zbog ukupnog konteksta u koji je potrebno te činjenice situirati, ne mogu da imaju. Otuda se dešava da radovi istoričara koji nekada donose čak i veliki broj novih činjenica mogu svrstati u revizionističku historiografiju budući da se u njima izvesne činjenice, iako naučno proverljive i prihvaćene kao nesumnjivo tačne, fokusiraju kao ključne za razumevanje određenog fenomena, iako je njihov značaj objektivno tek marginalan. To je najčešći vid revizionizma u naučnoj historiografiji.

Istoriografski revizionizam, kao segment šireg istorijskog revizionizma, uvek je i svojevrsna akademska legitimizacija tog istorijskog revizionizma u širem smislu. Istorijski revizionizam je društveno-politički bitan, dok je historiografski revizionizam, kao jedan njegov segment, značajan utoliko što je savremenim političkim ideologijama posebno važno da ukažu na svoju naučnu utemeljenost, odnosno na svoju utemeljenost u činjenicama.³³

Posebna vrsta historiografskog revizionizma, naročito prisutna u bivšim socijalističkim zemljama, jeste svojevrsni „progon“ marksističkog pristupa u istraživanju prošlosti iz sfere naučnog, kako ga vide i shvataju savremeni revizionisti. Marksizam, odnosno razna tumačenja istorije koja su bliska marksizmu, smatraju se nekakvim ideološkim kontaminacijama tobožnjeg pravog naučnog mišljenja. Klasno-ekonomska paradigma proglašena je za ideološku, dok je nacionalna postala sasvim legitimna čak i onda kada se manifestuje kao najogledjeniji nacionalizam. U tom otklonu od marksizma postoji saglasnost liberalnog i konzervativnog revizionizma prema kojem je dovoljan razlog diskvalifikacije postalo to što je neki pristup istraživanja prošlosti u tradiciji ovog prokaženog intelektualnog pravca.

Pravni istorijski revizionizam u nekadašnjim socijalističkim državama dešava se preko rehabilitacija ličnosti na razne načine izloženih represiji posle Drugog svetskog rata, najčešće uz potpuno ignorisanje pitanja da li je rehabilitacija pojedinih ličnosti možda veće ogrešenje o pravdu nego formalno nepravilna osuda. Procesi rehabilitacije postali su samo pravni paravan za jedan aspekt istorijskog revizionizma, o čemu svedoči i činjenica da se u javnosti rehabilitacije i doživljavaju

³³ R. Boudon, „Explication, interprétation, idéologie“, u: *L'Univers philosophique*, ur: A. Jakob, Paris, 1989, str. 252.

kao svojevrsno „ispravljanje istorije“.³⁴ Osim toga, pravo služi i kao svojevrsna garancija „neutralnosti“, što je lako osporiti kada se ima u vidu da je i samo pravo kodifikacija određenog vrednosnog sistema, a ne sistem vrednosno neutralnih normi. Inače, pravni aspekt revizionizma posebno je dobro proučen, ponovo u vezi sa problemom negiranja holokausta, budući da je to u nekim pravnim sistemima postalo krivično delo,³⁵ a u vezi sa time je doneta i jedna rezolucija Ujedinjenih nacija.³⁶

Kroz medije, književnost, pozorišne predstave, filmove, serije i na razne druge načine takođe se stvara poželjna slika prošlosti. Mediji su posebno pogodno sredstvo širenja istorijskog revizionizma, zbog lake i brze dostupnosti medija širim društvenim slojevima. Džon Toš piše da je, primera radi, u Velikoj Britaniji tokom devedesetih godina došlo do procvata medijske „javne istorije“, do nivoa da je medijsko bavljenje prošlošću postalo toliko rašireno da je nastala dosetka kako je „istorija novi baštovanluk“.³⁷

4.

Istorijski revizionizam često se tiče izmene opšte ocene i javnog vrednovanja određene istorijske ličnosti, događaja ili epohe, pri čemu su ta opšta ocena i to javno vrednovanje najčešće pojednostavljeni, ponekad do sasvim jednostavnih opozicija dobrog i lošeg, moralnog i nemoralnog. Javna kultura sećanja, istini za volju, najčešće i zahteva takva pojednostavljenja. Budući da prošlost nesumnjivo igra značajnu društvenu ulogu,³⁸ pri čemu je, istovremeno, sasvim nerealno očekivati da najširi krugovi društva budu osetljivi na sve pojedinosti, finese i nijanse unutar istorijskih procesa, uobičajeno je da se prošlost u javnom prostoru predstavlja u osnovnim crtama, a ne u svim pojedinačnim detaljima. Iako je ta vrsta pojednostavljivanja nužna u odabiru mesta sećanja preko kojih se prošlost javno komemoriše i prenosi jedan korpus poruka značajnih za vrednosnu orijentaciju društva, to ipak ne samo da ne znači da javna kultura sećanja ne treba i ne može da ima nikakve veze sa naučnim znanjem o prošlosti. Naprotiv, ona treba da bude u najvećoj meri u saglasnosti sa tim znanjima, ma koliko to u javnosti ostajalo na veoma opštem nivou. Istoriografija ne

³⁴ O problemu rehabilitacija u kontekstu razumevanja kao „ispravke istorije“ vidi: Srđan Milošević, *Istorija pred sudom*, Beograd, 2013, str. 15–28. Specifično o problemu rehabilitacije Draže Mihailovića vidi: Vesna Rakić Vodinić, *Rehabilitacija Draže Mihailovića kao političko sudenje*, <http://pescanik.net/2012/04/rehabilitacija-d-mihailovica-kao-politicko-sudenje/>; *Ne rehabilitaciji. Javna reagovanja*, Beograd, 2013; A. Sekulović, *Srpski nacionalizam i jugoslovenska tragedija*, Beograd, 2012, str. 61–68, 99–105, 111–115.

³⁵ Kenneth Lasson, „Defending Truth: Legal and Psychological Aspects of Holocaust Denial“, *Current Psychology* 26 (2007), str. 223–266.

³⁶ General Assembly adopts resolution condemning any denial of Holocaust, <http://www.un.org/News/Press/docs/2007/ga10569.doc.htm>

³⁷ Джон Тош, *У траганју за историјом*, Београд, 2008, стр. 16.

³⁸ Vidi o tome: М. Мигерауер, *Миленијуми и друге јубиларне године. Зашто прослављамо историју*, Београд, 2003; Т. Кулић, *Култура сећања*, Београд, 2006; *Istorija i sećanje*, прир. О. Манојловић Пинтар, Београд, 2006.

može postaviti stvari normativno, tj. ne može propisati da li treba ili ne treba komemorirati određenu prošlost, ali historiografija je pozvana da identifikuje i objasni tu prošlost i da kaže da li je neka opšta predstava o prošlosti utemeljena u činjenicama i temeljnim civilizacijskim vrednostima ili ne.

Istorijski revizionizam je, zapravo, najdelotvorniji u javnom prostoru i on postaje ozbiljan problem onda kada u značajnijem obimu zahvati samo društvo koje je ponekad, a osobito u „prelomnim trenucima“, veoma entuzijastično zainteresovano za prošlost. Upravo iz razloga nedovoljne kritičnosti u trenucima „poplave istorije“ i velike zainteresovanosti za prošlost, javnost je u najvećoj mogućoj meri izložena mogućnosti uticaja brojnih lažnih predstava o njoj. Ipak, ako je osnovna orijentacija u kulturi sećanja takva da se postiže elementarno jedinstvo naučnog znanja, vrednosnih poruka i potreba društva za javnim obeležavanjem prošlosti, onda ni izvesni nivoi romantizacije, heroiziranja ili idealizacije, svojstveni svakoj javnoj komemoraciji, nisu od velike štete i, iako zanimljivi istoričarima i naučnicima drugih disciplina za analizu i „dekonstrukciju“, ostaju tek benigna iščašenja u temeljima identiteta društva – bilo nacionalnog, bilo kolektivnog u širem smislu reči. Međutim, kada se prenebregnu akademski obziri u definisanju i artikulaciji osnovnog pravca tumačenja prošlosti, onda se dobija zloćudna konstrukcija kulturnog modela koja ne samo da ne počiva na naučnom znanju, već posledično uvodi i negativne promene u pogledu vrednosnih orijentacija. Na to je jezgrovito upozoravao još Jovan Škerlić, pišući o Ilarionu Ruvarcu, začetniku kritičkog pravca u srpskoj historiografiji: „Jedan narod ne može da osniva svoj život na lažima.“³⁹ Kritička historiografija ih razobličava, a revizionizam ih produkuje.

5.

Kao što oni autori, koji pojmom istorijski revizionizam (u najširem smislu) označavaju izrazito pozitivnu pojavu, redovno ističu ideologizovanost i politizovanost predstave o prošlosti koju osporavaju, tako i kritičari revizionizma uočavaju njegove ideološke i političke aspekte. Dok u slučaju neutralnog razumevanja pojma revizionizam ideološko-politički kriterijum nije osobito relevantan, taj kriterijum je u slučaju pozitivne i negativne konotacije ovog pojma veoma važan, čak suštinski, budući da se revizionizmom ne smatra bilo koje, već politički relevantno reinterpretiranje prošlosti.

Razume se, kada je reč o historiografiji, obe strane (i revizionisti i njihovi kritičari) uverene su u svoju metodološku utemeljenost, odnosno metodološke nedostatke strane koja je izložena kritici i to je ključni akademski argument. Ali u oba slučaja jasno prevladava

³⁹ J. Скерлић, *Писци и књиге*, 7, Београд, 1922, стр. 68–69.

svest o političkoj relevantnosti konkretne debate o prošlosti, pa se revizionizmom ne smatra kada neko pogrešno utvrdi datum ili mesto nekog dešavanja ili naprosto ukaže poverenje lošem izvoru. Iako je to nesumnjivo rđava metodologija, ipak nije revizionizam. Samom pojmu revizionizam inherentna je određena ideološko-politička, javna ili skrivena agenda. I dok revizionisti u svojim neistomišljenicima vide ostatke starog i prevaziđenog pogleda na prošlost, dotle protivnici revizionizma u revizionistima vide nosioce legitimacije novog, u postsocijalističkom kontekstu pretežno neoliberalnog poretka. O tome je dosta pisao Todor Kuljić, koji je, uočavajući opšte pravilo da je „na krupnim društvenim prekretnicama prerada prošlosti izvor... legitimnosti novih društvenih snaga“, konkretizovao tu pojavu na primeru bivših socijalističkih zemalja u kojima „nova liberalna i konzervativna misao o društvu pravda zaokret ka kapitalizmu“.⁴⁰ Tu relevantnost prerade prošlosti, razume se, uviđaju i oni koji u sam pojam revizionizam ne učitavaju nužno ideološko-političku dimenziju, ali je prepoznaju u pojedinim manifestacijama revizionističkih tendencija.⁴¹

6.

Istorijski revizionizam na prostoru nekadašnje Jugoslavije karakteriše dvostruka tendencija – umanjivanje istorijskog značaja pa čak i potpuna kriminalizacija socijalističke prošlosti i jugoslovenskog iskustva, odnosno ulepšavanje restauracijskog ideala kojem se treba vratiti,⁴² kako u pogledu sistema tako i u pogledu državnog okvira. Crvena nit tog istorijskog revizionizma su antikomunizam⁴³ i antijugoslovenstvo, a mera revizionističke dubioze srazmerna je umišljenoj „šteti“ koju je „nacija“ (a sve češće se pominje i klasa: „građanski sloj“, „društvena elita“, čak i – „bolji deo društva“) pretrpela pod „komunističkim terorom“ u toj „tamnici naroda“. Po sebi se razume da pojmovi građanstvo, elita uopšte nisu vrednosno neutralni, već izrazito afirmativni, dok se pojam komunizam često koristi kao diskvalifikativ.

⁴⁰ T. Kuljić, *n.d.*, str. 17, 49.

⁴¹ Ocenjujući promenu istorijske paradigme u bivšim socijalističkim zemljama i Vladimir Petrović konstatuje: „U potrazi za održivom, upotrebljivom tradicijom kojom bi legitimisala izgradnju novog, liberalnog i kapitalističkog ustrojstva, ova društva su se uglavnom bezuspešno okretala predkomunističkom periodu, legitimišući tako nesumnjivo antikomunističke, ali takođe i agresivno nacionalističke i ultrakonzervativne režime.“ Iako bi se Petrovićevo viđenje da se „neobična surovost i odsustvo senzibiliteta za ljudske patnje prenela... iz komunističkog u postkomunistički kontekst“ moglo i samo oceniti kao revizionističko, u negativnom smislu (kao da „surovost i odsustvo senzibiliteta“ ne mogu biti i autentična karakteristika samog antikomunizma, već su isključivo nasleđe komunizma), opravdana je njegova konstatacija da je revizionizam u bivšim socijalističkim zemljama bio u funkciji legitimacije nove društveno-političke paradigme i restauracije kapitalizma.

⁴² M. Jovanović, „Križa i istorija. Društvena kriza i istorijska svest u Srbiji početkom 21. veka“, M. Jovanović, P. Radić, *Križa istorije*, Beograd, 2009, str. 160–167.

⁴³ S. Milošević, „O antikomunizmu kao izvoru legitimacije i ideološkom sadržaju tranzicionih društava“, u: *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, prir. M. Bešlin, P. Atanacković, Novi Sad, 2012, str. 71–80.

Ta promena istorijske paradigme nije usledila kao posledica novih teorijsko-metodoloških pristupa, već se pretežno odvija u domenu otvaranja nekih novih tema, ali uz snažan upliv antikomunizma, kao podrazumevajućeg metanarativa u gotovo svim društveno-humanističkim, pa tako i u historiografskim istraživanjima. To je najveći problem revizionizma na prostoru nekadašnje Jugoslavije. Kritičari revizionizma nemaju pred očima nikakvu komunističku agendu, ali se svakako nalaze na antifašističkim pozicijama, što je univerzalna humanistička orijentacija. Revizionisti, sa druge strane, kriminalizuju NOP i socijalističku prošlost, namerno ili ne, (ali svakako faktički) relativizujući zločine fašizma i kolaboracionista.

Istorijski revizionizam je relevantan kao društveni fenomen u meri u kojoj se na osnovu poznavanja i tumačenja prošlosti oblikuje i kultura sećanja i sistem vrednosti. Nauka ne može biti neosetljiva na ta pitanja i ne može tek registrovati pravce transformacije. Ona je dužna i da ih objasni i da se u vezi sa njima opredeli, a tada već teško da može da izbegne polje vrednovanja, makar i implicitnih.

Poznavanje prošlosti ima dvostruku funkciju: jedna funkcija je akademska i podrazumeva objašnjenje, a druga je utilitarna, budući da se prošlost koristi kao legitimacija savremenog delovanja. Od toga svakako ne treba bežati. Reč je o sazajno-akademsom i društveno-primenjivom značaju poznavanja prošlosti, koji se često, zapravo, međusobno prožimaju. Drugim rečima, kako je to jezgrovito formulisao britanski istoričar Džon Toš, „stručni i javni ciljevi se ne isključuju“.⁴⁴ Upravo zbog toga što se prošlost priziva kako bi se njome legitimisalo javno delovanje važno je da se ona saznaje na način koji neće podrazumevati mogućnost relativizacije i upotrebe prošlosti.

Iz svega navedenog u ovom kratkom pregledu problematike istorijskog revizionizma prepoznatljivo je stanovište koje podrazumeva postojanje jednog korpusa pozitivnih naučnih znanja o prošlosti koja, sabrana u jednu celinu, predstavljaju *naučnu istinu*.⁴⁵ To stanovište je odraz uverenja da se iz istorijskih izvora, ma koliko oni bili pristrasni i fragmentarni, ipak može (re)konstruisati verodostojna slika prošle stvarnosti, pa makar i samo parcijalno. Pored toga, određena naučna istina ima često vrednosne konotacije od kojih ne treba bežati i na koje istoričar treba da ukaže. Revizionizam je, dakle, sazajno od-

⁴⁴ Джон Тош, *У трагању за историјом*, Београд, 2008.

⁴⁵ Ovaj pojam treba shvatiti vrlo široko: bez obzira na metodološki postupak i teorijsko utemeljenje, cilj i očekivani rezultat naučnog istraživanja je *naučna istina*. Drugim rečima, rezultat dobijen ispravnom primenom metodološkog postupka (ma kog), iznutra koherentnog i teorijski utemeljenog jeste *naučna istina*. Ona nije identična sa prošlom stvarnošću, nije njena verna kopija, ali jeste korpus znanja o određenoj temi do kojih se došlo određenom naučnom (razume se, ne bilo kakvom) metodologijom.

stupanje od te *naučne istine*, od različitih interpretacija koje bi počivale na realističnim tumačenjima *naučnih činjenica*, kao i odstupanje od bitnih društvenih vrednosti ili od onoga što bi trebalo da bude prepoznato kao vrednost.

PRVO POGLAVLJE

ISTORIOGRAFSKI OKVIRI ISTRAŽIVANJA
REVIZIONIZMA

Dr Drago Roksandić
redovni profesor,
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Zagrebu

UDK: 930(497.1)
930(497.4)
930(497.5)
930(497.6)
930(497.7)

Historijski revizionizam i/ili južnoslavenska historiografija poslije raspada Jugoslavije

Zahvaljujući se kolegi mr. sc. Milivoju Bešlinu i svima drugim kolegicama i kolegama u novosadskoj Alternativnoj kulturnoj organizaciji (AKO), izražavam svoje zadovoljstvo što sudjelujem u radu skupa *Politička upotreba prošlosti: historijski revizionizam na postjugoslavenskom prostoru*. Tematski slični individualni i kolektivni radovi i skupovi u postjugoslavenskim historiografijama inače su prije iznimka nego pravilo.¹

Pravilo bez iznimke je da se slični skupovi ne realiziraju na sveučilištima, dakle, tamo gdje bi se ponajprije trebali držati, imajući na umu odgovornost sveučilišne nastave povijesti i sveučilišnih historioografskih istraživanja za budućnost historiografije. Kada ih se realizira, čini se to ili u institutima ili, kao u ovom slučaju, u jednoj NVO. To, dakako, nužno ne znači da su sveučilišta u postjugoslavenskim državama glavna uporišta revizionizma u historiografiji – što god to značilo – nego, što je mnogo vjerojatnije, da se sveučilišta u tranziciji, koliko god na njima moglo biti dobrih povjesničara, suočavaju s velikim poteškoćama u nastojanju da postanu kreativna istraživačka žarišta. Nije teško zamisliti kakve to sve posljedice može imati. Naročito kada je riječ o nužnim dugoročnijim procjenama potencijala novih generacija profesionalnih povjesničara da se nose s izazovima sve brojnijih „revizionizama u historiografijama“. Pritom je riječ o historiografijama koje se inače sve ubrzanije mijenjaju bilo unutar samih sebe kao nacionalnih disciplina, bilo u europskom, odnosno, svjetskom historioografskom obzoru.

Osjećam isto tako potrebu reći da mi je drago što ovaj skup podržava *Rosa Luxemburg Stiftung*. Mislim da nema njemačkih zaklada za političko obrazovanje, koje su afilirane uz vodeće političke stran-

¹ Vidjeti recentne publikacije s dobrim bibliografskim uvidima: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije. Zbornik radova*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2007; Darko Karačić, Tamara Banjeglav, Nataša Govedarica, *Revizija prošlosti. Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarnu postdiplomske studije i Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo, 2012.

ke, s kojima nisam surađivao nakon 1990. godine. Po prvi put poslije dvadeset godina sudjelujem u radu skupa koji podržava zaklada koju simbolizira ime koje je mnogima u mojoj studentskoj generaciji pa i kasnije bilo jedan od časnih (i, na žalost, tragičnih) orijentira.

Međutim, nije riječ samo o imenu Rosa Luxemburg. Riječ je o činjenici – koja teško da bi mogla podleći reviziji – da je riječ o osobi koja se svojim životom, do krajnjih granica, identificirala s onim što je mislila, u što je kao mislilac vjerovala te slijedom čega je i djelovala.

Danas, kada živimo u „dobu sumnje“, u dobu nevjerice u čovjekove mogućnosti da humanizira vlastiti svijet, a da ga pritom ne „denaturalizira“, ime Rose Luxemburg, neovisno o tragizmu koji implicira, budi nadu u mogućnosti čovjeka kao povijesnog bića, dorašla kritičkom odnosu i prema svojoj prošlosti i prema svojoj budućnosti. Rasprava o „revizionizmu u historiografiji“ u takvu kontekstu može biti samo poželjna.

Pripadajući životno iskusnijoj generaciji povjesničara, kada god danas čujem nekoga kako govori o „revizionizmu“ u historiografiji, ne mogu ne prisjetiti se da je isti taj pojam godinama, nepodnošljivo invazivno, k tome, globalno bio korišten u (post)staljinističkim kritikama „jugoslavenskog puta u socijalizam“. Kao mladu čovjeku, 1960-ih godina, uvjerenu da je „socijalizam svjetski proces“ i to proces koji se ne da svesti na bilo kakve „kanone“ i „formule“, nije mi bilo moguće prihvatiti bilo kakvu održivost koncepta „revizionizma“ zbog neizbježne pretpostavke o „ortodoksiji“ kao njegovu uporištu. K tome, ne samo misaonoj nego i djelatnoj. Potonje je dakako isto tako neizbježno uključivalo i same mehanizme povratka „ortodoksiji“, u konačnici, inkarnirane u „čistilištu“, a mnogima i „paklu“ svijeta Gulaga.

Obavještavajući se iz suvremene historiografske literature što se sve podrazumijeva pod „revizionizmom u historiografiji“ ne mogu se oteti dojmu da pojmu postojano manjka nužna konceptualna i napose analitička oštrina. Ponajprije, sve što se u svijetu zbiva u posljednjih pola stoljeća, nakon, recimo, 1968. godine, pretpostavlja potrebu za kritičkim propitivanjem 20. stoljeća, stoljeća društvenih promjena i ljudskih nada te, istovremeno, stoljeća ljudskih tragedija i deziluzioniranja. Takva je potreba postala svjetski imperativ nakon 1989. godine.² Čak i kada bi se kritičko propitivanje zbivalo pod idealnim uvjetima, tanka nit bi u mnoštvu slučajeva dijelila znanstveno održiva istraživanja od „revizionističkih“ aberacija. Manji je dio problema u povjesničarima „razapetima“ između svojih profesionalnih formacija i imperativa te političkih uvjerenja i interesa. Veći je pak dio problema u činjenici da se kritičko propitivanje zbiva u obzoru

² Dakle, riječ je o kritičkom propitivanju, a ne o prokazivanju, lustraciji i/ili sudskim progonima kao političkim simboličkim kapitalom.

tranzicijskih procesa, kada je „bitka za prošlost“ nerijetko isto tako važna kao i „bitka za budućnost“.

S druge strane, neupitno je da se u suvremenoj profesionalnoj historiografiji mnogo toga zbiva što dovodi u pitanje ne samo „činjenice“, „istine“ u historijskoznanstvenom smislu već i samu održivost njezina znanstvenog utemeljenja. Budući da je moderna historijska znanost proizvod europske moderne – kako u njezinim spoznajnim uporištima, tako i u njezinim vrijednosnim orijentirima – suvremeni „revizionizam u historiografiji“ je ponajprije globalni fenomen. Pritom nije riječ o opravdanim pa i poželjnim „poststrukturalističkim“ propitivanjima misaonih aporija i praktičnih paradoksa europske moderne u njezinu dugom trajanju i njihovim globalnim očitovanjima (primjerice, rodni studiji, postkolonijalni studiji, subalterni studiji itd.). Koliko god bila važna, ova su propitivanja zasad ograničenog doseg jer ne prelaze granice modernističkog univerzalizma, neovisno o tome što, primjerice, „dekonstruiraju“ eurocentrizam ili redefiniiraju rodne atribucije ljudskih bića itd. „Revizionizam u historiografiji“ se za većinu tih i brojna druga pitanja poststrukturalističke provenijencije slabo – ako uopće – zanima.

Revizionistička agenda u historiografiji najčešće je svojevrsni bastardni produkt neotradicionalističke historijske znanosti, duboko ukorijenjene u nacionalnim (imperijalnim) mitovima i projekata neoliberalnih „rekonkvista“ u svijetu. „Revizionizam u historiografiji“ danas nerazlučiv je od involutivnih društvenih prevrata u posljednjim desetljećima. Riječ je o prevratima koji su postali mogući prije svega zato što su se različite progresistički projicirane društvene promjene u svijetu u 19. i 20. stoljeću „vratile“ na svoja pretprogresistička ishodišta. Međutim, „vratile“ su se osiromašene pa i opustošene povijesnim deziluzioniranjem, a još više jezivim ljudskim cijenama promjena koje su izgubile svoj povijesni smisao.³

Postjugoslavenski konteksti „revizionizama u historiografiji“ ne mogu se razumjeti onkraj spomenutih globalnih trendova. Ipak, riječ je o mnogo većem izazovu. Postjugoslavenski regionalni konteksti kondenziraju kontinentalne europske kontekste. Sve kompleksnosti koje čine Europu, nigdje ne dolaze toliko do izražaja kao u jugoistočnoj Europi. Sve je tu. To je jedini prostor gdje su slavenski narodi na Mediteranu; to je jedini prostor gdje se dogodilo da se posljednji valovi seoba azijskih naroda pretvore u europske činjenice (primjer Bugara i Mađara); to je jedini prostor gdje se dogodilo da se održi kasnoantička romanizacija na područjima koja su najkraće bila u gra-

³ Riječ je o procesu koji je u biti iscrpljen 2008/2009. godine, dakle, s otvorenom krizom neoliberalne globalizacije. Pitanje alternativa ponovo je dobilo svoj legitimitet u svijetu. Međutim, alternative nisu artikulirane, što znači da su prostori za „revizionizam u historiografiji“ i dalje otvoreni.

nicama rimskog imperija (slučaj Rumunja); to je jedini prostor gdje postoji kontinuitet najstarijih europskih zajednica, uvjetno rečeno, kao što je slučaj s Albancima i Grcima, neovisno o tome kako tko interpretira njihovu etnogenezu; to je jedini prostor u kojemu ima mnogo više diskontinuiteta nego kontinuiteta, neovisno o tome što svaka danas postojeća nacija, kao što je to i hrvatski i srpski slučaj, može sebe projicirati u povijesnom pamćenju u milenijskim rasponima; i na kraju, to je očigledno jedini prostor na kojemu nema europske sile koja se na njemu nije ogledala, jedini prostor na kojem su duboko ukorijenjene dominantne religijske tradicije modernog svijeta, zapadno kršćanstvo i istočno kršćanstvo, i jedini prostor na kojem je islam autohton, jedini prostor koji ima neke od najvažnijih baština židovske civilizacije u Europi itd. Dakle, s toga gledišta, europski neuspjeh da spriječi rat kada je on bio više nego očigledan i integrira taj prostor europski je neuspjeh i europska tragedija. Riječ je o fenomenima koje je nemoguće kritički propitivati samo kao endogene fenomene, odnosno, samo kao egzogene.⁴ Rijetki su povjesničari u postjugoslavenskim historiografijama koji uopće prihvaćaju misliti u ovakvim kontekstima i na načine koje ovakvi konteksti impliciraju. To znači da, htjeli oni to ili ne htjeli, ne mogu izbjeći bezbrojne zamke „revizionizma u historiografiji“.

Sljedeći je problem, možda i najveći, da se ratni raspad Jugoslavije zbio u zemlji u kojoj je „socijalistički eksperiment“ bio uvelike autohtoniziran. Nakon 1948. godine jedno od najjačih uporišta komunističkog legitimiteta u jugoslavenskom društvu *intoto* reproduciralo se u političkoj ideologiji „mi' nismo isto što i oni“, tj. jugoslavensko socijalističko samoupravljanje bitno se razlikuje od etatiziranog (post) staljinističkog socijalizma u Sovjetskom Savezu i/ili drugim zemljama „socijalističkog lagera (sic!)“. Međutim, 1989. godine činilo se da nikakvih razlika nikada nije ni bilo, dapače, u štoćemu se činilo da je jugoslavenski socijalizam po svojim tranzicijskim potencijalima bio lošiji nego, recimo, bilo koji drugi „lagerski“ socijalizam. Ne ulazeći u „intra- i internacionalnu“ dinamiku ratnog raspada Jugoslavije, mnogima se činilo, a izgleda da i dalje u to vjeruju, da je ratni raspad SFR Jugoslavije bio jedini mogući izlaz iz „komunizma“. To, dakako, uopće nije točno i to je čvorište u koje će se desetljećima uvijek iznova zapetljivati svi pokušaji u postjugoslavenskim historiografijama da se izađe iz začaranih krugova fatalističkih providencijalizama u postjugoslavenskim društvima i kulturama. Teško je vjerovati da će Europska unija (ako bude postojala), nakon što sve postjugoslavenske države postanu njezine članice (ako se to dogodi u predvidljivoj budućnosti), išta suštinski u tome promijeniti. Kažem „teško“ zato što

⁴ Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi. Prva i poslednja Evropa*, Equilibrium, Beograd 1997; Drago Rokсандić, „L'Europe et ses frontières multiples dans le Sud-Est: problemes et approches / Europa i njene višestruke jugoistočne granice: problemi i pristupi“, u: *La perception de l'Europe / Percepcija Europe*, Litteris, Zagreb, 2009, str. 52–53, 156–157.

je Europska unija od početka isto tako dio problema ratnog raspada Jugoslavije kao i dio rješenja, kada je riječ o „ovladavanju prošlošću“. Ovo ne znači da su postjugoslavenske historiografije „osuđene“ na revizionizam, ali znači da je ustrajavanje obrazaca „revizionizam“ vs. „kontrarevizionizam“ imanentan reprodukcijским matricama svih postjugoslavenskih historiografija.

Postoji uvjetno rješenje. Kažem uvjetno jer s jedne strane čini nužan preduvjet izlaska iz zatvorenih krugova „revizionizma“, ali ne jamči izlazak iz njih. Riječ je o komparativnoj socijalnoj historiji i komparatistički usmjerenim kulturnim studijima. Oni su, prvo, zasigurno najbolja „brana“ revizionističkom recidivizmu ili revizionističkim *revival*-ima. Drugo, jamče u perspektivi rekonstituiranje južnoslavenske komparatistike u regionalnim i europskim kontekstima. Međutim, kao što je već rečeno, problem ni izdaleka nije samo historiografske naravi. Treće, dosljednija istraživačka primjena komparativnih metoda omogućit će svima da u nekoj perspektivi kritički propitaju koliko je kada i na koji način i napose kakva Jugoslavija bila (dis)funkcionalno rješenje temeljne razvojne problematike bilo koje, odnosno, svake jugoslavenske nacije pojedinačno pa i skupno.

Južnoslavenski narodi ne mogu „pobjeći“ jedni od drugih, koliko god mnogi na svim stranama mislili da bi sve bilo u redu kada bi se imalo druge „susjede“. Europska unija je u bilo kojoj perspektivi nezamisliva ukoliko ne bude ustrajavala na imperativnom rješavanju bilateralno otvorenih pitanja, naročito kada je riječ o susjednim državama. Dakle, ako ne zbog potrebe za kritičkom valorizacijom prošlosti, postjugoslavenske države će zbog vlastite budućnosti u Europi morati biti sposobne racionalno vrednovati, pored ostalog, i jugoslavensku baštinu, a to znači odreći se „revizionizma u historiografiji“ kao *modus operandi* bilo koje postjugoslavenske historiografije pojedinačno.

Nužna pretpostavka kritičkog suočavanja postjugoslavenske historiografije sa samom sobom je propitivanje vlastitog pojmovlja. Teško je povjerovati u kritički potencijal historiografije koja se ne umije emancipirati od pojmova poput „bivša Jugoslavija“, koji ne reflektiraju ništa drugo nego atavistički strah od njezina mogućeg „uskrsa“/“vaskrsa“. Gdje bismo kao profesionalci stigli kada bismo svaku političku formaciju prošlosti atribuirali „bivšom“? Uostalom, u prošlosti je bilo nekoliko Jugoslavija pa ne bi li bilo uputnije, baš zato da bismo mogli kritičnije raspravljati o svakoj od njih, uvijek eksplicitno reći o kojoj je Jugoslaviji riječ. Ako ništa drugo, lakše ćemo se nositi s ambivalentnostima drugih pojmova iz jugoslavenske/jugoslavenskih baština.

Na kraju, strah pred Drugima i strah od samog sebe idealna su uporišta za „revizionizam u historiografiji“. Suočavanje s bliskom prošlošću, ovladavanje prošlošću i spremnost na prihvaćanje neizvjesnih izazova budućnosti iziskuje i profesionalnu odgovornost, ali i civilnu kuražu. I jedno i drugo su isto tako „brane“ „revizionizmu u historiografiji“.⁵ Sve počinje i sve završava, očito, s čovjekom u „dobu sumnji“.

⁵ Iz niza knjiga koje bi u tom smislu trebalo navesti kao primjer izdvojit ću jednu koja me je nedavno duboko dojmila: Ante Lešaja, *Knjigocid. Uništavanje knjiga u Hrvatskoj 1990-ih*, Profil i SNV, Zagreb, 2012.

Nekoliko zapažanja o pojavama revizionizma u srpskoj istoriografiji

Kritičke ocene o pojavama revizionizma u srpskoj istoriografiji sve su prisutnije u naučnim radovima, iako još nisu dobile sveobuhvatniji karakter. Možda one i ne mogu biti drugačije s obzirom na istorijske složenosti i mnoge kontrasti što zahteva i dublje analize i više vremena.

Iako se smatra da su se tendencije za revizionizmom javile tek krajem XX veka (pred raspad jugoslovenske države i društvenih osnova na kojima je počivala), teško je ne primetiti da su izvesne pojave imale takav karakter i pre – već od sedamdesetih godina XX veka. Još tada su, otvaranjem mnogih pitanja iz istorije Jugoslavije (1918–1945), davane i ocene koje su izlazile iz okvira uobičajenih razlika u interpretaciji pojedinih događaja i procesa. Odnosilo se to prevashodno na artikulaciju nacionalnog u procesima jugoslovenskog razvoja posle 1945. godine, a započelo je u publicistici tezom da jugoslovenska socijalistička integracija nužno vodi ka nestajanju nacionalnih individualiteta jugoslovenskih naroda. Pitanje je bilo preozbiljno da bi bilo prepušteno samo istoriografiji, pa se o njemu prvo izjasnila politika, ocenivši da shvatanje nacionalnog pitanja i karaktera jugoslovenskog federalizma ne vodi razvoj Jugoslavije u tom pravcu. Ove protivrečne ocene o jednom od najdelikatnijih pitanja iz istorije Jugoslavije, budući da je u njenoj prošlosti (u Kraljevini Jugoslaviji), ono već bilo anticipirano u unitarnom smislu, odraziće se kasnije i na promene ocena u jugoslovenskoj istoriografiji o oportunisti jugoslovenske državne integracije uopšte, smislu i karakteru avnojskih odluka, pre svega o nacionalnom i državnom identitetu republika, njihovoj perspektivi i dr.

U pogledima na istoriju XX veka (kojim se ovaj prilog uglavnom i bavi), posebno na karakter dva svetska rata i njihove posledice, ocene jugoslovenske istoriografije bile su uglavnom podudarne sa istoriografijama zemalja koje su odlučujuće uticale na njihov razvoj i okončanje. Ta istoriografska shvatanja bila su u osnovi preovlađujuća, iako se i u njihov naučni objektivizam počelo rano sumnjati kao

„savezničku shemu istorije“, savezničku verziju rata, historiografiju pobjednika i dr. Ovim shvatanjima objektivno su najavljivani zahtevi i za drugačijim historiografskim pristupima – da u svojim ocenama treba čuti obe strane radi potpunijih naučnih saznanja. Ovi zahtevi ne bi bili sporni kad bi bili naučno motivisani, što uglavnom nije bio slučaj. Pitanje je – kakva bi to bila istorija koja bi i u čemu imala razumevanja prema fašizmu i njegovom karakteru u sukobu sa antifašizmom kao pobjednikom. U srpskoj historiografiji, međutim, ima i takvih pokušaja, posebno kad se nastoji razumeti ponašanje različitih kolaborantskih i fašistoidnih pokreta kao patriotskih i nacionalno opravdanih.

O istoriji Jugoslavije XX veka kod nas je dosta pisano, iako su mnoga pitanja ostala ili na margini, ili neistražena. Istorija Kraljevine Jugoslavije je relativno potpuno istražena, posebno njeno stvaranje, političke, ekonomske, nacionalne i ustavne osnove i krize, političke stranke, spoljnopolitički položaj Jugoslavije i dr. Uveliko su istraženi i nacionalno-manjinski problemi, pre svega mađarske i nemačke manjine i njihov politički, ekonomski i kulturni život u Kraljevini Jugoslaviji. Nacionalnim pitanjem (i pitanjem nacionalnih manjina) na kraju i posle Drugog svetskog rata, historiografija se nije kompleksnije bavila. Nekoliko publicističkih radova ili fragmentarnih osvrti ne daju osnove za pouzdanije istorijske sudove i mišljenja. Razlozi tome su brojni i ne nalaze se samo u ocenama da je reč o tabu temama, kako se to najčešće kvalifikuje. Reč je o zaista složenim pitanjima, nedostatku relevantne istorijske dokumentacije, vremenske blizine, i tek onda različitim političkim ograničenjima. U tom smislu jugoslovenska nije bila drugačija od drugih historiografija.

O istoriji Drugog svetskog rata napisane su, takođe, brojne studije i rasprave, koje su se bavile i najsloženijim pitanjima i procesima. S tim u vezi publikovan je i veliki broj istorijskih dokumenata različite provenijencije. Upravo je, međutim, ova historiografija danas predmet najbrojnijih revizija i nenaučnih vrednovanja. S obzirom na to, može se postaviti pitanje: da li je uopšte reč o historiografiji, iako jeste, kuda ona objektivno stremlje? Obično se misli, i ne bez razloga, da je diskurs ove historiografije pretežno nacionalistički i ideologijski, i da kao takva ona ne vidi razliku između istorijskog i fiktivnog. Ove karakteristike počele su da se javljaju osamdesetih i devedesetih godina XX veka, a naročito od nestanka jugoslovenske države, o čijoj se prošlosti uglavnom sudi samo kroz prizmu nestanka. Zbog toga je, njena istorija izložena *en block* udarima jednostranih ocena i pristupa, kojima su važni događaji i procesi i njihovi protagonisti, ili marginalizovani, ili stigma-

tizovani, ili istorijski obezličeni. Te promene neki istoričari kvalifikuju kao pojave pluralizacije istorijskih mišljenja koje su uslovljene političkom pluralizacijom. Ako su uslovljene političkom pluralizacijom onda im se teško može davati naučni karakter, jer i u historiografiji, one su samo političkog smisla.

Omiljene teme istorijskih revizija obično su složenijeg karaktera, ali koje se mogu jednostavnije reinterpretirati sa hipotetičkog – nacionalnog i političkog, ali ne i dokumentarnog stanovišta. Najčešće je u diskursu ovakve historiografije relativizacija antifašističkog otpora u Jugoslaviji, posebno u Srbiji, kojom se poravnavaju istorijske uloge pojedinih pokreta u ratu i briše njihov različit odnos prema okupatoru; ta svojstva, navodno, ranija historiografija nije shvatila, da je u pitanju ambivalentnost srpske antiokupatorske pozicije, koja je od desnice do levice, u suštini bila patriotska i egzistencijalno uslovljena. Tako se kolaboraciji u Srbiji, koja je kod nekih pokreta imala i fašistoidni karakter, daje **istorijski** smisao i nacionalno značenje. Istovremeno se tzv. nacionalnom „antifašizmu“ (četničkom pokretu), pripisuje autentični srpski, a jugoslovenskom, samo internacionalni karakter, kao da jugoslovenski, u koncepciji NOP-a, nije podjednako i srpski. Ne shvata se da je u pitanju bilo oslobođenje i obnova dotadašnje zajedničke jugoslovenske države, a ne internacionalistički poduhvat. Ali se s razlogom može postaviti pitanje – da li je četnički „antifašizam“ bio istovremeno i jugoslovenski, odnosno da li se već tada opirao opravdanosti jugoslovenske državne integracije kojoj antifašistički pokret komunista daje novi politički karakter, a koji je, objektivno, ometao samo srpsku integraciju za koju su se oni zalagali. Tu istorijsku stvarnost protagonisti revizionizma obično ne shvataju i ne razumeju, a ona je bila suštinska za pobedonosni ishod rata i sukobe na jugoslovenskim prostorima. Zbog toga je, izvesno, i bila podržana od Antifašističke koalicije 1941–1945, a ne zbog ideoloških simpatija prema partizanskom pokretu. Njihovi branitelji (u historiografiji) danas smatraju da za jugoslovensku integraciju nisu postojale nikakve istorijske pretpostavke i da je Jugoslavija samo tvorevina Kominterne koju je Tito osmišljavao na antisrpskoj platformi; da je federacija, proizašla iz Drugog svetskog rata, pseudofederacija koja počiva na principu nacionalne ravnoteže, da je u nacionalnom smislu preširoka, a time i protiv srpskih nacionalnih interesa, jer su iz Srbije izuzete tzv. srpske zemlje. S tim u vezi, u historiografiji se neke federalne jedinice tretiraju kao „nacionalna periferija“. U suštini, radilo se o suprotstavljanju federativnom uređenju uopšte, koje je i ujedinilo jugoslovenske narode u zajedničkom antifašističkom

otporu i borbi. Ideje o tzv. homogenoj i hegemonoj Srbiji (središnjem nacionalnom projektu četničkog pokreta), doživele su potpun vojni poraz, ali ne i politički, koji će rušiti Jugoslaviju i devedesetih godina XX veka.

U diskursu revizionističkih shvatanja je osporavanje legitimiteta KPJ u pokretanju i organizaciji NOP-a, s obzirom da se ona borila samo za osvajanje vlasti, zbog čega je i započela građanski rat. Takvo političko opredeljenja NOP-a smatra se suprotnim antifašističkom karakteru otpora, jer su ga komunisti monopolisali za svoje revolucionarne ciljeve, proglašavajući antikomunistička raspoloženja drugih pokreta u Jugoslaviji prookupatorskim i profašističkim. Takva svojstva komunističkog pokreta uglavnom su, ocenjuje se, završavali u revolucionarnom teroru, a njihova antifašistička borba ostvarivala se kao ratni komunizam, koji je posleratnu denacifikaciju i promene izvodio neprosvećenim metodama – terorom, nasilnom smenom vlasti, socijalnom egalitizacijom Jugoslavije i dr. Ovakve historiografske ocene postale su osnova i za mnoge političke rehabilitacije koje se danas čine u Srbiji.

Ovih nekoliko zapažanja nesporno dokazuju da je reč o pojednostavljenoj predstavi istorijske prošlosti Jugoslavije koja je determinisana ideolojskim i nacionalističkim pristupima. Ona u ranijim istorijskim radovima, izvesno, nije bila nacionalistička, iako mnoge probleme nije sveobuhvatno istražila i kritički interpretirala i ocenila. Revizionističkim ocenama (samo zato što se stvarni antifašistički pokret u Jugoslaviji javio u organizaciji komunističke) obično se apsolutizuju određene pojave i pripisuje im se istorijski smisao, koji je uvek politički i negativan.

Nesporno je da se prošlost mora uvek iznova promišljati, ali samo na historiografski način – metodološkim inovacijama i novim dokumentarnim saznanjima, oslobođenim od ideolojskih shema i naknadnih reminiscencija. Možda su ovi pokušaji u nas najviše izvedeni na nacionalističkoj i ideolojskoj identifikaciji prošlosti, čime se u istorijskom mišljenju objektivno legalizuju anahronizam i mitsko promišljanje. Ovi kriterijumi ne primenjuju se na prošlost drugih jugoslovenskih naroda, već samo na svoju. Otuda je teško složiti se sa ocenama da je ranija historiografija četnički, nedićevski, ljotićevski i druge pokrete u Jugoslaviji identifikovala kao kolaborantske i kvislinške iz ideolojskih, a ne istorijskih razloga.

U metodološkom pristupu, historiografija je uvek bliža istini kad prošlost procenjuje sa stanovišta univerzalnih kriterijuma i vrednosti. U tom smislu nemački fašizam, okupacija, kolaboracija i dr. uvek su istog istorijskog karaktera i ne mogu podleći reviziji sa promenama političkih, ideologijskih uverenja i dr. (Ili je nemačka agresija na Jugoslaviju imala fašistički karakter ili nije; ili je kolaboracije bilo, ili nije; ili se NOP borio protiv okupatora ili nije; ili je Draža u Divcima 1941. tražio pomoć Nemaca u borbi protiv partizana ili nije?) Motivi kolaboracije ne mogu dovesti u pitanje postojanje kolaboracije, ako se različitost i vrednuje, ona objektivno ostaje kolaboracija i 1941. i 1945. i danas. Ovakve teze u srpskoj historiografiji teško je ne odbaciti kao aistorijske i kao anahronizam.

DRUGO POGLAVLJE

ISTORIJSKI REVIZIONIZAM I

IDEOLOGIJA

Tri lica jednog pisca

Crnjanski i fašizam 2007 - 1967 - 1937.

Istorijski revizionizam je u savremenom srpskom društvu jedan od ključnih mehanizama kojim se izgrađuje „novo“ kolektivno „sećanje“, kao temelj „novog“ nacionalizma. Važan sastavni deo istorijskog revizionizma, možda i ključni za njegovo razumevanje, predstavlja potreba naknadnog uglašavanja sjajne slike biografija nacionalnih veličina. One se ne posmatraju kao ljudi sa svojim vrlinama i manama, već se njihov talenat za ono zbog čega su i postali veličine, širi na čitavu ličnost koja dobija obeležja božanske nepogrešivosti i nedodirljivosti. Budući personifikacija same nacije, identifikacija sa njima postaje obaveza nacionalno „osvešćenih“, a svaki pokušaj ukazivanja na njihova eventualna ideološka ili politička „zastranjivanja“ u prošlosti, ocenjuju se kao atak na tzv. „nacionalno biće“, što je druga reč za „nacionalnu izdaju“.

Takav je slučaj i sa Milošem Crnjanskim i ocenama koje su ga pratile od tridesetih godina dvadesetog veka da je pred Drugi svetski rat bio naklonjen fašističkoj ideologiji.

Crnjanski i njegov fašizam danas uopšte ne bi bio zanimljiv za analizu i mogao bi se oceniti kao beznačajna epizoda u njegovom životu, ne mnogo bitna za ocenu njegovog književnog stvaralaštva, da se u njegovu „odbranu“ ne satanizuju pojedinci koji su ga nekada optuživali za fašizam, i to samo oni koji su se protiv tog fašizma borili. Ne optužuju se i oni drugi, koji su Crnjanskog takođe ocenjivali kao fašistu, ali koji su od fašizma pobjegli čim je zemlja napadnuta. Kako objasniti njihovo današnje prećutkivanje, osim činjenicom da, iako su takođe „oklevetali“ Crnjanskog, nisu bili ni komunisti, ni borbeni antifašisti. Zato cilj savremenog revizionizma nije primarno odbraniti Crnjanskog od njega samog, već satanizovati komuniste-antifašiste, jer ne simbolizuju nijednu od danas poželjnih „vrednosti“: ni nacionalizam, ni kapitalizam, ni kolaboraciju.

Dolaskom Hitlera na vlast u Nemačkoj tridesetih godina dvadesetog veka, fašizam je postao svetski pokret. Rasizam i militarizam su već tada identifikovani kao njegovi temeljni principi koji će u bliskoj budućnosti – kako su tada javno pisali mnogi strani i domaći intelektualci – dovesti do novog svetskog rata, neuporedivo krvavijeg od onog koji je samo deceniju ranije završen. Kritički tekstovi o fašizmu, korporativizmu, rasnoj teoriji, nacističkom militarizmu, antisemitizmu, i posebno, Hitleru i Musoliniju, objavljeni su svakodnevno, bili su na stranicama svih svetskih listova, uključujući i beogradske, a pisalo ih je na stotine stranih i poneki domaći intelektualac, uglavnom levičar, bez straha i zbunjenosti. U takvim istorijskim okolnostima, Miloš Crnjanski je uređivao list *Ideje* 1935–36, kao dopisnik lista *Vreme* izveštavao iz španskog građanskog rata 1937. i kao ataše u jugoslovenskim poslanstvima u Rimu i Berlinu, opisivao svoje viđenje fašizma 1937–38.

Ovaj tekst je pokušaj da se slika koja se danas stvara o odnosu Crnjanskog prema fašizmu i tvrdnje da je od komunista „oklevetan“ kao njegov simpatizer nekada, provere kroz zabeležene iskaze samog Crnjanskog – kroz njegovo naknadno objašnjenje iz šezdesetih godina i kroz njegov odnos prema savremenom fašizmu tridesetih godina. „Citatološki pristup“ se pri tom pokazuje kao jedini ispravan kada se traga za istinom o nečijem javno iznetom stavu, a istorijski kontekst je nezaobilazan jer samo on precizno određuje značenje upotrebljenih reči i sadržinu iskaza u svom vremenu i prostoru.

Crnjanskog se sećaju (2007)

Današnja „presuda“ glasi: Crnjanski nikada nije simpatisao fašizam, to je komunistička kleveta. Niko Milošu Crnjanskom ne čini veću medveđu uslugu od njegovih današnjih „branilaca“ koji su, da bi dokazali kako nije simpatisao fašizam, odlučili da se to najbolje radi tako što se oblate antifašisti kao lažovi i netaalentovani surevnjivci. Ništa lakše nego danas satanizovati antifašiste da su, pored ostalih „komunističkih zločina“, izmislili i priču o simpatijama Crnjanskog za fašizam. A onda epigoni prepisuju epigone i stavljaju tačku na „novu istoriju“ u kojoj je sve zlo počelo sa komunistima.

U *Idejama nema rasizma.* Svakako najaktivniji poznavalac političke aktivnosti pisca, Zoran Avramović piše da je Crnjanski bio dosledan „samo u dva elementa fašističke ideologije: korporativizam i antikomunizam“. Onda ide jedno „međutim“ koje relativizuje njegov

korporativizam, prikazivanjem Crnjanskog kao tada kritičkog intelektualca koji je osporavao vladajući poredak, doduše „sa stanovišta korporativizma“.¹

Autor samo zaboravlja da je tridesetih godina upravo kritika postojećeg poretka „sa stanovišta korporativizma“ bila ogoljeni fašizam.

Avramović piše da je Crnjanski bio „*spiritus rector* uređivačke politike“ časopisa *Ideje* i da se može „bez preterivanja reći da je osnovni konceptijski pravac i tematski krug ova publikacija dobijala od svog glavnog urednika.“ Braneći *Ideje* od optužbi za fašizam („nije jasno na čemu se zasniva ključna ideološka diskvalifikacija o fašizmu *Ideja*“²), Avramović kaže da u tekstovima Svetislava Stefanovića³ u ovom listu o rasi „nema zalaganja za bilo koji vid rasne nadmoći“.⁴

Kako se onda mogu objasniti stavovi Stefanovića u tim tekstovima da „rasna snaga, pobeđujući i političke i ekonomske faktore, stvara kulturu, državu i naciju a ekonomski faktori, koje često nose rasno niži elementi, dolaze onda da stvorenu kulturu degenerišu i upropaste“ (kurziv SS),⁵ ili teze: „ne znači sve to da čistotu rase kao takve ne treba uopšte čuvati no je treba napustiti bilo izumiranju bilo degenerisanju u mešavini sa rasama nižih kvaliteta. Takva perverzna logika svojstvena je samo poklonicima ekstremnog materijalističkog gledanja na svet i slepim vernicima učenja o klasnoj borbi kao jedinom faktoru i pokretaču društvene evolucije (...) gde su sve rasne razlike kod pripadnika jedne klase potpuno zbrisane. Naprotiv, moralo bi se misliti, da ukoliko bi opasnost od izumiranja i propadanja viših rasnih kvaliteta bila veća, moralo bi veće biti i staranje da se rasa sačuva od daljih kombinacija i mešavine koje joj mogu doneti pozitivne i degenerativne kvalitete“. Šta znače teze: „poznat je štetan uticaj mešavine germanske i jevrejske rase: mešani brakovi te dve rase degenerišu i postaju sterilni već u drugoj ili trećoj generaciji.“ Šta one da je stvarni „i praktično postavljeni problem rasne čistote u istini problem čuvanja da se jedna rasa superiornih kvaliteta sačuva da svoje više, superiornije kvalitete

¹ Miloš Crnjanski, *Politički spisi*, priredio i predgovor napisao Zoran Avramović, Sfairós, Beograd, 1989, str. 38–39.

² Zoran Avramović, *Politika i književnost u delu Miloša Crnjanskog*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2007, str. 242.

³ Jedan od vodećih rasističkih pisaca tridesetih godina u beogradskoj javnosti, saradnik časopisa *Ideje*.

⁴ Miloš Crnjanski, *Politički spisi*, priredio i predgovor napisao Zoran Avramović, Sfairós, Beograd, 1989, str. 24.

⁵ S. Stefanović, *Rasa i kultura, I, Ideje*, 13. 04. 1935.

ne izgubi i ne degeneriše mešavinom sa rasama nižih, inferiornih kvaliteta", i dalje: „nesumnjivo je to da se kod Južnih Slovena dinarski tip ističe kao najmarkantniji, i, kako izgleda, sa najsuperiornijim ili bar sa najpozitivnijim i najkonstruktivnijim dominantnim osobinama.“ Na kraju, šta znače teze da je nužno da se održe „rase evropskog čovečanstva, nordijska, dinarska, mediteranska – u nesumnjivoj superiornosti svojih kvaliteta, mudrim izborom međusobne mešavine i čuvanjem od mešavine sa rasama inferiornijih kvaliteta“.⁶

Ako ovo nije ogoljena rasna teorija koju je „*spiritus rector* uređivačke politike“ *Ideja* dopuštao u svom časopisu, u vreme kada je svetska štampa i publicistika bila prepuna žestoke kritike rasne teorije, postavlja se pitanje – da li je za savremeni revizionizam rasna teorija uopšte postojala?

Crnjanski NE SKRIVA nacizam. Tražeći sva moguća ograničenja koja su stajala pred Crnjanskim dok je pisao svoje tekstove tridesetih godina, a na tragu sećanja samog Crnjanskog iz šezdesetih godina, Avramović danas postavlja pitanje: „Ko je slutio blisku katastrofu ratnog pustošenja? Koliko je bilo onih koji su progledali jedan, u suštini, politički udar na kulturu čovečanstva i istoriju civilizacije?“ U daljoj odbrani kaže da je Kraljevina Jugoslavija imala prijateljske odnose sa Trećim rajhom „i u tom pogledu nije se razlikovala od drugih, demokratskih država Evrope“ što je okolnost „koja je morala uticati na javne komentare nemačkih zbivanja“. I dalje, kaže da je Hitler „oštro upozoravao protiv pisanja strane štampe o Nemačkoj“, pa ni ta činjenica „nije od sporednog značaja za analizu političkih komentara Crnjanskog“. I onda se pita: „Ko je smeo javno posumnjati u Hitlerove reči o Austriji“. Pošto je naveo sva pretpostavljena ograničenja naknadne pameti za Crnjanskog, Avramović kaže da je on „ipak, i u takvim okolnostima“, uspeo da tačno prepozna „pravo lice nacizma“, da je pisao o svim aspektima nacizma, ali ne i o Hitleru, jer „od Crnjanskog, kao nižeg državnog činovnika Kraljevine Jugoslavije o Trećem rajhu nije se mogla očekivati javna artikulacija kritičkog stava“. Naglašava da Crnjanski u svojim komentarima „NE SKRIVA nacionalsocijalističku ideologiju“, a o „nekakvoj drugačijoj artikulaciji kritičkog suda, kada se pod prozorom čuo marš sivih košulja, nije moglo biti ni govora“.⁷

⁶ S. Stefanović, Rasizam i ekonomska struktura društva, *Ideje*, 18. 05. 1935. I dalje: „superiornost rase postoji ali relativna, i zavisi od dominantne osobine i njenje važnosti u datom momentu“, „ne znam zašto superiorne rase ne bi mogle postojati“. S. Stefanović, Rasa i kultura, II, *Ideje* 20. 04. 1935.

⁷ *Crnjanski o nacionalsocijalizmu*, Priredio Zoran Avramović, Beleta, Beograd, 1990, str. 6-10.

Avramoviću je dozvoljeno da pretpostavi šta želi, pa čak i da je ono što je pisao Crnjanski, koji „ne skriva“ nacističku ideologiju, bio tada vrhunac mogućeg „kritičkog“ pisanja. Međutim, da je i letimice bacio pogled na pisanje drugih u štampi toga doba, video bi da ono što je pisao Crnjanski jeste bio izuzetak, ali negativan. Samo su retki do te mere glorifikovali Musolinijev sistem i pokazivali (donekle uzdržano) razumevanje za Hitlerovo ponašanje. Na pitanje, ko je mogao znati, odgovor je: gotovo svi, osim Crnjanskog. Hitlerovih pretnji se nisu uplašile stotine drugih koji su pisali o nacizmu, a u Beogradu, između ostalih, na primer, Živojin Balugdžić i Marko Ristić.

I u najnovijoj knjizi iz 2007. autor piše da je Crnjanski 1938. „s primernom neutralnošću, a i sa zahtevima beogradske vlade“ izveštavao o politici italijanske vlade, a njegova „nekoherentna politička gledišta“ objašnjava „psihičkim i ideološkim činiocima“, ali i „nalogom profesije“.⁸ Avramović kaže da Crnjanski pišući o reformi nemačke štampe, otvoreno ukazuje na činjenicu da se u nemačkim redakcijama primenjuju „metode generalštabnih oficira“, da je redakcija „postala istog duha i mišljenja“, da je rad u novinarstvu izgubio svaku autonomiju, i zaključuje da „dublje političke i društvene posledice iz ovakvih stavova Crnjanski nije povlačio, ali je njegov odnos prema činjenicama bio u ovoj analizi štampe takav da potvrđuje našu pretpostavku o neprikriivanju nacionalsocijalističke stvarnosti.“⁹ Avramović piše da iskazi Crnjanskog „nedvosmisleno potvrđuju hipotezu o neideološkoj percepciji nacionalsocijalističkog režima“, i da je „njegov kritički sud“, nerazvijen i protivrečan, „ali u okolnostima kada je Hitler oštro govorio o pisanju strane štampe o Nemačkoj (...) kritička zapažanja Crnjanskog nisu nipošto zanemarljiva s teorijskog stanovišta, ali i iz ugla njegovog ideološkog opredeljenja.“ Priznaje da je velika zabluda Crnjanskog proisticala iz njegovog poimanja nemačke spoljne politike kao politike mira, zaključujući da se „Crnjanski previše oslanjao na zvanične stavove nacionalsocijalističke vlasti“, ali i da „nije, naravno, bila dužnost Crnjanskog da bude prorok.“¹⁰

Autor je samo preskočio delove iz istih tekstova u kojima je Crnjanski upravo pokazivao razumevanje za činjenicu da nemački listovi primaju direktive od Ministarstva propagande, navodeći da se to radi i u liberalnim zemljama, čime je, po mišljenju Crnjanskog, „zavr-

⁸ Zoran Avramović, *Politika i književnost u delu Miloša Crnjanskog*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2007, str. 110.

⁹ Isto, str. 136.

¹⁰ Isto, str. 139–148.

šena epoha kada je svaki partijski drekavac mogao da smatra da je pozvan da daje lekcije štampi“.¹¹

Niko nije voleo Franka i Musolinija. Najzanimljivije je kako Avramović ocenjuje izveštavanje Crnjanskog iz Španije 1937. Akcenat stavlja na njegovu tvrdnju da je u pitanju tragedija, i odmah zatim navodi: „Karakteristično je, međutim, da Crnjanski pohvalno sudi o hrabrosti i umešnosti republikanskih vojnika.“ I dalje, „vojna i politička deskripcija španskog građanskog rata u njegovim ratnim reportažama nije bila u funkciji ideološkog opredeljenja. On hoće verno da opiše činjenice rata, da prenese mišljenja zaraćenih aktera (?!), dakle, svoj novinarski zadatak shvata kao objektivno reprodukovanje događaja. Kad piše o užasima ubijanja, ima u vidu Špance, o građanskom ratu sudi kao o tragediji, komunisti u borbama za Bilbao su bili hrabri...“ Kaže da Crnjanski nije „ugađao svojim političkim simpatijama“, da njegove reportaže „nisu pisane na zastavi političke pristrasnosti. Njegov odnos prema vojnoj i političkoj ličnosti generala Franka nije bio nekritički. To isto važi i za politički rad falangista.“¹²

Prosto brojanje izveštaja omogućilo bi autoru uvid u neutralnost i objektivnost Crnjanskog. Od oko dvadeset izveštaja iz Španije, samo u jednom, pretposlednjem, kada se razočarao u Franka i odlučio da ode, Crnjanski je u jednoj polurečenici pohvalio hrabrost republikanaca. Do tada oni su za njega bili „neprijatelji“ koje je gledao „s grozom“. Pohvala republikancima nije uopšte bila „karakteristična“ kako tvrdi Avramović, već naprotiv, bila je apsolutni izuzetak i mala osveta razočaranog izveštača. Posebno je teško proniknuti gde je Avramović u izveštajima Crnjanskog našao „mišljenja zaraćenih aktera“, kada je čitav boravak Crnjanskog protekao isključivo u okolini generala Franka.

Avramović nema dilemu da „iza komplimenata Italiji i njenoj štampi odjekuje suflaža Milana Stojadinovića“, da „treba podsetiti na Stojadinovićev savet da o Musoliniju treba pisati laskavo“, da „nedorečenosti u njegovom političkom mišljenju potiču iz one naložene državne političke potrebe da ulepšano piše o Musolinijevom režimu.“¹³

Autor nije naveo da li je Stojadinović zahtevao i pozitivno pisanje o fašizmu.

¹¹ M. Putnik, *Reforma nemačke štampe*, *Vreme*, 21. mart 1937.

¹² Zoran Avramović, *Politika i književnost u delu Miloša Crnjanskog*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2007, str. 156-164.

¹³ Isto, str. 165-173.

Komunisti su oklevetali Crnjanskog. Avramović se osvrće „na podmetnuti fašizam Milošu Crnjanskom“ navodeći da se „fašizam“ po pravilu vezivao za njegovo uređivanje lista *Ideje*, a da su „pravi kumovi ove etikete, bili (su) neki pisci sa ‘književne levice’ 1935, a ona se godinama mehanički preuzimala i širila bez kontrole i mere. Do otužnosti.“ Tvrdi da se „na ‘fašizam’ *Ideja* nije lepila publicistička delatnost Crnjanskog iz 1937/38.“ prekorno naglašavajući da su svi koji „su krčmili ideološku (i poetsku) sahranu pisca“, morali znati da je *Vreme* te dopise iz Nemačke objavilo.¹⁴ Autor tvrdi da nije mali broj intelektualaca koji su političku misao Crnjanskog kvalifikovali kao „fašističku“, navodeći bez dileme, iako u fusnoti, da su Crnjanskog „oklevetali“ komunisti. Kaže da su „međuratni jugoslovenski komunisti i marksisti (su) jedini zaslužni za ‘fašizam’ Crnjanskog. Njegova odlučna kritika komunističkog radikalizma i nihilizma morala je izazvati bes ‘dece komunizma’.“ Nastavlja da „zajednička odlika svih ideoloških denuncijacija Miloša Crnjanskog, u međuratnom razdoblju, jeste odsustvo bilo kakvog racionalno utemeljenog argumenta. Umesto iole argumentovane analize, ovi tekstovi sa ‘književne levice’ sadrže bujicu ideološkog besa i pogromaštva. Posle Drugog svetskog rata, ideološka etiketa o Crnjanskom kao fašisti se preuzima i produbljuje u raznim prilikama“ a „najviše energije u taj posao uložio je Marko Ristić.“¹⁵

Možda je ovo važno zato što je baš Marko Ristić (kao i Balugdžić, uostalom), 1936–37, dok se Crnjanski oduševljavao Frankom i Musolinijem, pisao najbolje antifašističke tekstove u zemlji.

Crnjanski se seća (1967)

Trideset godina posle svog izveštavanja o fašizmu, Miloš Crnjanski je šezdesetih godina u „Embahadama“ ostavio svoja sećanja na prikazano vreme. Kada se čita šta i kako je izveštavao Crnjanski tridesetih godina i šta i kako je pisao o istom vremenu šezdesetih, stiće se utisak da to nikako ne može biti ista osoba. Da li je i novine iz tridesetih godina neko naknadno „podmetnuo“ atašeu?

Jedino Balugdžić ne zna da će biti rata. U prvoj knjizi „Embahada“, Crnjanski je pokušao da pokaže kako je njegov pretpostavljeni Živojin Balugdžić bio naklonjen Nemačkoj i kako ništa nije video, pa se čak i „ostarela mati“ Crnjanskog, u svakom pismu vajakala: „samo da opet ne dođe do rata“. A Balugdžić se na to smejao i „tvrdio, da do rata više ne može doći“. Kaže i kako je morao da piše za *Vreme*, kao

¹⁴ *Crnjanski o nacionalsocijalizmu*, Priredio Zoran Avramović, Beleta, Beograd, 1990, str. 6–10.

¹⁵ Zoran Avramović, *Politika i književnost u delu Miloša Crnjanskog*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2007. str. 212–213.

što je Balugdžić pisao za *Politiku*, i izazivački navodi, „bilo bi zanimljivo da se ti članci štampaju. Sa Balugovim, paralelno“.¹⁶

Crnjanski je verovatno očekivao da ih niko neće štampati „paralelno“, jer bi takvo štampanje išlo u potpunosti u prilog Balugdžiću. Balugdžić je „znao“ da će fašizam izazvati rat, da će neutralnost skupo koštati Evropu, tražio je da se zaustavi Hitler i sve to objavio u *Politici* tridesetih godina. Ničega od toga nije bilo u tekstovima Crnjanskog u *Vremenu*. Naprotiv.

Miroljubiva Olimpijada i odsustvo antisemitizma u Nemačkoj. Crnjanski šezdesetih piše da se pred berlinsku Olimpijadu 1936. „ceo svet“ još trudio „da se dodvori Hitleru“, a „ni Hitler još nije bio zbacio svoju masku“, „pa još nije bio ni antisemit“, „još je i Jevrejka ako su bile u diplomatiji, ruke ljubio“, „niko još nije znao šta nas čeka“.

Crnjanski je samo zaboravio da napiše da su Nirnberški zakoni doneti 1935. tada već uveliko sprovedeni, zaboravio je da je „ceo svet“ raspravljao da li da bojkotuje Olimpijadu zbog Hitlerovog antisemitizma, da je „ceo svet“ pisao o ratu koji je na pomolu.

Piše da je Olimpijada bila poslednja miroljubiva manifestacija Hitlerova (stavlja tu, doduše, jedan nesiguran upitnik), a već iduće godine, 1937, kaže, „otpočinje priprema rata“, pa dodaje, „to, razume se, te godine, nije još niko kao sigurno znao“.

Naprotiv, o tome su „svi“ sve znali i o tome svakodnevno pisali, „svi“ osim Crnjanskog. U Beogradu, najviše Balugdžić.

Antisemitizam u Italiji. Crnjanski kaže da je antisemitski talas u Italiji zapljusnuo i njega lično i da mu je to bilo teško. „Ja ne mislim sad da treba, ovde, da opisujem svu tragediju koju smo u Rimu, tada, gledali. Ja ću spomenuti samo nekoliko uspomena iz te prošlosti“, pa piše kako i u njegovoj najbližoj okolini, počinje gonjenje Jevreja.¹⁷

Samo je zaboravio da je 1938. pisao da je tužna slika straha italijanskih Jevreja bezrazložna, jer nigde nema nikakvog progona. Inače, o progonu Jevreja tada su pisale sve novine, uključujući i *Vreme* za koje je izveštavao Crnjanski. Toga nije bilo samo u njegovim člancima.

¹⁶ Miloš Crnjanski, *Embahade*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, 9–35, str. 189.

¹⁷ Isto, str. 393–395.

Pacifisti krivi za rat. A onda, sasvim antifašistički, Crnjanski tvrdi da je francuski predsednik Blum svojim „pacifizmom otvarao vrata Hitleru i Musoliniju“, kao što je pred Ligmom naroda uzalud „predstavnik republikanske Španije skretao pažnju na građanski rat u Španiji“ dok je Idn „ISTOG dana“ (podvukao Crnjanski) tražio od Lige „tolerantnost“ i „uzdržanost“. Pa zaključuje: „Posle Drugog svet-skog rata, stalno se brblja o ratnim zločincima. Niko ne stavlja pitanje: ima li zločinaca *pacifista*?“¹⁸

Sa Crnjanskim je ovde lako složiti se, neutralnost Francuske i Britanije u španskim događanjima sigurno je doprinela pobedi fašizma, ali Crnjanski je poslednji koji je imao pravo to da im zamera. On TADA nije bio ni neutralan kao oni, on je tada čeznuo za pobedom fašizma, a republikansku Španiju nazivao svojim „neprijateljem“.

Koji Franko? Crnjanski šezdesetih godina tvrdi da je otvorena pisma za *Vreme* od maja 1938. pisao „prema naređenju predsednika“ i da je morao da piše „tako, da budu laskava za Italiju, i Italijane“. Kaže da je započeo člankom u kome je tvrdio da se Musolini jako vara „ako misli, da će mu Franko kazati hvala, za krv Italijana, koja je prolivena u Španiji.“¹⁹

Toliko o Franku šezdesetih, za koga se, po sopstvenom priznanju, onoliko oduševljavao tridesetih. Nije objasnio po čijem je naređenju pisao „otvorena pisma“ iz Španije. I šta uopšte Crnjanski kaže o svom boravku kod generala Franka? Ništa. Doduše, u „Embahadama“ on opisuje samo svoju diplomatsku karijeru, a u krvavoj Španiji 1937. godine kod fašističkog generala Franka boravio je bez diplomatskog zadatka, po ličnom izboru.

Šta kaže Crnjanski o tome ko ga je „oklevetao“? Opisujući boravak u Lisabonu posle Hitlerovog napada na Jugoslaviju, kaže da je odlazak jugoslovenskih diplomata u Britaniju zavisio od toga kako je ko upisan na listu engleskog *Intelidžensa*. Piše da su se sve diplomate izređale u poslanstvu Velike Britanije gde su „denuncirale“ druge. Čovek zadužen da donosi odluke o odlasku diplomata u Britaniju mu je rekao da zna kako nije bio na probritanskoj liniji, ali da će ga ipak povesti u London. Crnjanski zatim navodi kako mu je Slobodan Jovanović rekao da su ga „obeležili kao 'fašistu', kod Engleza“ i da nije verovao da će to moći da se ispravi. Uskoro je ipak otišao u London

¹⁸ Isto, str. 183–184, 211–212, 229.

¹⁹ Isto, str. 337.

gde mu je jedan diplomata savetovao da se drži „rezervisano“ jer se zna da je bio dopisnik *Vremena* u Rimu. Piše dalje da je jugoslovensku propagandu u Londonu držala jedna Engleskinja koja mu je rekla „da je čula da sam ja bio ataše u Rimu i jako oduševljen FAŠIZMOM u Rimu. Velim, možebiti, ali meni to nije poznato.“ Simović ga je grdio što je išao na taj razgovor, a on mu odgovara: „Uostalom, ja sam gotov da podnesem ostavku (...) TO se i želi i zato me proglašuju za fašistu“, i nastavlja: „Moja katastrofa, tako brzo, raščula se u činovništvu i moji neprijatelji likuju“, i dalje, „donedavna, protiv mene, bio je samo jedan ministar i nekoliko NAŠIH demokrata, u diplomatiji. Sada se i jedan ENGLEZ, Harrison, dopisnik *Reutera*, pojavio.“ Simović mu je tražio da spremi referat o jugoslovenskoj spoljnoj politici pre 27. marta, jer „napravili su nas ordinarnim nacistima i fašistima i treba da se branimo“. A Crnjanski kaže: „samo nije MENE dobro izabrao. Ako mu JA napišem, to, i, to, se bude doznalo, sve će se sručiti na njegovu glavu. Protiv mene je velika povika. Obeležen sam kao 'čovek kneza Pavla i Stojadinovića', a Englezi me prate kao da sam došao da, - za grofa Čana, vršim, špijunažu.“²⁰

Dakle, Crnjanski šezdesetih godina piše da je „oklevetan“ kao fašista, ali nigde ne kaže da su ga fašistom proglasili komunisti. Neko će reći da to ne može ni da napiše šezdesetih godina kada se vraća u zemlju kojom vladaju komunisti. Ali, onda odgovore traže pitanja: otkuda komunisti u Lisabonu 1941, otkuda komunisti među diplomatama u Londonu iste godine, otkuda komunisti u britanskom *Inteligenciji*, otkuda komunisti kod engleske gospođe zadužene za propagandu, otkuda komunisti u *Rojtersu*? Izgleda da je neko drugi „oklevetao“ Crnjanskog.

Crnjanski gleda i piše (1937)

Crnjanski i general Franko. Suprotno od svih drugih novinara koji su 1936–1937. za beogradsku štampu izveštavali iz Španije, i koji su neprikriveno podržavali stranu republikanaca, kao uostalom i celokupna antifašistička svetska javnost,²¹ Miloš Crnjanski je sredinom 1937. godine otišao pravo u štab fašističkog generala Franka da kao dopisnik lista *Vreme* „objektivno“ izveštava o španskom građanskom ratu.²² Za generala Franka je već tada bilo opštepoznato

²⁰ Isto, str. 511, 522–527, 545.

²¹ Npr. Mihailo S. Petrović, „Pisma iz Španije“, *Politika*, avgust-septembar 1936; Vladimir Dedijer, „Pismo iz Katalonije“, *Politika*, novembar 1936; Rene Vale, *Vreme*, 1937.

²² Samo tri meseca ranije upravo je Živojin Balugdžić za *Politiku* pisao o Španiji: „Vlada je bila rešena

da ima nesebičnu pomoć Hitlera i Musolinija. Oduševljen Frankom, Crnjanski je demantovao pisanje „levičarske štampe“ da on ratuje samo pomoću Marokanaca, Nemaca i Italijana, tvrdeći da je Franko vođa „vojničke i nacionalne“ Španije. Opisao ga je kao „odličnog“ vojnika koji štiti svoje ljude i „nije čudo što ga oni obožavaju“. Po Crnjanskom, strana štampa senzacionalistički piše o italijanskoj i nemačkoj pomoći i o dramatičnosti pojedinih događaja. Kaže da su to samo „novinarske patke“, i kako bi dokazao da situacija uopšte nije tako strašna, navodi: „Irun je nesumnjivo goreo. Oviedo je nesumnjivo rušen dinamitom. Ipak katastrofa nije bila tolika, kako se pisalo. Pored razrušenog toledskog Alkazara, stoji netaknuta katedrala (...) Karabančel i Gernika srušeni su sa zemljom, ali je katastrofa italijanskih divizija kod Gvadalahare jedna romantična izmišljotina crvenih novina.“ To je bila, kako je navodio, samo epizoda od koje je „crvena štampa“ napravila „čitav ep“, veličajući pobjedu Internacionalnih brigada, dok su se, naprotiv, italijanski (što tada znači, fašistički) dobrovoljci „u kiši i snegu“ „dobro tukli“. Tvrдио je da se španska omladina okuplja na „nacionalnoj“, a ne na internacionalnoj strani i očekivao Frankovu konačnu pobjedu, jer on je nadmoćan u vazduhu, ima izvrsnu armiju, u njegovim rukama je sve više fabrika i rudnika. „Da i ne spominjemo da za njega ne postoji pitanje finansiranja, jer ima skoro neograničenog kredita.“ On drži „ne samo veći, nego i bolji deo Španije“, na Frankovoj strani je najbolji deo španske vojske, „disciplina i fanatična volja za pobjedom“, na njegovoj strani je „jedna fanatična nacionalna i katolička Španija, varoši su u zastavama, crkve prepune, vojska se obožava“, on raspolaže velikim ljudskim rezervama, „da i ne spominjemo pitanje stranih dobrovoljaca“. Kod Franka nema nesporazuma, a sve što strana štampa piše je „više samoobmana nego tačna informacija“. U korist Franka bili su „plodni krajevi, izobilje u ishrani, španjolski nacionalizam, totalitarna militarizacija, pomoć Katoličke crkve, oficirski kor, nadmoć totalna u vazduhu, bolja valuta“. Ali i „njegova inteligencija, van-

da izvuče Španiju iz one vekovne začmalosti u kojoj su je držale crkva i vojska“ što je „prirodno“ našlo podršku „kod vlada i naroda koji su u takvoj Španiji videli jemstvo za utvrđivanje slobode i pravde. Sasvim je drugi stav u toj težnji za uvlačenjem Španije u evropske događaje zauzela grupa oficira koja je, sa Frankom na čelu, poslala protiv madridske vlade“, a „sasvim je prirodno da pokret na takvoj osnovi nađe prijateljskog odziva u Rimu i Berlinu“. Smatrao je da je vrlo važno u čijim će rukama biti Baleari, Gibraltar, Maroko, jer, „nije svejedno da li će svim tim tačkama raspolagati vlada, rešena da ih stavi u službu ideje o stvaranju jedne velike evropske zajednice, koja bi (...) služila samo miru i napretku, ili će svi ti položaji doći u zavisnost od onih evropskih vlada, koje žude za prevlašću i za ugušivanjem demokratskih ustanova ma gde se one pojavile“. Španija je postala važan činilac u Evropi, „samo se još ne zna da li u pravcu utvrđivanja mira i reda na osnovi demokratske saradnje ili u svrsi ugušivanja svega što postoji u korist diktatorskih poduhvata“. (Živ. Balugđić, Španija ulazi u Evropu, *Politika*, 2. mart 1937.)

redna hladnoća kojom je rat započeo i kojom ga nastavlja. On može da čeka“. I zato „svakim danom dobija“. Crnjanski je ušao u Bilbao sa Frankovom vojskom. „Neprijatelji“ su govorili da će Bilbao biti grob fašizma, a sada moraju da slušaju „vesele melodije nacionalističkih himni, pesama falanga“, pred kojima je *Internacionala* morala da „umukne“. Ljude je zahvatilo „ludilo pobeđe“, pevaju se španska himna, himna legionara, himna španske falange, Bilbao se pretvorio „u pravu kuću veselja“.

S druge strane su se nalazili antifašisti koji su za Crnjanskog bili „neprijatelji“. Opisivao je internacionalne brigadiste koji su se „izgladneli i polumrtvi“ „cerekali“, neki od njih su se mogli gledati „samo s grozom“, sa sigurnošću je tvrdio da „nije istina“ da su oni koji su se predali bili mučeni i streljani. „Svi do jednog bili su otpremljeni u svoju domovinu“. Posle tragedije Bilbaoa, Crnjanski je u mislima video još španskih tragedija, jer nad Madridom, Valensijom, Barselonom je i dalje lepršala „velika crvena zastava“.

A onda potpuno neočekivano, Crnjanski odaje priznanje „neprijateljima“, iako kaže da nema sažaljenja prema Frankovim protivnicima. Razlozi naglog hlađenja njegovog oduševljenja za Franka bili su u njegovom obračunu sa ekstremnijim fašistima u sopstvenim redovima. To su španski falangisti, kako kaže Crnjanski, pravi nacionalisti koji su tražili i socijalne reforme, koji su prvi ustali protiv komunista i anarhista sa svojim programom nacionalističke ofanzive protiv marksističke republike. Ti „španski falangisti“ su prvi „prošli svoju krv u borbi sa levičarima, za jednu buduću, nacionalističku Španiju“, oni su „u svojim tamnim uniformama“ dizali duh Frankovoj vojsci, jer „tu se peva, tu se igra i tu se ide na juriš sa nožem u ruci“. Oni su predstavljali ono „najbolje što se na političkom polju događalo u Španiji, za poslednjih pet godina“, jer je njihov program značio stvaranje jake, „autoritativne, ali i socijalne“ Španije. I njihov vođa Manuel Hedilja je dokazao da je „španski nacionalista, ali i socialista“. A upravo tada Franko je uhapsio Hedilju. Crnjanski je sumnjao da ga je možda već i streljao. On sam nije ništa mogao da učini jer se u Španiji, „i kad se dolazi kao prijatelj, sa dobrim vezama“, lako može dopasti zatvora. Zaključio je da se „i suviše oduševljavao za generala Franka“ i da je vreme da obuzda svoje oduševljenje. „A što se tiče nacionalizma, nacionalizam u Španiji, koji ne bude vodio računa, pre svega o potrebi socijalnih reformama, ne vredi ni vrednost mačkinog repa.“ Razočaran, Crnjanski je otišao iz Španije.

Ipak, razočaranje Crnjanskog u generala Franka, nije istovremeno značilo i razočaranje u fašizam. Naprotiv, samo je naredne godine svoju fascinaciju sa Franka preneo na Musolinija, pripisujući mu svu „veličinu“ stvaranja, ne samo fašističke Italije, već i fašističke Španije. Pisao je o Španiji „sa pogledom iz Rima“ očekujući da će pobedom Franka biti stvoren „blok autoritativnih država“ koji će uključiti i Španiju, potvrđujući da iza Franka „nesumnjivo stoji veliki deo španskog naroda“, da je i vojska i katolički svet „u znaku fašizma“, a uočavao je i „veliki pokret fašiziranih žena i, što je najvažnije, mladog sveta“. Pisao je: „Na dan proslave španskog dana, Musolini je izvršio ovogodišnju rekrutaciju fašističkih omladinskih organizacija. Po Italiji se, u disciplini, kretalo preko 260.000 'Balila' i 'sinova vučica'. Više od 250.000 fašističkih devojčica. Više od 260.000 Avangardista. Skoro isto toliko podmladka borbenih organizacija. Pušku je primilo u nedelju u Italiji 318.153 dečaka.“ Prekorno je pitao: „Da li se policijskim merama, ili nekim čarobnim štapićem, može pokrenuti da vedro maršira i peva oko 120.000 mladih radnica i preko 150.000 mladih žena sa sela? Ono što te mase pokreće nije policija, nego onaj Musolini koji je bio i koji će ostati socialista.“ Zaključivao je da se za Musolinija u Španiji „snagom morskih talasa“ giba staro romansko društvo, i tek kad se „stvari gledaju iz Rima“ vidi se veličina elana kojim Italija šalje svoje sinove u smrt i obnova, kojoj prisustvujemo, jednog davno potonulog španskog i italijanskog sveta“.²³

Crnjanski i Musolini. Crnjanski je izveštavao da je prilikom posete Nemačkoj 1937. nemačka masa „frenetično pozdravljala“ Musolinija i da je on „svojim licem, svojim pokretima“ uspeo da „fascinira“ Berlinge koji „jure opijeni radošću“.²⁴ Crnjanski je osuđivao svetsku štampu što je započela kampanju protiv Musolinija kao militariste koji preti ratom i što mu predviđa katastrofu. Po mišljenju Crnjanskog, naprotiv, Musolini ide iz uspeha u uspeh, „ima za sobom formu jednog plebiscita“, održava kontakt sa radništvom, „sa žeteocima“, sve faši-

²³ Miloš Crnjanski, Zašto je propala španska monarhija, *Vreme*, 6. jun 1937; Kako je došlo do pobune vojske u Španiji, *Vreme*, 9. jun 1937; Kakva je situacija na španskom bojištu? Bitka br. VI generala Franka, *Vreme*, 11. jun 1937; Kako sam stigao na sahranu generala Mole, *Vreme*, 13. jun 1937; U Vrhovnoj komandi generala Franka, *Vreme*, 15. jun 1937; Bilbao opkoljen, mesto bombardovanja i frontalnog napada general Franko hoće da grad osvoji zaokružavanjem, *Vreme*, 17. jun 1937; Trupe generala Franka nadiru zapadno od Bilbaoa, *Vreme*, 23. jun 1937; Bitka kod Madrida, *Vreme*, 24. jun 1937; Dokle će trajati rat u Španiji? *Vreme*, 26. jun 1937; Pred Bilbao, *Vreme*, 27. jun 1937; Bitka kod Bilbaoa; Šta je bilo sa Bilbao, *Vreme*, 29. jun 1937; U osvojenom Bilbao, *Vreme*, 30. jun 1937; Šta priprema general Franko, *Vreme*, 2. jul 1937; Zašto general Franko hapsi patriote? *Vreme*, 5. jul 1937; Iza generala Franka stoji Hil Robles, *Vreme*, 12. jul 1937; Na osovini, *Vreme*, 26. maj 1938; Italija u Španiji, *Vreme*, 2. jun 1938.

²⁴ M. Putnik, Berlin pod utiskom posete g. Musolinia, *Vreme*, 29. septembar 1937.

stičke institucije su u svojoj biti socijalističke, klase se ukidaju... Tvrдио je da zapadna štampa „potpuno krivo i olako“ ocenjuje političku snagu Rima, da je godinama „rđavo obaveštavala“ o situaciji u Hitlerovoj Nemačkoj, da godinama predskazuje katastrofu fašizma. Cinično je dodavao da „izvesna demokratija očekuje, dakle, pad Musolinija još samo na pitanju makarona“. Da je u pitanju bila samo marksistička štampa, Crnjanskog ova pojava ne bi zanimala, ali u pitanju je bila i štampa zapadnih demokratija. Posebno je osuđivao pisanje dela francuske štampe, koja čak i na Italijane kao vojnike gleda sa omalovažavanjem i „trubi“ da će Italija biti gladna, pokušavajući tako da je odvoji od Nemačke.²⁵

Crnjanski je imao posebno visoko mišljenje o vojnoj sposobnosti Italije, navodeći da njena militarizacija daje dobre rezultate, a nemačka vojna literatura iznosi o njoj „laskavo mišljenje“, zbog čega je zaključivao da je ne samo ružno, „nego je i glupo, sumnjati u hrabrost čitave jedne vojske“ kada postoje fakta. Italijanska vojna avijacija drži većinu svetskih rekorda, što se ne može postići „bez čoveka i mašine velike vrednosti“, a svoju veliku vrednost posebno je dokazala u grupnim letovima u Abisiniji i Španiji. U italijanskoj vojsci vlada novi duh koji ima „nepresušne rezervoare“ u omladini, potpuno saglasnoj sa Musolinijevim programom da Italija dobije mesto među velikim silama, ona je „ogroman aparat“ sposoban za akciju, u njoj je niklo nekoliko novih teorija „za kojima ostale vojske, tako reći, kaskaju“. Zadatak italijanske vojske je da vodi „brzi rat, napadni rat“, što zbunjuje one „koji su sa nipodaštavanjem govorili o talijanskom vojniku“. Iako Italija nije bogata, ona ima na svojoj strani veliki prirast stanovništva, duh svoje omladine, organizovanu miliciju i vojne formacije partije. Tvrдио je da je Italija militarizovana „i stoji u znaku mača“, da je „na visokom stupnju naoružanja i da je njen vojnički koeficijent u svakom slučaju mnogo veći nego što to misli jedna izvesna štampa na zapadu.“

Braneci fašističku Italiju od zapadnih država, pisao da su one „u ime demokratije“, pronašle da je „hotentotska, feudalna Abisinija“ njihov interes, „žudno“ očekujući da „gomile Abisinaca, poznatih po kožnim bolestima, pokolju talijansku omladinu, jer je tobože protivnik demokratija“, i to omladinu rođenu u eri fašizma, „uzgred budi rečeno, od matera koje danas u Evropi nesumnjivo najviše rađaju“. „Oni se bacaju, zbog Musolinija kao ideologa, blatom na ona nepregledna groblja talijanskih vojnika koji su pali, a pali su, to se ne može

²⁵ Isto.

sporiti, i za zapadnu demokratiju, na jednom od najtežih, evropskih bojišta.“²⁶

U Italiji nema antisemitizma. Razlog za donošenje rasističkih zakona u fašističkoj Italiji 1938, Crnjanski je video u italijanskoj kolonizaciji Tripolisa, Abisinije i Somalije koja se sprovodila „u znaku rasizma“. Do uvođenja rasističkih zakona, u Somaliji je bilo oko 3.500 Evropljana i „više hiljada meteka, rođenih u braku Italijana i Crnkinja“. Musolini je, po mišljenju Crnjanskog, imao „grandiozan plan“ naseljavanja italijanskih porodica u kolonijama, ne želeći da stvara imperiju „za jednu rasu mešanaca“. Crnjanski je verovao da italijanski rasizam stoji na „naučnom“ gledištu da je „mešanac i fizički i duhovno i moralno opasna pojava i degeneracija“, zbog čega je u Abisiniji zabranjen pristup „belih ljudi u lokale urođenika“, a „konkubinat sa Crnkinjom“ je kažnjavan robijom. Novi italijanski rasizam Crnjanski je pravdao tvrdnjom da je „rasno osećanje“ u Italiji veoma staro i da se „italijanski rasizam“ može pronaći kod svih italijanskih pisaca i političara kroz vekove. Crnjanski je predviđao posebno „težak sukob“ između Vatikana i fašizma, jer je Vatikan već optužio fašizam da imitira nacizam, pretpostavljajući da je negativan stav crkve prema rasističkoj deklaraciji dolazio „od strane protivnika fašizma“. Crnjanski je smatrao zanimljivim što se o problemima italijanskog rasizma čiji su zakoni doneti još 1935, u inostranstvu nije razvila nikakva polemika. „Vika se podiže tek sada, povodom rasističke deklaracije fašizma, očigledno zbog antisemitizma“, a „uzbuđenje“ u Evropi nastalo je u stvari zbog nastupanja „ere antisemitizma“ u Italiji. Sam Crnjanski, sedeći u Rimu, nigde nije video predznake pogroma. Ni u institucijama, ni u narodu nije primećivao animozitet prema Jevrejima, ali je primećivao paniku koja je nastala kod Jevreja. „Nesrećni ljudi plaču, ne znaju kuda bi i obuzima ih i bes očaja“. U Rimu su se širile vesti da će biti otpušteni svi Jevreji na položajima, ali je Crnjanski ipak smatrao da Jevreji „nesumnjivo preteruju u svojim vizijama strahota koji ih očekuju“, tvrdeći da ne postoje nikakve sličnosti između italijanskog i nemačkog antisemitizma. Čak je verovao da je rasistička deklaracija „došla u znaku defanzive“, jer je italijanska emigracija bila politički vrlo aktivna, a antifašistički centri u Parizu, Njujorku, Amsterdamu i Londonu, „za koje fašizam tvrdi da su jevrejski“, vodili su oštru borbu protiv fašističke Italije.²⁷

²⁶ Miloš Crnjanski, Musolinijev predgovor, *Vreme*, 16. jul 1938; Italija i njihova lordstva, *Vreme*, 16. avgust 1938; Vojni koeficijent Italije, *Vreme*, 18. jul 1938.

²⁷ M. Crnjanski, Italijanski rasizam, *Vreme*, 9. avgust 1938.

Šta je dobro u nacističkoj štampi? Crnjanski je pokazivao razumevanje za promene u nemačkoj štampi. Iako je konstatovao da su nacionalsocijalisti uzeli velika novinska preduzeća, smatrao je da štampa u inostranstvu preteruje „sa nepravdama i grozotama koje su se tobože tada odigrale u redakcijama“. Naprotiv, tvrdio je da je ova velika promena protekla „relativno banalno“ i da su protivnici nacionalsocijalista sami napustili položaje pri čemu „nikome nije razbijena glava“. Tvrdio je i da se u inostranstvu preteruje sa vestima o propasti nemačke štampe i bojkotu od strane čitalaca, a negirao je i da je režim u Nemačkoj „sa kanibalskom grubošću“ oteo kapital novinskim preduzećima. Dobre strane nacionalsocijalističke štampe su bile odsustvo „tužakanja“, „davljenje“ korupcije, duhovno i partijsko izjednačenje štampe, pojava „staleške svesti“ kod novinara, najbolje socijalno osiguranje novinara, stručno osposobljavanje novinarskog podmlatka, kao i nestanak podele na partijske i nepartijske novinare, jer je celokupna štampa „istog daha i mišljenja“. Tvrdio je da u nemačkim redakcijama vlada duh generalštabnih oficira, ali i „generalštabna radnost, vrednoća, ambicija i što je glavno, sprema“. Nemački novinari su navikli da svet gledaju kroz ideologiju nacizma, što im „ne pada teško jer su fanatici svoga partijskog programa“, ali istovremeno „širokogrudo“ pokušavaju da razumeju i strane probleme. Tvrdio je da se „jako varaju“ oni koji predstavljaju nemačkog novinara kao „kalup“, jer iako je tačno da partija diriguje redakcijama, nemačka štampa će „uskoro pokazati“ da nastaje nova epoha.²⁸

Ako se pitaju Nemačka i Italija neće biti rata. Crnjanski je negirao pisanje „levičarskih listova“ da Hitler priprema rat, tvrdeći da „nije ideal nacista jedan rat, nego je njihov ideal jedna nova Nemačka i jedan nov nemački narod“, da „ne želi revolucija rat, nego do rata dovode alijanse, koje žele da uguše revolucije“, a u Nemačkoj, zaključivao je Crnjanski, još traje revolucija nacionalsocijalista. Ni za Italiju, tvrdio je Crnjanski, čak ni u antifašističkim krugovima, gotovo niko ne misli da bi mogla da postane agresivna, jer iako uzdiže simbol Rimskog carstva, njena spoljna politika nije nimalo mistična.²⁹

Fašizam, liberalizam ili komunizam? Crnjanski nije navijao samo za pobedu fašističkog generala Franka nad levičarima, već je i njegovo poređenje između italijanskog fašizma i zapadnih demokracija išlo u korist fašizma. Dok se u Italiji oseća Musolinijev obračun

²⁸ M. Putnik, Reforma nemačke štampe, *Vreme*, 21. mart 1937.

²⁹ M. Putnik, U Hitlerovoj ruci, *Vreme*, 10. februar 1938; Miloš Crnjanski, Italija i njihova lordstva, *Vreme*, 16. avgust 1938; Vojni koeficijent Italije, *Vreme*, 18. jul 1938.

sa industrijom, dotle je u zapadnim demokratijama sve u znaku kapitalizma, „kakve užasne razlike vidi stranac tamo u pozorištima, u stanovima, u ishrani, u platama, u železnicama, bolnicama, pa i školama!“ Dok je italijanska omladina sva u znaku brisanja klasa, u zapadnim demokratijama ona „sa očajanjem mora gledati u budućnost“. Nasuprot uspesima fašizma i samog Musolinija, pisao je Crnjanski, demokratska ideologija se vezuje za prazne forme.³⁰

Zašto su Jevreji krivi Austriji i zašto je Hitler zahvalan Crnjanskom? Prateći približavanje anšlusa Austrije, Crnjanski je javljao da su u Beču najviše zastrašeni Jevreji „koji su već naneli austrijskoj državi dosta veliku štetu time što su umesto da doprinose konsolidaciji austriskih finansija počeli da izvlače svoj kapital iz zemlje“. Crnjanski je pisao da su nacionalsocijalisti bili do tada u Austriji građani drugog ranga, da upravo „stupaju u prvi rang“, da je Hitler dao „pregled patnji koje su Austrijanci morali da trpe u svojoj zemlji samo zato što žele da se ujedine sa braćom u Nemačkoj“. Anšlusom je prestala da postoji „bivša Austrija“, Austrija je bila „zaista pokojna“, rađala se „nova država nemačkog naroda“, Austrija je „priznala onoga koji danas sudbinom nemačkog naroda upravlja. Zna se ko je to“. Evropi je prigovarao što zaboravlja pravo pocepanih delova istog naroda da se sjedine, koje je nekada glorifikovala, uz prekorno pitanje: „Zar se može to zabraniti jedino Nemcima?“ Predviđao je da će Austrija postati „fanatično nemačka“, a da za sve Nemce dan anšlusa znači „groznicu nadanja i divljenja“ jer se politika ne sastoji uvek iz realnosti i računa, „nego i iz zanosa“.³¹

Crnjanski se pohvalio da mu se Hitler, prilikom prijema stranih novinara, obgrlivši ga rukom preko ramena, tri puta obraćao i pred svim novinarima „među kojima su se nalazili pretstavnici najvećih engleskih, francuskih i italijanskih agencija, najlepše mi se zahvaljivao za objektivno prikazivanje situacije u Nemačkoj“.³²

Epilog

Pisati danas o odnosu Miloša Crnjanskog prema fašizmu tridesetih godina veoma je opasno. U vreme apsolutne dominacije istorij-

³⁰ Miloš Crnjanski, Musolinijev predgovor, *Vreme*, 16. jul 1938.

³¹ M. Putnik, Bekstvo jevrejskog kapitala iz Austrije, *Vreme*, 19. februar 1938; Tišina pred oluju, *Vreme*, 4. mart 1938; U svojoj proklamaciji g. Hitler je nagovestio skori plebiscit u Austriji, *Vreme*, 13. mart 1938; Hitlerova Austrija, *Vreme*, 20. februar 1938.

³² Crnjanski, Izjava g. Hitlera dopisniku „Vremena“, „Nemačka mora dobiti kolonije“, *Vreme*, 13. septembar 1937.

skog revizionizma, to znači biti optužen za „bajate tvrdnje“, za „obične izjave“, za oživljavanje „davno stvorenih stereotipa“, to apriori znači izgovarati neistinu, imati „citatološki pristup“, ponavljati „prazne stereotipe“, to je „podmetanje nedostojno akademskog diskursa“, to je „bedno“, to u stvari znači otkrivati „ružno lice“ u „nacionalnom biću srpskog naroda“.³³ Sve ove reči uputio je 2010. Zoran Avramović na račun Nikole Bertolina kada se ovaj „usudio“ da progovori o nepobitnim činjenicama iz odnosa Crnjanskog prema fašizmu tridesetih godina.

Danas je najlakše „klevetanje“ Crnjanskog tridesetih godina pripisati zavidljivim i netalentovanim komunistima. Oni su u savremenom srpskom društvu inače „žrtveni jarac“ za sve promašaje, zaoštalošći, poraze, pa i za ne uvek „slavne“ biografije nacionalnih veličina. „Klevetanje“ Crnjanskog od nekadašnjih demokrata, diplomata i stranih novinara, potrebno je prećutati jer bi razbilo tako zgodnu sliku o „neideološkom“ piscu iz tridesetih godina i ideološkim napadima na njega koji su se „bez osnova“ zadržali do danas. Danas reći da su komunisti nekad obeležili nekoga kao fašistu, po automatizmu se čita kao laž iz „ideoloških“ motiva. U podtekstu se nalazi njihov antifašizam koji je potrebno osporiti, ocrniti i banalizovati. Danas antifašizam iz tridesetih i četrdesetih godina dvadesetog veka nije preporuka. Preporuka je tadašnji antikomunizam, makar i uz neskrivene simpatije za fašizam.

Na sreću, istorija se ne bavi onim što je danas, time će se ona baviti jednog dana. Danas se bavi onim što je bilo „juče“, a tada se Crnjanski oduševljavao fašističkim generalom Frankom i divio Musoliniju. I to nije skrivao. Naprotiv.

³³ Polemika Nikole Bertolina i Zorana Avramovića vođena na stranicama lista *Politika* jul-avgust 2010.

O ideološkoj upotrebi nacionalnog mita

O dveć je znano da je preoblikovanje sadašnjosti i njene prošlosti stvar neugasle želje i neprekinutih nastojanja svih kulturno-ideološko-političkih asocijacija u osvajanju moći koja se ostvaruje simboličkom okupacijom stvarnosti i vremena. Iz drugog ugla gledano na istu stvar, to je i *modus vivendi* i *modus operandi* svake kulturno-ideološko-političke asocijacije. Toj potrebi i želji se ne opiru ni obični ljudi u svojim svakodnevnim životima. Naša je stvarnost premrežena bezbrojnim prepravljajima. Pa, i kada se na tok stvarnosti ne može stvarno uticati, na nju se utiče simboličkim postupcima. Ta simbolički pripodobljena stvarnost se uzima za jedinu stvarnost. Pišući o srpskim narodnim verovanjima o biljkama, Veselin Čajkanović je zabeležio verovanje o belojoj lozi, poznatoj i kao povit i povitina. Kada se gradila kakva građevina i da bi se ona održala „bila je nekada potrebna ljudska žrtva; danas se to supstituiše i uživa se u čovekova senka. To se radi ovako. Kad kakav čovek ili čeljade dođe blizu do mesta na kome zidari rade, majstor uzme p. (povit – dodavanje moje) i krišom njome izmeri čeljadetu senku; po tome pojede svoju sopstvenu pogan, i onda uzida p. u zid i kaže: 'dokle ova p. bude sirova, dotle i onaj čovek bio zdrav; dokle ova p. trajala, dotle i onaj bio živ'.“¹ Iako je ovo verovanje nekada imalo stvarnu delatnu snagu, docnije se ono „supstituiše“ senkom (seni, prividom) u uverenju da senka staje na mesto ljudskih kostiju, mesa i kože. I, preuređeno, vrši istu funkciju. Stvarnošću se, i dalje (kao u magiji), upravlja. Kakva će biti stvarnost – to postaje isključivo stvar čovekove volje. Ontičko (bivstvujuće kao bivstvujuće [Aristotel]) same stvarnosti je time ukinuto. Tako je omogućena ideološka reinterpretacija istorijskog i aktuelnog mesta Srbije u svetu pozivanjem na njenu minulu veličinu.

Na sličan način deluje mehanizam ideološke i političke upotrebe mita. Ili, upotrebe mitske (privid) slike. Radi se o prividu privida.

¹ Veselin Čajkanović, *Rečnik srpskih narodnih verovanja o biljkama*, Srpska književna zadruga i BIGZ, Beograd, 1994, str. 22.

Utoliko je ideološka slika, u sâmu sebe upletena i (skoro) nerazmrsivo zamršena. Otuda i ideolog više nije moćan (a, ni voljan) da razabere svoje tkanje. Videći da je ono tu, da deluje, i sâm ostaje u uverenju da izriče istinu. Što je više uveren u istinosnost svog uverenja i svojih iskaza utoliko je manje voljan da ih razmrsi. Ali je, u istoj meri sve više isključiv. Često njegova isključivost izvire iz uverenja u istinosnost njegove tvrdnje.

Tako svaka ideologija konstruiše svoju „stvarnost“ i svoju „ideologiju“. Padom jedne, državno-socijalističke, ideologije nastupa druga sa svojim „otkrićima“ i „istinama“. „Odjednom, pojavljuju se četnici kao antifašistički borci, Draža Mihailović kao 'prvi gerilac Evrope', Jasenovac kao 'najveći srpski grad', general Nedić kao 'otac Srbije', 'Srbi nikada nisu vodili osvajačke ratove', 'nebeska Srbija', zlatne viljuške na dvoru Stefana Nemanje ('dok je Evropa jela rukama')... I, naravno, knez Lazar, Miloš Obilić i Vuk Branković.“² Ali, ovde nije kraj. „Postoje situacije gde prevladava *mitagoški karakter* (kurziv moj), koji teži da dâ mitsku i ritualnu vrednost elementima, činjenicama, osobama, kojima se takva vrednost ne može pripisati, ili koji ga loše mogu podneti ili koji ne bi trebalo da ga imaju. U ovom poslednjem slučaju gotovo uvek dolazi do pojave *kičizacije mita*“, što znači da „*kič* najviše koristi iracionalne, fantastične, ili ako hoćemo *sub-* ili *pre-svesne elemente*“.³ U ovom slučaju, kako kaže Sreten Petrović, lažni mit traži savez sa pravim da bi bio efikasniji.⁴ Zato prerađeni mit mora u što više spoljašnjih obeležja da bude nalik pravom, izvornom mitu. „Iskrivljavanje i veštačko konstruisanje mitskog toka u političkim mitovima, unosi u njih restrikcije i tendencije koje odgovaraju ciljevima jačanja moći političkih tehničatora.“⁵

Mitizacija u ovim uslovima postaje kičizacija. Politički mit, kao profana varijanta mita, sveden je na kič. Planovi mitskog i kičerskog se stalno mešaju. Zašto je politički mit sveden na kič?

Zamena istorije političkim mitom, međutim, nije bila moguća samo tako što će se, jednostavno, ponuditi mitsko pripovedanje umesto istorijske činjenice. Da je tako učinjeno, istorija bi bila „jači“ super-

² Aleksandar Ćirić, *Srbija: Narcizam malih razlika*. Dostupno na: http://postjugo.filg.uj.edu.pl/baza/texts_display.php?id=398. Preuzeto 5. 4. 2013.

³ Đilo Dorfler, „Mit i kič“, *Književnost*, 3-4-5/1989, u: Sreten Petrović, *Kultura i umetnost*, Prosveta, Niš, 1991, str. 227-228.

⁴ Sreten Petrović, *Kultura i umetnost*, Prosveta, Niš, 1991, str. 227-228.

⁵ Milan Matić, odrednica: „Mit (politički)“, u: *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd, 1993, str. 677.

nik. Zato je najvažniji politički potez bio oduzimanje, ili, tačnije, snažan pokušaj oduzimanja legitimiteta istoriji (kao *racionalnoj* naučnoj disciplini). Izvedeno je „novo“ („primenjeno“) čitanje istorije. I to u tri faze:

1. Počelo se sa tvrdnjom da je istina u „narodnom“ predanju, u „kolektivnom pamćenju“, u mitu o prošlosti;⁶
2. Zatim je mit prerađen prema aktuelnom kulturno-ideološko-političkom interesu;
3. Na kraju je ta aktuelizovana, „primenjena“ verzija novostvo-renog pseudomita uzeta za jedino istinito stanovište, nasuprot dotadašnjoj „neistinitoj“ istoriji, koja je, u ovom slučaju, definisana isključivo kao sredstvo komunističke političke manipulacije.⁷ Tačno je da je, neretko, u periodu jugoslovenskog socijalizma⁸ ideološka doktrina bila predstavljena kao društvena nauka. Padom socijalističke ideologije, „pala“ je i njena „nauka“. Nacionalšovinistička ideologija je sada uspostavila svoju „nauku“.

Mit sobom ne nosi pouzdano znanje (to je odveć znano). Dušan Bandić ukazuje na nejasnoću sadržaja mita, jer se iskazuje tajnim jezikom.⁹ „Međutim, mitsko mišljenje ne beleži i ne pamti događaje na istoričan način, ignoriše istorijsku heterogenost, mene svakodnevnog, iskustvenog vremena svodeći ih na ponavljanje jednokratnih događaja

⁶ „Kao pesništvo i likovna umetnost, mit je 'simbolički oblik', a zajednička karakteristika svih simboličkih oblika je da se mogu primeniti na bilo koji predmet. Ne postoji ništa što bi bilo za njih nepristupačno ili nepropustljivo... Sve ima 'ime'; sve može postati tema umetničkog dela. Isti je slučaj i s mitom. On može da bude slika svega 'što je gore na nebu, dole na zemlji ili u vodi pod zemljom.'“ Ernst Kasirer, *n.d.*, str. 63. „Ruvarac je, u uverenju da se istoričar ne može odnositi prema nauci, prema tome i istoriji, kao 'svako dete i prosti narod' izazvao skandal objavivši u *Stražilovu* studiju *O knezu Lazaru*, u kojoj je ustvrdio da Vuk Branković nije izdajnik i u kojoj je pokazao da nema valjanih izvora o tome da su Miloš Obilić, Jug Bogdan... realne istorijske ličnosti, zaključivši da, onda, nije ni bilo Kneževe večere.“ Đokica Jovanović, *Prilagodavanje. Srbija i moderna: od strepnje do sumnje*, SVEN, Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2012, str. 283. O ovome šire: *Isto*, str. 283–286.

⁷ Istorijska nauka je u socijalističkom periodu u mnogo čemu bila sastavni deo ideološke doktrine boljševizma i neoboljševizma. Ali, ipak bi bila neozbiljna tvrdnja da, u tom periodu, nasuprot doktrinarnoj pseudonauci, nije bilo autentične, racionalne i na naučnom metodu zasnovane istorijske nauke. Uostalom, dobro je poznato stanje u društvenim naukama i u prethodnom i u sadašnjem režimu. Pa je, onda, i podela na autentičnu nauku i na apologetsku pseudonauku našoj javnosti, takođe, vrlo dobro poznata.

⁸ Ovdje dodajem jednu intervenciju. Mada se koristim pojmovima „socijalizam“ i „jugoslovenski socijalizam“ imam u vidu da se radilo o socijalizmu koji je bio određen etatizmom i oktroisanim samoupravljanjem. Može se reći da su „srpski liberali“ bili tek na pragu artikulacije ideje deliberativne i participativne demokratije.

⁹ Šire u: Dušan Bandić, „Tajni život kosovskog mita“, *Zbornik Etnografskog muzeja*, ur. Bjeladinović-Jeregić, Beograd, 2001.

iz svetog vremena. Zbog toga je Eliade govorio o 'platonskoj' strukturi svake mitologije.¹⁰ Baš zato što je njegovo znanje nepouzđano, njegov značenjski sloj je podložan reinterpretacijama i „ulivanju“ novih simboličkih slojeva. Konačno, ta značenjska podobnost raznim zahtevima je žila kucavica samog mita. Ona mu daje život. „Kada se iz izvornih mitova preuzmu određeni simboli i obrasci i prestrukturiraju u savremenu realnost, nastaju savremeni mitovi koji, upravo zato što 'vaskrsavaju' najosetljivije stereotipe i pogađaju najbolnije tačke zajedničkog kolektivnog pamćenja, mogu postati moćna politička oružja.“¹¹ Otuda je moguće da se jedna mitska slika podjednako efikasno može koristiti zarad sasvim oprečnih ideoloških interesa. „Ipak, brojna su mišljenja da bez obzira na promene nacionalne ideologije mit ostaje osnovno ishodište i obrazac iz kojeg jedan narod crpi predstave o sebi.“¹² Aleksandar Nevski je podjednako junak i u sistemu carističke propagande u Rusiji i u sistemu boljševičke propagande u vreme Staljinove vladavine. Kao što je mit podložan protivrečnom ideološkom korišćenju tako je i sâm iznutra protivrečan. Mirča Elijade (Mircea Eliade) ukazuje na nekoliko primera. Marko Kraljević se, kao junački lik, pojavljuje u XV stoleću, iako je živeo do 1394. godine. Ali, njegova biografija se rekonstruiše prema mitskim normama. Vila ga je rodila, žena mu je bila, takođe, vila. Baš kao i kod grčkih junaka. Ubija troglavu aždaju. Opet, baš kao u grčkim mitovima (Herkul). Marko je, zatim, čas prijatelj, a čas neprijatelj Jana Hunjadija, koji se borio protiv Turaka 1450. godine. Nije to jedini slučaj. U pesmama koje za temu imaju Kosovski boj javljaju se ličnosti koje su dve decenije pre boja već bile mrtve (Vukašin) ili one koje će umreti tek dva stoleća docnije (Herceg Stjepan).¹³

¹⁰ Jelena Đorđević, „Religijski i ostali mitovi“. Dostupno na:

http://www.veraznanjemir.bos.rs/index.php?page=tekstovi_analize&lang=srp&subaction=s_howfull&id=1248355753&archive=&start_from=&ucat=12&lang=srp&page=tekstovi_analize. Preuzeto 2. 4. 2013.

¹¹ Dejana Milijić-Subić, „Zloupotreba mitske svesti u savremenoj politici“, *Republika*, Beograd, 462-463/2009.

¹² Gordana Đerić, *Pr(a)vo lice množine. Kolektivno samopoinmanje i predstavljanje: mitovi, karakteri, mentalne mape i stereotipi*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju i „Filip Višnjić“, Beograd, 2005, str. 13.

¹³ Vidi šire u: Mirča Elijade, „Mitovi i istorija“, u: *Mit, tradicija, savremenost*, str. 268-269. „Istorijski karakter ličnosti koje je opetovala srpska poezija, uopšte nije sporan. Ali njihova istoričnost ne odoleva dugo korozivnom dejstvu mistifikacije.“ Elijade navodi slične karakteristične primere - jedan iz ruske istorije, a drugi iz novije srpske istorije: „U bilini posvećenoj katastrofama napoleonovske najezde iz 1812. zaboravila se uloga cara Aleksandra I kao vođe ruske vojske, zaboravljeni su ime i značaj Borodina, a jedino izranja lik junaka Kutuzova. Godine 1912, čitava jedna srpska brigada videla je Marka Kraljevića kako vodi napad na grad Prilep, koji je toliko vekova ranije pripadao ovom junaku.“ *Isto*, str. 269.

Otuda je moguća, u prostorima natopljenim pseudomitskim „tumačenjem“ biti sopstvenog naroda, tvrdnja Jovana Raškovića: „U kosovskom mitu cjelokupni je duhovni i posebno društveni potencijal jednog naroda. Zato je istina o kosovskom mitu, koja se stalno i ponovo otkriva, suština etničkog, kolektivnog srpskog bića... Povratak kosovskom mitu povratak je vlastitoj suštini.“¹⁴ Odatle nije daleko do izricanja (naučno neproverljivih) ideologizovanih fantazama na „naučnim“ skupovima o „sudbinskim“ pitanjima naroda. Na jednom od tih skupova, koji su, kako piše u impresumu objavljenog zbornika, podržale državne ustanove (Ministarstvo kulture Srbije, Pokrajinski sekretarijat za kulturu APV, grad domaćin Novi Sad, Grad Beograd i Skupština opštine Vrbas), može se pročitati: „Jedan italijanski naučnik s Biogenetičkog instituta u Rimu (nažalost zaboravio sam mu ime) izjavio je dana 13. 01. 2003. godine, preko Prvog programa Radio Televizije Srbije, da su Srbi 'narod jakog genetskog koda'... Da li to znači da nas drugi bolje poznaju nego mi sami sebe, iako imamo JEZIK I PISMO, od kojih se po čoveku, ne može od čoveka sakriti ništa. Nemoguće je sakriti, jer je PISMO ISTINE preko Duhovnog Stabla spojeno sa Izvornom Istinom po volji Svemogućeg tvorca, a objavljeno preko Vuka Karadžića u 19. veku, u skladu s Hristovim Znakom i izjavom: 'Nema tajne koja se neće saznati' (navedeno više biblijskih izvora - primedba moja).“¹⁵ A drugi autor tvrdi: „Do Vuka se Srbin zvao pravim imenom 'Serb' a Srbija 'Srbijom'. Vuk je izbacio slovo E a nepotrebno ugradio u naziv Srbije slovo 'J' (Srbia) slovo 'I' nosi silu - Istine - dok slovo E energije ovo je usledilo da izgubimo redovno napajanje Energijom, preko svog - Duhovnog Stabla (Bres-t) a zatim po slovu 'J', umesto Božije prihvatili smo ljudsku istinu za svoju nauku i otpali i od Sv. Trojstva, što je prisutno po samom nazivu - Čovek, a ne - Čovek. U praksi se to odrazilo tako što je Srbija počela naglo da stagnira a zatim i da gubi korak u svom razvoju.“¹⁶ Ovakvih mesta u ovom zborniku, kao i u velikom broju sličnih publikacija, ima vrlo mnogo. Umesto mog komentara preporučujem zaključak koji je dao prvi od citiranih autora: „Svestan sam da će mnogima ovo izlaganje delovati nepovezano i neshvatljivo. Na to utiče mnogo faktora koji deluju na svest čoveka, a kojih se prethodno treba osloboditi, zaključno

¹⁴ Jovan Rašković, *Luda zemlja*, Akvarijus, Beograd, 1990, str. 214-216.

¹⁵ Radiša Dačić (student, Kosovska Mitrovica), „Ćirilica - naš identitet i duhovni dar“, u: Dragoljub Zbiljić (prir.), „Srbi gube svoje pismo“, Izlaganja sa simpozijuma „Današnji položaj pisma srpskog jezika i kako (sa)čuvati ćirilicu u srpskom narodu i njegovom jeziku“, Ćirilica, Novi Sad, 2005, str. 151-152. Dostupno na: <http://www.scribd.com/doc/4566671/>-. Preuzeto 29. 6. 2011.

¹⁶ Stanko Mazić (Smederevo), „Božije reči u srpskom jeziku i slova u pismu ćirilici“, u: *Isto*, str. 144-145.

sa svojim 'Ja'. Kada bi čovek znao kakav teret nosi s pozivom na svoje i tuđe, po čoveku, 'Ja', sve bi mu trebalo oprostiti, jer veće kazne za čoveka od te nema. Ali, mnogi Srbi u to ne veruju i stoga nije ni čudo što se između sebe ne razumemo ili se pogrešno shvatamo, iako govorimo istim jezikom."¹⁷

Nestankom jednog ideološkog poretka (jedne interpretacije stvarnosti), na scenu je stupila druga interpretacija, koju je ponudila ista (stara) vladajuća politička i kulturna garnitura. Tačnije, ovde je reč o dominantnim frakcijama unutar političke i kulturne elite (tačnije, pseudoelite), koje su se opredelile za „služenje“ naciji, kao nadempirijskoj kategoriji, isto onako kako su do juče „služile“ jednoj klasi i jednoj partiji, koje su, najednom, prema naciji i državi, tim „najkrupnijim i najvažnijim kategorijama“, postale efemerne kategorije. Budući da su te elite već bile konzervativne i da bi u slučaju prevladavanja vrednosti modernog, otvorenog društva bile prinuđene da demisioniraju, one su zaronile još dublje u konzervativizam, koji je, ionako, sastavni deo njihovog idejnog polja. Otuda su, iz tog konzervativizma, na svetlo dana iznele mitske priče i modelovale ih tako da prosečnom, uz to, krizom i ratovima, frustriranom čoveku u Srbiji budu bliske, prijemčive, prepoznatljive, tople... Nisu one samo prepoznatljive, one su satkane tako da se obraćaju emotivnom (afektivnom) delu ličnosti. I to tako što običnog, frustriranog čoveka, koji je, zbog egzistencijalne nevolje u kojoj se nalazi, zajedno sa svojim sunarodnicima, izgubio samopoštovanje, obezličavaju, svrstavajući ga u imaginarijum koji se zove „nacionalni identitet“. „Ne treba nikada očekivati da bi slobodomna i mudra vlada mogla proizaći iz izbora na kojima glasa narod poslušnika.“¹⁸ Svrstavši ga u taj „veličanstveni“ red, režim mu pomaže da „zaboravi“ na sopstveni stvarni život, ispunjavajući mu život bajkovitom skaskom o velikom nacionalnom zadatku koji on (običan čovek) zajedno sa režimom mora da izvrši. „Kad moćnik ovlašćuje onoga ko je učinjen nemoćnim da nastupa nasilnički, onda ovaj to čini sa osećanjem da dela svojom voljom i svojom snagom.“¹⁹ Neimaština i beda se lakše podnose, jer se sve mora žrtvovati zarad velikog cilja - „nacionalne slobode, državnog i teritorijalnog integriteta, odbrane vekovnih ognjišta...“ *Socijalni očaj i radikalne ideologije idu ruku pod ruku.* „Slamanjem legalne racionalnosti i njenog jasnog značenja za individualnu sudbinu, ta sudbina postaje neprozirna i time gubi

¹⁷ Radiša Dačić, *Isto*, str. 154.

¹⁸ John S. Mill, *Tocqueville on Democracy in America*, London Review, June-January, 1835-36, str. 637.

¹⁹ Ginter Anders, *Zastarelost čoveka*, Nolit, Beograd, 1985, str. 198.

svoju specifičnu smislenost.“²⁰ Demonstracija pripadnosti političkom cilju neminovno je usmerena ka tome da pojedinac bude primećen, percipiran i da tako bude integrisan u društveni kontekst koji je formiran u okviru sasvim određenog sistema ideja i političkih interesa. Inače, čemu demonstracija privrženosti? „Da li se može pretpostaviti da je jedan, skoro zaboravljeni filozof – Džordž Berkli – imao sve ove solucije..., u vidu kada je formulisao svoj ključni princip: *'esse percipi'*? Jer, to znači: 'Da se bude, znači, da budeš percipiran'?... Ako kažemo: 'Da ne budeš percipiran, znači da ne postojiš'! Koliko naša ličnost, koliko ono silno 'ja' zavisi od pomisli da nas neko gleda, da smo sadržaj nečije percepcije!... Patrioti ginu zamišljajući da ih Majka Domovina gleda u tom trenu; život tiho i brzo gasne i u najzdravijem članu nekih plemena, ukoliko se pleme okrenulo protiv njega i više ga ne prima kao svoj postojeći deo.“²¹ U času takve integracije i samointegracije slabi poriv za samorazumevanjem, nezavisnim delanjem, kritičnost se zamenjuje apologijom. „No, ukoliko je uistinu važna svest o stanju 'biti percipiran' od bliskih, od sopstvenih vrednosti, od zajednice, od nacije, od sadašnjosti, i naročito – naročito, od večnosti; utoliko ličnost predstavlja rezultat i fokus jedne introspekcije, utoliko *ličnost iščezava kada se gubi interes da se gleda u sebe, kada iščezava respekt prema sebi* (kurziv – moj).“²² Iz ovoga sledi da mit sobom nosi i mobilizatorski potencijal. Mit okuplja uz sebe (uz svoju naraciju, uz simbolička značenja, uz svoj način objašnjenja sveta i događaja u njemu...) grupe istomišljenika – one koji pripadaju određenim kulturnim celinama. Ovu integrativnu funkciju mita će vrlo rado prihvatiti svaki demagog i mit pretvoriti u mobilizacijsko sredstvo, u „nacionalnu budnicu“. Svaka propaganda koja teži homogenizaciji zajednice će se pozivati na „čast“ i „sud predaka“, na mitske subjekte („Su čim ćemo pred Lazara“).

U poslednjih tridesetak godina (od smrti Josipa Broza Tita) u Srbiji se mitološkim svetom tumači stvarnost. Jer, „mitska čudovišta nisu sasvim izumrla. Ona su iskorišćena za stvaranje novog univerzuma, još žive u tom univerzumu. Više sile zaustavile su i potčinile moć mita. Sve dok su te sile intelektualne, etičke i umetničke, u punoj snazi, mit je ukroćen i potčinjen. No kad one počnu da slabe, ponovo nastupa haos. Tada se mitske ideje ponovo uzdižu i prožimaju čitav kulturni i društveni život čoveka.“²³ Iz rečenog se vidi da je dobro poznato svim demagozima (na Balkanu ponajpre) da je masa spremna da krene u akciju ako joj se ponudi „valjan“ emotivni (afektivni) razlog. Pojedin-

²⁰ Leo Levental, *Individuum i teror*, Delo, 1987, str. 43.

²¹ Ферид Мухиќ, „Личноста и културата“, Трећа програма, Радио Скопје, 25/1986, str. 259.

²² Isto.

²³ Ernst Kasirer, *Mit o državi*, Nolit, Beograd, 1972, str. 289.

ci u masi, prema mišljenju Karla Jaspersa (Karl Jaspers), doživljavaju „svi mi“ kao „ja“. „To je zbivanje na granici bolesnog usled odsustva kočnica, gašenja kritičnosti... Masa ne misli ništa i neće ništa, već živi u slikama i strastima.“²⁴ Taj prosečni čovek u Srbiji, je, uz to, barem dva veka bio suočen sa samo jednom ideološkom slikom. Ako nje više nema on će zavapiti za drugom (kao jedinom) slikom. Ali, opet, za samo jednom, jedinstvenom slikom. Njemu je neprihvatljiva ideja da jedna (njegova) nacija u svom okrilju može da neguje bogatstvo, različitost idejâ, jer to vodi najvećoj „opasnosti“ po kolektivni opstanak – tzv. srpskoj neslozi. Njemu je, takođe, neprihvatljiva ideja da nepripadnici (manjine) „državotvornoj“ naciji u „njihovoj“ državi mogu biti ravnopravni politički konstituent države. Oni su zanavek gostujući element.²⁵ Ana Antić navodi primer jednog teksta, kao paradigmatičnog, iz lista „Vojska“, u kome se negira pravo Albanaca na teritoriju na kojoj žive. „U vojnom magazinu Vojska može se naći nekoliko tekstova sa sličnom temom. Jedan od najuvredljivijih i ideološki najpristrasnijih članaka²⁶ u magazinu... zaključuje da, s obzirom na 'činjenicu' da nema nikakvih materijalnih dokaza albanskog kulturnog prisustva na Kosovu, oni ne mogu imati bilo kakva politička ili kulturna prava na teritoriju ove pokrajine – to je oduvek bila i ostaće srpska istorijska zemlja.“²⁷ Upotreba kosovskog mita i narodne poezije, inspirisane velikim istorijskim događajem – Kosovskom bitkom – u političke potrebe počela je upravo u vreme kulturnog romantizma (kraj XVIII i početak XIX stoleća).²⁸ Kosovski mit se oslanja na nesumnjivo tačan podatak: bitka na Kosovu polju se desila 1389. godine. U ovome je on nalik istini već zato što se na temelju istinite činjenice gradi sloj (iza leđa šapuće Platon) „potrebne laži“. Ovde je, sada, „potrebna laž“, u stvari utilitarna, ideološka *interpretacija* istinite činjenice. Činjenično stanje više nije na delu. Na delu je *predstava o naravi* samog događaja. „U toj potrebi nalazi se objašnjenje pojave da u praktičnom političkom životu mnoga racionalna naučna i istorijska tumačenja prošlosti u određenim situacijama nisu... proizvodila gotovo nikakve praktično-političke učinke,... već su čak i odbacivana ukoliko nisu odgovarala predstavama, tradiciji i osećanjima masa...“²⁹ Poetski stih epske pesme ili pesnikov poziv u „boj“ ima neuporedivo jaču „istinosnu“ uverljivost nego skeptično pi-

²⁴ Karl Jaspers, *Opšta psihopatologija*, Prosveta, Beograd, 1990, str. 601.

²⁵ Preovlađujuće stanovište u nacionalističkom narativu povodom Kosova je da su Albanci „gosti u tuđoj kući“ ili da su „gosti na srpskoj zemlji“.

²⁶ Knežević, Miloš, „Istorijsko jezgro Srbije“, *Vojska*, 23. april 1998, str. 8-9.

²⁷ Ana Antić, „Evolucija i uloga tri kompleksa istorijskih mitova u srpskom akademskom i javnom mnjenju u poslednjih deset godina“, u: *Historijski mitovi na Balkanu*, zbornik, Institut za istoriju, Sarajevo, 2003, str. 286.

²⁸ O ovome u: Miodrag Popović, *Vidovan i časni krst, XX vek*, Beograd, 1998.

²⁹ Milan Matić, *Mit i politika*, Radnička štampa, Beograd, 1984, str. 107.

tanje istraživača o činjeničnom stanju stvari. Na svetlo stupa ideološka upotreba (interpretacija mita sâmog, tj. ideološka interpretacija mitske interpretacije). „Vidovdanski 'mit', koji u našem veku meša istorijsku zbilju sa mitskom realnošću, stvarnu borbu za slobodu sa sačuvanim paganskim sklonostima (osveta, klanje i prinošenje žrtve, oživljavanje herojskog pretka) potencijalno sadrži u sebi sve osobine sredina sa neukroćenim mitskim impulsima. Kao određena faza u razvitku nacionalne misli, on je bio istorijski neophodan. Ali, kao trajno stanje duha, vidovdanski 'mit' može biti i koban po one koji nisu u stanju da se iščupaju iz njegovih pseudomitskih i pseudoistorijskih mreža. U njima, za razliku od pesnika i nacionalnih ideologa iz epohe romantizma, savremena misao, duh čovekov, može doživeti novo Kosovo: intelektualni i etički poraz.“³⁰

Ovakvo stanje stvari ukazuje na konzervativizam i antimodernizam naše duhovne situacije. Mit postaje konačno *pronađeno* uputstvo za kretanje u budućnost. Od pripajanja Kosova Srbiji, posle Kumanovske bitke (1912) pa sve do odvajanja od Srbije (2008), Albanci su bili element od koga se imperativno zahtevala lojalnost većinskoj naciji-državi. Takav zahtev ukazuje na patrimonijalno shvatanje države.

Zastanimo ovde na tren. *Patrimonijalno shvatanje podrazumeva da je država imanje, imovina, koja se poseduje kao privatno vlasništvo.* Kao njiva, kao okućnica. U tom slučaju je svako ko nije „vlasnik“ imanja, manje ili više dobrodošao gost. Budući da gost obitava u „tuđoj kući“ onda za njega važe isključivo ona pravila koja uspostavlja „domaćin-vlasnik“. U samoj reči „država“ može se čitati ovo značenje. Reč *država* dolazi od ruskih reči *держатъ* (1. držati [u raznim značenjima]; 2. zadržavati, hvatati; 3. imati, posedovati) i *держатель* (1. držalac, imalac, 2. akcionar). To znači da se radi o teritoriji sa pripadajućim stanovništvom koju vladar drži pod svojom vlašću, kao svoj posed.³¹ U ovom smislu se reč *država* upotrebljava i u *Dušanovom zakoniku*. Inače, u većem broju zapadnoevropskih jezika naziv za državu je izveden od latinskog *status* (određen, ugovoren [*Status rei Romanae*]). Otuda koren francuske reči *etat*, italijanske *stato*, španske *estado*, nemačke *Staad*, engleske *state*.³²

S obzirom na činjenicu da se država u našoj političkoj kulturi

³⁰ Miodrag Popović, *n. d.*, str. 170.

³¹ Zanimljivo je da se u ruskom, kada se kaže *država*, češće od reči *держава* (1. država; 2. zlatna kugla kao znak vladarske vlasti, monarhička regalija) upotrebljava reč *государство*. Iz ovoga se može zaključiti da je u Rusiji skoro napušteno patrimonijalno shvatanje države.

³² Vidi šire u: *Politička enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd, 1975.

razumeva na rečeni način, društveni i politički položaj Albanaca se, naročito od dolaska Slobodana Miloševića na vlast, izvodio iz zahteva za pukom lojalnošću prema onima koji su vlasnici imovine, teritorije (državne), a ne iz njihovog prava na ravnopravnu građansku koegzistenciju, pa, shodno tome, iz prava na ravnopravnu participaciju u konstituisanju države. Zato se često u svakodnevnom diskursu Kosovo poistovećuje sa delom kuće (Srbije) u kome je domaćin dozvolio strancima (Albancima) da gostuju. Ovaj govor je, sa nivoa profane svakodnevice, dignut na nivo državno-ideološkog normativa. U takvim prilikama ne postoji pravo na političku saglasnost svih građana da budu pripadnici, državljani države. Država se ne gradi *oko* i *za* građanina-pojedinca koji pristaje na državljanstvo, već *oko* i *za* kolektivitet (nacionalni). „Etnička zajednica se ne tvori kroz stvarne društvene odnose i zajedničko djelovanje, već kroz subjektivno vjerovanje njenih pripadnika da čine zajednicu i imaju isto podrijetlo (lat. *Natio* – biti rođen, rod, /na/rod). Etnicitetu se, u načelu, pripada po osnovu rođenja (kao i Crkvi u odnosu na sljedbu). To je primarno... Sociologinja Jo H. Kim (Columbia sveučilište) uvela je pojam 'koetnički identitet'. Naimе, proces globalizacije vodi stvaranju 'transnacionalnog prostora' u kojem će pripadnici različitih kulturnih skupina pronalaziti modus za zajednički način života i time konstituirati svoj 'koetnički', 'transnacionalni' identitet. Rekli bismo, treba razvijati društvene uvjete da takav, u suštini građanski, identitet nadjača etnički.“³³ Autoritarna svest (zadugo negovana u kulturi i politici) ne može da prihvati ideju o koegzistenciji različitosti, niti pretpostavku koetničkog identiteta, kao uslovu napretka. Konačno, taj prosečni čovek, čovek-masa, naučen je da bude nekritičan, jer je nekritičnost bila mera opstanka. Istorijski posmatrano, ta nekritična neupitanost o sopstvenoj zajednici i njenim konstituišućim (homogenizujućim) vrednostima je nastala kao reakcija stvarnost u kojoj se vekovima živelo. Uslov opstanka je vazda bila kultura nepoverenja, otpora i latentne mobilizacije. Takva kultura, nužno, konstruiše vođu u kome će se steći sve kolektivne potrebe i kome će se pripisati simbolički karakter mobilizatora – onoga koji poziva pod zastavu. Zato će čovek-masa birati svoje predstavnike prema tome koliko su podobni njegovom razumevanju društva. On, u stvari, ne bira svoje predstavnike, već aklamativno staje u službu gospodara. U nebrojeno mnogo iskaza datih medijima u vreme izbora može se čuti kako glasači izgovaraju stereotipnu (adolescentsku) floskulu o tome da biraju lidera i partiju koji će „voditi narod“. Izlaskom na biračko mesto čovek-masa vrši čin automobilizacije. Još jednom, svojom voljom, potvrđuje i demonstrira svoj podanički status. Drugim reči-

³³ Ivan Cvitković, *Sociologija spoznaje*, DES, Sarajevo, 2001, str. 193. i 195.

ma, ne bira svog predstavnika (koji će delati u interesu onoga koji ga bira) već izvikuje vođu. Rečena nekritičnost ima uzrok u visoko izraženoj autoritarnosti ljudi u Srbiji – izdanku vrlo žive patrijarhalne i tradicionalističke kulture³⁴ i na njoj uspostavljenih autokratskih, totalitarnih, cezarističkih oblika vladavine svih dosadašnjih vlastodržaca u Srbiji. Takva kultura je, nužno, po svom karakteru, nepokretna. Ona večno živi (reinterpretiranu) prošlost. Moguća promena je pretnja po petrifikovani poredak stvari.

³⁴ „Narod srpski nema drugi ljudi osim seljaka... ono malo Srba što žive po varošima kao trgovci (gotovo sve same dućandžije) i majstori... zovu se varošani; i budući da se turski nose i po turskom običaju žive, a uz bune i ratove ili se zatvore s Turcima u gradove, ili s novcem beže u Njemačku; zato oni ne samo što se ne broje među narod Srpski, nego ji još i narod prezire.“ Vuk Stefanović Karadžić, „Geografičesko-statističesko opisanije Srbije“, u: Vuk St. Karadžić, *Srpska istorija našega vremena*, štamparija Jermenskoga namastira, Beč, 1860. Reprint: Nolit, Beograd, 1975, str. 58.

„Autoritarnost se u najvećoj meri svodi na nekritičko poklapanje poverenja i pokoravanja vrhovnom vođi. Krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina, pošto su se legitimisale nacionalno-šovinističkim programima, republičke vođe su učvrstile vlast i povele mase u stradalničko stvaranje nacionalnih država, odnosno u izgubljene bitke.“ Sreten Vujović, *Grad u senci rata*, Prometej, Novi Sad i Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta, Beograd, 1997, str. 73.

TREĆE POGLAVLJE

**„NOVA“ ISTORIJA ZA NOVI IDENTITET:
DRUGI SVETSKI RAT KAO CENTRALNA
TEMA ISTORIJSKOG REVIZIONIZMA**

Drugi svetski rat u Sloveniji i pitanje revizije

Slovenačka istoriografija o Drugom svetskom ratu u vremenu spre demokratskih promena bila je poprilično verodostojna što se tiče faktografije, s obzirom na njen pretežno pozitivističko-deskriptivni karakter, ali je, pored metodološke krutosti, njen glavni nedostatak bila interpretacija o kojoj se nije raspravljalo. Posledica ovakvog pristupa bila je šematska i jednostrana slika prošlosti. Tek se nakon ideološkog opuštanja slovenačka istoriografija o Drugom svetskom ratu u većoj meri se usmerila i na proučavanje kompleksnijih i interpretativno zahtevnijih tema, što je imalo za posledicu pojavu interpretativnog pluralizma.¹ Time su bili faktički postavljeni temelji i mogućnosti za uravnoteženo istraživačko delovanje. A to je značilo da su se otvorila nova pitanja, koja su bila uslovljena sadržinskim, terminološkim i metodološkim problemima.²

U metodološko-teorijskom, institucionalnom i problemskom smislu, kod istraživanja Drugog svetskog rata u Sloveniji, radi se više o kontinuitetu i postepenosti razvoja, dok su promene spore. Najveća i najtemeljnija promena nakon ideološkog opuštanja svakako je bilo ukidanje interpretativnog monopola nad slikom Drugog svetskog rata. Tako je i problematika Drugog svetskog rata postala predmet kritičkog vrednovanja.

Istorijski elementi, tesno povezani sa legitimnošću prethodnog režima, u svim državama u tranziciji bili su podvrgnuti skoro potpunom prevrednovanju po načelu: ono što je ranije bilo zvanična istina, postalo je zvanična laž. Uvođenje takvih pojednostavljenih načela krajnje je problematično, naročito u primeru proučavanja Drugog svetskog rata u Sloveniji. Međuratne prilike u Sloveniji, koje determi-

¹ Walter Lukan, „Zur Historiographie in Slowenien nach dem Zerfall Jugoslawiens. Ein Kommentar zu Dušan Nečaks 'Projekt einer anderen Geschichte'“, *Klio ohne Fesseln? Historiographie im östlichen Europa nach dem Zusammenbruch des Kommunismus, Österreichische Osthefte*, 1-2/2002, str. 358-362.

² Peter Vodopivec, „Historiography in Slovenia today“, *Slovene studies. Journal of the Society for Slovene studies*, 1-2/2003, str. 8.

nišu pojmovi okupacija, kolaboracija, oslobodilačka borba, revolucija, kontrarevolucija i građanski sukob, bile su mnogo zamršenije, a naravno i veoma specifične – i u poređenju sa jugoslovenskim okvirom, a još više u širem evropskom kontekstu. Zbog dubine uzroka, naime, jasno je da se odmeravaju problemi koji zbog svoje kompleksnosti i protivrečnosti ne mogu biti interpretirani jednostrano i jednoznačno.³

Poslednje dve decenije događanja u Sloveniji su bila u znaku idejno-političkog sukoba, koji je dobio više ili manje primereno ime *Kulturna borba*. U početnom periodu ne smemo prevideti njegove pozitivne učinke, naročito prilikom prelaza iz crno-belog i jednostranog prikazivanja Drugog svetskog rata u kompleksno i višeslojno proučavanje ove problematike. Tako je dobila pravo na postojanje i legitimni pogled i do tada u zemlji zabranjena i prećutana, a u emigraciji i te kako živa interpretacija međuratnog događanja u Sloveniji. Postepeno su se oblikovali i različiti pogledi, a do izraza su došle legitimne razlike u pogledima između pojedinih istoričara, što je sasvim logično i normalno za demokratska društva. Ali vrlo brzo pokazala se i druga, problematičnija strana kulturnoborbenog odmeravanja snaga. Umesto dijaloškog rivaliteta, koji bi u razmeni stajališta i mišljenja doveo do novih saznanja, do izražaja je više došlo isključivanje i ignorisanje saznanja koja se nisu slagala sa vlastitim pogledima i naročito apriorno ustrajavanje na bedemima vlastitih „istina“. Ako se sa udaljenosti od dve decenije osvrnemo na „dostignuća“ *Kulturne borbe* možemo konstatovati kako se domet njenih pozitivnih rezultata danas već istrošio. Uprkos zavidnom broju najrazličitijih pogleda, mišljenja i teza, korist kulturnoborbenog odmeravanja snaga na stručnoj strani bila je srazmerno skromna. Naime, raščišćavanje je u pretežnoj meri dovelo samo do obnavljanja međuratnih teza, koje su bile, često u usijanoj i netrpeljivoj atmosferi, predstavljene i shvaćene kao nova otkrića i pogledi. U tom kontekstu već se sredinom osamdesetih godina prethodnog veka ideja o narodnom pomirenju, koju je pokrenula Spomenka Hribar, izrodila u njenu pravu suprotnost. Sa svakom deklaracijom suprotnosti su tonule dublje.⁴

Većina istraživačke energije u vreme tranzicije usredsredila se na političko-ideološku (re)interpretaciju Drugog svetskog rata, dok su na rub potisnuta metodološka i konceptualna pitanja i širenje područja istraživanja. Na ovaj nedostatak slovenačke historiografije o Dru-

³ Bojan Godeša, „Revizija revizije?“, *Glasnik Slovenske matice*, 1/2011, str. 67–72.

⁴ Janja Slabe, „Slovenska narodna sprava v časopisju 1984–1997“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1/2006, str. 431–446.

gom svetskom ratu neki istoričari upozoravaju već neko vreme (Peter Vodopivec, Oto Luthar, Marta Verginella, Bojan Godeša).⁵ Pri tom je potrebno upozoriti da slovenačke prilike u historiografiji u kontekstu istraživanja novije istorije u postkomunističkoj istočnoj Evropi nisu izuzetan slučaj.⁶ Uprkos tome, opravdano se postavlja pitanje zašto je razvoj istraživanja otišao sa područja Drugog svetskog rata (i) u Sloveniji u ovom pravcu. S nekoliko izuzetaka, polje socijalno-antropoloških, privrednih i kulturnih studija, koje bi zahvatale svakodnevni život, probleme malog čoveka, stereotipe i međuratnu mikroistoriju u vreme demokratskih promena, bilo je poprilično zanemareno. Uz činjenicu da baš ti vidici u velikoj meri omogućavaju prepoznavanje kompleksnosti protivrečja ratnog vremena, potreba za ubrzanim proučavanjem ovih pitanja bila bi utoliko više opravdana.⁷

Uprkos skromnim nastavcima iz prethodnih perioda, objašnjenje o nedostatku tradicije kao razlogu za zapostavljanje proučavanja ovih pogleda na Drugi svetski rat tačno je samo do određene mere. Ovakav pristup proučavanju Drugog svetskog rata mogao bi biti u naelektrisanjoj atmosferi shvaćen i kao pokušaj relativizacije, ako ne čak i prikrivanja komunističke prošlosti, jer je stavljao pod upitnik jednostrane i šematske poglede koje su pokušali uvažiti neki politički istaknuti istoričari. Ovakvom stanju je poprilično doprineo način suočavanja sa bliskom istorijom. To je inače bilo sasvim legitimno i nužno potrebno, ali ga je obeležila manihejska atmosfera netolerantnosti, koja nije bila naklonjena otvaranju novog kompleksa pitanja metodološkog i teorijskog karaktera po uzoru na moderne zapadnoevropske historiografije.⁸

Nije moguće poreći činjenicu da nakon sutona komunizma u sveopštem uspostavljanju novog sistema vrednosti i gubitnici u Drugom svetskom ratu pokušavaju da steknu položaj koji bi njihov međuratni stav vrednovao u, za njih, povoljnijem svetlu. Traži se nov identitet i stvara se nov sistem vrednosti. Zato je potrebno da se i prošlost i sadašnjost stave u novu ravnotežu.

⁵ Oto Luthar, „Between Reinterpretation and Revisionism. Rethinking Slovenian Historiography of the 1990s.“, *(Re)Writing History – Historiography in Southeast Europe after Socialism*, (ur.) Ulf Brunnbauer, Münster 2004, str. 331–349.

⁶ *Zwischen Amnesie und Nostalgie. Die Erinnerungen an den Kommunismus in Südosteuropa*, (ur.) Ulf Brunnbauer/Stefan Troebst, Köln-Weimar-Wien 2007.

⁷ Bojan Godeša, „Revizija in odpiranje novih obzorij – priložnost za „drugačno“ zgodovino?“, *Zgodovinski časopis*, 3–4/2009, str. 440–458.

⁸ Bojan Godeša, „Social and cultural aspects of the historiography on the Second World war in Slovenia“, *Sozialgeschichte und soziale Bewegungen in Slowenien / Social History and Social Movements in Slovenia*, *Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen*, 41/2009, str. 111–125.

U ovom kontekstu posve je logično da je potrebno i sliku u zemlji žigosanih protivnika partizana postaviti u novu ravnotežu. Pri tom se postavlja pitanje koliko je opšte prevrednovanje novije istorije, koje je bilo neminovno, i stvaranje novog sistema vrednosti u biti iskorištavanje opšteg trenda i pokušaj relativizacije, ako ne čak i neopravdane rehabilitacije, a koliko istinska potreba za objektivnijom slikom gubitnika u Drugom svetskom ratu.⁹ Ova pitanja ne pojavljuju se samo u postkomunističkim sredinama Srednje i Istočne Evrope, nego i u nekim drugim državama. Jedan od karakterističnijih slučajeva je i Italija.

Činjenica je da se slika slovenačke međuratne prošlosti promenila i dopunila; u nekim pogledima manje, a u drugima značajnije. Prilikom proučavanja Drugog svetskog rata u poslednjih dvadeset godina dolazilo je do promena na području sadržine, kao i na području metodologije, i najzad, i u vezi sa institucionalnim okvirima sa osnivanjem novih univerzitetskih centara (Ljubljani i Mariboru su se pridružili još Koper i Nova Gorica), te osnivanjem Studijskog centra za narodno pomirenje (Študijski center za narodno spravo) 2008. godine. Ovaj centar predstavlja slovenački ekvivalent već ranije osnovanih instituta za proučavanje komunizma i totalitarizama u tranzicionim državama Istočne Evrope.

Čitav period Drugog svetskog rata u Sloveniji između 1941. i 1945. godine, uprkos neospornom napretku u istraživanju u poslednjih dvadeset godina, još uvek nema ni jednoznačnu ni konačnu sliku. Otvoren je još čitav niz pitanja. Rezultat ovakvog stanja su parcijalne interpretacije, koje sve ono što im ne odgovara jednostavno isključuju odnosno ignorišu, što je dovelo do reduciranog pogleda na prošlost. Zato je uz revidiranje prošlosti partizanskog pokreta, koje se kontinuirano vrši već više od dvadeset godina, potrebno doslednije koristiti jednaka merila za interpretaciju u ratu poraženih protivnika partizana. Kritička ocena ovoga pitanja ostala je, naime, duboko u senci preispitivanja prošlosti oslobodilačkog pokreta, pa tako možemo reći da je prevrednovanje slike Drugog svetskog rata u Sloveniji bilo poprilično jednostrano usmereno i selektivno prilikom uzimanja u obzir tema, koje je bilo potrebno ponovo proučiti. Pred nama je tako činjenica da se kod nas uvrežilo idealizovano (i u delu stručnih krugova!) gledanje na protivnike partizana kao benignih, dobrodušnih, zapadno i demokratski usmerenih pojedinaca, koji u svim pogledima odgova-

⁹ Božo Repe, „The Place of the Second World War in the Internal Evolution of Post-War Slovenia and Yugoslavia“, *Bulletin of the International Committee for the History of the Second World War*, 30–31, 1999–2000, str. 127–143.

raju današnjim (evropskim) standardima.¹⁰

Zašto je uprkos tome emigrantski pogled preživio i faktički osnažio i u zemlji, sigurno je kompleksno pitanje koje je moguće razumeti naročito u kontekstu opisane kulturnoborbene atmosfere u slovenačkom društvu sa svim već navedenim posledicama.

Prvo, naravno, ne možemo zanemariti činjenicu da je već od samog početka najveća pozornost bila posvećena partizanskoj interpretaciji, koja je bila znatno više izložena kritičkom prevrednovanju (a u određenim krugovima bila joj je čak oduzeta bilo kakva verodostojnost i stručnost), nego pogledu koji se je oblikovao u emigraciji.

Delimično je tome sigurno doprinela atmosfera nakon ideološkog opuštanja, koje je bilo izrazito jednostrano usredotočeno na probleme povezane s komunističkom prošlošću. Već iz sasvim psiholoških razloga bilo je za očekivati da će veća pozornost biti posvećena ovim pitanjima. Vredi spomenuti da je popriličan deo javnosti, i stručne, s blagonaklonošću gledao na prevrednovanje, jer je sliku ranije ožigosanih bilo potrebno staviti u novu ravnotežu. Levica je posle pada Berlinskog zida bila faktički svuda u krizi i defanzivi, a to stanje nije se bitno promenilo sve do danas. Osim toga, interpretacija nastala kod međuratnih protivnika partizanskog pokreta u emigraciji, u delu istoriografija uopšte nije bila tretirana kao sporna na način kao što je to važilo za partizansku tezu, a tome primereno bila je i u bitno manjem obimu podložna problematizaciji i reinterpretaciji. U očima mnogih ta interpretacija bila je ujedno shvaćena kao nov i svež pogled na međuratno događanje, jer ranije jednostavno nisu imali prilike da se upoznaju sa njom.

Sledeći problem bilo je apriorno poricanje interpretacije nastale u emigraciji s pozicija ideološkog manipulisanja i pogleda pre ideološkog opuštanja, što je i onemogućavalo njenu problematizaciju. Takav pristup bio je moguć zbog kulturnoborbene atmosfere, ali se za njihove branitelje u novim prilikama uskoro pokazao kao kontraproduktivan. Uz to je potrebno naglasiti da se uprkos pojedinačnim retkim primerima u naučnoj istoriografiji ovakvo objašnjenje više skoro ne može pronaći.

Zato se emigrantska interpretacija u prilikama *Kulturne borbe s lakoćom* uvažila i u delu slovenačke istoriografije u zemlji i uprkos

¹⁰ U tom smislu najznačajniji je rad Tamare Griesser-Pečar, *Razdvojeni narod. Slovenija 1941–1945. Okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija*, Ljubljana, 2004.

spornim temeljima postala njen sastavni deo. Radilo se o jednostavnoj zameni vrednosnih predznaka i odjedanput su na osnovi ovakve interpretacije partizani postali kriminalci i banditi, dok su u prošlim vremenima pojedinci nazivani narodnim izdajnicima postali borci za slobodu i zapadnu demokratiju i legitimni zastupnici slovenačkog naroda.¹¹ Tako se pojavila nova retorika, koja se razvijala po šemi da oslobodilačke borbe protiv okupatora nije ni bilo, bila je samo revolucija a revolucija je bila protivzakonita. Zato je svaki otpor protiv revolucije (uključujući i kolaboraciju sa okupatorom) zakonit. Za kolaboraciju, ako je uopšte priznaju, tvrde da je bila samo reakcija na komunističko nasilje. Za ovaj pogled je karakteristično da se i pomenuti Studijski centar u svojim istraživanjima koncentrisao samo na revolucionarno nasilje kao krunski dokaz i opravdanje za kolaboraciju, a ostalih oblika totalitarnog okupatorovog nasilja, s objašnjenjem da je o tome već mnogo napisano, nema u sklopu njegove trenutne delatnosti. Zato su, po ovoj interpretaciji, sva dela partizana bila zločini i kriminalna dela. Po toj logici radi se o trijumfu pobeđenih, a ovaj novi pogled pokušava prošlu interpretaciju okrenuti naglavačke. Tako se uvažava pogled koji je pod utiskom događaja pri kraju rata, gde se naročito ističu vansudske egzekucije i koji pokušava da čitavo međuratno događanje ocenjuje retroaktivno kroz prizmu tragičnog epiloga bez potrebnog uzročno-posledičnog pristupa. Radi se o sličnoj interpretativnoj metodi, koja se poslednjih godina raširila u Italiji, gde pokušavaju problem masovnih ubistava (pitanje tzv. fojbi) da predstave kao središnju tačku slovenačko-italijanskih odnosa, bez da se pri tom pitaju o čitavoj genezi ove problematike.¹² Radi se o pokušaju uspostavljanja nove jednostrane „istine“, koja bi trebalo da zameni prethodnu iz perioda komunizma. Radi se o rušenju mitova uspostavljanjem novih.

Po poslednjim istraživanjima, koje je obavio pisac ovih redova, emigrantska teza pokazala se ne samo kao jednostrana i crno-bela, nego kao obična fabrikacija. Ona je mogla opstati samo uz ignorisanje i prikriivanje ključnih činjenica, a izmislili su je u ratu poraženi protagonisti po načelu „svi antikomunisti = svi demokrati“, kako bi i u

¹¹ Ovakvu tezu je pokušao sa pravnog aspekta utemeljiti nemački pravnik Dieter Blumenwitz, *Okupacija in revolucija v Sloveniji (1941–1946). Mednarodnopravna študija*, Celovec-Ljubljana-Dunaj, 2005. S ovom tezom polemizirao je Ljubo Bavcon, „Pravni in mednarodni vidiki narodnoosvobodilnega gibanja“, *Narodnoosvobodilni boj v slovenskem narodovem spominu. Slovenski zbornik 2007*, Ljubljana 2007, str. 33–43.

¹² Jože Pirjevec, *Foibe. Una storia d'Italia*. Torino, 2009. U tom pogledu predstavlja značajnu stepenicu ka prevaziđenju ovakog stanja zajednički rad slovenačko-italijanske kulturno-istorijske komisije *Slovensko-italijanski odnosi – Rapporti Italo-Sloveni – Slovene-Italian relations 1880–1956*, (ur.) Milica Kacin Wohinz, Nevenka Troha, Koper, 2000.

novim prilikama mogli politički da prežive.¹³

Naučno-kritična analiza je naime razotkrila da je prilikom okupacije najjača predratna politička sila, Slovenska narodna stranka (Slovenska ljudska stranka – SLS), sve svoje snage uložila u traženje rešenja slovenačkog pitanja u okvirima rasističkog i totalitarnog nacističkog novog poretka, a sa silama Osovine je pokušala da uspostavi saradnju već od prvih kontakata s njima. Takvu politiku je već u temeljima zacrtao neposredno pre smrti Anton Korošec (umro decembra 1940), a njegovi naslednici Fran Kulovec i Marko Natlačen samo su je nastavili i produbili, tako da je došlo do dobrovoljne kolaboracije s okupatorima već odmah nakon napada sila Osovine na Jugoslaviju. Tadašnji temeljni cilj predratne slovenačke elite bio je da se postigne jednak položaj kao što ga je dobila NDH, tj. osnivanje slovenačke države pod protektoratom sila Osovine. Tadašnji vodeći slovenački politički predstavnici odlučili su se za takav korak jer nisu verovali u obnovu jugoslovenske države; znači radilo se o priznavanju njenog podjarmljivanja (debelacije). Podjarmljivanje, to jest potpuno uništenje jugoslovenske države, zagovarale su, naravno, države agresori, dok su savezničke sile s jugoslovenskom vladom u emigraciji takvu interpretaciju odbijale i uprkos okupaciji i komadanju i dalje priznavale međunarodno-pravno postojanje Jugoslavije.

Time je pod znak pitanja bila postavljena dalja politička legitimnost predratne elite.¹⁴ Radilo se doslovno o političkom preživljavanju Slovenske narodne stranke, jer ako bi već tada na površinu isplivale činjenice koje razotkrivaju najnovija istraživanja, najveća predratna stranka bila bi već odmah prilikom okupacije politički osujećena pred savezničkom i domaćom javnošću. Sporno delovanje SLS bilo je u suprotnosti s dugoročnim slovenačkim interesima i savezničkim ciljevima i zato otvara čitav niz pitanja (formalno-pravnih, moralno-etičkih, političkih itd.), na koja ćemo još morati da odgovorimo. Svesni promašenosti svog političkog ponašanja bili su i njegovi inicijatori u katoličkom taboru. Zato su u težnji za političkim preživljavanjem pokušali da prikriju prvobitne namere svoje politike i da ih različitim manipulativnim intervencijama naknadno predstave u slici koja im je u promenjenom razumevanju položaja najviše odgovarala. Istovremeno je došlo do promene u strategiji: od traženja rešenja kod sila Osovine u domovini postepeno se oblikovala nova politika, koju su pril-

¹³ Egon Pelikan, „Vsi antikomunisti – vsi demokrati“, Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino. Zbornik 33. zborovanja ZZDS, Ljubljana, 2006, str. 273–283.

¹⁴ Janko Pleterski, *Pravica in moč za samoodločbo. Med Metternichom in Badinterjem. Študije, razgledi, preudarki iz petnajstletja po tretji odločitvi Slovencev*, Ljubljana, 2008, str. 553–567.

godili savezničkim ciljevima, a s vremenom i jugoslovenskom rešenju slovenačkog pitanja. Taj preokret u strategiji je, iako kao što se kasnije pokazalo samo privremeno, omogućio političko preživljavanje vodeće katoličke elite i u promenjenim okolnostima.¹⁵

Tako se pokazala dosta drugačija slika od pomenute „mitske“ slike, koja se usidrila u slovenačkoj historiografiji nakon osamostaljenja kao „nepristrasni“ pogled, koji je trebalo da zameni dotad faktički jednostrano vrednovanje protivnika partizana.

Otkrivanjem pomenutih činjenica bio je napravljen značajan korak prema tome da se određeni problemi više neće moći ignorisati. Došli smo do tačke kada je potrebno ponovo definisati neka ključna pitanja o međuratnim događajima u svetlu novih činjenica. Ove jasno pokazuju da će u mnogim vidovima biti potrebno ponovo osmisliti istoriju Drugog svetskog rata u Sloveniji. Naravno, pitanja sada nema manje, već više nego ranije, a rasprava se tek otvara. Međutim, jasno je da će ona morati da se gradi na drugačijim temeljima i naročito iz drugačijih polazišnih tačaka nego što je to važilo do sada.

Na osnovu napisanog možemo reći da je prevrednovanje slike Drugog svetskog rata u Sloveniji bilo previše jednostrano usmereno samo na jednu interpretaciju i selektivno prilikom uzimanja u obzir tema, koje je potrebno iznova obraditi.

U posmatranju Drugog svetskog rata u Sloveniji bili smo dugo vremena uhvaćeni u ideološku političku sliku, koja je te četiri godine prikazivala vrlo jednostrano. Pitanje kako tu sliku uravnotežiti drugom slikom, koja je isto tako šematska, ideološka i jednostrana, ali napisana od strane protivnika partizana, pokazalo se u kulturnoborbenoj netrpeljivoj atmosferi poprilično iluzornim.

Takvo stanje je u suprotnosti s onim što bi novo istraživanje trebalo da donese, jer pogled na prošlost nije nešto statično, nego se sve vreme menja i zbog novih izvora i saznanja, a ujedno je istoriju potrebno uvek ponovo tematizovati i problematizovati. Jasno je da revizija sama po sebi nije neka negativna pojava, nego nužan pratilac istorijskog istraživanja. Pogled na prošlost uistinu se menja i to nije pojava je karakteristična samo za postkomunistička društva, iako je u njima zbog dubine promena možda izrazitija. Prilikom pisanja istorije svedoci smo neprestanog menjanja istorije i njene nove interpretacije.

¹⁵ Bojan Godeša, *Čas odločitev. Katoliški tabor in začetek okupacije*, Ljubljana, 2011.

Svaka generacija gleda na prošlost iz svog vlastitog vremena i o prošlosti sebi postavlja pitanja povezana s vremenom u kojem živi.

Samo pristup koji će uzeti u obzir takva polazišta može da dovede do ažuriranja i bolje uravnotežene slike Drugog svetskog rata u Sloveniji. A tako smo u atmosferi „Kulturkampf“ u slovenačkom društvu svedoci pojava da su se stari misleni i metodološki obrasci sačuvali, a da se promenio samo vrednosni predznak. A to možemo označiti kao revizionizam u izrazito pežorativnom značenju te reči, jer se radi o šematskom, ideološkom i jednostranom pokušaju rehabilitacije u ratu poraženih kolaboracionističkih snaga u Sloveniji.

Četnički pokret Draže Mihailovića - Najfrekventniji objekat istorijskog revizionizma u Srbiji

Stajna tačka zanata istoričara – povratak izvorima

*Iz lične prepiske vladičine...
se vidi da se on do kraja života molio
„za Dražu, Milana i Dimitrija“.
O Nikolaju Velimiroviću¹*

Istorijski revizionizam samo je jedan od aspekata nacionalističke ideologije – jedan od nosećih stubova, jer prošlost ili slika o njoj pruža legitimacijsku osnovu za sadašnjost. Citat na početku ovog rada kvintesencija je navedene ideologije i njene revizionističke manifestacije. Godine 1993. u jeku ratova koji su povedeni da bi se na razvalinama Jugoslavije, koju „u ovakvom vidu nije ni trebalo stvarati“,² ostvarile davnašnje *zavetne misli* i velikodržavne ambicije, Srpska akademija nauka i umetnosti privela je kraju i objavila svoj kapitalni projekat *Sto najznamenitijih Srba*. U ideološki jasno profilisanoj koncepciji i sadržini koja je trebalo da pokaže postojanje i mnogovekovnu nepromenljivost *nacionalnog bića*, nalazi se i mitologizovana biografija episkopa Srpske pravoslavne crkve Nikolaja Velimirovića, koji će deceniju kasnije biti proglašen za sveca. U hagiografskom štivu, neopterećenom racionalnim znanjima o prošlosti i oslobođenom kritičke misli, Nikolaj Velimirović se glorifikuje i zbog činjenice da se, po vlastitim rečima, do kraja života molio za Dražu Mihailovića, Milana Nedića i Dimitrija Ljotića.³ I upravo se u ovom kratkom i ne posebno kompleksnom citatu kristališu sve ključne tačke politike istorijskog revizionizma u Srbiji, kao jednog od aspekata ideologije nacionalizma.

¹ *Sto najznamenitijih Srba*, Beograd, 1993, str. 521.

² Mihajlo Đurić, „Smišljene smutnje“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd, br. 3, maj-jun 1971, str. 230–232.

³ O delatnosti episkopa SPC Nikolaja Velimirovića u toku rata, vid. Predrag Ilić, *Tajna Dahaua. Mit i istina o zatočenštvu patrijarha Gavrila i episkopa Nikolaja u koncentracionom logoru Dahaua*, Beograd, 2006.

Trojica predstavnika kolaboracije navedena su rame uz rame; rečenica je pripadala desničarskom i antisemitskom⁴ vladici oko čije ličnosti je postignut nacionalni konsenzus na samom početku epohe ratova, devedesetih godina XX veka; pozitivna konotacija Velimirovića i njegove rečenice se nalazi u knjizi koju su stvarali akademici SANU i pojedine vladike Srpske pravoslavne crkve; zbornik je izašao u jeku oružanih sukoba u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini; sve aktere – one za koje se moli, onaj koji se moli, kao i oni koji ga veličaju zbog te molitve – spajali su radikalni antikomunizam, antijugoslovenstvo, antizapadnjaštvo, protežiranje kolaboracije i radikalni nacionalizam, emaniran kroz ratnu politiku čijoj svrsi je trebalo da posluži i navedeni zbornik. Zbog svega toga u navedenoj rečenici otkriva se asinhrona crta nacionalističke temporalnosti, spoj predaka i potomaka, bitke koju su mrtvi započeli, a živi dužni da nastave – idejni i personalni kontinuitet ideološke koncepcije koja je prožela sve segmente društva u pokušaju da njeni ciljevi postanu večni i bezalternativni. Nauka je ustupila mesto mitskoj iracionalnosti. Nasilje nad istorijskom naukom je normalizovano. Istorijski revizionizam je trijumfovao.

Jedan od principa kritičke historiografije, koji predstavlja jasno prepoznatljivu i široko prihvaćenu metodološku osnovu istorijske nauke je shvatanje po kojem u istraživanju prošlosti nije moguće postojanje konačnih istina, nepromenljivih, jednom datih i za uvek važećih iskaza i interpretacija. Iz tog razloga se i može reći da permanentno preispitivanje utvrđenih nalaza i saznanja predstavlja jednu od uobičajenih pojava u naučnom bavljenju događajima i procesima u prošlosti. Međutim, to istovremeno ne znači da je svako tumačenje i (pre) vrednovanje istorijskih zbivanja jednako značajno ili vredno, odnosno, da bi ga na jednak način trebalo tretirati, budući da su objašnjenja istorijskih procesa i fenomena vrlo često determinisana i faktorima koji su sa one strane naučnosti i racionalnosti, jer shvatanje prošlosti ima „političke i etičke konsekvence u sadašnjosti“.⁵ Uprkos svim faktorima koji idu u prilog relativizaciji pojma istorijske istine, postmodernističkim izazovima sa kojima se struka suočava, stajne tačke zanata istoričara su nesporne. Istoriografija se ne može smatrati naučnom disciplinom ako ne počiva na izvorima, što znači da je istoričar u svom radu ograničen najmanje dvema determinantama – istorijskim izvorima i iz njih proisteklim činjenicama. Iz toga proizlazi da naučna objektivnost istoričara obavezuje da interpretacija nužno mora da

⁴ Jovan Bajford, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma: sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, Beograd, 2005.

⁵ Srđa Pavlović, „Disciplinovanje sećanja“, *Matica*, br. 41–42, Podgorica, proleće/ljeto, 2010, str. 47–78.

proizlazi iz analitičke obrade raspoloživih izvora, odnosno relevantne dokumentarne građe.

Politiku istorijskog revizionizma u Srbiji karakteriše „ignorisanje naučnog doprinosa posleratne jugoslovenske historiografije, demonizacija socijalizma, relativizovanje i ignorisanje doprinosa jugoslovenskog antifašističkog pokreta, relativizovanje i normalizovanje kvislinštva i, kao najradikalnija manifestacija prerade prošlosti, apologiziranje kvislinštva i neretko viktimiziranje istaknutih kolaboracionista koji su izgubili život u borbi s komunistima, ili im je suđeno na posleratnim sudovima socijalističke Jugoslavije.“⁶ Reč je ne više o usamljenim primerima ili jednom trendu među ostalima, već o sistematskoj pojavi, opštem mestu navodnog istraživanja i olakog procenjivanja istorijskih zbivanja u Srbiji i Jugoslaviji u proteklim decenijama, pre svega u toku Drugog svetskog rata (ali ne samo i isključivo tada). Istorijski revizionizam, kako ga definiše Todor Kuljić, predstavlja „preradu prošlosti nošenu jasnim ili prikrivenim namerama pravdanja užih nacionalnih ili političkih ciljeva“.⁷ Drugim rečima, u slučaju istorijskog revizionizma na delu je ne samo prevrednovanje tj. novo ili modifikovano tumačenje prošlosti, već neposredna prerada (falsifikovanje, izostavljanje, izvrtnje, itd.) istorijskih činjenica i izvođenje odgovarajućih objašnjenja, koja imaju krajnje utilitarnu vrednost u određenom ideološkom kontekstu. Istorijski revizionizam u tom smislu predstavlja jednu političku utilitarizaciju istorijskog bavljenja prošlošću i nalaza koji su iz njega proizašli.⁸ Utoliko istorijski revizionizam, kao deo šireg pojma *kulture sećanja*, i kao sasvim nedvosmislena paradigma upotrebe prošlosti, predstavlja jasan odraz političke kulture u jednom društvu, odnosno, govori o dominantnim političkim vrednostima u njemu.⁹ I dok na Zapadu pravo služi da ograniči domete radikalnije revizije prošlosti, postajući važan instrument njenog suzbijanja u cilju sprečavanja uvrede sećanja na ratne žrtve, na postjugoslovenskom prostoru upravo sudovi služe cementiranju revizionističke slike prošlosti. Pišući o strukturnoj matrici koja je na Zapadu povezivala istorijski revizionizam i pravo, Vladimir Petrović je izložio sledeću sistematizaciju: „pravno normiranje određenih aspekata prošlosti →

⁶ Milan Radanović, „Istorijska politika u Srbiji nakon 2000. Primeri manifestovanja sprege između državnog akademskog revizionizma i državne revizije prošlosti“, *Izgnubljeno u tranziciji. Krićka analiza procesa društvene transformacije*, ur. A. Veselinović, P. Atanacković, Ž. Klarić, Beograd, 2011, str. 260.

⁷ Todor Kuljić, „Istoriografski revizionizam u poslesocijalistićkim režimima“, u: *Balkanski rašomon. Istorijsko i literarno viđenje raspada SFRJ*, Beograd, 2002, str. 9.

⁸ O istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru videti zbornik: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, ur. Vera Katz, Sarajevo, 2007.

⁹ Todor Kuljić, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd, 2006, str. 7.

istoriografska revizija pravne norme → politička eksploatacija istoriografske revizije → poricanje zločina → pravno sankcionisanje poricanja zločina.¹⁰ Na postjugoslovenskom prostoru prisutni su svi segmenti revizionističke empirije, sem poslednjeg, a politika istorijskog revizionizma samo je jedan od uzročnika prakse poricanja zločina, kroz rehabilitaciju i normalizaciju pokreta i ideologija koji su u njihovom činjenju participirali.

Neuporedivo najfrekventniji objekat istorijskog revizionizma u Srbiji je, već blizu tri decenije, četnički pokret Dragoljuba Draže Mihailovića, uprkos činjenici da su svi relevantni izvori o *Jugoslovenskoj vojsci u otadžbini* i njenom komandantu objavljeni do sredine osamdesetih godina XX veka.¹¹ U tom kontekstu posmatrano ne postoji prostor ili margina za bilo kakvu mistifikaciju kada je reč o navedenoj tematici i pretvaranje veoma bogato dokumentovane istorije Drugog svetskog rata u nedokučivo, nesaznatljivo i kontroverzno istraživačko polje, svojevrsno *homersko pitanje* zanata istoričara u Srbiji.¹² Branko Petranović je još 1985. sa početkom prvih revizionističkih manifestacija u jugoslovenskom društvu, tvrdio da su „bitne činjenice o četnicima poznate“, da njihova interpretacija može biti različita, ali da se one „ne mogu izmeniti“.¹³ Uprkos dobre izvorne osnove, upravo pitanja ideologije, prakse, karaktera i motiva delovanja četničkog pokreta tokom Drugog svetskog rata, do danas predstavljaju prvorazrednu tačku razlaza ne samo u srpskoj istoriografiji, nego i u društvu. Ravnogorski, četnički pokret, proučavan je decenijama u jugoslovenskoj i šire, svetскоj istoriografiji kao subjekt ratne istorije na balkanskom tlu, a pre nešto manje od tri decenije navedena tema postaje i objekat revizionističke politike u srpskoj istoriografiji, publicistici, društvu.¹⁴ Istorijski

¹⁰ Vladimir Petrović, „(Ne)legitimni revizionizam: pravo i (pseudo)istoriografske revizije na zapadu i istoku“, *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, ur. Vera Katz, Sarajevo, 2007, str. 27.

¹¹ Najveći deo dokumenata o delovanju četničkog pokreta u Drugom svetskom ratu prvobitno je objavljen u *Zbornicima NOR-a* koje je sukcesivno, tokom pedesetih godina XX veka, izdavao Vojno-istorijski institut. Celovitu, do tada raspoloživu građu o četnicima, sa inostranim izvorima nemačke, britanske, američke, itd. provenijencije isti izdavač je objavio u Beogradu, između 1981. i 1985. u četiri knjige četrnaestog toma, pod nazivom *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*.

¹² O konfuziji i neznanju kod građana kada je reč o Drugom svetskom ratu opširnije u: Dubravka Stojanović, Radina Vučetić, Sanja Petrović Todosijević, Olga Manojlović Pintar, Radmila Radić, *Novosti iz prošlosti. Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beograd, 2010.

¹³ Branko Petranović, „Fetišizam izvora i stvarnost“, *Metodologija savremene istorije*, Beograd, 1987, str. 71–72.

¹⁴ *Bibliografija izdanja u Narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, Beograd, 1964; Borivoj Pajović, Milorad Radević, *Bibliografija o ratu i revoluciji u Jugoslaviji. Posebna izdanja 1945–1965*, Beograd, 1969; Radmila Radonjić, Inesa Jurjeva, *Bibliografija radova o Narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji*

objašnjeni i proučeni procesi konstrukcije identiteta i izmišljanja tradicije poprimili su na primeru utilitarizacije istorije četničkog pokreta u Srbiji sasvim vulgarizovanu i ogoljenu formu.¹⁵ Erik Hobsbaum je uočio da je „istorija sirov materijal za nacionalističke, etničke (...) ideologije“, jer prošlost je bitan, čak „suštinski elemenat za ove ideologije“, dajući mitološku osnovu u procesu jačanja kolektivne nacionalne kohezije, s obzirom da „prošlost legitimizuje“, pružajući „veličanstvenu pozadinu za sadašnjost“.¹⁶ Upravo bi zbog toga Hobsbaumovu tezu da „nacionalizam zahteva suviše mnogo verovanja u ono što očigledno nije tako“, trebalo na navedenoj paradigmi shvatiti *ad litteram*.¹⁷

Nakon napada sila Osovine na Jugoslaviju (1941), brzog vojnog poraza i okupatorskog komadanja zemlje, grupa oficira Vojske Kraljevine Jugoslavije odbila je da prizna kapitulaciju i sakupila se na visoravni Ravna gora u zapadnoj Srbiji, na obroncima planine Suvobor. Sredinom maja oni su izabrali pukovnika Dragoljuba Mihailovića za komandanta; prvobitno su se nazivali *Četnički odredi Jugoslovenske vojske*, zatim *Vojno-četnički odredi*, a nakon uspostavljanja veze sa jugoslovenskom Vladom u Londonu i zvaničnog priznanja koje od nje dobijaju, sredinom novembra 1941. bivaju preimenovani u *Jugoslovensku vojsku u otadžbini*. Nastali kao antiokupatorski pokret, četnici u leto 1941. sadejstvuju sa partizanima u borbama protiv nemačkih trupa. Međutim, zbog jačanja partizanskog pokreta, nacionalizma i sve radikalnijeg antikomunizma, vođstvo četničkog pokreta tokom oktobra 1941. stupa u komunikaciju sa nemačkim okupacionim vlastima, tražeći od njih oružje za borbu protiv Narodnooslobodilačkog pokreta, koja je sistematski povedena poslednjeg dana oktobra 1941.¹⁸ Od tada četnici su partizane do kraja rata 1945. percipirali kao svoje ključne ideološke, političke i vojne neprijatelje, tražeći u svima saveznike u svojoj beskompromisnoj oružanoj borbi protiv NOVJ.¹⁹ Neprijateljstvo

u Jugoslaviji (1941–1945), 1945–1980, Beograd, 1987.

¹⁵ Erik Hobsbaum, Terens Rejndžer (ur.), *Izmišljanje tradicije*, Beograd, 2002.

¹⁶ Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost*, Beograd, 1996, str. 212; Isti, „Uvod – Kako se tradicije izmišljaju“, u: Erik Hobsbaum, Terens Rejndžer (ur.), *Izmišljanje tradicije*, str. 22.

¹⁷ Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780*, str. 19.

¹⁸ Reč je o planu Draže Mihailovića o napadu na partizanske položaje u Užicu, sačinjenom 25. ili 26. septembra 1941. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XIV, knjiga 1, Beograd, 1981, str. 44–45.

¹⁹ Literatura o četničkom pokretu je brojna i ovde je navodimo vrlo selekcionisano. Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb, 1979; Isti, *Tajna i javna saradnja četnika i okupatora: 1941–1945*, Beograd, 1976; Žarko Jovanović, *Neostvoreni ratni ciljevi Draže Mihailovića u Srbiji: 1941–1945*, Beograd, 2001; Branko Latas, Milovan Dželebdžić, *Četnički pokret Draže Mihailovića 1941–1945*, Beograd, 1979; Branko Latas, *Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorima i ustašama 1941–1945*, Beograd, 1999; Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom*

prema partizanima i težnja za stvaranjem velike, etnički čiste srpske države, u nominalnom jugoslovenskom okviru, biće jedine konstante u ideologiji i empiriji četničkog pokreta 1941–1945. U ratu u kome je bilo samo dve strane, navedeni motivi i istorijska realnost će ih odvesti u najdirektniju kolaboraciju. Specifikum četničkog pokreta u odnosu na ostale kolaboracionističke snage u Jugoslaviji je bio u tome što su *ravnogorci* svoje ciljeve i težnje o restrukturiranoj Jugoslaviji i mestu i ulozi srpskog naroda u njoj, sve do 1944. vezivali uz pobjedu anglo-američkih saveznika, dok su se ostali kvislinzi uzdali u pobjedu Nemačkog Rajha. Nije to bio jedini nepomirljivi *contradictio in adjecto* u ideologiji i praksi Mihailovićevih četnika. Njihova ambivalentnost je pokušala da pomiri retorički patriotizam i kolaboraciju, tj. izdaju zemlje; proklamovanu težnju za „spasavanjem naroda“ i masovne pokolje tog istog naroda; drakonske kazne radi uspostavljanja vojničke discipline i njeno potpuno odsustvo na terenu; retoričko nazivanje predstavnika Antihitlerovske koalicije saveznicima, uz istovremenu najdirektniju saradnju sa silama Osovine; nominalno prihvatanje jugoslovenskog programa uz istovremeno odbacivanje Jugoslavije kroz nesavladivu mržnju i težnju za planskim uništenjem drugih jugoslovenskih naroda; načelnu odbranu predratnog poretka i žestoke kritike državnog i društvenog uređenja Kraljevine Jugoslavije uz planove o njenom radikalnom prestruktuiranju; najoštrije osude Nedića i Ljotića uz sinhronu saradnju sa njima u borbi protiv partizana; jesenje pregovore sa partizanima (1941) o zajedničkim akcijama protiv Nemaca i istovremeno traženje oružja od Nemaca za borbu protiv partizana; insistiranje na vojnom karakteru pokreta uz istovremenu težnju da se igra prevashodno politička uloga; ekstremno desničarsku ideološku koncepciju tokom većeg dela rata sa pokušajem pseudolevičarske preorijentacije u selu Ba 1944, itd. Upotrebom, manipulacijom i neobjek-

ratu 1941–1945, Zagreb, 1979; Isti, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945: Okupacija i kolaboracija*, Zagreb, 2010; Fikreta Jelić Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941–1945*, Zagreb, 1986; Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941–1945*, 1–2, Beograd, 1983; Isti, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, tom 2, *Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945*, Beograd, 1988; Isti, *Strategija Draže Mihailovića 1941–1945*, Beograd, 2000; Isti, *Srbija u drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992; Kosta Nikolić, *Istorija ravnogorskog pokreta 1941–1945*, 1–3, Beograd, 1999; Nikola Milovanović, *Draža Mihailović*, Beograd, 1991; Kosta Nikolić, Bojan Dimitrijević, *General Dragoljub Mihailović 1893–1946*, Beograd, 2011; Milan Terzić, „Gubici četnika Draže Mihajlovića na Zelengori i Sutjesci – maj 1945“, *Vojno-istorijski glasnik*, br. 2, Beograd, 2011, str. 71–83; Isti, „Slovo ‘Z’: zaplašiti ili zaklati? Značenje i propagandna upotreba tokom Drugog svetskog rata“, *Vojno-istorijski glasnik*, br. 1–2, Beograd, 2003, str. 152–162; Isti, „Jugoslovenska kraljevska vlada, general Dragoljub Mihailović i savezničko bombardovanje ciljeva u Jugoslaviji 1942–1944“, *Tokovi istorije*, br. 1–2, Beograd, 2005, str. 81–111; Dragoljub M. Mihailović, *Rat i mir đenerala: izabrani ratni spisi*, prir. M. Vesović, K. Nikolić, B. Dimitrijević, Beograd. 1998, knj. 1–2; Miodrag Zečević, *Dokumenta sa suđenja Ravnogorskom pokretu: 10. juni – 15. juli 1946*, knjige I–III, Beograd, 2001.

tivnim tumačenjem²⁰ istorijskih fakata, navedene kontradiktornosti i nedoslednosti su rodno mesto revizionističkih lutanja u pokušaju re-interpretacije istorije Drugog svetskog rata u Jugoslaviji i rehabilitacije četničkog pokreta, njihovog komandanta i prevashodno ideoloških postulata na kojima se temeljio.²¹ Nezavisno od toga da li je četnička saradnja sa nemačkim, italijanskim, bugarskim okupatorima, kao i Nedićevim aparatom, bila deo strategije ili samo taktika, istorijske činjenice i izvori koji svedoče o vremenu Drugog svetskog rata u Jugoslaviji su nedvosmisleni, a historiografski rezultati brojnih jugoslovenskih i inostranih istoričara vrlo akribično utemeljeni u arhivskoj građi. Branko Petranović je te rezultate minuciozno sažeo: „...bez obzira na motivacije i taktičke poteze i strateške zamisli – Mihailović je glava četničke kontrarevolucije, nosilac kolaboracije u uslovima okupirane zemlje, zakleti antikomunista, tumač drugačije nacionalne politike, jedan od protagonista nacionalne izdaje u heterogenom frontu kolaboracionističkih snaga uslovljene pokušajima da spasi društveni sistem svoje klase, povrati monarhiju i učvrsti primat srpskog građanstva u Jugoslaviji.“²²

Ipak, u jugoslovenskoj historiografiji već od polovine osamdesetih godina XX veka, sinhrono sa jačanjem nacionalističke ideologije, dolazi do remitologizacije istorijske svesti, što uzrokuje generisanje revizionističkog talasa sa idejom radikalne reinterpretacije mesta i uloge četnika u istoriji Drugog svetskog rata u Jugoslaviji. Delegitimizacijom vladajuće komunističke paradigme, utemeljene na vrednostima antifašizma, slabila je i slika ratne prošlosti koju je determinisala historiografija koja je prihvatila ideološki okvir vladajućih struktura. Interpretativni narativi četnika su bili zasnovani na dokumentarno proverljivim faktima, ali često prikazivani simplifikovanim i hermetičnim ideološkim vokabularom. Knjiga Veselina Đuretića *Saveznici i jugoslovenska ratna drama* prva je odstupila od antifašističkog konsenzusa u tumačenju istorije Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, usvaja-

²⁰ Problematiku objektivnosti u istorijskoj nauci trebalo bi razlikovati od neutralnosti prema svim vrednosnim i etičkim izazovima u prošlosti. Objektivnost u historiografiji predstavlja nužnost istoričara da se drži činjenica i izvora, a posebno obavezu da svaka istorijska interpretacija neizostavno mora da proizlazi iz što više relevantnih i raspoloživih izvora o datom događaju, pojavi, procesu ili ličnosti.

²¹ O ideološkim lutanjima u procesu relativizacije i falsifikovanja ratne prošlosti Jugoslavije, vid. Srđan Milošević, „Relativizacija i revizija: još jednom o značenju pojma antifašizam i njegovoj savremenoj (zlo)upotrebi u Srbiji“, Zbornik radova sa konferencije *No pasarán. Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam. (Zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, održane u Beogradu 12. i 13. oktobra 2012. (u pripremi).

²² Branko Petranović, „Fetišizam izvora i stvarnost“, str. 74; Isti, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941–1945*.

jući nacionalizam kao ključni vrednosni orijentir svoje interpretacije ratne tematike.²³ Sam Đuretić u svojoj knjizi ne donosi značajnije epistemološke pomake, jer nije izneo nove činjenice niti inoviran metodološko-istraživački postupak.²⁴ Negov revizionistički postupak je svodiv na inkorporiranje poznatih činjenica u novi ideološki koncept – srpskog nacionalizma u nastupanju. Upravo će ovo biti naznačavanje puta kojim će krenuti njegovi revizionistički epigoni. U tom smislu potonji srpski revizionizam će biti razrađivanje, reprodukovanje i u izvesnoj meri nadograđivanje Đuretićevih teza. Bez nove heuristike, trebalo je uraditi potpuno novu interpretaciju i relativizaciju problematike antifašističke borbe, kao jedinog kriterijuma u oceni karaktera i aktera Drugog svetskog rata u Jugoslaviji. Teza o „čuvanju biološke supstance“, kao vodeće opravdanje kolaboracije, izneta u Đuretićevoj knjizi postaće omiljena i vrlo frekventna mantra srpskog historiografskog revizionizma. Đuretić još uvek ne negira četničku kolaboraciju, što će činiti potonje generacije revizionista, on samo nalazi mnoštvo razloga za opravdavanje te istorijske činjenice, videći u njoj, po prvi put u jugoslovenskoj historiografiji, i potrebu i vrlinu. Đuretić ne objašnjava kako se *egzistencijalni* argument kolaboracije uklapa u masovne četničke pokolje nesrba, ali i stanovništva Srbije, kao i jasno iskazane intencije ka fizičkom iskorenjivanju pripadnika partizanskog pokreta. S druge strane, postupak relativizacije doveden je do apsurdna tvrdnjom o krugovima srpskog „egzistencijalnog realizma“ i stavljanju četnika u nedvosmisleno antifašistički kontekst.²⁵ Samim četnicima Đuretić pridaje ključni značaj, glorifikujući ih kao vertikalnu srpske istorije, što će takođe biti manir kasnije revizionističke prakse, iako Mihailovićeve četnici čak ni tokom Drugog svetskog rata, u kome nastaju i nestaju, ne igraju dominantnu istorijsku ulogu.²⁶

²³ Veselin Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, I-II, Beograd, 1985. Prvo izdanje knjige izašlo je u izdanju Balkanološkog instituta SANU.

²⁴ Đuretićeva knjiga je izazvala lavinu polemičkih reakcija u jugoslovenskoj historiografiji. Najpre je u oktobru 1985. održan okrugli sto o navedenoj knjizi. U Beogradu je 17. i 18. decembra 1985. istim povodom organizovan naučni skup, nakon kojeg je izašao zbornik radova *Metodologija savremene istorije*, Beograd, 1987.

²⁵ Đuretić se veoma potrudio da pronađe što više eufemizama za četničku kolaboraciju sa fašizmom. Neke od formulacija koje je potonji historiografski revizionizam usvojio su: „egzistencijalna dijalektika“, „srpska samoodbrambena dijalektika“, „nacionalni realizam“, „nacionalno manevarisanje“, „modus vivendi s okupatorom“, „egzistencijalna motivacija kolaboracionizma“, itd. Veselin Đuretić, *n.d.*, str. I – 7, 30, 11, 135, 157, 160, 230; II – 214.

²⁶ Četnički pokret ima decenijama dugu istoriju pre početka Drugog svetskog rata u Jugoslaviji. Reč je o paravojnim formacijama koje krajem XIX i početkom XX veka organizuju i finansiraju vlasti Kraljevine Srbije, sa zadatkom da svojim oružanim delovanjem potvrđuju pretenziju novonastale srpske države na teritorije Osmanskog carstva pretežno nastanjene hrišćanskim stanovništvom. U Kraljevini SHS/Jugoslaviji, četnički pokret igra političku ulogu ekstremne militarističke organizacije u odbrani monarhističkog poretka. U višenacionalnim sredinama u

Jedna od najšire prihvaćenih teza emigrantske historiografije predstavlja noseću ideju i Đuretićeve monografije, kao i svih potonjih revizionističkih ostvarenja – prekretna uloga savezničkog faktora na ishod ratnih zbivanja u Jugoslaviji. Tim paranaučnim postupkom četnici su oslobođeni stigme zločina i kolaboracije, pokušana je njihova potpuna moralna rehabilitacija i reafirmacija, a uzroci njihovog poraza stavljeni su u kontekst rasprostranjene internacionalne zavere usmerene protiv srpskog naroda. Navedenom eksplikacijom, tj. narativom o opasnoj i široko postavljenoj međunarodnoj zaveri protiv Srba, kao ključnog uzroka poraza snaga četničkog pokreta u ratu u Jugoslaviji, Đuretićeva knjiga je naznačila i vodeći pravac u objašnjavanju kompleksne konstelacije u kojoj se Srbija našla krajem osamdesetih i u devedesetim godinama XX veka. U javnosti Srbije u to vreme, inspirisane od režimskih intelektualaca i medija, zaverološke teorije predstavljale su najprisutniji vid interpretacije društvenih i političkih procesa u kojima se srpsko društvo nalazilo.²⁷ Povodom spornih teza u Đuretićevoj knjizi, u *Republičkoj zajednici nauke* u Beogradu je 30. oktobra 1985. održan skup na kome su pored urednika i recenzenata izdanja o knjizi kritički govorili istoričari Branko Petranović i Venceslav Glišić. Autorizovane beleške sa ovog razgovora je tokom januara 1986. objavila beogradska *Politika*.²⁸ Posebno sporan segment knjige za Petranovića je nekritičko preuzimanje i prihvatanje emigrantskih teza i tumačenja o stanju u Jugoslaviji za vreme Drugog svetskog rata. Negirajući bilo kakav epistemološki značaj Đuretićeve studije, Petranović je rekao da navedena knjiga „impresionira nestručnjake, pa i stručnjake koji se поближе ne bave periodom rata i revolucije, količinom izvora i njihovim kvalitetom. Istine radi, potrebno je reći da iskorišćena građa ne menja dosadašnja znanja o pojavama koje su bile predmet obrade u historiografiji. Menja se značenje nekih činjenica i konceptualni okvir...“²⁹ Đuretićevo svođenje narodnooslobodilačkog karaktera partizanskog pokreta na taktiku i faktičko negiranje značaja

Makedoniji, Sandžaku i na Kosovu četnički odredi su od 1918. do 1941. u funkciji terorisanja i etničkog čišćenja muslimanskog i albanskog življa („nacionalizacija južnih oblasti“). Zapaženu aktivnost u međuratnom periodu četnička udruženja su ispoljavala izazivanjem međunarodnih sukoba u Hrvatskoj, gde su kao aktere sukoba pronalazili slične hrvatske ekstremno nacionalističke organizacije. Zbog militarne i desničarske orijentacije, četnička udruženja su dvadesetih godina predstavljala udarnu pesnicu režima u obračunu sa levičarskim, radničkim pokretom. Nakon promene na prestolu 1934. prvi namesnik knez Pavle Karađorđević, za razliku od svog prethodnika, nije bio naklonjen nasilnim metodama rada četničkih organizacija, pa se od tada radi na ograničavanju njihovog uticaja u Kraljevini Jugoslaviji, pre svega u Hrvatskoj. Više o istoriji četničkog pokreta pre 1941. Nusret Šehić, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*, Sarajevo, 1971.

²⁷ Vid. Jovan Bajford, *Teorija zavere: Srbija protiv „novog svetskog poretka“*, Beograd, 2006.

²⁸ „Ideološke projekcije i stvarnost“, *Politika*, Beograd, 11. 1. 1986, str. 12.

²⁹ „Fama o antifazišizmu četnika“, *Politika*, Beograd, 12. 1. 1986, str. 10.

antifašističke borbe kao strategije jugoslovenskih komunista, Petranović je tumačio nerazumevanjem jugoslovenske ratne konstelacije. Najzad, Branko Petranović je osporavao i Đuretićevu tezu o građanskom ratu između četnika i partizana, posebno u uslovima kada je jedna od strana u tom sukobu bila u funkciji okupacionih snaga.³⁰ Uz Petranovića, jedno od najkonzistentnijih i najopsežnijih pobijanja Đuretićevih teza napisao je historičar dr Ljubo Boban u tekstu „Srpska ratna drama Veselina Đuretića“.³¹ Boban je u svojoj studiji doveo u pitanje gotovo sve noseće stubove konstrukcije Đuretićevog revizionizma, a ponajpre interpretaciju o četnicima kao antifašističkom pokretu. Polazeći od argumenta da sve ono što nije fašizam nije samim tim i antifašizam, Boban tvrdi da antifašizam podrazumeva sistematsku koncepcijsku negaciju fašizma, ali i čitav ideološko-politički sistem protivan fašističkom, uključiv i njegovu negaciju. Ta negacija, prema Bobanu, može da proističe iz klasne osnove, dakle, protivljenje fašizmu sa revolucionarnih pozicija, ali i sa pozicija građanskog liberalizma. Ipak, takva negacija „mora proizlaziti iz programatskih, doktrinarnih, ideološko-političkih osnova“, što kod četničkog pokreta, kao izrazito konzervativne i reakcionarne alternative, nikako nije mogao biti slučaj. U ideološkom determinisanju četnička, smatra Ljubo Boban, može biti reči najdalje o „ne-fašističkom pokretu“.³² Ako bi se kao drugi kriterijum posmatralo „borbeno razvrstavanje“, nedvosmisleno je da četnički pokret ni u tom slučaju ne može pretendovati na atribut antifašističkog. Dakle, „ni po doktrinarnom ideološko-političkom načelu, ni po borbenom razvrstavanju koje je primarno bilo na strani okupatora“ četnici nisu mogli biti uvršteni u red antifašista ni interpretirani kao antifašistički pokret, smatrao je Ljubo Boban.³³

Svakako i mnogo pre nastanka Đuretićeve monografije na Zapadu unutar tzv. emigrantske historiografije bilo je nacionalističkih i revizionističkih pokušaja, ali ta revanšistička, nenaučna i izvora lišena pseudonauka,³⁴ do početka devedesetih godina XX veka nije vršila

³⁰ O karakteru rata u Jugoslaviji i dilema oslobodilački ili građanski, verovatno, najbolju i najlapidarniju formulaciju je dao Boro Krivokapić: „Nema građanskog rata u prisustvu - okupatora (1941-45).“ Boro Krivokapić, *Bes/konačni Tito*, Beograd, 2006, str. 298.

³¹ Ljubo Boban, „Srpska ratna drama Veselina Đuretića“, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, knjiga 1, Zagreb, 1989, str. 399-442.

³² Isto, str. 406.

³³ Isto, str. 407.

³⁴ Sa retkim izuzecima, gotovo svi pisci emigrantske istorije su aktivni učesnici i vrlo zapaženi protagonisti kolaboracije sa fašizmom. Među vodeća ostvarenja emigrantske historiografije između ostalih spadaju knjige: Stanislav Krakov, *General Milan Nedić*, knjige 1-2, Minhen, 1963; Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike*, Buenos Aires, 1960; Borivoje Karapandžić, *Građanski rat u Srbiji 1941-1945*, Klivlend, 1958; Isti, *Kočevje: Titov najkrovačiji zločin*, Klivlend, 1959; Živko

značajniji uticaj na naučnu interpretaciju ratnog razdoblja, posebno jer se najvrednija ostvarenja nastala na Zapadu nisu suštinski razilazila sa razumevanjem ratne istorije u zemlji.³⁵

Raspadom socijalističke Jugoslavije, konstituisane na antifašističkom vrednosnom konsenzusu i tradicijama partizanske narodno-slobodilačke borbe kao temeljnoj etičkoj vertikali, ali i političkoj legitimaciji, devedesetih godina XX veka i prevagom nacionalističke ideologije sa njenim društvenim prioritetima u Srbiji nastaje plima literature, publicistike i drugih vidova propagande sa isključivim ciljem neumerene glorifikacije četničkog pokreta i adoracije njihovog komandanta.³⁶ Država koja je ponovo bila u ratu, sa ciljevima i praksom koji se nisu značajnije razlikovali od četničkih od pre pedeset godina, generisala je suštinske promene u udžbenicima i nastavnim programima koje su predstavljale samo manji deo ovog novog fenomena, jer je istovremeno vršena sistematska difamacija partizanskog pokreta i antifašizma uopšte, te su temeljnom i relativno sistematičnom primenom *damnatio memoriae* uklanjani tragovi antifašističke tradicije i Narodnooslobodilačke borbe iz javnog prostora: menjani su nazivi gradova, ulica, trgova i ustanova, uklanjani pojedini spomenici, dok je u odnosu prema drugim tragovima te tradicije ispoljen do tada neviđen stepen planskog apstrahovanja.³⁷ Međutim, najteže konsekvence plime istorijsko-revizionističke orijentacije podnela je sama istorijska na-

Topalović, *Srbija pod Dražom*, London, 1968; Isti, *Kako su komunisti dograbili vlast u Jugoslaviji*, London, 1964; Živan i Radoje Knežević, *Sloboda ili smrt*, Klivlend, 1982; Ivan Avakumović, *Mihailović prema nemačkim dokumentima*, London, 1969, itd.

³⁵ Ovde je reč, pre svega, o najvrednijem naučnom ostvarenju nastalom na Zapadu – knjizi Jozе Tomaševićа, *Četnici*, izvorno objavljenoj u SAD. Jozо Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia 1941–1945. The Chetniks*, Stanford, 1975. Jugoslovensko izdanje – Jozо Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb, 1979. Jugoslovensko izdanje Tomaševićeve knjige nije integralno, jer su izostavljene stranice koje obrađuju temu martovskih pregovora partizana sa predstavnicima nemačkih okupacionih vlasti 1943. U vreme objavljivanja knjige navedeni razgovori su još uvek bili tabu tema jugoslovenske historiografije, iako je emigrantska historiografija o njima pisala od 1949. U Jugoslaviji je ova tema historiografski celovito obrađena u monografiji Miša Lekovića, *Martovski pregovori 1943*, Beograd, 1985. Branko Petranović je martovske pregovore okarakterisao kao „atipičnu pojavu kratkog trajanja i bez uticaja na strategiju, dakle, taktičku varku izvedenu iz nužde“. (B. Petranović, „Fetišizam izvora...“, str. 77)

³⁶ Noseću ulogu u ovom procesu relativizacije moralne dileme Drugog svetskog rata i etike antifašizma u Srbiji je imao Srpski pokret obnove Vuka Draškovića, vodeća opoziciona stranka devedesetih godina XX veka. Sistematsku reafirmaciju četničke ideologije i uloge tokom Drugog svetskog rata i pre osnivanja stranke započeo je osamdesetih godina XX veka u Jugoslaviji pisac Vuk Drašković svojim tiražnim romanom *Nož*. Vremenom je Draškovićeva književna fikcija i ideološka opsesija Dražom Mihailovićem široko prihvaćena, čime je nastao klasičan istorijski falsifikat.

³⁷ Srđan Radović, „Politike i kontrapolitike identiteta i prostora: slučajevi sa beogradskih ulica nakon 2000. godine“, *Glasnik Etnografskog instituta*, Knj. 59, sv. 2 (2011), str. 99–123.

uka, urušavanjem vlastitih temelja i kritičko-heurističkih profesionalnih metoda. Nacionalistička opozicija Miloševiću je bila radikalnija u svom istorijskom revizionizmu. Pod snažnim uticajem Srpskog pokreta obnove, u procesu konstrukcije novog identiteta, interpretacija četničkog pokreta imanentna nenaučnom pristupu emigrantskih krugova postaje *mejnstrim* u Srbiji ratnih devedesetih. Na Ravnoj gori Vuk Drašković sa svojom strankom počinje da organizuje redovna godišnja okupljanja, podiže spomen-muzej i crkvu, koji postaju prostor sakralizacije i centralno mesto memorijalizacije novih generacija poklonika poraženih snaga srpskog kvislinštva iz Drugog svetskog rata.³⁸ Sredinom devedesetih Draškovićev roman *Noć đenerala* bio je jedna od najčitanijih knjiga u Srbiji, ušavši u najuži izbor za najugledniju književnu nagradu, NIN-ov roman godine.³⁹ Lako uočljivom književnom fikcijom zamenjene su uloge zločinca i žrtve, viktimizujućom predstavom već sakrosaktnog lika Draže Mihailovića kao mučenika. Sinhrono sa navedenim procesima, iako sa manje agresivnosti i entuzijazma, tekao je i proces javne rehabilitacije šefa kvislinške uprave u Srbiji, generala Milana Nedića. SANU je u pomenuti zbornik *Sto najznamenitijih Srba* uvrstila i Nedića kao vodećeg predstavnika srpskog fašizma, autora brojnih rasističkih uredbi pod okriljem kojih je u okupiranoj Srbiji sproveden holokaust.⁴⁰ Pozorišna predstava koja je Nedića interpretirala kao pravednika i mučenika bila je među najgledanijima na repertoaru beogradskih pozorišta, devedesetih godina XX veka.⁴¹ Bilo je to vreme nenaklonjeno kritičkoj historiografiji, kada su se istorijom, kako smatra Vladimir Petrović, bavili „publicisti, slikari, političari, vojnici i pesnici, mamuzajući mrtvog konja komunističke historiografije i tražeći u prošlosti legitimizaciju za nacionalističke projekte“.⁴²

³⁸ O primarnom mestu revizionističke politike u programskoj koncepciji Srpskog pokreta obnove govori i činjenica da je na naslovnoj stranici prvog broja stranačkog glasila, *Srpska reč*, objavljena fotografija Draže Mihailovića. *Srpska reč*, br. 1, Beograd, 1990.

³⁹ Vuk Drašković, *Noć đenerala*, Beograd, 1994.

⁴⁰ *Sto najznamenitijih Srba*, Beograd–Novi Sad, 1993, str. 489–494. U navedenoj ediciji nije bilo mesta za oslobodioca Beograda od fašizma 1944, partizanskog komandanta, ministra spoljnih poslova i potpredsednika Jugoslavije, pisca i filozofa Koču Popovića. Prateći epsko-romantičarsku i nacionalističku vertikalu srpske istorije, u Zborniku je od sto ličnosti bilo mesta samo za jednog levičara, Svetozara Markovića i to u vrlo redukcionističkoj interpretaciji, koja prvog socijalističkog mislioca u Srbiji ne bi izdvajala iz celine *nacionalnog kolektiva*. U knjizi se srpsko kvislinštvo determiniše kao „nacionalne snage“, shodno interpretaciji emigrantskih, ljotičevskih pisaca.

⁴¹ O Nedićevoj istorijskoj ulozi se u historiografiji relativno malo pisalo. Izuzetak predstavljaju dokumentarno široko zasnovane monografije: Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji: Kvislinška uprava 1941–1944*, 1–2, Beograd, 1979; Isti, *Milan Nedić*, Zagreb, 1985; Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina: Kolaboracija u Srbiji 1941–1944*, Beograd, 2006; Branislav Božović, *Stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu : 1941–1944*, Beograd, 2012.

⁴² Vladimir Petrović, *n.d.*, str. 35.

Višestruke su veze između političke legitimnosti i kulture sećanja. Ratna politika srpskog nacionalizma je kao svoju osnovu još od kraja osamdesetih godina XX veka uzimala nacionalnu homogenizaciju, a njena temeljna pretpostavka je bio narativ o tzv. nacionalnom pomirenju protagonista sukoba u Drugom svetskom ratu – ideji koju je prvi izneo emigrantski ljotićeovski pisac Stanislav Krakov⁴³ u romanu-apologiji o Milanu Nediću.⁴⁴ *Nacionalno pomirenje* je kao svoju osnovu imalo diskreditaciju i devastaciju nadnacionalnog i kosmopolitskog nasleđa socijalističke Jugoslavije, a pokazalo se neostvarivo bez političke rehabilitacije celokupnog kvislinštva, interpretiranog kao „nacionalne snage“.⁴⁵ Rečju, *nacionalno pomirenje* u cilju homogenizacije neostvarivo je bilo bez radikalne revizije i reinterpretacije prošlosti. Taj pokušaj srpskog *nacionalnog pomirenja* na anti-antifašističkoj⁴⁶ poziciji nije se razlikovao od sličnih pokušaja nacionalističke ideologije u Hrvatskoj devedesetih.⁴⁷ *Nacionalno pomirenje* zajedničkim sahranjivanjem poginulih fašista i antifašista, kao pokušaj ukidanja ideološke pluralnosti u društvu u cilju normalizacije fašizma i zatiranja antifašističke levice, originalna je zamisao španskog diktatora Fransiska Franka (1939–1975), memorijalizovana kroz izgradnju monumentalne *Doline palih*, na obroncima Gvadarame.⁴⁸

Nakon promene režima oktobra 2000. i izručenja Slobodana Miloševića Međunarodnom krivičnom sudu, esencijalne karakteristike ideologije njegove vlasti i dominantna vrednosna orijentacija društva

⁴³Krakov je bio vodeći fašistički propagator u Beogradu tridesetih godina XX veka i jedan od najistaknutijih protagonista srpskog kolaboracionizma u vreme okupacije 1941–1945. Bio je i šef odseka za propagandu fašističke organizacije *Zbor Dimitrija Ljotića*. *Srpski biografski rečnik*, tom 5, Novi Sad, 2011, str. 325–326.

⁴⁴Kao primere nacionalnog pomirenja Krakov navodi odnose Draže Mihailovića i Milana Nedića, koji su posle svih „približavanja i udaljavanja... shvatili najzad, pred zajedničkom najvećom opasnošću, da se srpski narod može spasti samo ako se sve srpske nacionalne snage ujedine i zajedno nastupe. Nažalost, to je saznanje došlo suviše kasno u avgustu 1944...“ Stanislav Krakov, *General Milan Nedić*, knjiga 1, Minhen, 1963, str. 5–9.

⁴⁵Zanimljivo je da Krakovljevu formulaciju „nacionalne snage“ za protagoniste srpskog kvislinštva preuzimaju revizionistički istoričari i publicisti.

⁴⁶Navedenu formulaciju je u našu nauku i društvenu misao uveo Todor Kuljić, „Anti-antifašizam“, *Godišnjak za društvenu istoriju* 1–3 (2005), str. 171–184.

⁴⁷Albert Bing, „Pomirbena ideologija i konstrukcija identiteta u suvremenoj hrvatskoj politici“, *Dijalog povjesničara/istoričara*, 10/1, Osijek, 22–25. 9. 2005. (ur. Igor Graovac), Zagreb, 2008, str. 327–340.

⁴⁸O Španskom građanskom ratu (1936–1939) i odnosu jugoslovenskog društva prema njemu, videti: Milivoj Bešlin, „Kraljevina Jugoslavija u borbi protiv antifašizma. Istorijski izazov Španskog građanskog rata kao kristalizaciona tačka političke aktivnosti u Jugoslaviji“, *Zbornik radova sa konferencije No pasarán. Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam. (Zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, održane u Beogradu 12. i 13. oktobra 2012 (u pripremi).

nisu izmenjeni. Naprotiv, pogrešnom interpretacijom 5. oktobra kao prekretna tačke u *rušenja komunizma*, stvaraju se uslovi za kondenzovanje i reafirmaciju poraženog srpskog nacionalističkog projekta i dovođenje revizionističkog talasa i totalne reinterpretacije četničkog pokreta do svog vrhunca. *Modus operandi* „novog“, postpetooktobarskog nacionalizma⁴⁹ koji je imao za cilj nacionalizaciju antifašizma i kompromitaciju Narodnooslobodilačke borbe partizana svodio se na pokušaj instaliranja anti-antifašizma kao temeljne vrednosti društva izgrađenog na antikomunizmu, kroz negaciju i demonizaciju čitavog istorijskog iskustva socijalističke Jugoslavije. Prikrivajući nacionalističku suštinu Miloševićevog režima, pa time i istorijski poraz te ideologije u ratovima devedesetih, novi režim je stvarao ideološku podlogu za dovođenje revizionističkog kursa do najizrazitijih i krajnjih manifestacija. Takođe, do 2000. u Srbiji je, prateći duh vremena, obrazovana nova generacija istoričara koji su glorifikatorskoj interpretaciji četnika Draže Mihailovića pokušali da daju naučni oreol, a svoje *originalne* interpretacije i *kreativno tumačenje* prošlosti uneli su u prve petooktobarske udžbenike istorije.⁵⁰ Prema novokanonizovanoj istoriji prezentovanoj u udžbenicima iz kojih su se obrazovali učenici u tranzicionoj Srbiji, Draža Mihailović je opisan kao čovek školovan u Francuskoj, koji je „voleo francusku književnost“, dok je Tito u istoj kratkoj biografiji, sledstveno crno-belaj slici prošlosti, opisan kao „notorni agent Kominterne“. ⁵¹ Kao kolaboranti su navedeni partizani, a četnička kolaboracija se u prvim izdanjima udžbenika ne pominje ni jednom rečju. U kasnijim izdanjima pomenuta je četnička kolaboracija sa italijanskim fašistima, ali je ona stavljena u apsolutno pozitivan

⁴⁹ Olivera Milosavljević, „Dobri“ nacionalizam, <http://pescanik.net/2007/03/dobri-nacionalizam/>

⁵⁰ Školski udžbenici, koji su po pravilu metodološki konzervativno štivo, jer se u njima pišu nesporne i u nauci verifikovane činjenice i interpretacije, u Srbiji dvehiljaditih su postali poligon za eksperimentisanje i prostor za iznošenje nepotvrđenih i naučno veoma kontroverznih teza. Zbog toga je pojava tih udžbenika i njihovo odobravanje od strane nadležnih institucija izazvalo oštre polemike u javnosti. „Juriš novih istina“, *Vreme*, br. 622, 5. 12. 2002. <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=328672>

⁵¹ Jedan od najranije osporenih istorijskih falsifikata je teza o školovanju Draže Mihailovića na Sen-Siru i navodno njegovo poznanstvo i druženje sa De Golom. Predrag Matvejević je svojim istraživanjem dokazao da Mihailović nije studirao na Sen-Siru, već je 1930. završio šestomesečni artiljerijski kurs u Francuskoj. U to vreme Šarl de Gol je boravio na Bliskom istoku, u Libanu i Siriji. O De Golovom odnosu prema Titu svedoči zdravica koju je održao prilikom posete jugoslovenskog premijera Francuskoj 1969. kada je francuski lider jugoslovenskom predsedniku uputio pozdrav „vrlo uzvišenog i srdačnog poštovanja“. De Gol je Tita pozdravljao kao „borca koji je uprkos najtežoj opasnosti, izneo pobedu u velikom sporu svoje domovine“. Poštovanje je iskazivao prema „državniku čiji lucidni pogledi i energična aktivnost u spoljnim poslovima odgovaraju, upravo u ovom času, onom što vlada Francuske smatra pravednim i nužnim“. Predrag Matvejević, „De Gaulle – Tito – Mihailović: povijest i mit“, <http://pescanik.net/2010/09/de-gaulle-tito-mihailovic/>

kontekst kao „najbolje ratno rešenje“, prema tumačenjima autora udžbenika.⁵² Revizionistički udžbenici istorije ne pominju ni zločine četnika nad civilnim stanovništvom, pre svega muslimanskim i hrvatskim, ali se prećutkuju i masovna ubijanja civila na teritoriji okupirane Srbije.⁵³ Jedini zločini četnika koji se pominju jesu oni nad „komunističkim jatcima“, što bi trebalo da predstavlja iskupljenje *per se*. Ipak, i ta ubistva, prema autorima udžbenika, činile su odmetnute četničke jedinice koje nisu poštovale komandni lanac. S druge strane, partizani su za sobom ostavljali „pasja groblja“ i vršili masovna ubistva „svakodnevno“ i „ne trepnuvši“.⁵⁴

Od književnih, preko paraistoriografskih do naučnih interpretacija, slika četničkog pokreta je u Srbiji početkom dvehiljaditih retuširana do neprepoznavanja. Preostalo je još samo da se trend institucionalizovane selektivne politike sećanja utvrdi zakonodavno-legislativnom i pravosudnom praksom novih vlasti. Utemeljenje i etabliranje revizionističke politike u Srbiji vođene ideološkim načelima vladajućeg nacionalističkog i tranziciono-kapitalističkog poretka izvršeno je putem tri zakonska akta, izglasana u Skupštini Srbije.⁵⁵ U ime demagoški proklamovane „uspešnije budućnosti“, a u cilju ideološkog imperativa „nacionalnog pomirenja“ kojeg nema bez normalizovanja i ekskulpiranja poraženih kolaborantskih formacija, najviše zakonodavno i predstavničko telo u Srbiji je 21. decembra 2004. usvojilo *Zakon o izmenama i dopunama Zakona o pravima boraca, vojnih invalida i članova njihovih porodica*, u javnosti prozvan Zakonom o izjednačavanju četnika i partizana. Prema članu 2. Zakona, ustanovljena je *Ravnogorska spomenica 1941.* „Njeni nosioci se u pogledu prava utvrđenih Zakonom o pravima boraca, vojnih invalida i članova njihovih porodica,

⁵² Dubravka Stojanović, *Ulje na vodi. Oglеди iz istorije sadašnjosti Srbije*, Beograd, 2010, str. 136–137.

⁵³ Simbole masovnih zločina četnika nad srpskim civilnim stanovništvom predstavljaju pokolji seljaka u selima Vranić kod Beograda i Drugovac kod Smedereva. O četničkim zločinima na teritoriji Srbije reditelj Ivan Mandić je 2011. snimio dokumentarni film *Problem percepcije*. http://www.youtube.com/watch?v=_fijj3VeHrE

⁵⁴ Dubravka Stojanović, *n.d.*, str. 137.

⁵⁵ Ovde nećemo navoditi Zakon o restituciji, jer on ne predstavlja direktan pritisak na istorijsku nauku, ali bi ga u širem smislu svakako trebalo posmatrati kao deo obuhvatnijeg procesa revizionizma u Srbiji, jer nesumnjivo predstavlja celinu sa zakonima o izjednačavanju četnika i partizana i o rehabilitaciji. Zanimljivo je da predstavnici Evropske unije, koji su zvanični Beograd prekorevali zbog mnoštva tema, gotovo svakodnevno, i na čiji izričit zahtev je i donet Zakon o restituciji, nikada zvanično nisu uputili protest ili izrazili nezadovoljstvo zbog institucionalne rehabilitacije kvislinštva i fašizma. Ta činjenica proizlazi i iz stava Unije izraženog u Rezoluciji Evropskog parlamenta u Strazburu iz 1996. o izjednačavanju *dva totalitarna sistema* – fašizma i komunizma, čime se uz intenciju demonizacije socijalizma, pokušava izvršiti normalizacija i istorijska rehabilitacija fašizma. Vid. Đorđe Stanković, „Politička represija i rehabilitacija“, *Tokovi istorije*, br. 1–2, Beograd, 2009, str. 215–236.

izjednačavaju sa nosiocima *Partizanske spomenice 1941.*“ Prema članu 15. podrazumeva se izmena člana 35. Zakona o pravima boraca: „Sva prava predviđena ovim zakonom odnose se na sve pripadnike NOR-a“, uključujući, kako sugeriše zakonodavac i pripadnike ravnogorskog četničkog pokreta, „bez obzira da li su osuđeni pravosnažnim sudskim presudama da su učestvovali u borbama protiv partizanskih odreda, Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i Jugoslovenske armije.“⁵⁶ Time je *lege artis* omogućeno ne samo izjednačavanje prava nosilaca *Partizanske* i novoustanovljene *Ravnogorske spomenice*, već i konačno političko rehabilitovanje četničkog pokreta. Sledeći zakonodavni akt, kojim se dekretirala nova slika prošlosti, Skupština Srbije je usvojila 17. aprila 2006. a reč je o *Zakonu o rehabilitaciji*. U 1. članu utvrđeno je da se njime uređuje „rehabilitacija lica koja su bez sudske ili administrativne odluke ili sudskom ili administrativnom odlukom lišena, iz političkih ili ideoloških razloga, života, slobode ili nekih drugih prava od 6. aprila 1941. godine do dana stupanja na snagu ovog zakona, a imala su prebivalište na teritoriji Republike Srbije“. Prema članu 5. ovog pravnog akta, utvrđeno je da zahtev za rehabilitaciju može podneti „svako zainteresovano fizičko ili pravno lice“, bez obzira da li je neposredno reč o licu koje je lišeno određenih prava nakon navedenog datuma.⁵⁷ Pravna rešenja iz ovog akta su pretrpela ozbiljne kritike stručne javnosti: „Ovaj zakon krši jedno od osnovnih načela krivično-pravne rehabilitacije, koje podrazumeva da rehabilitacija zavisi od težine izvršenog krivičnog dela. Očigledno, zakon je smišljen radi toga da se izvrši rehabilitacija onih koji su osuđeni za teška krivična dela, uključujući i zločin protiv čovečnosti.“⁵⁸ Za historiografiju je on važan kao još jedan vid oktroisanja istorijske istine i dogovorone relativizacije prošlosti, možda najbolje sažete u stavovima tadašnjeg visokog službenika Vlade Srbije, Slobodana Homena o tome da je u Srbiji tokom Drugog svetskog rata bilo dva antifašistička pokreta i da su svi vršili zločine.⁵⁹

⁵⁶ „Zakon o izmenama i dopunama Zakona o pravima boraca, vojnih invalida i članova njihovih porodica“, *Službeni glasnik Republike Srbije*, LX, 137/2004, Beograd, 24.12.2004, str. 1; Milan Radanović, „Zakonodavna politika Vlade Republike Srbije (2004–2011) u službi revizije prošlosti. Zakon o rehabilitaciji i njegova primena kao paradigma istorijskog revizionizma u Srbiji“, *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, ur. Milivoj Bešlin, Petar Atanacković, Novi Sad, 2012, str. 81–110.

⁵⁷ „Zakon o rehabilitaciji“, *Službeni glasnik Republike Srbije*, LXII, 33/2006, Beograd, 17. 4. 2006, str. 9–10.

⁵⁸ Aleksandar Sekulović, „Pravni aspekti eventualne rehabilitacije Draže Mihailovića“, *Istina*. List Društva za istinu o Narodnooslobodilačkoj borbi, III, 8, Beograd, avgust 2009, str. 21–22.

⁵⁹ „Rehabilitacija Draže: Hrvati spremni samo za mržnju“, *Večernje novosti*, Beograd, 31. 3. 2012; http://www.slobodnaevropa.org/content/srbija_draza_mihailovic_cetnici_partizani/3557543.html

Sledeći *Zakon o rehabilitaciji*, prešlo se na sledeći stupanj državno inspirisanog revizionizma, dekretiranje sudske istine o pojedinim istorijskim događajima, ličnostima i procesima. Tokom rehabilitacije Draže Mihailovića, koja je još u toku i sudskim rešenjima o rehabilitacijama kneza Pavla Karađorđevića, Dragiše Cvetkovića, Momčila Jankovića, itd. napisana je čitava pseudoistorija jugoslovenske države i društva u XX veku.⁶⁰ Uz zakonodavnu i sudsku i izvršna grana vlasti je dala svoj doprinos provođenju revizionističke politike u Srbiji u prvoj deceniji dveihiljaditih. Najpre je u aprilu 2009. Ministarstvo pravde, u jeku udara ekonomske krize u Srbiji, formiralo specijalnu državnu komisiju za traženje posmrtnih ostataka Draže Mihailovića.⁶¹ Nekoliko meseci kasnije, odlukom Vlade Srbije 9. jula 2009. je formirana, a 12. novembra iste godine konačno je konstituisana, *Državna komisija za pronalaženje i obeležavanje svih tajnih grobnica u kojima se nalaze posmrtni ostaci streljanih posle oslobođenja 1944.* (skraćeno: *Državna komisija za tajne grobnice pobijenih od 12. septembra 1944.*)⁶² Angažovanje određenog broja naučnih delatnika i javnih ličnosti sa neskrivenom desničarskom i antikomunističkom orijentacijom, saopštenja državnog sekretara u Ministarstvu pravde, kao koordinatora rada ovih komisija, i izjave pojedinih članova obe komisije, sugerišu o nameri nosilaca državne politike istorijskog revizionizma – da prikažu četnički pokret kao „jedan od dva antifašistička pokreta u Srbiji“, a zapovednika ovog pokreta kao „žrtvu posleratne državne represije“ kome je „uskraćeno pravo na grob“, iako je bio „prvi gerilac u okupiranoj Evropi“.⁶³ Uoči osnivanja komisije, državni sekretar u Ministarstvu pravde izjavio je za *Politiku* kako „potpuno podržava da se, jednom za sva vremena, otkrije ta strogo čuvana tajna o sudbini Draže Mihailovića. I ne samo njega već i svih ostalih koji su nevini stradali u prvim posleratnim danima.“⁶⁴ Ideološki stav pokazan svrstavanjem Draže Mihailovića među *nevino stradale* i konstrukcija martirološkog obrasca oko njegove ličnosti bili su naglašeni i nepoznavanjem evropske prakse nakon Drugog svet-skog rata, koja je podrazumevala da se osuđeni za ratne zločine ne sa-

⁶⁰ Srđan Milošević, *Istorija pred sudom. Interpretacija prošlosti i pravni aspekti u rehabilitaciji kneza Pavla Karađorđevića* (knjiga u rukopisu); Milan Radanović, „Sudska rehabilitacija ministra Momčila Jankovića kao važan korak u političkoj rehabilitaciji snaga srpskog kvislinštva“, <http://www.starosajmiste.info/blog/sudska-rehabilitacija-ministra-momčila-jankovića-kaovazan-korak-u-političkoj-rehabilitaciji-snaga-srpskog-kvislinštva/>

⁶¹ Pun naziv navedene komisije glasi: *Državna komisija za utvrđivanje okolnosti pogubljenja generala Dragoljuba Draže Mihailovića.*

⁶² Milan Radanović, „Institucionalna i medijska potraga za grobom generala Dragoljuba Mihailovića, 2009–2011“, <http://www.starosajmiste.info/blog/institucionalna-i-medijska-potruga-za-grobom-general-a-dragoljuba-mihailovića-2009-2011/>

⁶³ Isto.

⁶⁴ Dragan Vlahović, „Homen: Tužilaštvo da traži Dražin grob“, *Politika*, Beograd, 22. 4. 2009, str. 27.

hranjuju u obeleženim grobnicama kako bi se unapred osujetila njihova moguća javna memorijalizacija i viktimizacija.⁶⁵ Vodeći elektronski i pisani mediji, stvarali su tenziju u društvu zbog skorog otkrivanja mnogobrojnih masovnih grobnica „komunističkog terora“, agresivno diseminirajući vodeće postavke revizionističkog narativa o partizanskim zločincima i četničkim žrtvama. Stanje društvene patologije posebno je podsticano Komisijom za traženje posmrtnih ostataka generala Dragoljuba Mihailovića. Najtiražniji pisani mediji svakodnevno su donosili vesti o napredovanju istrage, objavljivali su se iskazi manje ili više upućenih savremenika, pretraživalo se po arhivskim depoima, da bi se na kraju uz medijsku promociju objavilo da su zemni ostaci Mihailovića pronađeni. Epilog anti-antifašističke nekrofilije bio je izveštaj Instituta za sudsku medicinu Medicinskog fakulteta u Beogradu koji je konstatovao da pronađeni posmrtni ostaci nisu ljudskog porekla.⁶⁶ Zbog neprofesionalizma i ideološke zaslepljenosti Komisija je u javnosti izložena podsmehu, dok je rad obeju Vladinih komisija, formiranih sa ciljem sprovođenja revizionističke politike, ostao bez željenih rezultata.

Kao što je napred rečeno, okosnicu politike istorijskog revizionizma u Srbiji, pored pokušaja naučnog utemeljenja mita o masovnim „komunističkim zločinima“ predstavljaju gotovo trodecenijski intenzivni naponi delova publicistike, književnosti, historiografije za retuširanjem i radikalnom reinterpetacijom četničkog pokreta iz vremena Drugog svetskog rata u Jugoslaviji. Sistematski pokušaji, prevashodno manifestovani kroz adoraciju i glorifikaciju njihovog komandanta Mihailovića, idu za tim da preinače ideologiju i praksu četništva, njihovim oslobađanjem od stigme zločina i kolaboracije.⁶⁷ Navedeni procesi su objašnjivi, ako se ima u vidu da ne rehabilituje vladajući nacionalizam četnike zbog istorijske istine ili osećaja pravdoljubivosti, ne čak ni zbog njih samih, već da bi ideologija koja je bila u temelju četničkog pokreta – nacionalizam – nastavila da živi i bila rasterećena osećaja istorijske odgovornosti zbog kolaboracije sa fašizmom i poči-

⁶⁵ Peter Calvocoressi, *Nuremberg: the facts, the law and the consequences*, New York, 1948, str. 155.

⁶⁶ Milan Radanović, „Institucionalna i medijska potraga za grobom generala Dragoljuba Mihailovića, 2009–2011“, <http://www.starosajmiste.info/blog/institucionalna-i-medijska-potruga-za-grobom-general-a-dragoljuba-mihailovica-2009-2011/>

⁶⁷ „Mnogo je lakše predstaviti ravnogorski četnički pokret i njegovog vođu kao nacionalne stradalnike i jedine spasioce nacije nego rasteretiti fašističkog bagaža kvislinške pokrete pod vođstvom Milana Nedića i Dimitrija Ljotića. Stoga ukupni naponi ka normalizovanju kvislinštva u novom poretku sećanja, podrazumevaju pre svega normalizaciju četništva.“ Milan Radanović, „Istorijska politika u Srbiji nakon 2000. Primeri manifestovanja sprege između državnog akademskog revizionizma i državne revizije prošlosti“, *Izgubljeno u tranziciji. Krićka analiza procesa društvene transformacije*, ur. A. Veselinović, P. Atanacković, Ž. Klarić, Beograd, 2011, str. 262.

njenih zločina. *Conditio sine qua non* svih navedenih revizionističkih procesa predstavlja krivotvorenje, izvrtanje i falsifikovanje, kao i sistematsko apstrahovanje izvora. U tom kontekstu se postavlja pitanje koliko ima metodološkog opravdanja objavljivati izvore koji istorijskoj nauci nisu nepoznati, preciznije, koji su bili poznati jugoslovenskoj historiografiji, jer je na njihovim temeljima zasnivala interpretaciju četničkog pokreta i Drugog svetskog rata u Jugoslaviji? Savremeni srpski ideološki i politički revizionizam, kao rezultat sprege akademskog revizionizma i državne revizije prošlosti, utemeljen je upravo na sistematskom brisanju iz pamćenja i upornom negiranju navedenih izvora. Oni se diskredituju kao deo „ideoloških vremena“, „ostaci komunističke historiografije“, proglašavaju se falsifikatima uz obrazloženja koja su s one strane naučnosti ili ih se prosto prećutkuje i prepušta sistemskom *damnatio memoriae*.⁶⁸ Poseban metod čine pokušaji da se istorijska slika preokrene pokušajima pronalaska „ekskluzivnih“ izvora iz stranih arhiva, koji će, navodno, da bace potpuno novo svetlo na istoriju Drugog svetskog rata u Jugoslaviji. Urušavajući elementarne metodološke principe zanata istoričara, savremeni revizionisti i novointerpretatori previđaju da u istorijskoj nauci ne postoji magija pojedinačnih dokumenata koji bi svojom snagom ili alhemijom poput *deus ex machina* preokrenuli bilans višedecenijskog rada kako jugoslovenske tako i svetske historiografije.⁶⁹ Upravo zbog toga je neophodno vratiti se izvorima – stajnoj tački zanata istoričara. Četnička arhiva je prilikom hapšenja Draže Mihailovića preuzeta i ona je osnov za istorijsku sliku četničkog pokreta. Sadržaj navedene arhive je kompatibilan sa nemačkim, engleskim i američkim izvorima o četnicima, koje su jugoslovenski istoričari, a pre svih Jovan Marjanović, šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka, doneli u Beograd.

Selekcionisani izvorni materijal u ovom radu je konceptijski razvrstan u tri tematske celine.⁷⁰ U prvom segmentu su grupisani izvori vezani za ideologiju četničkog pokreta, a ona se može svesti na radikalni i nepomirljivi nacionalizam i antikomunizam. Osnovne smernice te ideologije determinisaće beskompromisni neprijateljski odnos četnika prema partizanskom antifašističkom pokretu, o čemu svedoči

⁶⁸ Za najeklatantniji primer krivotvorenja i zloupotrebe istorijskih izvora videti kontroverzu o proglašenju *Instrukcije* Draže Mihailovića od 20. decembra 1941. za istorijski falsifikat. Opširnije o tome u fusnoti 80.

⁶⁹ Videti popis bibliografskih izdanja o navedenoj temu u fusnoti 14.

⁷⁰ Izvorni materijal je preuziman bez izmena, tako da nisu vršene pravopisne i gramatičke ispravke u skladu sa savremenim pravilima. Tamo gde je izvor pretrpeo izvesna skraćivanja stavljane su tri tačke u zagradi. Nužna skraćivanja su vršena na, prema oceni autora, istorijski manje relevantnim mestima. U tekstu odabranih izvora, fusnote obeležene brojem su autorove, dok su fusnote označene zvezdicom preuzete iz integralnog izdanja navedenih izvora.

drugi segment odabranih izvora. Iz druge celine proizlazila je logično treća grupa izvora, jer je upravo pozicioniranje četnika prema levičarskom, nadnacionalnom i revolucionarnom partizanskom pokretu, pripadnike pokreta Draže Mihailovića odvelo u kolaboraciju sa kvilnškim i okupatorskim snagama na prostorima Kraljevine Jugoslavije. U tom kontekstu, treća grupa izvora najneposrednije svedoči o četničkoj saradnji sa predstavnicima nemačkog, italijanskog, srpskog, hrvatskog i bugarskog fašizma. Uprkos mnogo puta po medijima izgovorenih istorijskih neistina, kao i skupštinskih odluka izglasavanih sa idejom da se beskrupuloznom političkom trgovinom napravi dogovorna slika istorije, koju će svojim politički i ideološki motivisanim presudama i falsifikovanim obrazloženjima da utemelji domaće sudstvo – istorija Drugog svetskog rata se ničim ne može menjati sedam decenija posle njegovog završetka, jer kako je još Kant upozorio, ne može se ništa učiniti da se izmeni ono što je bilo. Protagonisti istorijskog revizionizma „svojim odlukama pišu istoriju, ali sopstvenu, ostavljajući budućim istoričarima napismeno dokaze o svom radu, svojoj ideologiji i svom intelektualnom i profesionalnom poštenju“.⁷¹ Saznanje o prošlosti se menja, ali ne i ona sama, međutim, i to saznanje se može menjati samo uz uvažavanje metodoloških okvira zanata istoričara, držeći se činjenica i izvora. Povratkom istorijskim izvorima trebalo bi još jednom ukazati da istoriju ne pišu ni sudije, još manje političari ili novinari, kao što je neće napisati ni današnji protagonisti dominantne i sveprožimajuće nacionalističke ideologije, koja bi svoje ideološke pretke i uzore, vojne i moralne gubitnike, da po svaku cenu upiše u redove antifašista. Istorija se piše čvrstim utemeljenjem u metodološkim pravilima i principima struke, uvažavajući fundamentalnu stajnu tačku zanata istoričara – raspoložive i relevantne istorijske izvore. Istoriju četničkog pokreta napisalo je njegovo vođstvo i komandni kadar svojim delovanjem, ideologijom, koliko i praksom, ali i relativno brižljivim čuvanjem svoje dokumentacije. Zahvaljujući tome istoričar u traganju za racionalnim poimanjem prošlosti uvek može da pokrene dijalog sa prošlošću putem izvora, dok ideolog, znajući unapred istinu, u izvorima ili njihovom negiranju i prećutkivanju traži opravdanje za svoje savremene političke koncepcije.

⁷¹ Olivera Milosavljević, „Ponavljajući na barikadama kolaboracije“, *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, ur. Milivoj Bešlin, Petar Atanacković, Novi Sad, 2012, str. 171.

Odabrani izvori o četničkom pokretu u Drugom svetskom ratu 1941–1945.

Ideologija nacionalizma

PROJEKAT STEVANA MOLJEVIĆA OD 30. JUNA 1941. O GRANICAMA, DRUŠTVENOM UREĐENJU I SPOLJNOJ POLITICI »VELIKE SRBIJE« U OBNOVLJENOJ JUGOSLAVIJI POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA⁷²

HOMOGENA SRBIJA⁷³

Iskušenja srpskog naroda u ovome ratu, izazvana gubitkom države i slobode, dovela su ga do nepokolebljivog uverenja (...) da se Srbima nameće danas prva i osnovna dužnost:

Da stvore i organizuju homogenu Srbiju koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome Srbi žive, (akcenat njegov) i da joj osiguraju potrebne strateške i saobraćajne linije i čvorove, te privredna područja kako bi joj bio omogućen i obezbeđen slobodan privredni, politički i kulturni život i razvitak za sva vremena.

Te strateške i saobraćajne linije i čvorovi, potrebni za sigurnost, život i opstanak Srbije, iako gdegdje danas ne bi imali srpsku većinu, imaju da posluže Srbiji i srpskom narodu da se ne bi više ponavljala teška stradanja koja Srbima nanose njihovi susedi čim se pruži prilika.

Preseljavanje i izmena žiteljstva, naročito Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja, jedini je put da se izvrši razgraničenje i stvore bolji odnosi između njih, a time otkloni mogućnost da se ponove strašni zločini koji su se dešavali i u prošlom ratu, a naročito u ovom sadanjem, na svemu području na kome su Srbi i Hrvati bili izmešani, i gde su Hrvati i Muslimani s planom išli za istrebljenje Srba.

GRANICE

Osnovna greška u našem državnom uređenju bila je što 1918. g. nisu bile udarene granice Srbije. Ta se greška mora ispraviti, danas ili

⁷² *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XIV, knjiga 1, Beograd, 1981, str. 1-10.

⁷³ Spis koga su sami četnici nazvali „Homogena Srbija“ (u značenju etnički čista) smatran je temeljnim idejnim i programskim dokumentom četničkog pokreta. Njegov autor Stevan Moljević (1888–1959) bio je banjalučki advokat i predratni potpredsednik nacionalističke organizacije Srpski kulturni klub. U toku rata postao član Centralnog nacionalnog komiteta četničkog pokreta; bio savetnik Draže Mihailovića za politička pitanja; u leto 1943. preuzeo rukovođenje političkim krilom četničkog pokreta.

nikad. Te se granice danas moraju udariti, i one moraju da uhvate celo etničko područje na kome Srbi žive sa slobodnim izlazima na more za sve srpske oblasti koje su na domak mora.

1) Na istoku i jugoistoku (Srbija i Južna Srbija⁷⁴) srpske su granice obeležene ishodom ratova za oslobođenje, i njih valja samo pojačati Vidinom i Čustendilom.

2) Na jugu (Crna Gora i Hercegovina) valja da u Jugozapadnu srpsku oblast uđu pored teritorije Zetske banovine:

a) sva istočna Hercegovina sa železničkom prugom od Konjica pa do Ploča, uključivo sa pojansom koji bi tu prugu zaštićavao, tako da bi u nju ušao srez konjički ceo; od mostarskog sreza opštine: Mostar grad, Bijelo Polje, Blagaj i Žitomislići; srez stolački ceo; a od metkovičkog sreza Ploče i sve područje južno od Ploče; te Dubrovnik kome bi se imao dati poseban status.

b) severni deo Albanije, ukoliko Albanija ne bi dobila autonomiju,

3) Na zapadu valja da u Zapadnu srpsku oblast uđu, pored Vrbaske banovine, Severna Dalmacija, srpski deo Like, Korduna, Banije i deo Slavonije, tako da toj oblasti pripadnu lička želj. pruga od Plaškog do Šibenika i severna želj. pruga od Okučana preko Sunje do Kostajnice. U tu bi oblast ušao na jednoj strani srez bugojanski osim Gor. Vakuf, a od sreza lijevanjskog opštine: Lijevno i Donje Polje, a na drugoj strani od sreza šibeničkog opštine: Šibenik i Skradin; od kninskog sreza: opština Knin i srpski deo opštine Drniš sa svom teritorijom preko koje prelazi želj. pruga Knin – Šibenik, te eventualno srpskim delom opštine Vrlika u sinjskom srezu; srez benkovački ceo; srez biogradski ceo; srez Preko ceo; tako da granica Zapadne srpske oblasti ide Velebitskim Kanalom i obuhvata Zadar sa svim otocima pred njim, od sreza gospićkog opštine: Gospić, Lički Osik i Medak; od sreza perušićkog istočni deo, preko koga prelazi želj. pruga; od sreza otočaćkog opštine: Dabar, Škare i Vrhovine; od sreza ogulinskog opštine: Drežnica, Gomirje, Gor. Dubrava i Plaški; srez vojnički osim opštine Barilović; srez Vrginmost ceo; srez glinski osim opština Bučice i Stankovac; od sreza petrinjskog opštine: Blinja, Gradusa, Jabukovac i Sunja; srez kostajnički osim opštine Bobovac; od sreza Novske opštine: Jasenovac i Vanjska Novska, ali ove opštine valja porušiti tako da želj. pruga ostane na teritoriji ovih dveju opština; srez okučanski ceo; srez pakrački osim opština: Antunovac, Gaj i Poljana; od sreza požeškog opština Velić Selo; srez Daruvar, Grubišno Polje i Slatina; zatim bosanski srezovi Derventa i Gradačac. Razume se da u ovu oblast ulaze i svi drugi

⁷⁴ Misli se na Makedoniju. Četnici su u potpunosti negirali makedonski nacionalni identitet, čak su odbijali da koriste geografski naziv Makedonija.

srezovi unutar navedenih granica.

Za ovu zapadnu srpsku oblast, koja bi imala 46 srezova sa blizu milion i po duša, na kojoj je celo preduzeće Šipada, i veliki gvozdeni rudnik Ljubija, i preko koje prelazi Jadranska pruga Valjevo – Banja Luka – Šibenik, valjalo bi obezbediti Zadar s okolinom i otoke koji su pred njim radi zaštite njenog izlaska na more.

4) Severnoj srpskoj oblasti valja dati, uz teritoriju Dunavske banovine, oduzete joj srpske srezove Vukovar, Šid i Ilok, i od vinkovačkog sreza opštine: Vinkovci, Laže, Mirkovci i Novi Jankovci; srez i grad Osijek ceo;

Ovoj oblasti valja obezbediti Baranju s Pečujom i istočni Banat s Temišvarom i Rešicama.

5) Središnjoj srpskoj oblasti – Drinskoj banovini – imaju se povratiti oduzeti joj bosanski srezovi: Brčko, Travnik i Fojnica.

Dalmacija, koja bi obuhvatala Jadransku obalu od Ploča pa do ispod Šibenika, te od bos. herc. srezova: Prozor, Ljubuški, Duvno; zapadne delove mostarskog i livanjskog sreza, te delove kninskog i šibeničkog sreza na severu, ima da uđe u sastav Srbije i da dobije zaseban autonoman položaj. Rimokatolička crkva u Dalmaciji biće priznata i od države pomagana, ali rad crkve i rimokatoličkog sveštenstva u narodu mora biti na korist države i pod njenom kontrolom.

ODNOS PREMA OSTALIM JUGOSLOVENSKIM I BALKANSKIM DRŽAVAMA

Srbija ima da, verna svojoj prošlosti i svojoj misiji na Balkanu, bude i u budućnosti nosilac jugoslovenske misli, te prvi pobornik balkanske solidarnosti i Gledstonova principa »Balkan balkanskim narodima«. Vreme traži okupljanje manjih država u veće jedinice, saveze i blokove, a od Srba će to tražiti i njihovi prijatelji. Srbi će se tim traženjima rado odazvati, jer je to u duhu njihove istoriske misli na Balkanu. Srbi su tim putem pošli već onda kad su stvarali Jugoslaviju, i oni s toga puta neće natrag. Samo, kako je prvi korak na tome putu bio pogrešno učinjen u tome što su oni sve dali i u Jugoslaviju odmah utopili i Srbiju i Crnu Goru i srpstvo, dok su ostali – Hrvati i Slovenci i muslimani – pošli protivnim putem – da od Jugoslavije sve uzmu, a ništa da ne daju, to se sad ta greška mora ispraviti, a ispraviće se samo ako Srbi odmah pri vaskrsu Jugoslavije, već u prvom času, i bez ičijeg pitanja, stvore homogenu Srbiju u granicama kako su napred označene, pa tek onda sa te osnovice, kao svršenog čina, pristupe uređenju svih ostalih pitanja i sa Hrvatima i Slovencima.

Jugoslavija bi, prema tome, imala biti urađena na federativnoj osno-

vi sa tri federalne jedinice: srpskom, hrvatskom i slovenačkom (Srbija, Hrvatska i Slovenija). I tek kad se to stanje sredi, kad se svi srpski krajevi povežu u jednu homogenu Srbiju i kad se sažive, onda bi se moglo pomišljati na uže zbliženje s Bugarima. Dotle bi se moglo s njima saradivati na kulturnom i ekonomskom približavanju (prvo putem štampe, knjige, crkve, i društvenog upoznavanja, a drugo carinskom unijom).

Srbi, koji su se pre blizu pet vekova jedini na Balkanu ozbiljno oprli najezdi Osmanlija sa istoka na zapad,

Srbi, koji su u borbi sa turskom imperijom istrajali i prvi digli ustanak protiv Turaka,

Srbi, koji su se prvi na Balkanu oprli najezdi Germana sa zapada prema istoku, dobili su time pravo na vodstvo na Balkanu, i oni se toga vodstva neće i ne mogu odreći ni zbog sebe ni zbog Balkana i njegove sudbine. Oni svoju istorisku misiju moraju ispuniti, a moćiće to učiniti samo ako budu okupljeni u homogenoj Srbiji i okviru Jugoslavije koju će zadahnuti svojim duhom i dati joj svoj pečat. Srbi moraju imati hegemoniju na Balkanu, a da imaju hegemoniju na Balkanu, moraju prethodno imati hegemoniju u Jugoslaviji. Samo ta hegemonija mora da bude u veličini duha, u širini pogleda i daljini vidika, u smelosti političke misli, u odlučnosti političke akcije, za što su Srbi do danas dali dovoljno primera i dokaza u svim odlučnim časovima svoje prošlosti. I kao što je sadašnjost samo krajnja tačka prošlosti, i budućnost valja da im bude produžena linija prošlosti.

DRUŠTVENO UREĐENJE

Društveno uređenje u Jugoslaviji, zasnovano na neograničenom liberalizmu, bilo je u nesređenim poratnim vremenima zloupotrebljavano i iskorišćavano na štetu slabijih od strane jačih i od strane pojedinaca na štetu zajednice. To je remetilo potrebnu ravnotežu u privrednom životu, a vodilo rasulu nacionalnog i društvenog morala i javnog života, u Srbiji rad ima da bude osnov, cilj i smisao života svakog čoveka te da bude pravedno nagrađen prema kvalitetu i kvantitetu; kapital ima da bude sredstvo kojim će srpski narod da ostvaruje svoju istorisku misiju na polju narodne odbrane, narodne privrede i narodne kulture, te obezbedi svoj narodni opstanak, ali nosilac kapitala i kapitalizma ima da bude u prvom redu država.⁷⁵

⁷⁵ Iz sadržaja Moljevićevog dokumenta, čiji su stavovi ponovljeni i u mnogim potonjim programskim dokumentima Ravnogorskog pokreta, jasno je da su se četnici zalagali za radikalno prekomponovanje dotadašnjeg jugoslovenskog državnog, ali i društveno-ekonomskog uređenja. Otuda je netačna tvrdnja koja se često reprodukuje u delu istoriografije

I privatni kapital je narodna svojina, i ima da bude pod zaštitom, ali i pod nadzorom države, te da i on posluži dobru naroda i zajednice.

Država ima da stvori svakom svom državljaninu mogućnost rada i zarade, te da svakog osigura za slučaj bolesti, starosti i iznemoglosti.

Sloboda ličnosti, lične inicijative i lične imovine ima biti svakom državljaninu obezbeđena zakonom; samo ta sloboda ne sme biti zloupotrebljavana i iskorišćavana ni na štetu drugog čoveka ni na štetu zajednice.

Sloboda misli, sloboda vere i sloboda štampe ima također biti obezbeđena, ali ne sme biti zloupotrebljavana.

Crkva, kao organizacija, može biti u Srbiji priznata i pomagana samo ako je prema inostranstvu potpuno nezavisna i ako u Srbiji ima svog vrhovnog poglavara.

Na verskoj osnovi ne mogu se stvarati političke partije.

Štampa ima da služi narodu i državi, te podizanju javnog morala.

(...)

Nikšić, 30. juna 1941.^{76*}

INSTRUKCIJA DRAŽE MIHAILOVIĆA OD 20. DECEMBRA 1941. KOMANDANTU ČETNIČKIH ODREDA U CRNOJ GORI ĐORĐU LAŠIĆU I KOMANDANTU LIMSKIH ČETNIČKIH ODREDA PAVLU ĐURIŠIĆU O ORGANIZACIJI, CILJEVIMA I UPOTREBI ČETNIČKIH ODREDA⁷⁷

(...)

Ciljevi naših odreda jesu:

- 1.) Borba za slobodu celokupnog našeg naroda pod skiptrom Njegovog Veličanstva Kralja Petra II.
- 2.) Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije – Crne Gore – Bosne i Hercegovine – Srema – Banata i Bačke.
- 3.) Borba za uključenje u naš državni život i svih još neoslobođenih, slovenačkih teritorija pod Italijanima i Nemcima (Trst – Gorica – Istra i Koruška) kao i Bugarske, severne Albanije sa Skadrom.
- 4.) Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacional-

da su partizani bili za revolucionarne promene, a četnici za zadržavanje dotadašnjeg poretka.

Takođe, navedeni stavovi prema liberalnom kapitalizmu i antiliberalna retorika u velikom broju programskih dokumenata četničkog pokreta, čine bespredmetnim napore dela istoriografije da im se *post factum* učita liberalna konotacija.

^{76*} Kao prilog ovom dokumentu data je i karta zamišljene Jugoslavije i u njoj Velike Srbije.

⁷⁷ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XIV, knjiga 1, Beograd, 1981, str. 93–100.

nih elemenata.

5.) Stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i Srbije i Slovenačke čišćenjem Sandžaka od Muslimanskog življa i Bosne od Muslimanskog i Hrvatskog življa.⁷⁸

(...)

1.) Jednim delom snaga dejstvovati iz doline Lima pravce Bijelo Polje – Sjenica sa zadatkom očistiti Pešter od Muslimanskog i Arnautskog življa.⁷⁹

2.) Delom snaga dejstvovati pravcem preko Čakora ka Metohiji sa zadatkom da se na tome pravcu očisti teritorija od Arnauta, kao i da se presretnu oni koji će biti gonjeni iz Peštera – Sandžaka.

(...)

KOMANDANT

Đeneralštabni đeneral

Drag. M. Mihailović⁸⁰

⁷⁸ Posebno radikalan stav četnici su imali prema Muslimanima. Već u programu četničkog pokreta upućenom Vladi u Londonu u septembru 1941. se kaže: „...u srpskoj jedinici kao naročito težak problem uzeti pitanje muslimana i po mogućnosti rešiti ga u ovoj fazi“. Poslednji stav je najavljivao fizički nestanak muslimanskog stanovništva u ratnim uslovima. U operacionalizaciji te ideje Mihailovićeви četnici su u decembru 1941, avgustu 1942. na području Foče i početkom 1943. na području Sandžaka izvršili masovne pokolje Muslimana. „Program četničkog pokreta od septembra 1941. za vreme i posle završetka Drugog svetskog rata upućen izbegličkoj Vladi Kraljevine Jugoslavije.“ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XIV, knjiga 1, Beograd, 1981, str. 26–29. Vid. Arhiv Jugoslavije, *Fond Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*.

⁷⁹ U zvaničnom vokabularu četničkog pokreta Albanci su nazivani: „Arnautima“, „Arbanasima“, „Šiptarima“.

⁸⁰ Ovaj dokument je najbolji primer kako funkcioniše revizionistička praksa kroz *modus operandi* potpunog ignorisanja i prećutkivanja rezultata nauke. *Instrukcija* je prvi put objavljena u *Zborniku NOR-a*, tom III, knjiga 1, u Beogradu 1953. uz objašnjenje da je reč o kopiji autentičnog dokumenta i da je prepis overio Pavle Đurišić. Dokument je preštampan u proširenoj ediciji iste publikacije 1981. Takođe je objavljen u *Izabranim ratnim spisima* Draže Mihailovića, koje su 1998. objavili M. Vesović, K. Nikolić i B. Dimitrijević. Priredivači odabranih izvora iz 1998. su dokument ocenili kao falsifikat fabrikovan sa namerom da Mihailovića prikaže kao „čoveka koji planira genocid protiv muslimana, Hrvata, Albanaca i nacionalnih manjina uopšte. Na drugom mestu, trebalo je otkriviti srpske nacionaliste za izbijanje građanskog rata u Crnoj Gori...“ Dokument se ovde osporava i zbog Mihailovićeвог pominjanja Kine kao članice Antihitlerovske koalicije. Takođe, kritikom izvora, navedeni istoričari tvrde i da je dokument datiran u vreme kada se Mihailović krio od nemačkih potera, pa „nije mogao da napiše niti da pošalje svojim komandantima u Crnu Goru“ navedeni dokument. „To se takođe vidi i u brojevima depeša koje su poslate u tom periodu i gde se jasno uočava prekid između 6. decembra i čini mi se 7. januara 1942. godine“, svedočio je dr Bojan Dimitrijević pred Okružnim sudom u Beogradu u postupku rehabilitacije Mihailovića. Prema ovom istoričaru navedeni dokument se osporava i zbog toga što se Mihailović potpisao činom generala, a prema Dimitrijeviću, on „u tom trenutku nije znao da je bio unapređen“. Uz navedene pretpostavke, jedan od argumenata revizionističkih osporavatelja ovog dokumenta je i Mihailovićeво poricanje autorstva na suđenju u Beogradu 1946. Mihailovićeво negiranje na sudu za istoriografiju bi moralo da bude apsolutno irelevantno, jer kao optuženi, braneci se od najtežih optužbi, nije bio u obavezi da govori istinu.

ZAKLJUČCI KONFERENCIJE ČETNIČKE OMLADINE CRNE GORE, BOKE KOTORSKE I SANDŽAKA OD 2. DECEMBRA 1942. O POSLERATNOM DRŽAVNOM I DRUŠTVENOM UREĐENJU JUGOSLAVIJE⁸¹ (...)

- 1.) Da buduća naša država treba da bude nasledna i ustavna monarhija – Kraljevina Jugoslavija kojom će vladati Kralj Petar II iz dinastije Karađorđevića, i u kojoj će Četnička Organizacija, u saglasnosti sa krunom biti za izvestan period vremena, potrebna za potpunu obnovu i preporod zemlje, jedini nosilac celokupne državne vlasti u zemlji.
- 2.) Granice buduće Jugoslavije moraju obuhvatiti, pored dosadašnjih i sve one pokrajine na koje imamo historijsko pravo, a koje su nam bile dosada nepravedno oduzete. Pored historijskog moraju se uzeti u obzir etnički, politički, ekonomski i strategijski razlozi.
- 3.) Buduća država treba da bude unitarna i u njoj će Srbi, Hrvati i Slovenci živeti u svojim oblastima na principu širokih samouprava. Između svih oblasti ima se uspostaviti neposredna terenska veza, kako bi ideja jugoslovenske zajednice bila što potpunija.

Minucioznom unutrašnjom kritikom izvora, odnosno analizom sadržaja teksta, jasno je da je on u apsolutnoj kongruenciji sa ideologijom, praksom i drugim programskim aktima četničkog pokreta u tom periodu. Međutim, najdirektniju destrukciju narativa o falsifikatu je uradio dr Milan Terzić. Naime, Terzić je u Arhivu Vojno-istorijskog instituta (ali ne u fondu „Četnička arhiva“, pošto ne pripada korpusu građe čiji je tvorac četnički pokret) pronašao dokument u kome jugoslovenski obaveštajni oficir, major Perić iz Istanbula, 15. maja 1942. javlja: „Iz pouzdanog izvora. Italijani u Albaniji uhvatili jednog kurira generala Mihailovića. U pismu koje je nađeno stoji: 1. Da đeneral Mihailović određuje za komandanta svih četnika u Crnoj Gori, majora Đorđa Lašiću. 2. Za komandanta svih četnika u dolini Lima kapetana I klase Pavla Đurišića. 3. Da se svaka akcija zaustavi dok ne dođe pravi moment...“ Dalje, Terzić navodi da je prema još jednom pronađenom dokumentu od 8. jula 1942. Perić uz redovni izveštaj svojoj Vrhovnoj komandi dostavio i sadržaj jednog dokumenta, za koji je napisao da je uhvaćen kod nekog Mihailovićevog četnika i da je zatim štampan u albanskim novinama *Timori*. Reč je o identičnom dokumentu sa instrukcijama Lašiću i Đurišiću. U svom radu Terzić je uz *Instrukciju* objavio i tekst objavljen u novinama, koje je jugoslovenski obaveštajni oficir dostavio Vrhovnoj komandi. Terzićev zaključak je da je reč o istom dokumentu, „čime se opovrgava tvrdnja o falsifikatu“. Time je istorijska nauka, koristeći svoje metodološke principe u kritici izvora, dokazala autentičnost Mihailovićeve *Instrukcije* od 20. decembra 1941, dok je revizionizam, vođen motivima s one strane naučnosti, u javnosti, ali i pred sudskim instancama, nastavio da reprodukuje svoju, dokazano neistinitu, tvrdnju o falsifikatu, čime je i na ovoj paradigmi veoma ilustrativno napravljena jasna distinkcija između nauke i ideologije.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 1, Beograd, 1981, str. 93–100; Dragoljub M. Mihailović, *Rat i mir đenerala: izabrani ratni spisi*, prir. M. Vesović, K. Nikolić, B. Dimitrijević, Beograd. 1998, knj. 2, str. 359–363; Bojan B. Dimitrijević, „Svedočenje o suđenju i spornoj kolaboraciji Đenerala Mihailovića“, *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd, 2012, str. 190–191; Milan Terzić, „Falsifikat ili ne? Instrukcija Draže Mihailovića od 20. decembra 1941. Đorđu Lašiću i Pavlu Đurišiću“, *Vojno-istorijski glasnik*, br. 1–2, Beograd, 2004, str. 209–214.

⁸¹ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XIV, knjiga 1, Beograd, 1981, str. 736–739.

4.) Na teritoriji buduće države živeti će Samo Srbi, Hrvati i Slovenci. Nacionalnih manjina ne može biti.

(...)

8.) Sudije da budu birani iz redova četničke organizacije, kao i svi ostali činovnici.

Advokati treba da budu državni činovnici.

(...)

12.) Žandarmerija treba da bude formirana iz četničkih redova i da stoji pod direktnom kontrolom četničke organizacije.

13.) Državni činovnici imaju biti nacionalno i moralno ispravni, iz četničkih redova, dobro nagrađeni i automatski unapređivani.

Žene mogu biti državne činovnice samo u oskudici muškaraca i to u specijalnim njima podobnim strukama.

(...)

15.) U novoj državi treba posvetiti naročitu pažnju propagandi u duhu programa četničke organizacije i ideologije.

(...)

17.) U duhu izloženih zaključaka, a u saglasnosti sa krunom, četnička organizacija će sprovesti državno uređenje i biti jedini nosilac celokupne državne vlasti do ostvarenja četničkog programa i stvaranja uslova za prelaz na šire ustavne slobode.⁸²

PISMO KOMANDANTA LIMSKO-SANDŽAČKIH ČETNIČKIH ODREDA OD 6. JANUARA 1943. DRAŽI MIHAILOVIĆU O REPRESALIJAMA NAD MUSLIMANSKIM ŽIVLJEM U BJELOPOLJSKOM SREZU⁸³

Čiča Đoko,^{84*}

Naročitih novosti nema. Operacije u srezu Belopoljskom otpočele su juče 5. ovog meseca u 12 časova i to prvo kod Rade Korde. Sve se izvodi tačno po planu. Rade je juče spalio 15 kuća, ubio 10 muslimana i 5 je sagorelo u kućama. Izvesna sela koja su uporište muslimana moraju se spaliti i to sam naredio.

Jutros tačno po planu otpočele su borbe na drugom sektoru. Posmatrači koji su dostavili izveštaj u Šahoviće javljaju da je borba u s. Dubovo razvijala se u pravcu s. Korita takvom brzinom da su dva prva

⁸² Konferenciji i njenim zaključcima legitimitet su svojim prisustvom dali neki od najbližih saradnika Draže Mihailovića – major Zaharije Ostojić kao izaslanik Glavnog nacionalnog odbora Crne Gore i kapetan (vojvoda) Pavle Đurišić, koji je otvorio konferenciju.

⁸³ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XIV, knjiga 2, Beograd, 1983, str. 28–30.

^{84*} Šifrovano ime za Dražu Mihailovića.

turska⁸⁵ sela Jasen, i Koštice, a zatim i Zminjac za nepuni sat pregaženih.

Jednom rečju uspeh je siguran, a kakav će biti rezultat u pogledu žrtava videćemo.

(...)

Šaljem Vam badnjak i Vama i svima u štabu čestitam nastupajuće praznike sa željom da Vam Bog podari dug život i da Uskrs slavite u prestonici.

6/I-1943 god.

Kolašin

Poštujte Vas i poz. **Pavle**^{86*}

IZVEŠTAJ KOMANDANTA LIMSKO-SANDŽAČKIH ČETNIČKIH ODREDA OD 10. JANUARA 1943. DRAŽI MIHAILOVIĆU O REZULTATIMA REPRESALIJA PROTIV MUSLIMANSKOG ŽIVLJA U SREZU BJELOPOLJSKOM⁸⁷

ŠTAB

LIMSKO SANDŽAČKIH ČETNIČKIH ODREDA

Str. Pov. Broj 23

10-I-1943. g.

P O L O Ž A J

NAČELNIKU ŠTABA VRHOVNE KOMANDE^{88*}

Akcija na desnoj obali Lima u srezu Bjelopoljskom završena je. Ista je izvedena tačno po utvrđenom planu. Rezultat ove borbe je:

1) *Potpuno su uništena sledeća muslimanska sela* (Sekcije: Plevlje, Sjenica, Peć i Kolašin):

– Voljevac, Gubovača, Radijelja, Ušanovići, Presečenik, Batuiiće, Donji Vlah (sekcija Plevlje), Mirovići, Solja, Radojeva Glava, Mediše, Pobretiće, Donja Kostenica, Stablo, Vrh, Zminjac, Sipovice, Negobratina, Osmanbegovo selo, Dupljaci, Jasen, Koštice, Kaševan, Ivanje, Godijevo, Žilići, Gornja Crnca, Gornji Radulići, Vrba, Crhalja, Kradenik, Sipanje, Ličine (Sekcija Sjenica–Peć)^{89*}

⁸⁵ Misli se na sela sa pretežno muslimanskim stanovništvom. U vokabularu Ravnogorskog pokreta Muslimani su najčešće pogrdno nazivani „Turcima“.

^{86*} Pavle Đurišić

⁸⁷ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XIV, knjiga 2, Beograd, 1983, str. 49–52.

^{88*} Izveštaj je upućen generalu Dragoljubu Mihailoviću, koji se tada nalazio u selu Lipovu.

^{89*} Ceo pasus je podvučen crvenom olovkom i sa strane označen crtom. Pretpostavlja se da je to

Ukupno 33 sela.

2) *Žrtve:* Muslimana boraca oko 400 (stotine) Žena i dece oko 1000-
Naše žrtve: 14 mrtvih i 26 ranjenih od kojih 3 žene

Do ovolikog broja naših žrtava došlo je ne usled nepravilnog vođenja od strane starešina, već očiglednog nečuvanja samih vojnika i njihovih herojskih juriša na muslimane, koji su bili zatvoreni u svojim kućama. Sve kuće u gore navedenim selima bile su popaljene, mada sam bio izdao naređenje da se ne pale. Do ovog paljenja došlo je usled pogibije iznetih naših boraca.

- Narod je oterao svojim kućama dosta stoke i drugih životnih namirnica - naročito izbeglice.

Moral kod našega naroda sa ovom borbom je naročito podignut na velikoj visini. Sa ovom borbom je naročito podignut ugled organizacije kod naroda kao moćne i jake, jer je ova borba završena tako reći u toku jednog dana i ako je neprijatelj bio skoro ravan našim snagama, kao i za to, što je narod jasno primetio, da okupator nije smeo da interveniše na stranu muslimana, kako je to da sada stalno ispoljavano. Moral kod muslimana je potpuno opao.

(...)

KOMANDANT, major

Pav. I. Đurišić

OBAVEŠTENJE ŠEFA BRITANSKE VOJNE MISIJE OD 4. MAJA 1943 DRAŽI MIHAILOVIĆU O STAVU VLADA VELIKE BRITANIJE I TURSKE U VEZI SA POKOLJEM MUSLIMANSKOG ŽIVLJA U SANDŽAKU I ISTOČNOJ BOSNI OD STRANE ČETNIKA⁹⁰

a. Turska je Vlada uznemirena glasovima, koji stižu u Carigrad, o navodnim zverstvima učinjenim Bosanskim Muslimanima od strane Đenerala Mihailovića.

b. Britanska Vlada smatra

1. da su ovi glasovi proizvod neprijateljske propagande: u ovom slučaju ispravka Đenerala Mihailovića naišla bi na topao prijem u Turskoj

2. u koliko bi glasovi bili osnovani, želi da skrene pažnju Đenerala Mihailovića, da bi trebalo da ublaži svoj stav

učinio Draža Mihailović.

⁹⁰ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XIV, knjiga 2, Beograd, 1983, str. 996.

c. Glasovi imaju oblik tobožnjih naređenja, navodno izdatih od strane Generala Mihailovića, da se ubijaju svi imućni Muslimani u Bosni, a naročito u Sandžaku i da se ono što bude preostalo protera u Tursku posle svršetka rata.

Položaj

4. 5. 1943

S. V. Bejli⁹¹,

Generalštabni Pukovnik

Odnos prema partizanskom pokretu

PROGLAS ŠTABA BILEĆKOG VOJNOČETNIČKOG ODREDA OD 5. JULA 1942. O MERAMA PROTIV PRIPADNIKA NOP-a⁹²

Shodno naređenju Komandanta Hercegovačke grupe vojnočetničkih odreda Pov. Br. 53 od 2. jula og.

PROGLAŠUJE SE:

1. – Svako lice, koje napusti mesto stanovanja, a to mu bude zabranjeno od četničkih vlasti iz bilo kojih razloga biće odmah **streljano** čim se uhvati.
2. – Svako, ono lice, koje bude vodilo propagandu protivnu četničkoj vlasti i četničkoj organizaciji biće odmah **streljano**.
3. – Svaki agent, kurir ili lice koje raznosi propagandistički materijal protivan četničkoj organizaciji biće na licu mesta **streljan**.
4. – Onaj, kod koga se pronađe propagandistički materijal, biće odmah **ubijen**.
5. – Svaki onaj domaćin koji primi na hranu, stan ili ukaže ma kakvu pomoć partizanskim agentima, partizanskim kuririma i tsl. biće odmah **streljan**, njegova porodica internirana, a imanje konfiskovano.
6. – Svako ono lice, koje primi partizane, agitatore i uopšte sumnjive ljude, dužno je odmah stvar prijaviti najbližoj četničkoj vlasti.
7. – Svaka četnička jedinica, svaka strana, svaka patrola i svaki četnik dužni su odmah stupiti u borbu protiv partizana čim ih primijete. Odmah obavještavaju susedne četničke čete, straže i posade, a ove su dužne priteći odmah i najhitnije u pomoć.

Ko postupi protivno biće kažnjen **smrću**. Prednje odredbe stupaju odmah na snagu. (akcenat njegov)

Starešine četničkih jedinica upoznaće o prednjim odredbama sve bor-

⁹¹ Stenli Bejli (Stanley W. Bailey), šef britanske vojne misije pri Štabu generala Mihailovića. U četničku komandu Bejli je stigao 25. 12. 1942.

⁹² Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 1, Beograd, 1981, str. 410–411.

ce, a starešine sela narod.

IZ ŠTABA BILEČKOG VOJNO ČETNIČKOG ODREDA Br. 244- -5 - VII - 1942. god.

M.P.

REFERAT MAJORA ZAHARIJA OSTOJIĆA OD 4. SEPTEMBRA 1942. NAČELNIKU ŠTABA VRHOVNE KOMANDE O NEKIM AKTUELNIM PROBLEMIMA RADA ŠTABA VRHOVNE KOMANDE I POTČINJENIH SA PREDLOZIMA REŠENJA⁹³

(...)

4) Uticaj legalizacije⁹⁴

Legalizacijom smo spasli ljude i oružje. To je plus. Ali je i minus vrlo veliki. Dolaskom u varoš, ljudi su izgubili neposrednu vezu sa Vama, borbeni duh je opao, disciplina takođe. Plate su donele kocku i pijančenje. Starešinama su se usladili Nedićevi činovi i plate, pa su čak počeli da Nedića stavljaju na ravnu nogu sa Vama. Vama se šalju s vremena na vreme lažni izveštaji i čeka se svršetak rata, da bi se posle busali u prsa kao Ravnogorci.

Još veće zlo je prijateljstvo i lumperaji sa okupatorom i slepa poslušnost istom od strane pojedinaca, dok ti isti uopšte ne izvršavaju naređenja vaših organa.

Lično sam čuo da pojedini kapetani, a sada Nedićevi majori, kažu da su se oni privikli na Nedićeve činove i da ih više neće skidati, jer ćete im Vi te činove priznati.

Jasno je da su ovi ljudi praktično za teren i našu organizaciju sada potpuno izgubljeni. Ovde su potrebne hitne mere.

(...)

13) Slab rad trojki⁹⁵

⁹³ Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 1, Beograd, 1981, str. 600-614.

⁹⁴ Legalizacija četničkih odreda u okviru kvislinške Srpske državne straže Milana Nedića, uz pismena odobrenja Draže Mihailovića počinje krajem 1941. i u zimu 1942. Stanislav Krakov piše da je „Nedić po svaku cenu hteo da spase Mihailovićeve odrede u zapadnoj Srbiji od uništenja prilikom nemačke ofanzive. Već i ranije, on je bio u kontaktu s većinom baš tih četničkih komandanata u zapadnoj Srbiji, jer ih je snabdevao oružjem i municijom u njihovoj borbi protiv komunista, te je tu vrlo brzo i efikasno bio postignut sporazum između Nedićevih i Mihailovićevih oficira. Svi četnički odredi na ugroženom terenu imali su da se u roku od nekoliko dana pre početka nemačke akcije 'legalizuju', tj. da se stave Nediću na raspoloženje, stvarno ili fiktivno, te da se vode kao njegove jedinice; da budu snabdevene njegovim objavama i da, isto kao i ljudstvo oružanih odreda, odnosno dobrovoljci, primaju sve potrebe u municiji, hrani i novcu od predsedništva srpske vlade.“ Stanislav Krakov, *n.d.*. O Mihailovićevim odobrenjima za legalizaciju, videti u nastavku teksta.

⁹⁵ Misli se na tročlane četničke formacije za likvidaciju ili zastrašivanje njihovih ideoloških i političkih protivnika. Osnovane sa ciljem odmazde nad saradnicima okupatora, vremenom

Izdajnika ima dosta. Oni su u svome radu bezočni i oslanjaju se na okupatora. Naređeno je trojkama da počnu rad. Međutim, sa malim izuzetkom, rad trojki se skoro ne oseća. Za ovo su krive u prvom redu starešine, koje nemaju kuraži da naredе izvršenje i umešnosti da ovo dobro organizuju. I ovde je potrebna intervencija Vrhovne Komande.

(...)

15) Bolećivost prema zarobljenim komunistima

Primetio sam u više prilika da se pojedini oficiri i ostali članovi naše organizacije zauzimaju čak kod članova suda, za komuniste zlikovce ili uticajne članove komun. partije. Ovo je vrlo rđava pojava kojoj se mora stati na put.

(...)

Na službi u Štabu Vrhovne Komande

đeneralštabni major,

Zah. Iv. Ostojić

TELEGRAM BRITANSKOG PUKOVNIKA BEJLIJA OD 15. MARTA 1943. O BROJNOM STANJU ČETNIKA ANGAŽOVANIH U BORBAMA PROTIV NOVJ U DOLINI NERETVE⁹⁶

15. mart 1943.

Danas sam od zvaničnih izvora dobio informaciju da ukupan broj Četnika, koji se u ovom trenutku bore protiv Partizana iznosi 13.000.⁹⁷ Operacijama komanduje Ostojić iz Hercegovine.^{98*} Borbe su sada znatno bliže mestu gde se ja nalazim.

Pukovnik **Bailey**

postaju najaktivnije u obračunu sa pripadnicima partizanskog pokreta, njegovim simpatizerima ili civilima čiji su članovi porodice bili u partizanima. Komandant „crnih trojki“ je bio lično Dragoljub Mihailović. Imena onih koji su stavljeni pod slovo „Z“ u početku su čitana preko Radio Londona, a kada je na intervenciju britanske Vlade ta praksa obustavljena, Mihailović je depeše slao direktno komandantima. Na suđenju se Mihailović branio da naredba „Z“ nije značila „zaklati“, već „zastrašiti“.

⁹⁶ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XIV, knjiga 2, Beograd, 1983, str. 987.

⁹⁷ U toku je bila ofanziva nemačkih, ustaških i italijanskih snaga na partizanske trupe. U partizanskom vokabularu reč je o bici na Neretvi ili Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi. Četničke snage, kako se vidi i iz navedenog izveštaja, pridružile su se napadu na partizane, videći u okupatorsko-ustaškoj ofanzivi priliku za uništenje glavnine snaga NOVJ. Znatno malobrojnije partizanske snage, sa kojima je bio veliki broj ranjenika, probile su neprijateljski обруč i prešavši Neretvu, nanele težak poraz četničkim jedinicama.

^{98*} Draža Mihailović se tada nalazio u blizini Foče odakle je neposredno komandovao četnicima u borbama protiv snaga NOVJ.

IZVEŠTAJ UREDA ZA STRATEGIJSKE SLUŽBE OD 25. MAJA 1943. O SARADNJI ČETNIKA SA OKUPATORIMA I USTAŠAMA U BORBAMA PROTIV NOV I POJ⁹⁹

SJEDINJENE AMERIČKE DRŽAVE
UPRAVA STRATEGIJSKIH SLUŽBI
Vašington, D. C.

Izveštava se iz Hrvatske da neprijateljska ofanziva protiv partizana samo što nije počela u Crnoj Gori, Bosni i Hrvatskoj.¹⁰⁰ Neprijateljske snage sačinjavaju 8 nemačkih i 3 italijanske divizije i broje oko 200.000 ljudi. Nemci i Italijani su podržani od strane Pavelićeve armije koju čini 15.000 četnika i 35.000 ustaša. Četnici i ustaše su potpuno naoružani, opremljeni, obučeni i vođeni od strane Nemaca i Italijana. Izvor je imao priliku da se uveri u ovo i da razgovara sa četničkim zarobljenicima i takođe da čita rutinska i dnevna naređenja. On je video fotografije na kojima su izmešane grupe ustaških, četničkih, italijanski i nemačkih vođa. (...)

IZVOD IZ KNJIGE POSLATIH DEPEŠA ŠTABA DRAŽE MIHAILOVIĆA U VREMENU OD 7. NOVEMBRA DO 3. DECEMBRA 1943. GODINE¹⁰¹

Da bi se ovom zlu (misli na partizane – prim. M. B.) jednom stalo na put naređujem: Prvo da se u celoj zemlji u svim našim pokrajinama proglasi svi Srbi na okup i u zajedničku borbu protivu najopasnijeg našeg neprijatelja – komunista u čijim se redovima nalaze ustaše i ceo ostali ološ ove zemlje; Drugo proglašavam mobilizaciju svih raspoloživih naoružanih snaga i svih pokrajina naše zemlje i to odmah bez čekanja i odugovlačenja; Treće u svim pokrajinama preduzeti najenergичnije udare na komuniste gde god se zateknu jer je to najveće zlo u našoj sredini. Udare vršiti noću iznenada sa prikupljenim snagama. Razviti što jaču četničku akciju. Napadati ih po trojkama na putevima i svuda gde god može u leđa.
(...)

⁹⁹ Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 2, Beograd, 1983, str. 1019.

¹⁰⁰ Misli se na stanje na terenu pred bitku na Sutjesci ili tzv. Petu neprijateljsku ofanzivu. U pitanju je nemačka operacija „Švarc“ u kojoj su združene okupaciono-kvislinške snage nanele teške gubitke snagama NOVJ, ali nisu uspele da ih unište.

¹⁰¹ Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 3, Beograd, 1983, str. 141–143.

Po ovome naređenju preduzmite rad odmah i o svakom preduzeću izveštavajte me hitno kao i o rezultatu koji postignete. Ništa ne sme izostati od ovog rada jer ako se svi dignemo komunista će nestati. Prema svima komandantima koji ne budu izvršili ovo naređenje preduzeće se mere kao prema izdajnicima. K-ti korpusa i moji delegati preduzeće najoštrije mere prema onim starešinama koji ovo naređenje ne izvrše. Za svako ne izvršenje naređenja kažnjavati najstrožije. Akcija protiv komunista otpočinje odmah po prijemu ovog naređenja.

NAREĐENJE DRAŽE MIHAILOVIĆA OD 7. OKTOBRA 1943. KOMANDANTIMA KORPUSA U ZAPADNOJ SRBIJI ZA MOBILIZACIJU LJUDSTVA I BORBU PROTIV NOVJ U SANDŽAKU¹⁰²

ŠTAB

VRHOVNE KOMANDE

7 oktobra 1943 god.

12.30 časova

Položaj.

U Sandžaku držimo oblast zapadno od Pljevalja i dalje na zapad Foču, Čajniče i Kalinovik. Drinski korpus, pošto je zauzeo Višegrad, širi ovu oblast još više.¹⁰³

Komunisti, pošto su upali u Sandžak, podelili su se u dve grupe i to: jedna u oblasti Kolašina i druga koja teži oblasti Sjenica - Nova Varoš.

NAREĐUJEM:

(...)

Kalajitović^{104*} da što pre prikupi svoj korpus i razvije, pored frontalne borbe, i što jaču četničku akciju u pozadini komunista. (akcentat D. M. - prim. aut.)

Ako bi komunisti i pored ovoga prodirali u pravcu Sjenice, samim tim oslabiće svoje snage u Sandžaku i komandant Starog Rasa^{105*} prodiraće u pravcu istoka.

Municije da mi niko ne traži, jer je nema. To nemaju ni komunisti. Skrenuti pažnju vojnicima da se ne puca u vetar.

¹⁰² Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 3, Beograd, 1983, str. 27-28.

¹⁰³ Četnici su Nemce i domobrane napali u Višegradu 5. oktobra 1943. i zauzeli grad. Cilj napada je bilo dokazivanje predstavnicima britanskih i američkih vojnih misija da se četnici bore protiv okupatora. Napad je svakako bio motivisan iščekivanjem brze intervencije zapadnih saveznika na Balkanu nakon kapitulacije Italije u septembru 1943.

¹⁰⁴ * Vuk Kalajitović, komandant II mileševskog korpusa JVuO

¹⁰⁵ * Komandant - major Vojislav Lukačević

Svi komandanti će stupiti u što tešnju vezu i razviti što jaču obaveštajnu službu.

PO ZAPOVESTI VRHOVNOG KOMANDANTA

NAČELNIK ŠTABA

Drag. M. Mihailović

PISMO ČLANA ŠTABA KORPUSA GORSKE GARDE OD 3. NOVEMBRA 1943. DRAŽI MIHAILOVIĆU O ZLOČINIMA ČETNIKA NA PODRUČJU PL. RUDNIKA¹⁰⁶

Dragi i mnogo poštovani Čika Dražo,

Pre svega izvinite me što Vam moram ovako da pišem, ali kao Srbin i nacionalni borac od prvih dana sa Vama za spas srpskog naroda, moram i smatram za dužnost da Vam ovo napišem. Reč je o Gorskoj Gardi, i G. Kalabiću.¹⁰⁷

1. -Var(ošicu) Stragare upalili su zato što su od prvog do poslednjeg bili svi pijani. To je bilo prvo delo Kalabića, čim je stupio na tlo svoje teritorije. A sad zbog njihova pijančenja, i ludih glava ispašta jedan napaćeni srpski narod. Svaki dan kuluče obadva sreza, i ništa nemogu da učine opet. Što je najgore isekoše svu državnu, Manastirsku i opštinsku šumu Rudnika. Narod kuka i plače, vapije za pomoć.

2. - Od celokupnog br. stanja koje su poklali 50% su nevine žrtve. Znam da podnose izveštaj da su poklani kao krivci.

3. - Narod kada čuje da četnici dolaze u selo, više se plaše nego kada dolaze Nemci, Bugari, Arnauti i svaka druga vera. Jer oni svi kada dolaze ako treba neko da se tera ili ubije oni oteraju ili ubiju, ali ovi prebiju da posle tri dana mora dotična osoba da umre. Navešću Vam samo jedan slučaj, a takvih slučajeva ima dosta. Kalabić lično prebio je u s. Ljubičevac tri čoveka i jednu devojkicu koji su posle četiri dana pomrli. Nisu bili u stvari krivi ništa. Znam da će Vam podneti izveštaj da su ustvari krivi. Daklem to istorija čovečanstva nije zapamtila. Narod se čudi čija je to vojska i za koga Kalabić radi, kad su ti ljudi od pamtiveka nacionalisti.

4. - Od svih oficira, podoficira, kaplara, i redova nezna se ko je veća bekrija, naravno da Intendant Buca^{108*} prednjači. A od bludnira Medić^{109*}, Era^{110*}, i Žika Pavlović. Samo što Era vata na larmu i On to sve anulira kada je u pitanju On. Naime gotovo svaki oficir Gorske Garde

¹⁰⁶ Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 3, Beograd, 1983, str. 77-79.

¹⁰⁷ Nikola Kalabić - komandant Gorske Kraljeve garde, elite formacije četničkog pokreta.

¹⁰⁸* Radomir Konstantinović, rezervni potporučnik

¹⁰⁹* Milan Medić - kapetan II klase, pomoćnik Nikole Kalabića

¹¹⁰* Dobrosav Raonić - obaveštajni i propagandni oficir u Gorskoj gardi

doveo je po jednu švalerku na svoj reon i kaže da mu je verenica. Sad na sve ovo možete da pojmite šta kaže narod.

5. - Kalabić, lično nijedan obrok ne jede bez pečenja.

6. - Vode borbu sa partizanima oni im se uvek izvuku, oni posle zađu po selima i pokolju onaj nevini narod, i podnose izveštaj kako su u borbi naneli gubitke partizanima. Stvarno da severni deo orašačkog sreza imaju dosta pristalica za partizane, ali grešni narod nije kriv što naši nisu hteli da rade. Evo južni deo orašačkog sreza gdje je radio onaj podnarednik Pećančev vojvoda, savršeni su ljudi. To je okolina Stragara, i oni ga zapališe tako da sad i ovo sve navija za partizane, spored ovakve taktike rada.

Mogu samo Vam reći to da narod psuje majku Kralju, Vama - Draži i svima redom, kažu kad je ovakva Garda kakva je ta druga vojska. I podvlačim Vam da je narod jako ogorčen, i nemam izraza kako da se izrazim koliko narod vapije za pomoć.

7. - O tome svemu trebao bi da Vas pukovnik Simić izvesti, ali o Njemu bi se imalo pisati dosta.

8. - Kažem Vam da je ovo sve cela istina, i da nije laž i intrigiranje. Ja sam oficir u Kalabića štabu meni je vrlo dobro, ali nemogu da gledam da se pati grešni srpski narod. U ostalom pitajte sve Kalabićeve susedne Komandante Korpusa, isto će Vam ovo reći. Ja Vas Dragi Čika Dražo razumem gde se i u kakvoj situaciji nalazite, ali ipak preduzmite kakve bilo mere. Jer ovakav rad Kalabića, veća je propaganda za partizane, nego što je i oni sami imaju, treba da me razumete.

3 Novembra 1943 god.

Položaj.

Do Groba Vam odan.

Vaš,

Ob

**NAREĐENJE DRAŽE MIHAILOVIĆA OD 10. FEBRUARA
1944. KOMANDANTU II RAVNOGORSKOG KORPUSA
ZA PREDUZIMANJE MERA RADI SPREČAVANJA UPADA
JEDINICA NOVJ U SRBIJU¹¹¹**

ŠTAB V. K.

Br. službeno

10. februar 1944. Položaj

KOMANDANTU II RAVNOGORSKOG KORPUSA

¹¹¹ Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 3, Beograd, 1983, str. 339-340.

Izvesne komunističke snage prikupljene su u oblasti Čajniča.^{112*} Nije isključeno da će ove komunističke snage pokušati da izvrše udar u Srbiju. U vezi sa ovim preduzmite sve potrebne mere, kako bi se jedinice II Ravnogorskog korpusa mogle brzo upotrebiti protivu eventualnih komunističkih pokušaja upada u zaplavu Zapadne Morave.

Izvestite me o preduzetim merama gotovosti.

Načelnik Štaba Vrhovne Komande

Armijски Đeneral,

Drag. M. Mihailović

**IZVEŠTAJ KOMANDANTA RUDNIČKOG KORPUSA OD
24. MAJA 1944. DRAŽI MIHAILOVIĆU O BORBI PROTIV II
ŠUMADIJSKE BRIGADE NOVJ I ODNOSU PREMA NEMAČKIM
TRUPAMA¹¹³**

ŠTAB

RUDNIČKOG KORPUSA

Str. Pov. Br. 79

24 maj 1944 g.

Položaj.

Izveštaj o radu.

GOSPODINU MINISTRU VOJSKE, MORNARICE I
VAZDUHOPLOVSTVA.

Rudnik

Po Vašem naređenju za akciju protiv komunista na prostoru Kosmaj-Rudnik preduzeo sam odmah sa korpusom praćenje II Šumadijske komunističke brigade, koja vršlja na ovom prostoru. Imajući tačne podatke da se ona uvek posle »izleta« vraća u svoju bazu – Darosavu ili Progoreoce čekao sam baš taj momenat. 16 ovog meseca zatekli smo je komplet u jačini 210 ljudi u Darosavi. Posle kratke borbe a opkolivši ih sa sviju strana ubili smo 40 a zarobili njih 20. Zarobljen je komandant brigade »Lela«, ubijen politički komesar brigade, jedan komandant bataljona i nekoliko komandira četa. U gonjenju ostataka u toku 17 ovog meseca zarobili smo ih 25; u Darosavi pronašli smo komuniste sakrivene u 4 zemunice u jednom potoku i pobili ih unutra bombama jer nisu hteli da se predadu.

Jedinice Garde su mi dobro sadejstvovale, a to čine i dalje.

Od zarobljenih komunista iznudio sam tačne podatke o njihovom

^{112*} Reč je o Petoj Narodnooslobodilačkoj udarnoj diviziji.

¹¹³ Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 3, Beograd, 1983, str. 618–620.

stanju, radu i dr. a i imajući tačne podatke i o ostalim stvarima izveštavam Vas da komunisti u zapadnoj Srbiji imaju tri brigade. I Šumadiska brigada, jačine 120 ljudi nalazi se u Podunavskom srezu; II Šumadiska brigada operisala je uglavnom u Orašačkom i Kosmajskom srezu – jačine 210 ljudi; III Šumadiska brigada jačine 10–15 ljudi krije se u srezu Takovskom.^{114*}

Nastavljamo i dalje pretrese i gonjenja za ostacima II Šumadske brigade i svakoga dana ih po nekoliko hvatamo, jer se potpuno obezbrabreni predaju; pre dva dana došao je sam sa oružjem jedan od prvog dana u komunistima četovođi u selo Baroševac, srez Lazarevački i predao se, izjavivši da više nema gde.

Zastupniku Kalabićevom uputio sam akt 20 ovog meseca u kojemu sam molio da preduzme izvesne mere na svom reonu te da bi stvarno jedanput za uvek raščistili sa crvenim.

(...)

Dok sam ja bio u akciji protiv komunista jedan neodgovorni mangup, stara lopuža, polakomivši se na trojicu usamljenih Švaba, sa još nekoliko istih kao što je i on napravio je incident i potpuno nepotrebno ubio jednog nemačkog vojnika u Ugrincima.

(...)

KOMANDANT, KAPETAN II KL.

Drag. M. Topalović

PISMO DRAŽE MIHAILOVIĆA OD 15. APRILA 1945. ALOJZIJU STEPINCU, NADBISKUPU ZAGREBAČKOM, O POTREBI AKTIVNE SARADNJE U BORBI PROTIV NARODNO-OSLOBODILAČKOG POKRETA¹¹⁵

Vrhovna Komanda, 15. aprila 1945.

Preuzvišenosti,

Preplavivši Srbiju i druge srpske pokrajine, komunistički val od nekoga vremena zapljuskuje i one pokrajine, koje nastanjuje hrvatski narod. On se sve više širi i, naročito poslednjih dana, preti da preplavi i te krajeve, onako isto kako je to bio slučaj u minuloj godini sa srpskim krajevima. Prilikom prve audijencije, kojom ste donosiocu ovoga pisma učinili čast, imao je on prilike da obavesti Vašu Preuzvišenost o svima nevoljama i patnjama, što ih je komunizam prouzrokovao srpskome narodu u toku nekoliko minulih meseci.

Osećajući u ovim časovima potrebu da, pored ostalih, i Vašoj

^{114*} Na margini ovog pasusa Draža Mihailović je olovkom dopisao: „U srezu Takov. da se pronađe“.

¹¹⁵ Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 4, Beograd, 1985, str. 989–990.

Preuzvišenosti, kao duhovnome vođi hrvatskoga naroda skrenem pažnju na sve strahote eventualnog komunističkog osvajanja hrvatskoga prostora, meni je čast da u prilogu dostavim Vašoj Preuzvišenosti jedan memoar u kome su izložena moja gledišta na sadašnji vojni i politički položaj. Donosilac ovoga pisma biće Vašoj Ekselenciji na raspoloženju za eventualna dalja obaveštenja.

Bez obzira na sve one momente i okolnosti, koji su nas ili koji bi nas mogli deliti, ja smatram za svoju dužnost, da zamolim i Vašu Preuzvišenost, da uloži sav svoj uticaj i sve svoje napore u cilju aktiviranja svih nacionalnih snaga hrvatskoga naroda u borbi protivu boljševizma. Upućujući Vam ovu molbu, ja želim da verujem, da će Vaša Preuzvišenost, idući stopama svojih velikih prethodnika, odgovoriti svim onim istorijskim dužnostima i zadacima, koji se pred Vašu Preuzvišenost postavljaju u današnjim teškim vremenima. Jer, od pravilnoga shvatanja tih dužnosti i zadataka sa strane Vaše Preuzvišenosti zavisice i mesto, što će ga istorija hrišćanstva, a napose hrvatskoga naroda, Vašoj Preuzvišenosti dodeliti.

U tom verovanju i nadi, ja preporučujem Vašoj blagonaklonoj pažnji donosioca ovoga pisma i molim Vašu Preuzvišenost, da i ovom prilikom primi izraze moga osobitoga poštovanja.

Njegovoj Preuzvišenosti

D-ru ALOJZIJU STEPINCU,

nadbiskupu zagrebačkom i mitropoliti hrvatskom

Zagreb¹¹⁶

armijski general **Drag. M. Mihailović**¹¹⁷

¹¹⁶ Prema istraživanjima istoričara koji su radili na nemačkoj i savezničkoj građi, Mihailović je pred kraj rata snažno zastupao ideju saradnje sa snagama „hrvatske marionetske države, jer je zajednički cilj bilo uništenje komunista“. Svog emisara dr Ranka Brašića poslao je u Zagreb u decembru 1944. sa zadatkom da uspostavi kontakt sa Antom Pavelićem, Alojzijem Stepincem i Vlatkom Mačekom. Pavelić je, tom prilikom, Brašiću dao određenu količinu lekova protiv tifusa, koji je bio raširen među četničkim trupama u Bosni. Iako je Mihailović na suđenju tvrdio da je Brašića poslao da uspostavi kontakt sa vođom HSS-a, Mačekom, u historiografiji je dokazano da se on susreo i sa Pavelićem i Stepincem. Nakon Brašića, Mihailović u aprilu 1945. u Zagreb šalje novog izaslanika, generala Svetomira Đukića pod izgovorom da uspostavi kontakt sa savezničkim armijama koje su napredovale u severnoj Italiji. Pravi razlog je, u stvari bio da se sretne sa Pavelićem i razmotri mogućnosti saradnje ustaških i četničkih snaga protiv snaga NOVJ. U Zagreb je sa Đukićem otišao i Vladimir Predavec, član najužeg četničkog rukovodstva, Centralnog komiteta. Ustaški poglavnik je Mihailovićevu delegaciju u sastavu: Svetomir Đukić, Vladimir Predavec, Ranko Brašić i Žika Andrić (pominje se i Matija Parac) primio dva puta, 17. i 22. aprila 1945. Razmatrano je više aspekata ustaško-četničke saradnje. Uz dokumente i ključni akteri ovih susreta su *post factum* u emigraciji potvrdili autentičnost navedenih tvrdnji. Jozo Tomasevič, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb, 1979, str. 399–400; Fikreta Jelić Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941–1945*, Zagreb, 1986, str. 246–249; Branko Latas, *Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorima i ustašama 1941–1945*, Beograd, 1999; Borivoje Karapandžić, *Građanski rat u Srbiji 1941–1945*, Klivlend, 1958, str. 436–439.

¹¹⁷ U delu istoriografije osporena je autentičnost ovog Mihailovićevog pisma. Ključni argument kojim pojedini istoričari i publicisti osporavaju autentičnost dokumenta jeste činjenica da je

Kolaboracija sa okupatorima i kvislinzima

IZVEŠTAJ OFICIRA ABVERA OD 30. OKTOBRA 1941. O PONUDI DRAŽE MIHAILOVIĆA DA SVOJE JEDINICE STAVI NA RASPOLAGANJE ZA BORBUTIV PARTIZANA¹¹⁸

Tajni prilog 88

I C 30. 10. 41.

Predmet: Četnički odredi jugoslovenske vojske pod komandom pukovnika Draže Mihailovića stavljaju se na raspolaganje za borbu protiv komunista u saradnji sa nemačkim Vermahtom.

Na dan 28. 10. u 16 časova pojavio se u mom privatnom stanu na Deđinju moj još od ranije lični poznanik srpski kapetan Nenad Mitrović zajedno sa srpskim generalštabnim pukovnikom Branislavom Pantićem.¹¹⁹

Pukovnik Pantić je izjavio da je od strane pukovnika Draže Mihailovića ovlašćen da stupi u vezu sa predsednikom vlade generalom Nedićem, kao i sa nadležnim instancama u nemačkom Vermahtu, kako bi se četnički odredi jugoslovenske vojske, koji se nalaze pod komandom Draže Mihailovića stavili na raspolaganje u cilju suzbijanja komunizma u Srbiji. Izjava je punovažna. Pukovnik Pantić daje kao garanciju svoju oficirsku čast. General Nedić je u to upućen na osnovu ličnih razgovora koje je s njim vodio pukovnik Pantić ujutro 28. 10; on odobrava taj korak i želi da se što pre pristupi njegovom sprovođenju i aktiviranju. Ja sam izjavio pukovniku Paritiću da nemam nikakvog punomoćja da vodim ovakve razgovore, ali da ću ovo obaveštenje preneti nadležnim komandama kod opunomoćenog generala.

Pukovnik Pantić je po nalogu Draže Mihailovića izjavio da Draža Mihailović jamči i daje pune garancije da će srpski prostor istočno i zapadno od Morave definitivno očistiti od komunističkih bandi. Zatim, da se on ne povodi nikakvim političkim ciljem i da priznaje činjenicu da je zemlja pobeđena i da Nemci poseduju prava okupa-

Mihailović na suđenju u Beogradu 1946. odbacio tvrdnju tužilaštva da je potpisao taj dokument. Optuženi Mihailović, kome je pretila najstroža kazna, ali i moralna kompromitacija, nije bio u obavezi, prilikom iznošenja svoje odbrane, da govori istinu. On je na suđenju naveo svog saradnika Ranka Brašića kao mogućeg autora ovog pisma. O vezama četnika i ustaša u prethodnoj fusnoti. Miodrag Zečević, *Dokumenta sa suđenja Ravnogorskom pokretu: 10. juni - 15. juli 1946*, knjige I-III, Beograd, 2001; Bojan B. Dimitrijević, „Svedočenje o suđenju i spornoj kolaboraciji Đenerala Mihailovića“, *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd, 2012, str. 190-191.

¹¹⁸ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XIV, knjiga 1, Beograd, 1981, str. 857-859.

¹¹⁹ Dan ranije, 27. oktobra 1941. u selu Brajici, Draža Mihailović je sa partizanskim komandantom Josipom Brozom Titom pregovarao o saradnji četnika i partizana.

tora. Draža Mihailović očekuje da će od trenutka kada on izda odgovarajuće zapovesti svojim odredima biti obustavljene kaznene akcije protiv srpskog stanovništva i masovna streljanja na područjima na kojima se nalaze njegovi četnički odredi. Opšti cilj je da se uspostavi stanje i mir i red kakvi su u okupiranoj Srbiji bili pre 28. 6. 41. Na moju upadnicu da Draža Mihailović po našim informacijama prima direktive iz Londona, pukovnik Pantić je izjavio da to nije tačno.

Na moje pitanje ne želi li možda Draža Mihailović da dobije u vremenu kako bi na kraju izbacio Nemce iz zemlje, pukovnik Pantić izjavio je da su i Draža Mihailović, a i on sam, kao vojnici, isuviše dobro upoznati sa vojnom snagom Nemačke da bi se upuštali u takve dečje iluzije. Politički revolucionarni akcent i političku notu su u narod uneli komunistički partizani.

(...)

MatI^{120*}

IZJAVA DRAŽE MIHAILOVIĆA OD 1. NOVEMBRA 1941. KOMANDI NEMAČKE 342. PEŠADIJSKE DIVIZIJE¹²¹

342. peš. divizija

Od. Ic Div. k-dno mesto, 1. 11. 41.

Prevod izjave generalštabnog pukovnika Drag. Mihailovića, bez datuma, koju je Božo Matić, Valjevo (org. rukovodilac) u originalu predao 342. peš. diviziji Ic, 1. 11. 41. u 18.00 časova.¹²²

- 1) Na kolubarskom frontu nema komunista. Ukoliko ih je bilo oni su postali bezopasni.
- 2) Organizacija četnika je u stanju da održava red na području zapadne Srbije.
- 3) Komunistička opasnost će prestati od momenta kada se četničkoj organizaciji pruži mogućnost da neometano radi. Broj nacionalista je tako veliki da komunista ima samo 5%. Uz pomoć svoje brojne nadmoćnosti nacionalni elemenat pod komandom četnika može rešiti komunistička pitanja bez obostrane borbe.

Uslov je: dovoljno naoružanje, koje nedostaje.

- 4) Ulazak u pojedine gradove je bio neophodan da se ne bi komunističke jedinice predstavljale kao oslobodioci i da ne bi povukle za so-

^{120*} Jozef

¹²¹ Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 1, Beograd, 1981, str. 861.

¹²² Septembra 1941. nemačka 342. pešadijska divizija je poslata iz Francuske u Srbiju sa ciljem slamanja ustanka u zapadnoj Srbiji. Divizija je tada već bila u borbama prekaljena jedinica, sastavljena od 12.000 ljudi. Krajem novembra 1941. godine je skupa sa 113. pešadijskom divizijom, brutalnom represijom, ugušila ustanak u Srbiji.

bom narodne mase. To se moralo događati i radi toga da bi se sprečili komunisti da vrše teror nad stanovništvom.

5) Četnička akcija nije usmerena protiv nemačkih jedinica, ukoliko one ne napadaju četnike i narod.

(...)

Tačnost prepisa

overava:

pot. generalštabni pukovnik

Drag. Mihailović

ZAPISNIK SA SASTANKA DRAŽE MIHAILOVIĆA I PREDSTAVNIKA NEMAČKOG OPUNOMOĆENOG KOMANDANTA KORPUSA U SRBIJI OD 12. NOVEMBRA 1941. O SARADNJI U BORBI PROTIV PARTIZANA U SELU DIVCI 11. 11. 1941.¹²³

Poverljivo

ZAPISNIK sa sastanka sa srpskim generalštabnim pukovnikom Dražom Mihailovićem 11. novembra 1941.

Sastanak je održan u gostionici preko puta stanice Divci¹²⁴, a počeo je u 19,15 i završio se u 20,35 časova.

Prisutni su sa nemačke strane: Potpukovnik Kogard^{125*}; Vojni upravni savetnik dr Kisel^{126*}; Kapetan Matl; SS Oberšturmfirer Vinike Štandartenfirer Matern; Prisutni sa srpske strane: Pukovnik Draža Mihailović; Major Aleksandar Mišić; Pukovnik Pantić; Kapetan Mitrović.

Skraćenice u tekstu: p. pukovnik Kogard = K. pukovnik Draža Mihailović = D.M. major Aleks. Mišić = A.M. pukovnik Pantić = P.

Potpukovnik Kogard pročitao je sledeću izjavu:

Gospodine pukovniče! Od strane Glavne komande u Srbiji imam nalog da izjavim:

Pre dve nedelje poručili ste nam preko Vaših poverenika u Beogradu da je Vaša namera 'da nećete više dozvoliti da se srpska krv beskorisno proliva i srpska imovina dalje uništava'. Istovremeno ste ponudili da se zajedno sa nemačkim Vermahtom i organima Nedićeve vlade borite protiv komunizma. Ponuda je od strane Glavne komande odbijena jer:

¹²³ Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 1, Beograd, 1981, str. 871-878.

¹²⁴ Selo u blizini Valjeva.

¹²⁵ * Rudolf Kogard

¹²⁶ * Georg Kisel

1) Nemački Vermaht će sam u najkraćem vremenu okončati sa komunizmom i

2) glavni komandant ne može imati poverenja prema Vama kao savezniku.

Nedićeva vlada, polazeći od pravilnog sagledavanja stanja u Srbiji, od početka se stavila u borbu protiv komunizma. General Nedić je težio da za ovu borbu pridobije sve raspoložive borce u srpskom području, ali mu to, uprkos mnogim nastojanjima, kod Vas, gospodine pukovniče, nije pošlo za rukom. Vi ste se stavili na stranu onih koji žele da Nemce proteraju iz zemlje i koji su već krajem septembra sklopili sa komunistima čvrst borbeni savez. Borbu ste vodili sa onim oficirima, podoficirima i vojnicima koji su se svojevremeno sakrili u šumama i zaseocima i koji nisu na odgovarajući način odvedeni u ropstvo od strane nemačkog Vermahta.

O Vašim borbenim metodama mora se, na žalost, istaći da se Vaši ljudi često služe lukavstvima i da bi ostvarili uspehe protiv mirnih nemačkih trupa. Pri tom ukazujem na zarobljavanje nemačkih vojnika kod Krupnja, Loznice i Gornjeg Milanovca. Vaši četnici naneli su na taj način štetu nemačkom Vermahtu, primenjujući sredstva koja nisu u upotrebi regularnih trupa.

I ako se Vi sada, posle svega navedenog, proglašavate saveznicima nemačkog Vermahta, onda se to ne može smatrati kao stvarno uverenje. Nemački Vermaht je počeo sa uništavanjem svih 'ustanika' i u tome postigao dobre uspehe. Vama je, takođe, poznato da su u pokretu provoklasne frontovske divizije i tenkovski odredi. Vaš položaj, gospodine pukovniče, pogoršava se iz dana u dan, dok se naš položaj stalno poboljšava. Kao generalštabni oficir, Vi svakako ocenjujete ispravno položaj i znate da će se zima i nastavak nemačkih operacija rđavo završiti po Vaše borbene grupe.

Nemački Vermaht ne može da se optereti takvim saveznicima koji mu se privremeno priključuju iz razloga oportuniteta. Sem toga, stav Vaših vođa i boraca ne može se tako brzo promeniti kao što je to potrebno.

Da je Vaša ponuda došla iz stvarnog uverenja, gospodine pukovniče, to bi se moralo osetiti u vođenju borbi u poslednje vreme. Ali, to nije bio slučaj, jer Vi ste dopustili da Kraljevo bude 1. novembra napadnuto tenkovima, iako ste 28. oktobra uputili ponudu nemačkom Vermahtu.¹²⁷

Vi ste, gospodine pukovniče, imali više prilika da se priključite ele-

¹²⁷ O Dražinoj ponudi nemačkom Vermahtu, dok. „IZVEŠTAJ OFICIRA ABVERA OD 30. OKTOBRA 1941. O PONUDI DRAŽE MIHAILOVIĆA DA SVOJE JEDINICE STAVI NA RASPOLAGANJE ZA BORBU PROTIV PARTIZANA“.

mentima reda u interesu srpskog naroda, pa ipak ih niste iskoristili. Kosta Pećanac je pravovremeno krenuo ispravnim putem.

U odnosu na Vašu nameru da poštedite srpsku krv i imovinu ovlašćen sam da Vam označim jedini put, a to je: obustavljanje borbe i bezuslovna predaja.

U to spada: predaja sveg oružja, kao i celokupne municije i opreme; oslobađanje nemačkih zarobljenika koji su uhvaćeni od strane Vaših grupa ili se nalaze na Vašem području. Poznato Vam je, gospodine pukovniče, da nastavljanje borbi na Vas stavlja krivicu za dalje prolivanje krvi. To utoliko više što za svakog mrtvog Nemca stotinu, a za svakog ranjenog Nemca 50 Srba odgovara svojim životom. Vaši ljudi takođe znaju da nemački Vermaht mora da primenjuje mere odmazde u prvoj liniji na porodicama boraca koji se nalaze u šumama.

Vama, gospodine pukovniče, neće biti lako da donesete odluku o kapitulaciji. Glavna komanda u Srbiji ne vidi ni posle zrelog razmišljanja nikakav drugi izlaz iz situacije. Ne bi ni sa nemačkog ni sa srpskog stanovišta bilo održivo da Vaše borbene grupe u pogodnom trenutku ponovo počnu sa ilegalnom borbom. A to je izgleda i namera Vaših pretpostavljenih, onih koji vuku konce iz Londona.

Ukoliko Vi, gospodine pukovniče, ne prihvatite uslove koje sam naveo, borba protiv Vaših četnika nastaviće se u istoj formi kao što je protiv komunističkih bandi već počela. Možete biti uvereni da će Srbija po drugi put, ali ovoga puta od Vaše strane, biti nepotrebno gurnuta u nesreću, da će u njoj posle najnovije ofanzive nemačkog Vermahta u najkraće vreme biti zavedeni mir, red i rad.

Pukovnik Draža Mihailović je odgovorio (priloženo steno-gramu):

Nisam predstavnik ni Londona ni bilo koje druge zemlje. Ne interesuju me zato ni Vaše dosadašnje ni Vaše buduće namere. Ali, u Srbiji su u toku mere na osnovu kojih se neće proliвати krv onih koji nisu krivi. Komunisti će i dalje izazivati prepade da bi ubijali nevine. Nedić se nije mogao probiti, jer se nije moglo delovati na otvoreni način. Srpski narod voli slobodu, bez obzira na to što je slobodu izgubio, on se nada da će je ponovo steći. Nedićeva vlada je potpuno otvoreno istupila i stavila se na stranu okupatora, i to je bila njena greška. Nije moja namera da ratujem protiv okupatora, jer kao generalštabni oficir poznajem snage obeju snaga. Nisam ni komunista, niti radim za njih. Ali, ja sam pokušao da ublažim i sprečim njihov teror. Sami Nemci su predali Užice, a time je počela trka između mene i komunista. Pošto su Nemci povukli svoj slabi garnizon, komunisti su napali Gornji Milanovac, pa sam stoga i ja morao to da učinim. Oni su krenu-

li na Čačak, pa sam morao i ja. Pošli su na Kraljevo, morao sam i ja. Napad na Krupanj nije moje delo, već je to delo otpadnika poručnika Martinovića.^{128*} Ali, moji ljudi su krenuli na Loznicu zato da je komunisti ne zauzmu. Napad na Šabac je delo neposlušnih elemenata. Tamo sam naredio povlačenje, jer je besmisleno napadati Šabac, ako se ne može zauzeti leva obala. Nikad nisam sklapao ozbiljne sporazume sa komunistima, jer oni se ne brinu za narod. Njih vode stranci, oni koji nisu Srbi: Bugarin Janković, Jevrejin Lindemajer, Mađar Borota, dva muslimana čija mi imena nisu poznata, pripadnik ustaša major Boganić.^{129*} To je sve što znam o komunističkom vođstvu. Oni hoće da pogine što više Srba kako bi docnije imali uspeha. Moja jedina namera je da sprečim teror koji je isto toliko užasan kao i nemački. Narod je trenutno izložen dvema terorističkim akcijama, a nevin je! Teroristički akti komunista se sprovode izazivanjem incidenata, kako bi bili streljani oni koje su Nemci pohapsili. Kao vojnik ne stidim se što sam nacionalista. U tom svojstvu želim jedino da služim narodu. Pri tom nisam se stavio na stranu onih koji žele da isteraju Nemce. Ali neću da dozvolim, uzimajući u obzir slabe nemačke snage koje su u zemlji, da Srbija postane komunistička. Vodila se borba sa pojedinim oficirima i podoficirima, ali to je ipak bio samo manji broj. Naša dužnost je, kao vojnika da se ne predamo dok god možemo izdržati. S toga nam se ne može prebaciti zašto se ne predajemo. Nikad nisam pomišljao na to da se u vezi s tim služim lukavstvima.

Zahtevam da mi se omogući da nastavim borbu protiv komunizma koja je počela 31. oktobra.¹³⁰ Mi znamo kako se vodi borba u šumi, naročito protiv elemenata koji žele da se sakriju.

Neophodno je imati municiju! Računajući s tim, došao sam ovamo.

Komunizam u zemlji predstavlja opasnost za srpski narod i za nemački Vermaht koji ima drugi zadatak nego da ga ovde suzbija.

Nadao sam se da ću još ove noći dobiti jednu ograničenu količinu municije i mislio sam da će na prvom mestu ovo pitanje biti razmatrano!

Nije mi poznato da su se moji četnici služili nedozvoljenim sredstvima. Borba protiv okupatora bila je nužno zlo kako narodne mase ne bi prešle na stranu komunista. Meni je kao vojniku situacija više nego jasna. Nikad se ne bih upuštao u prepade da nije došlo do komunističkih prepada i da Nemci nisu predavali gradove i sela. Komunisti raspolažu jednom fabrikom municije u Užicu i poseduju

^{128*} Nakon trodnevni borbi Krupanj su 3. septembra 1941. oslobodile snage Valjevskog partizanskog odreda i četnički odredi Vlade Zečevića i poručnika Ratka Martinovića, koji će se kasnije priključiti partizanima.

^{129*} Imena i podaci su netačni sem imena Borote, koji nije bio mađarske nacionalnosti.

¹³⁰ Misli na četnički napad na partizanske položaje širom oslobođene teritorije *Uzičke republike*.

skladište municije. Molim da mi se još noćas u interesu srpskog naroda, kao i u nemačkom interesu, ako je moguće, isporuči municija. U tom slučaju ne bi došlo više ni do kakvih prepada na nemačke trupe. U suprotnom slučaju, to jest, ako se municija ne isporuči, komunisti bi ponovo zavladao područjem i uspostavili vezu sa Crnom Gorom i Raškom (Sandžakom). Oni nasilno mobilišu ljude, uz primenu terora i sa pištoljem u ruci teraju ih u napad. U redovima komunista nema naročito mnogo ubeđenih ideologa. U selima broj njihovih pristalica iznosi jedva 1%, u gradovima nešto više. Moja potajna zamisao bila je da srpski narod, koji je prožet nacionalnom svešću, zaštitim od komunizma. S toga sam morao da pokušam da budem toliko snažan da mogu da zaštitim nacionalne elemente i da time izbegnem nepotrebne žrtve na svim stranama. Za napad od 1. novembra kod Kraljeva nisam ja odgovoran, jer sam upravo naredio da se moje trupe povuku i da se sakupe radi borbe protiv komunizma. Ali, oko Kraljeva ima još danas grupa partizana.

Sa Kostom Pećancem nisam se mogao složiti, jer je bio sklopljen jedan otvoreni sporazum koji narod ne bi mogao da prihvati. Kosta Pećanac je izgubio svaki ugled u narodu. Da sam sledio njegov primer, ostao bih takođe bez ugleda i uticaja. Ne znam da li ćete Vi kao stranac razumeti moju izjavu, ali pomislite može li čovek da stupi otvoreno na stranu okupatora, a želi otvoreno da se bori protiv onih koji su preuzeli primamljivo ime 'boraca za slobodu'. Kosta Pećanac je dobio oznaku izdajnika. Može se samo potajno delovati na nacionalnoj osnovi da se nacionalna stvar ne bi kompromitovala. Pretpostavljam da bi se posle ove izjave meni moglo ukazati više poverenja kad je reč o mojoj ispravnosti i mojim namerama, kao i da mi se mogla pružiti pomoć. Molim da se položaj shvati onako kako je to korisno za obe strane.

Molim još jednom da mi se još noćas isporuči određena količina municije! Samo po sebi je razumljivo da sve ovo sa obe strane treba da se zadrži u najvećoj tajnosti. Molio bih, ako je moguće, da mi se još noćas da odgovor u vezi sa pomoći municijom. Sve moje snage su okupljene za borbu protiv komunizma.

K: Prava okupatora su tačno utvrđena u međunarodnom pravu. Na osnovu toga, Vaša je borba, pukovniče Mihailoviću, ilegalna. Uostalom, Vi ste imali mnoge prilike za saradnju. Nemački Vermaht nije počeo sa prolivanjem krvi. To je samo po sebi proizišlo iz ilegalnog vođenja borbi. Pri tom, mi smo imali dva neprijatelja: pukovnika Mihailovića i komunizam. Njihov teror izazvao je mere odmazde. Kao primer zloupotrebe poverenja navodim prepad u Gornjem Milanovcu. Tamo su nemački vojnici, pod izgo-

vorom da su ugroženi od komunista, bili obmanuti i zarobljeni.
DM: Ovaj slučaj mi nije poznat, po mom naređenju nije ispaljen ni jedan metak.

K: Od glavnokomandujućeg u Srbiji ja nemam nikakav drugi nalog sem da pukovnika Mihailovića pitam da li on bezuslovno kapitulira ili ne.

DM: Ne vidim nikakvog razloga što mi je upućen poziv za ovaj susret ako se htelo da mi se ovo saopšti. To mi se moglo poručiti i preko posrednika.

K: Morao bih odmah da dobijem odgovor.

DM: Iako sam vođa, ipak nisam sam. Ne mogu ovu odluku da donesem, a da ne čujem mišljenje svojih potčinjenih vođa.

K: Kada mogu da računam sa odgovorom?

DM: Moji drugovi su u borbi protiv komunista na vrlo širokom frontu, a ova borba je teška i skopčana sa mnogim gubicima. Odgovor za kratko vreme mogu onda da dam kada ga dobijem sa fronta.

K: Ako odgovor ne ispadne pozitivan, borba protiv vas biće nastavljena.

DM: Nećemo se boriti protiv Nemaca, pa ni onda ako nam ova borba bude nametnuta.

K: Ja sam u Čačku i sam doživeo jednu takvu borbu.

AM: Mi smo jedino hteli da držimo okupljene naše snage, jer smo se bojali da će se jednog dana nemačke trupe otud evakuisati. Tada bismo svi mi dospeli pod krvavi nož komunista.

DM: Znam da su doline Morave i Dunava važne za Nemce, zbog toga sam pretpostavio da predstoji sa njihove strane napuštanje pojedinih gradova i sela zapadne Srbije i da je ovo područje za nemački Vermaht bez interesa. Stoga nisam mogao dopustiti da komunisti ovladaju ovim područjem, utoliko pre što je u Srbiji sasvim malo ideološki privrženih komunista.

K: Moja izjava je okončana. Kada želite, gospodine pukovniče, da budete vraćeni na dogovoreno mesto?

DM: Odmah.

AM: Izjava pukovnika Draže Mihailovića, sa kojom se u potpunosti slažem, dolazi iz najplemenitijeg srpskog srca. Molio bih da se svakoj njegovoj reči pokloni poverenje. Mi vam nećemo biti neverni. Ono što ste vi izrazili odgovara srcu svakog starog ratnika. Molim Vas da to isporučite gospodinu generalu.

K: Nije u vojničkoj prirodi da se nepotrebno proliva krv, mi udaramo samo protiv rđavih elemenata.

AM: Da li se zna nešto o borbi koju mi trenutno vodimo protiv komunista?

K.: Mi nemamo potvrđenih vesti.

A.M.: Mi idemo tako daleko da Vas molimo da do nas uputite oficire za vezu da biste se, uz punu garanciju, mogli uveriti u našu borbu protiv komunista.

K.: Izvestiću o tome generala. Zašto, međutim, vodite tu borbu tako kasno?

D.M.: Borba je uvek vođena, ali sa taktikom da se pridobije narod.

P.: Aktivna borba je počela tako kasno jer smo mi tačno znali da je većina naroda nastrojena rusofilski. Komunisti su prvi počeli borbu, dok je Mihailović stajao potpuno po strani i pripremao se za borbu u pravcu Bosne i Sandžaka. On je želeo da izvrši odmazdu nad ustašama koje su pobile stotine hiljada Srba. Komunisti su svoje akcije postavili na nacionalnu bazu i time su privukli na svoju stranu široke narodne mase. Narod je verovao da je počela oslobodilačka borba, a nije video da je krajnji cilj komunista bio politički a ne nacionalni. Trebalo je da prođe 3 meseca pa da narodne mase uvide kuda ih vodi komunizam i da to nije bila borba na nacionalnoj osnovi. Kada je to saznanje došlo zajedno sa kaznenim ekspedicijama većina naroda je videla da je zavedena. U velikom broju prilazili su od komunista pokretu pukovnika Mihailovića, koji je bio nacionalni i koji nikada i ni u kom slučaju nije nameravao da se bori protiv nemačkih oružanih snaga.

D.M.: Veoma je teško da se u ovom momentu obustavi borba, jer bi komunisti pobili sve moje pristalice. Oko Užica, Čačka i Požege vode se borbe i sada se čisti taj kraj izuzev Valjeva, a u vojnom i ideološkom pogledu vodim završnu fazu borbe sa komunistima. Potpuk. Kogard je konstatovao da su suvišni dalji razgovori. Posle toga su se pozdravili jedni sa drugima.

Pot. dr **Kisel**, vojnoupravni savetnik

OVLAŠĆENJE DRAŽE MIHAILOVIĆA OD 12. OKTOBRA 1942. KAPETANU ĐURU IVETIĆU ZA LEGALIZACIJU ODREDA KOD OKUPATORSKIH VLASTI¹³¹

OVLAŠĆENJE

Kojim odobravam pešadijskom kapetanu I klase Đuru Ivetiću^{132*}, da može svoj odred u cilju što boljeg rada za Otadžbinu legalizovati kod okupatorskih vlasti na najpogodniji način, starajući se pri tome da ostane na nacionalnoj liniji. Uputstva po ovome dobiće od majora Ra-

¹³¹ Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 1, Beograd, 1981, str. 667-668.

^{132*} Četnički komandant u sektoru Kotorski zaliv-Grbalj-Luštica

dulovića.^{133*} Ovo čuvati kao strogo poverljivo.

12. oktobra 1942. g.

Slobodne Srpske Planine

MINISTAR VOJSKE, MORNARICE I VAZDUHOPLOVSTVA

ARMISKI ĐENERAL

Drag. M. Mihailović

OBAVEŠTENJE DELEGATA VRHOVNE KOMANDE ZA ZAPADNU BOSNU OD 25. MARTA 1943. KOMANDANTU VOJNOČETNIČKOG ODREDA „KRALJ PETAR II“ O SADRŽINI DEPEŠA PRIMLJENIH IZ ŠTABA DRAŽE MIHAILOVIĆA¹³⁴

Najstrože poverljivo

25. 3. 1943.

Komandantu Vojnočetničkog odreda „Kralj Petar Drugi“ bratu nar. Jovanu Mišiću

1. Komunisti posle neuspelih borbi u zapadnoj Bosni i Krajini uputili su svoje glavne snage ka Hercegovini sa namerom da se probiju za Crnu Goru, Albaniju a eventualno i Grčku radi dobijanja pomoći od Engleza. U neprekidnoj danonoćnoj borbi razbili smo im dve proleter-ske divizije i po njihovom priznanju imali su oko 4000 mrtvih i ranjenih. U poslednjih nekoliko dana opkolili smo ih na zoni Prozor-Donji Vakuf-Tomislav grad-Livno i nadam se da ćemo ih uništiti za nekoliko dana.¹³⁵

2. Nemci drže Livno, Šujicu i Prozor. Talijani su oko Rame i Vranice, dok su naše jedinice na prostoru Vranica Imotsko.

3. Naša je namera da koristeći okupatore i čuvajući ih se preduzmemo gonjenje razbijenih i to veoma energično, ovih razbijenih partizanskih snaga u cilju čišćenja svih srpskih krajeva do Save. Prema tome Vi tamo zajedno sa odredima iz Istočne Bosne preduzmite energično gonjenje, čišćenje i tučenje ovih razbijenih snaga gde god ih sretnete.

4. U Sandžaku smo sve Turke po selima likvidirali sem onih po varošicama.¹³⁶

(...)

S VEROM U BOGA ZA KRALJA I OTADŽBINU

^{133*} Major Borivoje Radulović bio je obaveštajac pod komandom Mihailovića. Za izvršenje obaveštajnih zadataka Mihailović mu je stavio na raspolaganje dva oficira, a svim četničkim komandantima i vlastima naredio „da mu u svakom pogledu izlaze u susret“.

¹³⁴ Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 2, Beograd, 1983, str. 503-506.

¹³⁵ Reč je o bici na Neretvi. Vid. fusnotu 97 u ovom radu.

¹³⁶ Misli se na Muslimane.

Bratski pozdrav Vama i svima našim borcima
ČIČA

NAREDBA KOMANDANATA GLAVNE NACIONALNE KOMANDE OD 27. MARTA 1943. POTČINJENIM KOMANDANTIMA DA SPREČE PRODOR JEDINICA NOVJ U CRNU GORU¹³⁷

NAREDBA Br. 97
KOMANDANTA GLAVNE NACIONALNE KOMANDE
za dan 27. marta 1943.

Komunističke snage, gonjene od nemačkih i italijanskih trupa i pritiješnjene snažnim naletom naših nacionalnih snaga u dolini Neretve, našle su jedinog spasa da se probijanjem fronta izvuku iz strašne – po njih – situacije.¹³⁸ Da ne budu svi pohvatani u dolini Neretve probili su se kod Zimlja i snažnim naletom utopljenika koji se davi, ne prezaajući od žrtava, uspjeli su da primoraju naše trupe na povlačenje.

(...)

Naređujem:

(...)

5. Svaki rad uperen protiv interesa Nacionalnog pokreta¹³⁹ ima se drakonskim mjerama suzbiti. Krvave tekovine Nacionalnog pokreta, mir i spokojstvo naroda, moraju se po svaku cijenu očuvati.

6. Svako neizvršenje naređenja i samovoljno odstupanje sa položaja biće kažnjeno smrću.

7. Pronošenje neistinitih i alarmantnih vijesti, kao i svako potpomaganje komunističke akcije – kazniće se smrću.

8. Komunisti se ne smiju pustiti na teritoriju Crne Gore, već se imaju energično suzbiti i uništiti.

KOMANDANT, ĐENERAL

Blažo M. Đukanović

SPORAZUM IZMEĐU KOMANDANTA JUGOISTOKA I

¹³⁷ Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 2, Beograd, 1983, str. 507–508.

¹³⁸ Misli se na položaj partizanskih snaga u toku bitke na Neretvi.

¹³⁹ Četnici su sebe nazivali i smatrali „nacionalnim pokretom“.

MAJORA VOJISLAVA LUKAČEVIĆA OD 19. NOVEMBRA 1943. O SARADNJI ČETNIKA SA NEMAČKIM TRUPAMA U BORBAMA PROTIV NARODNOOSLOBODILAČKE VOJSKE JUGOSLAVIJE¹⁴⁰

Poverljivo

Prepis

Izvod iz sporazuma između vojnog zapovednika za Jugoistok^{141*} i četničkog štaba 148^{142*}, vođa major Lukačević, od 19. 11. 43.

1) Primirje na području Bajina Bašta – Drina – Tara – Bijelo Polje – Rožaj – Kos. Mitrovica – Ibar – Kraljevo – Čačak – Užice.

U sporazum su uključeni nemački Vermaht i policija, bugarska vojska, SDK, SDS, RZK^{143*}, srpske vlasti i privredna preduzeća, a sa četničke strane odredi majora Lukačevića na pomenutom području.

2) Primirje treba da bude pretpostavka za zajedničku borbu protiv komunista.

3) Zajednička propagandna borba protiv komunista.

4) Obaveza Lukačevića da nijedan pripadnik njemu potčinjenih jedinica neće delovati na strani sila koje su u ratu sa Nemačkom.

5) Prepuštanje područja borbenih dejstava četničkim odredima radi samostalnog vođenja borbe, koju vodi i nemački Vermaht.

6) Uključivanje četničkih odreda prilikom većih zajedničkih operacija pod nemačko zapovedništvo. U tom periodu nemačko vođstvo izdaje borbene naloge četničkim odredima.

7) Obaveza majora Lukačevića da ne preduzima ništa protiv Muslimana, uz obavezu sa nemačke strane da sprečava muslimanske postupke protiv srpskog stanovništva i Lukačevićevih ravnanja. U slučaju sukoba uslediće zajednička istraga i poravnanje.

8) Razmena štabova za vezu.

9) Isporuke nemačke municije radi sprovođenja zajedničkih borbenih zadataka u skladu sa vojnim potrebama. Podaci o snazi, rasporedu i naoružanju četničkih odreda.

10) Sporazum se mora držati u tajnosti.

Viša komanda Jugoistoka (Okdo, H. Gr. F.) i c G/ AG 2107/43

str. pov. od 20. 11. 43.

O. U. 22. 11. 43.

¹⁴⁰ Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 2, Beograd, 1983, str. 929-930.

¹⁴¹ Maksimilijan Vajks

¹⁴² Reč je o Štabu limsko-sandžačkih četničkih odreda

¹⁴³ Srpski dobrovoljački korpus Dimitrija Ljotića, Srpska državna straža Milana Nedića i Ruski zaštitini korpus

NAREĐENJE KOMANDANTA 4. BRIGADE KORPUSA GORSKE GARDE OD 16. JANUARA 1944. KOMANDANTU 2. BATALJONA O STAVU PREMA NEMCIMA¹⁴⁴

ŠTAB 4. BRIGADE
KORPUSA G.G.NJ.V.KRALJA PETRA II
Br. službeno
16. januara 1944 god.
Slobodne Srpske Planine.
KOMANDANTU II BATALJONA

Inspektor Vrhovne Komande Jugoslovenske vojske u Otadžbini Str. Pov. Br. službeno od 5 januara 1944 godine, dostavio je sledeće:^{145*}
Da ne bi okupator preduzeo hapšenja i represalije prema našim ljudima u selima i varošima, koji su otkriveni u toku meseca decembra 1943 g.

NAREĐUJEM:

Da se Nemci i pripadnici Nemačke oružane sile ne smeju napadati pa ni razoružavati, kako po naseljenim mestima, tako na pruži i na drumovima.

Ovog mog naređenja imaju se pridržavati sve jedinice, kako bi nesmetano od okupatora mogli očistiti gore od komunista, partizana i mošinaca.

Za svako neizvršenje ovog mog naređenja, učinioce dela staviću pod preki sud i kažnjavaću smrću.

(...)

Dostavljeno:

K-tu 1, 2, 3 i 4 bataljona,

K-tu sreza

KOMANDANT,

konjički potporučnik

Mom. B. Obradović

¹⁴⁴ Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 3, Beograd, 1983, str. 250-251.

^{145*} Misli se na pukovnika Jevrema Simića, koji je s predstavnikom komandanta Jugoistoka sklopio Sporazum o međusobnom nenapadanju i saradnji u borbi protiv NOVJ.

**PISMO DRAŽE MIHAILOVIĆA OD 27. MARTA 1944.
KAPETANU MILORADU MITIĆU O SARADNJI ČETNIKA I
OKUPATORA U BORBAMA PROTIV NOVJ U JUGOZAPADNOJ
SRBIJI¹⁴⁶**

Br. 5.

27. marta u 18 časova

G. Ratibor,^{147*}

Dobili smo Vaš izveštaj od 20. marta.

Vrlo dobro je što su prešli u napad SDS.B.N.^{148*} Naše jedinice stalno vrše napade. Ovo je zgodna prilika da se uništi ova komunistička grupa, samo jedinice N. SDS. Lj. B.^{149*} treba da napadaju, a ne da se brane. Mi ćemo još prikupiti snaga, koje će takođe preduzeti napade.

(...)

Inače svima ostalim našim jedinicama, koje su sada u dodiru sa komunistima, naređeno je da najenergičnije napadaju, i da komunistima nedaju mira.

(...)

Morate voditi računa da nedolazi do intimnijeg dodira naših snaga i onih drugih, jer bi to bilo nezgodno. Naši će biti aktivni i bez toga. Isto tako, mi ne možemo koristiti drumove, i transportna sredstva.

Pozdrav, 88^{150*}

**OVLAŠĆENJE DRAŽE MIHAILOVIĆA OD 23. JUNA 1944. ŽIVOTI
TODOROVIĆU ZA VOĐENJE RAZGOVORA SA PREDSTAV-
NICIMA BUGARSKIH OKUPACIONIH SNAGA O MEĐUSOB-
NOJ SARADNJI¹⁵¹**

OVLAŠĆENJE

Za rezervnog artiler. potporučnika Životu M. Todorovića,^{152*} profesora, da u moje ime vodi razgovore sa predstavnicima bugarske vojske, koja se nalazi na teritoriji Kraljevine Jugoslavije, i stvara sa njima po-

¹⁴⁶ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XIV, knjiga 3, Beograd, 1983, str. 464.

¹⁴⁷ * Pseudonim Milorada Mitića

¹⁴⁸ * Skraćenica za Srpsku državnu stražu Milana Nedića, bugarske i nemačke snage.

¹⁴⁹ * Skraćenica za Nemce, Srpsku državnu stražu, ljotićevece i Bugare.

¹⁵⁰ * Draža Mihailović

¹⁵¹ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XIV, knjiga 3, Beograd, 1983, str. 736-737.

¹⁵² * Života Todorović bio je šef propagande u Šumadijskoj grupi četničkih korpusa

trebne veze za rad na nacionalnoj bazi.^{153*} Gospodin Todorović ima sva moja usmena obaveštenja i uputstva.

Skreće se pažnja komandantima korpusa JVO da imenovanom ne prave nikakve smetnje, već da mu u svemu izlaze u susret.

23. juni 1944 god.

Položaj.

Načelnik štaba Vrhovne komande
i Ministar vojske mornarice i vazduhoplovstva,

Armijски đeneral,

Drag. M. Mihailović

ZABELEŠKA OBAVEŠTAJNOG ODELJENJA KOMANDE JUGOISTOKA OD 18. AVGUSTA 1944. SA SASTANKA ODRŽANOG 17. I 18. AVGUSTA U KOMANDI JUGOISTOKA POVODOM PONUDE DRAŽE MIHAILOVICA ZA SARADNJU U BORBI PROTIV JEDINICA NOVJ¹⁵⁴

Podloga za diskusiju uz ponudu za pregovore Draže Mihailovića

U nastavku ranijih želja za pregovorima pojedinih četničkih podvođa u cilju zajedničkog vođenja borbe protiv Titove gerile i sa željom da mu se liferuje oružje, Draža Mihailović je na najrazličitije načine i u formi hitnosti ponovo izražavao takve želje.

Pritom je on sad i zvanično uključio premijera Nedića, koji podvlači želje četnika i koji je zbog njih zatražio razgovor s Vojnim komandantom Jugoistoka. Treba računati s tim, da će se Nedić predstaviti kao govornik jednog srpsko-nacionalnog fronta jedinstva i da će istovremeno ponuditi demisiju svog kabineta

2) Ponuda za pregovore Draže Mihajlovića predviđa sledeće bitne tačke:

a) Bezuslovno obećanje, da nijedan nemački vojnik neće biti napadnut od četnika. Davanje talaca.

b) Zajednička borba isključivo protiv komunista u cilju uspostavljanja mira i reda. Nemci i četnici ne moraju biti neprijatelji.

c) Neprijatelj br. 1 su komunisti i svi oni koji ih podržavaju ili ne sa dejstvuju u borbi protiv komunista.

d) Draža Mihajlović moli, da ga se privuče organizovanju Srpskog do-

^{153*} U Makedoniji su bile jedinice bugarske 2. okupacione armije, a na teritoriji jugoistočne Srbije trupe 1. okupacionog korpusa.

¹⁵⁴ Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 4, Beograd, 1985, str. 1071-1080.

brovoljačkog korpusa i organizovanju Dobrovoljačkog korpusa.

e) Bilo kakva veza s partizanima je nemoguća.

f) Draža Mihailović moli da se stvori prijateljskije raspoloženje, da bi se oslobodilo četnike, koji su uhapšeni u Srbiji, bez posredovanja četnika.

g) U slučaju invazije nema borbe protiv Nemaca. Borba protiv komunističke se produžiti. Četnici hoće da spreče vezu partizana s invazionim trupama.

h) Draža Mihajlović nema veze s Englezima. On i ne želi više da je ima, odgovarajući engleskom držanju prema srpskom narodu.

3) Kao motivi za manje ili više ultimativno postavljenu ponudu za pregovore ocrtavaju se:

a) Akutna opasnost u kojoj se Srbija nalazi usled upada komunističke Titove gerile.

b) Nužda, da se sada formira jedan srpski *jedinstveni front* protiv komunističke.

(...)

Dražo Mihajlović je neosporno dokazao,

1. da želi da održava primirje s okupacionim silama i

2. da je on toliko antikomunistički, da je usprkos engleskim ponudama dao prednost prosjačenju kod okupatora pred slogom s crvenom stranom.

Obećanja Draže Mihajlovića u pogledu lojalnog držanja treba uzeti ozbiljno, pošto je Draža Mihajlović u pitanju antikomunizma uvek zauzimao dosledno držanje. Termini, koji su sa srpske strane ultimativno postavljeni za nas nisu od značaja i treba ih oceniti samo kao izraz za to, da je Draža Mihajlović u škripcu i da treba hitnu pomoć.

(...)

Političku slogu Nedić - Draža Mihajlović treba posmatrati kao činjenicu.¹⁵⁵ Bez stvarne pomoći s nemačke strane Nedić se neće moći dugo držati. Pri prijemu njegovog kabineta po Vojnom komandantu koji predstoji, moraju stoga sve želje koje svakako treba s njegove strane očekivati, da budu primljene s pozitivnim interesom i treba staviti u izgled brzo pribavljanje odluke.

(...)

Učesnici na Komandantskim diskusijama 17. i 18. 8. (1944)

Komandant Jugoistoka osim toga: Komandant Načelnik, Šef operativnog, Šef obaveštajnog, Predstavnik Min. Spolj. Poslova, Specijalni pu-

¹⁵⁵ Milan Nedić, predsednik srpske kvislinske vlade i Draža Mihailović su se polovinom avgusta 1944. tajno sastali u selu Ražani (kod Kosjerića) i dogovorili o zajedničkoj borbi protiv jedinica NOVJ. Iz tog sporazuma proizašle su i sve kasnije konkretne akcije i mere oko sporazumevanja sa Nemcima (*Zbornik NOR-a*, tom XII, knj. 4, dok. br. 112, nap. 19).

nomoćnik Min. Spolj. Poslova, Poslanik Nojbaher (Neubacher), V.L.R Junker G.R. Brude; K-da Vazduhoplovstva Jugoistoka, Komandant, Načelnik (samo 18.8.), Vojni Komandant Jugoistoka, Komandant, Načelnik, Šef Obaveštajnog, Komandant SS i policije, Grupenfirer Berenc (Behrends).

OBAVEŠTENJE ŠTABA KOMANDE SRBIJE OD 7. SEPTEMBRA 1944. POTČINJENIM JEDINICAMA O ULASKU JEDINICA SRPSKE DRŽAVNE STRAŽE U SASTAV ČETNIČKIH JEDINICA POD KOMANDOM ŠTABA KOMANDE SRBIJE¹⁵⁶

ŠTAB
KOMANDE SRBIJE
JUGOSLOVENSKE VOJSKE U OTADŽBINI
Br. Službeno
7. septembra 1944. god.

Položaj

Pošto je SDS ušla u sastav naše vojske i dobila specijalan zadatak, to zabranjujem pozivanje i uzimanje oficira, podoficira i vojnika iz njenog sastava bez moga odobrenja.^{157} (podvukao on – prim. M.B.)*

Isto tako zabranjujem uzimanje prevoznih sredstava i oružja SDS.

Ako se gde desio koji slučaj pozivanja i uzimanja ljudstva, ono se ima odmah vratiti u svoju jedinicu. Naročito odmah vratiti oduzeto oružje i prevozna sredstva jer se na njih računa pri izvršenju datog im zadatka.

Straža stoji u pogledu zadataka pod mojom komandom i ako se ima potrebe za njeno korišćenje tražiti ga od mene.

KOMANDANT

Divizijski đeneral

Miroslav J. Trifunović

¹⁵⁶ Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 4, Beograd, 1985, str. 211-212.

^{157*} U dogovoru sa generalom Miroslavom Trifunovićem, četničkim komandantom Srbije, kvislinške jedinice Srpske državne straže (SDS) i Srpske granične straže (SGS) Milana Nedića 6. oktobra 1944. okupile su se u Jagodini. Tu je od tih jedinica formiran Srpski udarni korpus (SUK) sa tri divizije. Za komandanta SUK-a imenovan je divizijski general Stevan Steva Radovanović, za njegovog pomoćnika brigadni general Borivoje Jonić (do tada komandant SDS) a za načelnika štaba major Danilo Dača Stojanović. SUK je tada brojao oko 6.800 ljudi. Stalno se osipajući pod udarcima jedinica NOVJ, SUK se nalazio u Sandžaku i istočnoj Bosni sa četničkim jedinicama sve do decembra 1944, kada su se njegove pojedine veće i manje grupe odvajale i priključivale raznim transportima nemačkih i kvislinških jedinica. Krajem decembra 1944. sve preostale snage SUK-a bile su prikupljene u Beču, odakle su upućivane u Sloveniju i Istru da bi se sa ostalim kvislinškim snagama borili protiv Jugoslovenske armije.

APPENDIX 1: GOVOR KRALJA JUGOSLAVIJE PETRA II KARAOĐORĐEVIĆA U LONDONSKOJ EMISIJI BBC NA SRPSKOHRVATSKOM JEZIKU 12. SEPTEMBRA 1944. SA POZIVOM NA UJEDINJENJE SRBA, HRVATA I SLOVENACA POD RUKOVODSTVOM KOMANDANTA NARODNOOSLOBODILAČKE VOJSKE JUGOSLAVIJE MARŠALA TITA¹⁵⁸

GOVOR NJ. V. KRALJA PETRA II

Dvanaestog septembra 1944. g., u 20 časova, u Londonskoj emisiji BBC-a na srpsko-hrvatskom. Nj. V. Kralj Petar II održao je sledeći govor:

„Dragi moji Srbi, Hrvati i Slovenci,

U ovim sudbonosnim i za Jugoslaviju velikim danima, kada pobedonosne armije Sovjetskog Saveza stoje na našoj granici s jedne strane, a američke i britanske s druge strane, kada je dan naše slobode u punom svanuću, pozivam sve Srbe, Hrvate i Slovence, da se ujedinite i pristupite Narodno-Oslobodilačkoj vojsci pod maršalom Titom. Sa mojim punim znanjem i odobrenjem Kraljevska vlada Dr. Ivana Šubašića zaključila je važne i korisne sporazume sa tom našom narodnom vojskom, koja je jednodušno priznata od naših velikih Saveznika, Velike Britanije, Sovjetskog Saveza i Sjedinjenih Država Amerike.

Samo tako ujedinjeni u toj borbi moći ćete sačuvati neokaljanu čast i slavu Jugoslavije i završiti konačnom pobedom najlepšu legendu hrabrosti i ljubavi za slobodu, kojom ste do sada zadivljavali svet. Vaša bratska sloga i jedinstvo razbiće sve neprijateljske planove, a naša Otadžbina dočekaće teško zasluženu slobodu, a uputiće se sretnijoj budućnosti mira i pravde u krugu Ujedinjenih naroda i celog slobodoljubivog čovečanstva.

Svi oni koji se oslanjaju na neprijatelja protiv interesa svog vlastitog naroda i njegove budućnosti, i koji se ne bi odazvali ovom pozivu, neće uspeti da se oslobode izdajničkog žiga ni pred narodom, ni pred istorijom.

Ovom mojom porukom vama, odlučno osuđujem zloupotrebu imena Kralja i autoriteta Krune, kojom se pokušalo opravdati saradnju sa neprijateljem i izazvati razdor među borbenim narodom u najtežim časovima njegove istorije, koristeći time samo neprijatelju.

Klanjajući se žrtvama, pozdravljajući vašu borbu i odajući zahvalnost našim velikim Saveznicima, pozivam vas da svesrdno po-

¹⁵⁸ „Službene novine Kraljevine Jugoslavije“ br. 20, ratno izdanje, London, 25. oktobra 1944.

zdravite savezničke armije, koje bi došle da vam pruže pomoć u potpunom izvojevanju oslobođenja naše zemlje.

ZIVELA NAŠA VELIKA, SLOBODNA, FEDERALNA
JUGOSLAVIJA!“

APPENDIX 2: ODLOMAK IZ PRESUDE DRAŽI MIHAILOVIĆU¹⁵⁹

Vrhovni sud Federativne Narodne Republike Jugoslavije – Vojno veće – sastavljeno od pukovnika Mihaila Đorđevića kao predsedavajućeg i sudija: potpukovnika Milije Lakovića i Mihaila Jankovića, i sekretara – poručnika Todora Popadića, po krivičnoj stvari protivu optuženih Dragoljuba Draže Mihailovića i dr. radi krivičnih dela iz Zakona o krivičnim delima protivu naroda i države i Zakona o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje i razdora a na osnovu optužnice Vojnog tužioca Jugoslovenske armije od 31. maja 1946. godine, održao je u Beogradu glavni javni usmeni pretres od 10. juna do 11. jula 1946. godine, na kome je optužnicu zastupao zastupnik Vojnog tužioca Jugoslovenske armije pukovnik Miloš Minić, doneo i javno izrekao dana 15. jula 1946. godine sledeću **Presudu**: Dragoljub Draži Mihailoviću i još 23-ojici optuženih. Optuženi su **KRIVI**: što su u toku nadčovečanske borbe koju su narodi Jugoslavije od 1941. do 1945. godine u odbrani svoje slobode i nezavisnosti, i za svoj opstanak vodili protivu hitlerovske Nemačke, fašističke Italije i njihovih satelita, stupili i za sve vreme rata i neprijateljske okupacije održavali političku i vojnu saradnju sa okupatorom radi zajedničkog ugušivanja opštenarodnog ustanka i podržavanja okupacije kako bi uz pomoć okupatora uspostavili režim protiv narodne diktature i nacionalnog ugnjetavanja te su na taj način u najsudbonosnijem razdoblju istorije naroda Jugoslavije izvršili zločin izdaje naroda i otadžbine; što su zajedno sa okupatorom u ostvarivanju imperijalističkog plana okupatora o porobljavanju i istrebljenju naroda Jugoslavije, organizovali, naređivali i izvršavali ili potstrekavali na izvršavanje nebrojene zločine nad narodom: ubijanje i predavanje ranjenika okupatoru, masovna ubistva i pokolje, hapšenja, mučenja, odvođenja u koncentracione logore i na prisilni rad u korist okupatora, prinudnu mobilizaciju, paljevine, pljačku i uništavanje javne i privatne imovine, silovanje i druge ratne zločine, usled čega nose odgovornost za smrt i stradanja stotine hiljada ljudi, žena i dece.

(...)

¹⁵⁹ Miodrag Zečević, *Dokumenta sa suđenja Ravnogorskom pokretu: 10. juni – 15. juli 1946*, knjiga treća, Beograd, 2001, str. 2367-2369.

Političke i istorijske kontroverze deklaracije o osudi akata protiv civilnog mađarskog stanovništva u Vojvodini

Politički kontekst

Poslanički klubovi u Narodnoj skupštini Republike Srbije dobili su 20. juna 2013. na uvid „Predlog deklaracije o osudi akata protiv civilnog mađarskog stanovništva u Vojvodini počinjenog 1944–1945. godine“. Vanredno zasedanje skupštine o razmatranju predložene deklaracije zakazano je već za sutrađan, 21. juna 2013. Predlagači deklaracije bili su poslanici Srpske napredne stranke (SNS) i Saveza Vojvođanskih Mađara (SVM).

Kako saznajemo iz medija, deklaraciju su sem SNS i SVM podržale i Socijalistička partija Srbije, kao koalicioni partner SNS, i Demokratska stranka, kao najveća opoziciona partija.

Šta je neobično u ovom događaju? Neobično je to da predsestavajući Narodne skupštine zakazuje vanredno zasedanje povodom izglasavanja deklaracije o istorijskim događajima iz razdoblja Drugog svetskog rata. Pogotovo je neobično da državni organ koji godinama izbegava da jasno osudi zločine koje je država Srbija ne tako davno počinila nad albanskim stanovništvom na Kosovu 1998–1999, po hitnom postupku predlaže usvajanje jedne deklaracije u kojoj se nameću uprošćene ocene o događajima koji su usledili nakon oslobođenja Vojvodine 1944, pri čemu se previđa čitav istorijski kontekst, tj. događaji na istom području koji prethode događajima koji se osuđuju u predlogu deklaracije.

Stvari postaju jasnije kada se uzme u obzir poseta Beogradu predsednika Mađarske Janoša Adera, koja je usledila 25. juna 2013. Dakle, bilo bi pogrešno ovu vanrednu sednicu razumevati samo u kontekstu političke kombinatorike i stvaranja političkih saveza u Narodnoj skupštini, kao i kupovinom potencijalnog savezništva uoči priželjkivanih pokrajinskih izbora (što je činila Demokratska stranka u Vojvodini godinama tolerišući neofašistički festival EMI Tabor u Kanjiži). Aktuelna vlast u Beogradu očekuje od mađarskog režima da

nastavi sa pružanjem podrške Srbiji u tzv. evropskim integracijama, u čemu treba videti pokušaj sticanja političkog kapitala kako srpskog tako i mađarskog režima. U tom svetlu treba posmatrati ovu predloženu deklaraciju.

Mađarska vlada iznuđenim potenciranjem jedne ovakve deklaracije u srpskom parlamentu, kupuje dodatnu političku naklonost nacionalističke i konzervativne javnosti u Mađarskoj. Ader iz Pešte ne dolazi kao pogruženi advokat nacionalističkog koncepta poraženog 1945, već kao moralni zastupnik onih koji su navodno nevino stradali nakon reintegracije Bačke i Baranje u sastav jugoslovenske države. Ovim činom dodatno se daje za pravo danas vrlo glasnom delu (velikodržavne) mađarske javnosti koji boluje od stoletnog trijanonskog kompleksa.

Naravno, ulazak u Evropsku uniju ne podrazumeva ekonomsko blagostanje i otklanjanje najakutnijih društvenih problema. Upravo na primeru Mađarske jasno se vidi da ulazak u Evropsku uniju ne otklanja dalje ekonomsko propadanje, socijalno raslojavanje i fašizaciju društva. I na ovom primeru jasno je da demagoška retorika evrointegracija nastoji da amortizuje nagomilano socijalno nezadovoljstvo. Ništa lakše od osude tzv. komunističkih zločina kako bi se prikrija vlastita odgovornost za saučešće u zločinima i pljački nad stanovništvom Jugoslavije u protekle dve decenije i kako bi se učvrstio koncept evrointegracija koji nailazi na sve veću ravnodušnost ovdašnje javnosti.

Očigledno je da „želja za zatvaranjem tragičnog poglavlja zajedničke prošlosti Srba i Mađara“, kako se ističe u Deklaraciji, nije primaran motiv dveju vlada, ili, makar, nije podjednako izražena kod predstavnika obe vlade. Desničarska vlada Viktora Orbana, koja generiše nedemokratski ambijent u Mađarskoj a koji rezultira nesumnjivom fašizacijom mađarskog društva, toleriše rasističke pogrome i segregaciju romskog stanovništva od strane pristalica i lokalnih predstavnika neofašističke partije *Jobbik* (uz prećutnu saglasnost policije), toleriše antisemitsku retoriku desničarskih partija uključujući i predstavnike vladajuće partije *Fidesz*, rehabilituje i normalizuje protagoniste fašističke mađarske države iz razdoblja Drugog svetskog rata, nije zainteresovana da iskaže nedvosmislen otklon prema zločinima fašističke Mađarske na tlu okupirane Jugoslavije 1941–1944. Uostalom, o tome ponajbolje svedoči nedavna oslobađajuća presuda za Šandora Kepira, jednog od protagonista zločina mađarske države nad stanovništvom južne Bačke početkom 1942.

Svaka potencijalna osuda zločina fašističke Mađarske na tlu Vojvodine od strane aktuelnog mađarskog režima podrazumevala bi relativizaciju ovih zločina nametanjem komparacije sa događajima koji

su usledili nakon oslobođenja Bačke, a koji su podrazumevali ne samo kažnjavanje lica odgovornih za zločine već i osvetu, u određenim aspektima odmazdu, zbog ovih zločina, odnosno nesumnjiv zločin. Ova deklaracija je neprihvatljiva, između ostalog, jer postaje deo argumentarijuma onih koji su skloni izjednačavanjima i komparacijama ovih neuporedivih istorijskih događaja. Naime, ratni zločini i genocidne radnje koje su počinili predstavnici mađarske države nad stanovništvom Bačke i Baranje 1941–1944. (pretežno nad srpskim i jevrejskom stanovništvom), nisu uporedive sa postupcima pobedničke strane ili onih koji su se identifikovali sa pobedničkom stranom u jugoslovenskim vlastima nakon oslobođenja Vojvodine, čak ako uzmemo u obzir da je osveta u pojedinim primerima prerastala u zločin.

Ubistva pripadnika mađarske zajednice u Bačkoj nakon oslobođenja, uključujući i pojedine zločine, posledica su prethodnih zločina koje su na tlu Bačke počinili pripadnici okupacionog represivnog aparata uz učešće jednog dela lokalnih Mađara, i ne proističu iz komunističke ideologije, dok zločinima mađarskih fašista nad srpskim, jevrejskim i drugim stanovništvom Bačke ne prethode nikakva ubistva pripadnika mađarske zajednice, pri čemu ovi zločini proističu iz ideologije fašizma.

„Zatvaranje tragičnog poglavlja zajedničke prošlosti Srba i Mađara“ i prevazilaženje negativnog istorijskog nasleđa ne može se postići hipokrizijom (srpskog) režima čiji protagonisti su participirali u vladi koja je ubijala stanovnike Srbije zbog pripadnosti albanskom narodu i Srpskoj radikalnoj stranci čiji su pripadnici i simpatizeri 1990-ih znatno doprineli narušavanju srpsko-mađarskih odnosa, trovanju društvene atmosfere i izlivima histeričnog nacionalizma u Vojvodini u poslednjoj deceniji 20. veka, kao što se prevazilaženje mađarsko-srpskih odnosa 1941–1945. ne može ostvariti hipokrizijom (mađarskog) režima koji društveno i istorijski rehabilituje protagoniste mađarske velikodržavne ideologije i fašističke države odgovorne za zločine nad nemađarskim stanovništvom na okupiranim područjima.

Najznačajniji doprinos prevazilaženju ovog negativnog istorijskog nasleđa pružile su mađarske socijalističke vlasti neposredno nakon Drugog svetskog rata spremnošću da sude mađarskim fašistima koji su počinili zločine na okupiranim područjima ili su (sa)učestvovali u holokaustu, kako na tlu Mađarske tako i na području koje je Mađarska bila okupirala. Takođe, vlasti socijalističke Mađarske ustupile su jugoslovenskim vlastima određeni broj ratnih zločinaca kojima je suđeno u Jugoslaviji. Sve ovo predstavlja presedan u istoriji mađarsko-srpskih/jugoslovenskih odnosa. Tako nešto nije upriličeno, npr. nakon Prvog svetskog rata u kontekstu zločina koje su pripadnici mađarskog naroda počinili nad Srbima u Vojvodini i okupiranoj Srbiji. Isto tako, značajan doprinos prevazilaženju ovog negativnog nasleđa

pružio je jugoslovenski revolucionarni i oslobodilački pokret predvođen KPJ, inkorporiranjem svih progresivnih i antifašističkih pojedinaca u oslobodilački pokret na tlu Slavonije i Vojvodine, bez obzira na etničku pripadnost, uključujući i pripadnike mađarske zajednice.

Ovakav doprinos prevazilaženju negativnog istorijskog nasleđa od strane socijalističke Mađarske i jugoslovenskog oslobodilačkog pokreta bio je moguć na osnovu ideologije proleterskog internacionalizma koju su baštinili mađarski i jugoslovenski komunisti.

Događaji u Bačkoj pre oslobođenja 1944. i kvantifikacija stradalih

Događaje koji su usledili nakon oslobođenja Bačke, uključujući i masovna ubistva mađarskog življa u pojedinim naseljima, treba sagledavati u svetlu prethodnih događaja: masovna ubistva pripadnika srpske, jevrejske, romske, rusinske i drugih etničkih zajednica u Bačkoj, naročito 1941–1942. (Aprilski rat, Racija), holokaust nad jevrejskom zajednicom, logorizovanje i deportacije stanovnika srpskih doseljeničkih naselja formiranih nakon Prvog svetskog rata, represija nad pripadnicima i simpatizerima Narodnooslobodilačkog pokreta, nacionalna diskriminacija slovenskog stanovništva, participacija velikog broja lokalnih Mađara u organima i represivnom aparatu okupatora. S druge strane, masovnim ubistvima koje su počinili mađarski fašisti ne prethode slični zločini srpskog stanovništva ili državne tvorevine pod srpskom dominacijom nad mađarskim ili nemačkim stanovništvom. Naravno, ovo ne isključuje realnu majorizaciju sprovedenu nad mađarskim stanovništvom u međuratnom razdoblju, kao i objektivno nezadovoljstvo pripadnika mađarske manjine vlastitim položajem u Kraljevini Jugoslaviji, ali masovni zločini i kampanje terora koje je sprovodio mađarski okupator uz učešće lokalnog mađarskog stanovništva proizilazili su iz fašističke ideologije okupatora i njegovih saučesnika.

Zahvaljujući istraživanju Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača kao i istraživačkom radu čitavog niza istraživača i istoričara u proteklih šest decenija, moguće je govoriti o približnim, iako ne i potpunim brojkama stradalih u najmasovnijim kampanjama terora mađarskog fašističkog okupatora i fašiziranog dela lokalnog mađarskog stanovništva.

Prema podacima koje iznosi istoričar Aleksandar Kasaš, posleratna anketna komisija koja je popisivala lica ubijena od strane mađarskog okupatora i njihovih pomagača stradala u prvim danima okupacije, aprila 1941, iznela je brojku od oko 3.506 stradalih lica u ovim događajima koji su usledili neposredno nakon okupacije Bačke. Najveći broj stradalih, uglavnom pripadnika srpskog naroda, zabeležen je u Novom Sadu (oko 500), zatim u Senti (484), Subotici (210), Pačiru

(182), Somboru (116), Kanjiži (112), Kuli (49), Čurugu (40), dok je u Sirigu, kako ističe Kasaš, ubijeno preko 100 lica.¹ U Baranji je u istom razdoblju ubijeno 48 lica srpske nacionalnosti. Na teritoriji Baranje tokom Drugog svetskog rata zabeleženo je 214 žrtava fašističkog terora.²

Treba napomenuti da su mađarski okupator i domaći mađarski fašisti tokom aprila 1941. odgovorni za veći broj nasilnih smrti u Bačkoj tokom aprila 1941, nego nemački okupator i nacifikovani domaći Nemci u istom razdoblju u Banatu (kada je na tom području ubijeno oko 400 stanovnika).³

U prvim mesecima okupacije fašističkom teroru su naročito bili izloženi stanovnici doseljeničkih naselja u Bačkoj i Baranji. Reč je o porodicama dobrovoljaca u srpskoj vojsci 1914–1918, kojima je Kraljevina SHS/Jugoslavija nakon izvršene agrarne reforme i nacionalizacije zemljišta mađarskih veleposednika omogućila formiranje novih naselja. U Bačkoj i Baranji formirano je nekoliko logora za izolaciju stanovnika ovih naselja koji nisu uspeli da početkom okupacije pređu u zavičaj (Hercegovina, Lika, Bosanska krajina) i Srbiju ili su se ubrzo vratili u Bačku. Potom je većina zatočenika ovih privremenih logora deportovana u nekoliko logora u Mađarskoj od kojih je najveći bio u Šarvaru.

Zahvaljujući istraživanju novosadskog istoričara Zvonimira Golubovića poznat je približan broj stradalih stanovnika doseljeničkih naselja u ovim logorima kao i u drugim okolnostima (npr. prinudni rad u raznim delovima Mađarske). Prema Golubovićevom istraživanju u logoru Šarvar umrlo je 985 Bačvana, Baranjaca i Prekomuraca. Od ovog broja evidentirano je 522 dece (52,9%). Kada je reč o nacionalnoj strukturi, 929 umrlih zatočenika logora u Šarvaru bili su Srbi, a 40 Slovenci. Takođe, zabeležena su imena 63 Bačvana stradala u logoru Barč, 13 stradalih u logoru Nađkanjiža, dok je u logoru u Subotici stradalo 46 lica. Kada je reč o jugoslovenskom stanovništvu stradalom u mađarskim logorima ili na prinudnom radu, a da su pri tom ova lica bila logorisana u nekom od mađarskih logora, ukupno govorimo o 2.076 lica (uključujući pomenuta stradala lica u Šarvaru i drugim logorima). Od ovog broja 890 (42,8%) bili su deca, 352 (16,9%) žene, 578 (27,8%) muškarci, 256 (12,3%) lica starija od 60 godina. Kada je reč o

¹ Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, Novi Sad, 1996, str. 40.

Napominjemo da je Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 1945. publikovala podatke koji podrazumevaju oko 8.500 stradalih tokom aprila 1941. u Bačkoj, ali ove pretpostavke nisu poimence dokazane i svakako su predimenzionirane. Primera radi, u saopštenju komisije navodi se da su mađarski fašisti pobili oko 1.000 stanovnika Siriga aprila 1941. Vid. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Саопштења, бр. 7–33, Београд, 1945, стр. 246–248.

² Nada Lazić, *Baranja 1941–1945*, Slavonski Brod, 1979, str. 32.

³ Срџан Божовић, *Немачки злочин у Алибунару 1941*, Панчево, 2004, стр. 92; Срџан Божовић, *Дивизија „Принц Еуген“*, Панчево, 2011, стр. 65.

nacionalnoj strukturi, najviše su bila zastupljena lica srpske etničke pripadnosti: 1.967 (94,7%).⁴

Najmasovnija kampanja terora koju su sproveli mađarski fašisti u Bačkoj dogodila se januara 1942. Reč je o istorijskom događaju poznatom pod nazivom Racija, koji se odigrao u selima Šajkaške, Novom Sadu i Starom Bečeju. Zahvaljujući istraživanjima niza istraživača, uključujući i istraživanja Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, poznati su poimenični spiskovi stradalih. Naravno, ovo nisu konačni spiskovi stradalih u Raciji, ali danas, zahvaljujući ovim poimeničnim registrima, možemo govoriti o približnim brojkama.

Istoričar Zvonimir Golubović, koji se najkompetentnije bavio temom Racije, objavio je poimenične spiskove za 3.874 lica ubijena od strane mađarskih fašista u južnoj Bačkoj, januara 1942. Najveći broj stradalih zabeležen je u Novom Sadu (1.246), od čega je 809 Jevreja i 375 Srba, pri čemu je u Novom Sadu ubijeno 165 dece, 177 staraca, 415 žena i 489 muškaraca.

Zatim je, prema Golubovićevom registru, najveći broj stradalih zabeležen u Čurugu (893: 82 dece, 104 staraca, 153 žene, 554 muškaraca: 842 Srba, 44 Jevreja, 7 Roma), Žablju (666: 101 dete, 69 staraca, 141 žena, 355 muškaraca: 614 Srba, 28 Jevreja, 23 Roma), Starom Bečeju (215: 13 dece, 19 staraca, 72 žene, 111 muškaraca: 110 Jevreja, 102 Srba), Mošorinu (205: 44 dece, 26 staraca, 41 žena, 94 muškarca: 170 Srba, 34 Roma).

Zatim, po broju stradalih, slede naselja: Đurđevo (223), Gospođinci (85), Vilovo (64), Titel (51), Temerin (48), Lok (47), Gardinovci (37), Šajkaš (26).⁵

Ove podatke dopunio je publicista Aleksandar Veljić, uglavnom na osnovu terenskog, ali i arhivskog istraživanja. Prema dopunjenim poimeničnim spiskovima stradalih koje je publikovao ovaj istraživač, u Novom Sadu je stradalo 2.155, u Čurugu 1.173, u Žablju 861, a u Mošorinu 264 lica.⁶ Ovi podaci realno uvećavaju poimenični registar koji je publikovao Zvonimir Golubović. Prema ovim podacima mađarski fašisti su tokom Racije u južnoj Bačkoj ubili najmanje 308 dece

⁴ Звонимир Голубовић, *Шарварска голгота 1941–1945*, Нови Сад, 1995.

⁵ Звонимир Голубовић, *Рација у Јужној Бачкој 1942*, Нови Сад, 1992, стр. 147.

⁶ Aleksandar Veljić, *Racija: zaboravljeni genocid*, Novi Sad, 2007, str. 408–453.

Aleksandar Veljić je nedavno izneo tvrdnju o dopuni registra stradalih snatovnika južne Bačke koji su izgubili život od strane mađarskih fašista. Prema Veljićevim tvrdnjama, do sada su sakupljeni poimenični podaci o 2.421 stradalih stanovnika Novog Sada i 1.369 stradalih stanovnika Čuruga: Aleksandar Veljić, „Povodom teksta Milana Radanovića“, *Beton*, 24. jun 2013. <http://www.elektrobeton.net/stemovanje/>

do 10 godina starosti.⁷

Aleksandar Veljić je nekoliko puta iznosio neutemeljenu tezu o namernom prikrivanju broja stradalih Srba, ubijenih u južnoj Bačkoj januara 1942, pokušavajući da nepotpune registre stradalih opravda tobožnjim antisrpskim sentimentom jugoslovenskih komunista i posleratnih vlasti.

Deklaracija koju je 21. juna 2013. izglasala Narodna skupština Republike Srbije apostrofira stradanje mađarskog stanovništva u Čurugu, Žablju i Mošorinu.

Visoke brojke ubijenih srpskih, jevrejskih i romskih stanovnika ova tri mesta, januara 1942, nisu jedini indikator brutalnosti zločina koji su mađarski fašisti sproveli u ova tri naselja. O brutalnosti zločina nad stanovništvom navedena tri sela u Šajkaškoj pre svega svedoče podaci o načinu ubijanja: u mnogim slučajevima reč je o surovim ubistvima kojima su prethodila mučenja, silovanja i masakriranja žrtava. Istrebljivane su čitave porodice, uključujući i decu. Velik broj stradalih ubijen je sekirama i tupim predmetima. Ove činjenice, pogotovo ako uzmemo u obzir da ovim zločinima ne prethode nikakvi prethodni zločini koje bi počinili stanovnici južne Bačke, daju za pravo da govorimo o genocidnim radnjama sprovedenim od strane mađarskih fašista. Počinioci ovih zločina poticali su iz redova lokalnog mađarskog stanovništva, kao i iz redova okupacionog represivnog aparata. Kada je reč o zločinima u Čurugu, Žablju i Mošorinu, tokom Racije 1942, poznata su imena inspiratora, ali i mnogih počinilaca ubistava. Najčešće je reč o lokalnom mađarskom stanovništvu.⁸

Vredi istaći zaključak istoričara Zvonimira Golubovića o strukturi počinilaca zločina: „Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini, u opširnom i dokumentovanom elaboratu posvećenom Raciji, daje spisak od 1.235 imena, sa podacima o funkciji (zanimanju), krivici zbog koje su ih i na osnovu čega teretili. Od toga broja na vojsku (u čijim je redovima bilo preko 30 oficira rodom iz Bačke) i žandarmeriju, kao i neke najviše ličnosti Hortijeve Mađarske, otpada 232 lica. Znači, preostalih 1.063 (greška, treba da stoji: 1.003, *nap. M.R.*) su iz redova mesne civilne vlasti, odnosno građanstva. Od toga samo za Raciju u selima Šajkaške nalazimo 743 lica od čega su 612 iz redova Mađara, a 86 pripadaju nemačkoj naciji.“⁹

U ovom svetlu treba posmatrati istorijsku činjenicu koja je osuđena u Deklaraciji: „Razlog za donošenje Deklaracije je potreba da se pruži moralna satisfakcija za nepravdu koja je učinjena prema stanov-

⁷ Isto, str. 377–385.

⁸ Звонимир Голубовић, *Рација у Јужној Бачкој 1942*, Нови Сад, 1992, стр. 65–92.

⁹ Исто, стр. 91.

nicima mađarske narodnosti opština Čurug, Mošorin i Žabalj u Vojvodini, donošenjem odluka koje su bile zasnovane na principu kolektivne odgovornosti kojom su svi stanovnici mađarske narodnosti tih opština proglašeni ratnim zločincima. Parlament osuđuje odluke Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini kojima su proglašeni ratnim zločincima po osnovu nacionalne pripadnosti stanovnici opština Čurug od 22. januara 1945. godine i Mošorin od 26. marta 1945. godine ne dovodeći u pitanje individualno utvrđenu odgovornost. Skupština takođe osuđuje i akte državnih organa po osnovu nacionalne pripadnosti prema stanovnicima opštine Žabalj, donete analognom primenom odluke od 22. januara 1945. godine, koja se odnosi na stanovnike opštine Čurug.“¹⁰

Kada govorimo o žrtvama fašističkog terora među stanovništvom Bačke 1941–1945, treba napomenuti da je u Bačkoj procentualno daleko najviše stradala jevrejska zajednica. Jevreji sa samo 1,04% zastupljenosti u stanovništvu Vojvodine predstavljaju 25,48% stradalih Vojvođana, kada govorimo o licima koja su lišena života od strane okupatora i njegovih pomagača.¹¹ Najveći broj stradalih Jevreja Vojvodine poticao je iz Bačke. „Prema podacima Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, 1940. je na teritoriji Bačke živelo 14.700 Jevreja. Posle oslobođenja, prema podacima iz 1947, bilo ih je svega 2.880.“ Vladislav Rotbart, vojvođanski istraživač jevrejskog porekla, iznosi pretpostavku da je tokom Racije ubijeno oko 2.000 Jevreja.¹² Većina bačkih Jevreja stradala je u nemačkim koncentracionim logorima, uključujući Aušvic, ali je značajan broj Jevreja Bačke ubijen od strane mađarskih fašista, uključujući lokalne mađarske fašiste. Takođe, treba istaći činjenicu da su Nemcima u kolektivnom hapšenju Jevreja u Bačkoj 1944. pomagali organi fašističke Mađarske i lokalne vlasti.

Prema podacima Muzeja žrtava genocida iz Beograda, najveći procenat stradalih vojvođanskih Jevreja odnosi se na stradale bačke Jevreje (80,31%), dok Jevreji u Bačkoj čine 57,54% civilnih žrtava (kada govorimo o žrtvama fašističkog terora). Prema podacima Muzeja, publikovanim 2008. poimence su poznate 9.092 jevrejske žrtve iz Bačke, dok se još uvek traga za podacima o nekoliko hiljada žrtava.¹³

¹⁰ <http://www.autonomija.info/deklaracija-o-osudi-zlocina-nad-madarima-1944-i-1945.html>

¹¹ Драган Цветковић, „Преглед страдања становништва Војводине у Другом светском рату“, *Историја 20. века*, 1/2005, Београд, 2005, стр. 107–108.

¹² Vladislav Rotbart, *Jugoslaveni u mađarskim zatvorima i logorima 1941–1945*, Novi Sad, 1988, str. 63.

¹³ Драган Цветковић, „Холокауст у Југославији – један покушај квантификације. Методологија, питања, проблеми, резултати“, *Израелско-српска научна размена у проучавању Холокауста, Зборник радова са научног скупа, Јерусалим – Јад Вашем*, 15–20. јун 2006, (ур. Јован Мирковић), Београд, 2008, стр. 349–350.

Događaji u Bačkoj nakon oslobođenja 1944. i kvantifikacija stradalih

Nakon uvođenja političkog pluralizma u Mađarskoj i Srbiji, početkom 1990-ih, otpočele su i licitacije brojem stradalih Mađara nakon oslobođenja Vojvodine. Ove neutemeljene procene, često višestruko predimenzionirane, iznosili su pojedini publicisti, novinari i političari kako u Mađarskoj tako i u Vojvodini.

Mađarski publicista Tibor Čereš objavio je 1991. u Budimpešti knjigu o stradanju mađarskog življa nakon oslobođenja Vojvodine, u kojoj je plasiran višestruko uvećan zbir stradalih Mađara u Vojvodini (40.000), kao i neutemeljene pretpostavke o broju stradalih Mađara u pojedinim naseljima (Čurug: 3.000, Žabalj: 2.000, iako je u ova dva naselja živeo manji broj Mađara od navodnog broja stradalih; Subotica: 7.000, Novi Sad: 10.000). Govoreći o Čereševim emfazama, mađarska istoričarka, profesorka Univerziteta u Segedinu Enike Šajti, pominje pogubnost ove „u kamen urezane brojke“: „U današnjoj mađarskoj javnosti putem rada Tibora Čereša (*Vérbosszú a Bácskában*) fiksirana je brojka od 40.000. Pošto je Čereševa knjiga prevedenana više jezika, među kojima na engleski i hrvatski, tako se i na međunarodnom planu fiksirala ova brojka. (...) Među istoričarima, a naročito u javnosti, i danas se drži onaj pogled da o pogubljenjima nisu sastavljeni zapisi, liste, da je utvrđivanje makar približno tačnog broja nevinih žrtava samo po sebi uzaludan poduhvat, odnosno da moramo prihvatiti vesti, procene nastale posle rata, koje govore o najmanje 30.000, ali i o više od 40.000 pogubljenih. Ovaj mit je razbio novosadski profesor Aleksandar Kasaš knjigom objavljenom 1996, odnosno spiskovima pogubljenih iz vojvođanskih arhiva. Na osnovu ovih evidencija Aleksandar Kasaš prezentuje podatke o pogubljenim Mađarima koje je vojvođanska mađarska javnost i štampa dočekala žestokom kritikom. Naime, Kasaš, u odnosu na podatke od 20.000 pogubljenih, koje je vojvođanska mađarska literatura pretpostavljala (ne govoreći o 40.000 žrtava koja se u mađarskoj javnosti već nedvosmisleno fiksirala) piše na osnovu izvora OZN-e o znatno manjem broju nedužnih žrtava, čiji broj procenjuje na 5.000. Tačnije, tvrdi da je tokom svojih istraživanja dotle stigao i da dokumenta koje je pregledao govore o toliko žrtava, ali da taj broj ni on sam ne smatra konačnim.“¹⁴

Zapravo, Aleksandar Kasaš ne iznosi poimenične podatke za oko 5.000 stradalih, već evidentno manje, ali iznosi naučno zasnovanu pretpostavku od oko 5.000 stradalih Mađara nakon oslobođenja Vojvodine, što je najpribližnija pretpostavka u odnosu na realne brojke (iznad 6.000), tj. u odnosu na sve druge vojvođanske i mađarske istraživače koji su, po pravilu, iznosili višestruko uveličane pretpostavke,

¹⁴ Enikő A. Sajti, „Partizanska odmazda protiv Mađara u Vojvodini: rezultati i upitnici istoriografije“, *Impériumváltás a Vajdaságban (1944). Promena imperije u Vojvodini 1944*, (ur. Karol Biernacki, István Fodor), Szeged-Zenta, 2010, str. 31.

pri čemu su tokom 1990-ih, kada su široko plasirane predimenzionirane brojke stradalih Mađara, prezentovali poimenične spiskove sa manje imena od broja imena koje je prezentovao Kasaš.

Enike Šajti, sem što upotrebljava vrlo diskutabilan termin „nevine žrtve“ kada govori o svim stradalim nakon oslobođenja, i sama je prethodno bila sklona uveličanim brojkama (oko 20.000), dok poslednjih godina u naučnim radovima izbegava da iznosi vlastite pretpostavke o broju stradalih.¹⁵

Govoreći o broji od 20.000 stradalih koja je znatno zastupljena u delu mađarske javnosti u Vojvodini, Aleksandar Kasaš ističe: „Dr Šandor Mesaroš među prvima je izneo najčešće pominjanu brojku od 20.000 stradalih koju je prihvatila i mađarska istoričarka Enike Šajti. Neka koincidencija postoji između ove cifre sa brojem stradalih Srba [u Bačkoj] sa kojom se operisalo prvih dana oslobođenja.“¹⁶

„Imenik stradalih stanovnika AP Vojvodine 1941–1948.“ Anketnog odbora Skupštine AP Vojvodine (formiran 2003. sa zadatkom da utvrdi približan broj stradalih i sačini poimeničnu bazu podataka o stradalim stanovnicima Vojvodine 1941–1948) demantuje visoke procene Šandora Mesaroša i drugih autora koji su iznosili predimenzionirane brojke.¹⁷ Prema nepotpunim podacima Anketnog odbora, publikovanim 2008, poimence je poznato **4.424** lica mađarske nacionalnosti koja su stradala na području Vojvodine 1941–1948. Od ovog broja njih 394 stradali su tokom 1941–1943.¹⁸ Podatke Anketnog odbora dopunili su saradnici Državne komisije za tajne grobnice tako da je prema podacima evidentiranim do 6. decembra 2012. nakon oslobođenja stradalo najmanje **5.521** lica mađarske nacionalnosti na području Vojvodine i Beograda.¹⁹ Saradnici Državne komisije su, za razliku od saradnika Anketnog odbora, dobili na uvid matične knjige mesne zajednice Bački Jarak i opštine Temerin, što im je omogućilo da, na osnovu ovih i nekih drugih izvora, dopune podatke Anketnog odbora.

Ipak, i pored činjenice da nisu sva mađarska naselja u Bačkoj

¹⁵ O procenama broja stradalih Mađara u Vojvodini nakon oslobođenja, vid. Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, Novi Sad, 1996, str. 156–184; Pal Tibor, „Bačka i Baranja 1941–1948. Stradanje stanovništva u ratnom i poratnom razdoblju“, *Na putu ka istini. Imenik stradalih stanovnika AP Vojvodine 1941–1948*, Zbornik radova, [elektronsko izdanje] (ur. Dragoljub Živković), Novi Sad, 2008, str. 94–112; Enike A. Šajti, *Mađari u Vojvodini 1918–1947*, Novi Sad, 2010, str. 352–354.

¹⁶ Aleksandar Kasaš, *n.d.*, str. 178–179.

¹⁷ Kao sublimaciju ovakvih uveličanih pretpostavki vid. Мартон Матуска, „Покољи Мађара. Тито је рекао: Да“, *Погледи*, специјално издање, 1/1991, Крагујевац, јун 1991, стр. 96–97.

¹⁸ Nenad Maurić, „Statistika stradalih stanovnika Vojvodine 1941–1948.“, *Na putu ka istini. Imenik stradalih stanovnika AP Vojvodine 1941–1948*, Zbornik radova, [elektronsko izdanje] (ur. Dragoljub Živković), Novi Sad, 2008, str. 218.

¹⁹ Momčilo Pavlović, Srđan Cvetković, „Istraživanja državne komisije za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944.“, *Istorija 20. veka*, 3/2012, Beograd, 2012, str. 9–16.

nakon oslobođenja bila izložena podjednakom intenzitetu osvete i represivnih mera, i pored saznanja da je retorzija bila najintenzivnija u pojedinim mestima Šajkaške u kojima su zabeležena najmasovnija i najsvirepija ubistva početkom 1942, u delu mađarske stručne javnosti upotrebljava se neadekvatan termin „genocid“ kada se govori o kažnjavanju ratnih zločinaca i saradnika okupatora, retorziji, revolucionarnom teroru i državnoj represiji koje je sprovodila pobednička strana. Priređivači zbornika *Promena imperije u Vojvodini 1944*, u čijem stvaranju su uzeli učešća srpski i mađarski istoričari, govoreći o stradanju Mađara u Vojvodini nakon oslobođenja, ističu u predgovoru ove publikacije: „Krajem 1944. i u prvim mesecima naredne godine zavladao su teror i nasilje u selima i gradovima Vojvodine. Ovaj period u historiografiji poznat je pod raznim nazivima, kao što su 'odmazda partizana protiv Mađara' ili 'još hladniji dani', koje možemo jednom rečju pojasniti, a to je: genocid.“²⁰

U broju od 5.521 ulazi i, grubo rečeno, do 1.000 imena pripadnika mađarske zajednice iz Banata i Srema. Nakon oslobođenja Banata u selima sa većom koncentracijom mađarskog stanovništva „uvodi se stroga kontrola kretanja i provera držanja za vreme rata. Na osnovu prijave stanovništva, komande vojnih stanica sela pravile su spiskove lica za proveru, ali i likvidacije. U tim aktima vojne vlasti su se služile i raznim represivnim metodama, naročito prema rukovodstvu DMKSZ, a poseban tretman su imali Mađari pripadnici Hipo policije. Iz redova mađarske nacionalne manjine u Banatu, stradaju najvećim delom oni koji su, prema oceni nove vlasti, bili otvoreni saradnici okupatora. Streljanja i likvidacije u najvećoj meri čine pripadnici OZNE, ali i regularne partizanske jedinice.“²¹

Najveći broj stradalih pripadnika mađarske etničke skupine nakon oslobođenja Vojvodine zabeležen je u naseljima u kojima su lokalni Mađari tokom 1942. učestvovali u masovnim zločinima nad srpskim, jevrejskim, romskim i rusinskim stanovništvom.

„Za razliku od Banata, u Bačkoj se pristupilo drastičnom kažnjavanju pripadnika mađarske nacionalne manjine, posebno onih za koje se doznalo, često i na osnovu izjava svedoka, da su uzimali direktnog ili indirektnog učešća u januarskoj raciji 1942. i u stradanju srpskog stanovništva aprila 1941. Pod poseban represivni udar došli su pripadnici Stranke strelastih krstova, nosioci okupacione vlasti, vođstvo DMKSZ koja je takođe proglašena za fašističku organizaciju, ali i drugi za koje se smatralo da potpadaju pod kategoriju saradnika okupatora.“²²

²⁰ *Impériumváltás a Vajdaságban 1944. Promena imperije u Vojvodini 1944*, (ur. Karol Biernacki, István Fodor), Szeged-Zenta, 2010, str. 7.

²¹ Aleksandar Kasaš, *n.d.*, str. 160.

²² *Isto*, str. 161.

U merama koje je sprovodila pobednička strana u Bačkoj bilo je elemenata revanšizma i retorzije i „ostvarivanja politike 'oko za oko zub za zub'“. Nema sumnje da je jedan broj ubistava, čak ako uzme-mo u obzir želju za osvetom, bio nacionalno motivisan, kao i da je u osvetničkom naletu ubijen i jedan broj lica koja nisu imala ozbiljnu krivicu ili nisu imali realnu krivicu. Međutim, pojedini preživeli sa-vremenici Racije 1942, naročito oni koji su izgubili članove porodice, smatrali su da odgovornosti podleže svaka vrsta podrške okupacio-nom poretku. Kako ističe istoričar Aleksandar Kasaš, na području Čuruga, Žablja i Mošorina „prilikom ovih kažnjavanja bila je primet-na želja nove vlasti da se ovim merama da izvesno zadovoljenje srp-skim porodicama i *izvrši osveta*, ali se nastojalo da se ipak zadovolji normalna sudska forma.“²³

Prema podacima Državne komisije za tajne grobnice nakon sep-tembra 1944. (reč je o dopunjenim podacima Anketnog odbora Skup-štine AP Vojvodine) poimenice su poznati podaci za **653** stradala sta-novnika Čuruga nakon oslobođenja koji su bili pripadnici mađarskog naroda, zatim za **513** stradalih stanovnika Žablja (473 Mađara i 40 Ne-maca) i **116** stradalih mađarskih stanovnika Mošorina.²⁴ Ostaje da se utvrdi starosna i rodna struktura stradalih Mađara u ovim selima, kao i da se ustanovi koliko je lokalnih Mađara ubijeno/streljano u samim naseljima, a koliko ih je stradalo u logorima, pri čemu treba istaći da je smrtnost u posleratnim logorima za pripadnike nemačke i mađarske zajednice daleko manje vezana za neposredna ubistva. Ponavljamo da je tokom Racije 1942, prema publikovanim poimeničnim podacima, stradalo 1.173 stanovnika Čuruga (uz 40 stanovnika ovog mesta ubijeh-nih aprila 1941), 861 stanovnik Žablja i 264 stanovnika Mošorina.

Vredi istaći činjenicu da su jugoslovenske vlasti neposredno na-kon oslobođenja Bačke omogućile znatnom broju pripadnika mađar-ske zajednice da participira u vojnim formacijama i civilnim organi-ma. Glavni štab NOVJ za Vojvodinu odobrio je 23. novembra 1944. formiranje prvog bataljona na teritoriji Vojvodine u kome su zastu-pljeni pretežno pripadnici mađarske narodnosti. Za samo nekoliko dana u bataljon se prijavilo oko 1.000 dobrovoljaca iz Bačke Topole i okoline. Ubrzo potom bataljonu je pristupilo oko 400 mađarskih do-brovoljaca sa somborskog područja. Bataljon je poslednjeg dana 1944. prerastao u 15. vojvođansku brigadu u sastavu 16. vojvođanske divi-zije. Tokom narednih meseci, 15. brigada je učestvovala u teškim bor-bama u Baranji, pri čemu je imala oko 350 mrtvih i ranjenih.²⁵

²³ Isto, str. 167.

²⁴ Državna komisija za tajne grobnice, registri stradalih za opštine Žabalj i Titel. Žabalj: <http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/06/80136.html>
Titel: <http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/06/80454.html>

²⁵ Aleksandar Kasaš, *n.d.*, str. 185-186.

Književnik Laslo Vegel o Deklaraciji

Izglasavanje Deklaracije podržao je novosadski književnik Laslo Vegel, jedan od najuticajnijih vojvođanskih intelektualaca u liberalnim krugovima u Srbiji.

U autorskom tekstu objavljenom 5. jula 2013. Vegel ističe da je srpski parlament izglasavanjem deklaracije „pružio moralnu satisfakciju za nepravdu koja je učinjena prema stanovnicima mađarske nacionalnosti tri sela (Zabalj, Čurug, Mošorin) koji su bili proglašeni, na principu kolektivne odgovornosti, ratnim zločincima. Oni su, dakle, nevine žrtve“. Vegel, međutim, napominje: „Rečeno je i to da su ovom Deklaracijom vojvođanski Mađari oslobođeni stigme zločinačke nacije. Trebalo bi, unekoliko, precizirati stvari. Nema sumnje, da su događaji s kraja 1944. i početka 1945. bili zločini, isto kao i zločini Hortijeve soldateske.“²⁶

Naivno je očekivati da bilo kakav skupštinski dokument može da rastereti stvarne ili navodne istorijske odgovornosti bilo koju zajednicu. Ipak, važno je istaći da vojvođanskim Mađarima nije bila nametnuta „stigma zločinačke nacije“ u decenijama nakon Drugog svetskog rata. Isto tako, nikako se ne sme usvojiti istorijska nivelacija događaja koji su se u Bačkoj odigrali 1941–1942. i nakon oslobođenja 1944, niti se mogu izjednačiti po težini i karakteru postupci mađarskih fašista i formacija i organa vlasti koja je uspostavljena nakon oslobođenja Vojvodine. Kako bi se objasnio karakter ovih različitih istorijskih događaja nedovoljno je konstatovati da su i jedni i drugi događaji rezultirali zločinima, što je nesumnjiva činjenica, ali takođe je činjenica da nisu svi pripadnici mađarskog naroda koji su stradali nakon oslobođenja bili „nevine žrtve“, za razliku od onih koji su stradali tokom mađarske okupacije. Isto tako, ono što ove događaje čini međusobno različitim jesu drugačije istorijske pozadine okupacije i oslobođenja i izostanak genocidnih radnji nad Mađarima nakon oslobođenja, pri čemu vredi istaći da genocidne radnje nisu izostale 1942. godine.

²⁶ Laslo Vegel, „Vini i nevine“, *Autonomija*, 5. jul 2013. (<http://www.autonomija.info/laslo-vegel-vini-i-nevini.html>)

ČETVRTO POGLAVLJE

**ISTORIJSKI REVIZIONIZAM O
SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI:
PREISPITIVANJA I ISTRAŽIVANJA**

Kontroverze oko kvantifikovanja i strukturisanja stradalih u Srbiji nakon oslobođenja 1944–1945.

Licitiranja brojem „žrtava komunističkog terora“ u Srbiji

Revizija prošlosti predstavlja jednu od bitnih karakteristika postsocijalističkog društva u Srbiji. Iznošenje preuveličanog broja stradalih nakon oslobođenja predstavlja jednu od važnih karakteristika revizionističkog narativa.

Iznošenje višestruko uveličanih brojki stradalih pripadnika i simpatizera snaga kolaboracije nakon oslobođenja Srbije 1944. naročito je prisutno u medijima i istorijskoj publicistici, ali i u tvrdnjama i stavovima pojedinih predstavnika domaće historiografije. Tokom poslednjih desetak godina primetna je dodatna artikulacija istorijskog narativa koji podrazumeva licitiranje brojem „žrtava komunističkog terora“¹ nakon oslobođenja. U nekoliko navrata, poslednjih godina, upotrebljavan je termin „genocid“ kada se govorilo o kažnjavanju ratnih zločinaca i saradnika okupatora, retoriziji, revolucionarnom teroru

¹ Upotrebljavamo termin takozvane „žrtve komunističkog terora“ i stavljamo ga pod navodnike, iz više razloga. Naime, smatramo da se ovaj termin koristi tendenciozno i da je motivisan antikomunističkim predrasudama njegovih korisnika. Upotreba termina „žrtve komunističkog terora“ bila bi analogna, ali i podjednako pogrešna, terminu „žrtve kapitalističkog terora“ ili „žrtve demokratskog terora“. Isto tako, smatramo da nisu svi oni koji su ubijeni od strane komunista ili formacija pod kontrolom komunista, u Srbiji i Jugoslaviji, naprosto – žrtve. Čak ni među istinskim žrtvama partizanske ratne retorizije, revolucionarnog terora i posleratne državne represije, nisu svi nevin, ako uzmemo u obzir njihovu posrednu participaciju u kvislinškim strukturama tokom okupacije i učešću u stvaranju ambijenta koji je olakšao sprovođenje volje okupatora, iako nisu zaslužili da im bude oduzet život (brojni simpatizeri snaga kolaboracije) niti izloženost pogibelji (napose brojni Nemci i Mađari).

Saglasni smo sa stavom prof. Đorđa Stankovića: „Termin ‘komunistički zločin’ je krajnje pravno i politički neadekvatan. Zločin je pojam za ritual ubijanja. Ovde je uzet da bi komuniste izjednačili sa nekim drugim pokretima koji u tom ritualu nisu izostavljali žene, decu i stare osobe, primenjujući krajnju brutalnost. Ne može se osporavati da je u procesu konstituisanja nove i međunarodno priznate države ta ista država primenjivala ‘revolucionarni teror’, kao što su to radili i jakobinci u Francuskoj revoluciji 150 godina ranije ili Kromvel u Engleskoj 350 godina ranije. Kao što su to radili svi pobednici posle građanskih ratova, smena dinastija ili radikalnog preoblikovanja političkog sistema.“ (Đorđe Stanković, „Smrt istorije“, *Vreme*, 1058, Beograd, 14.4.2011, str. 38).

i državnoj represiji koje je sprovodila pobjednička strana.²

Zagovornici teze o nužnosti preispitivanja „zločina oslobodilaca“ u cilju konačnog „nacionalnog pomirenja“, „ispravljanja istorijskih nepravdi“ i „rehabilitacije nevinih žrtava komunističkog terora“ koje su nepravedno lišene života ili represirane „iz političkih i ideoloških razloga“, poslednjih godina vrlo su zastupljeni u medijima, što je kulminiralo u razdoblju od 2009. do 2012.

Iznošenje pretpostavki, ali i rezultata istraživanja, o broju stradalih pripadnika i simpatizera poraženih vojnih i političkih snaga praćeno je prećutkivanjem činjenica o njihovom angažmanu tokom fašističke okupacije, a naročito se nerado govori o zločinima koje su počinili pripadnici poraženih snaga u razdoblju koje prethodi oslobođenju.

Preispitivanje istorijskih događaja nakon oslobođenja najčešće podrazumeva viktimizaciju stradalih i izbegavanje ukazivanja na odgovornost nemalog broja lica koja su lišena života nakon oslobođenja. Po pravilu, svi stradali se imenuju žrtvama, iako činjenica smrti ne izjednačava sve stradale u ratnom sukobu i istorijskim događajima koji su posledica ovog sukoba. Dakle, nisu svi stradali u događajima nakon oslobođenja bili (nevine) žrtve.³

² Ubrzo nakon političkih promena 2000, u Šapcu je služen prvi crkveni pomen stradalim u ovom gradu nakon oslobođenja (među kojima je bio određen broj saradnika okupatora): „Uz molbu za pokoj duše streljanima, okupljenima je govorio i protođakon Rade Todorović koji je, između ostalog, poželeo da se ovako nešto, kao ovaj genocid, u ovom gradu i ovoj Srbiji nikad više ne ponovi.“ (Н. Прстојевић, „Парастос Шапчанима побијеним на савском мосту. Да се геноцид никада не понови“, *Глас Подриња*, LVI, 2777, Шабац, 2.11.2000, стр. 5). Isto tako, sandžački muftija Muamer Zukorlić, govoreći 4. septembra 2010. na verskoj komemoraciji streljanim građanima Novog Pazara i okoline (mahom saradnicima okupatora) koje su predstavnici nove vlasti lišili života 1944–1945. na brdu Hadžet iznad grada, pomenuo je navodni „genocid na Hadžetu“. (Марко Албуновић, „Није било геноцида у Новом Пазару“, *Политика*, CVII, 34794, Београд, 12.9.2010, стр. 14).

Приређивачи зборника *Promena imperije u Vojvodini 1944*, u čijem stvaranju su uzeli učešća srpski i mađarski istoričari, govoreći o stradanju Mađara u Vojvodini nakon oslobođenja, ističu u predgovoru ove publikacije: „Krajem 1944. i u prvim mesecima naredne godine zavladao su teror i nasilje u selima i gradovima Vojvodine. Ovaj period u istoriografiji poznat je pod raznim nazivima, kao što su 'odmazda partizana protiv Mađara' ili 'još hladniji dani', koje možemo jednom rečju pojasniti, a to je: genocid.“ *Impériumváltás a Vajdaságban 1944. Promena imperije u Vojvodini 1944*, (ur. Karol Biernacki, István Fodor), Szeged-Zenta, 2010, str. 7.

Takođe, ovaj termin upotrebljavaju pojedini autori sa nemačkog govornog područja kada govore o stradanju nemačkog stanovništva u Vojvodini nakon oslobođenja, kao i neki njihovi istomišljenici u Srbiji (npr. prof. Zoran Žiletić), insistirajući na konstrukciji „smišljeni genocid“: *Геноцид над немачком мањином у Југославији 1944–1948*, (ур. Херберт Прокле, Зоран Жилетић и др.), Београд, 2004, стр. 5.

³ O dilemama istorijske viktimologije, vid., Igor Graovac, „Dilema viktimologije: žrtve i/ili stradalnici?“, *Dijalog povjesničara/istoričara*, 5, Herceg Novi, 2–4. ožujka/marta 2001, (pr.

Licitiranje brojem „žrtava komunističkog terora“ u Srbiji, predmet je ideološki i politički motivisanih manipulacija preko dve decenije. Višestruko uvećane, neretko fabulozne, brojke stradalih protivnika nove vlasti nakon oslobođenja (naročito kada je reč o broju stradalih u centralnoj Srbiji, Beogradu i Bačkoj), početkom 1990-ih, u prvim godinama političkog pluralizma u Srbiji, najpre su kolportirane od strane desničarske i nacionalističke štampe.

Najkarakterističniji primer ovakvih fabulacija, nezaobilazan kada je u pitanju geneza istorijskog stereotipa o „kažnjavanju Srbije zbog naklonosti prema četnicima“, predstavljaju izdanja kragujevačkog lista *Pogledi*, jednog od najtiražnijih političkih magazina u Srbiji početkom 1990-ih. Urednik ovih novina, Miloslav Samardžić, u uvodniku specijalnog izdanja *Pogleda* iz 1991. pominje fabuloznih „150.000 neznanih grobova“ pobijenih protivnika nove vlasti, na tlu Republike Srbije. Samardžić napominje da se ova „približno tačna brojka“ navodno „odnosi na deo, nadamo se veći, srpskih žrtava palih u Srbiji tokom 1944–1945“, ističući da „iako su na meti komunista pre svega bili Srbi, tada su stradali i drugi narodi, najviše vojvođanski Nemci i Mađari.“⁴ U navedenom specijalnom izdanju pominje se preko 12.000 streljanih u Nišu, preko 8.000 u Zaječaru, preko 6.500 u Kruševcu, 4.000 u Valjevu, 3.000 u Užicu, preko 2.500 u Jagodini, 2.000 u Šapcu, itd.⁵

Mađarski publicista Tibor Čereš objavio je 1991. u Budimpešti knjigu o stradanju mađarskog življa nakon oslobođenja Vojvodine, u kojoj je plasiran višestruko uvećan zbir stradalih Mađara u Vojvodini (40.000), kao i neutemeljene pretpostavke o broju stradalih Mađara u pojedinim naseljima (Čurug: 3.000, Žabalj: 2.000, iako je u ova dva na-

Hans-Georg Fleck, Igor Graovac), Zagreb, 2002, str. 429–443; Igor Graovac, Dragan Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941–1945. godine. Pitanja, primjeri, rezultati*, Zagreb, 2005, str. 25–50; Igor Graovac, „Pitanje poslijeratnih žrtava i stradalnika u Hrvatskoj poslije Drugoga svjetskog rata“, *Bleiburg i križni put 1945*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa, Zagreb 12. travnja 2006, (ur. Juraj Hrženjak i dr.), Zagreb, 2007, str. 74–78.

Igor Graovac iznosi zaključak: „Uza sve napore koji štite i uvažavaju žrtvu i/ili stradalnika, konačno treba državi, ideologijama i politici osporiti pravo posezanja za mrtvima, bili oni žrtve i/ili stradalnici, pa, čak, i stradali počinitelji zločina.“

⁴ Miloslav Samardžić, „Kako je Srbija postala socijalistička. Zločin koji međa istoriju“, *Pogledi*, Specijalno izdanje, 2/1991, Kragujevac, jun 1991, str. 2.

⁵ Раде Рончевић, „Крагујевац: Стрелили су као Немци“, *Погледи*, Специјално издање, 2/1991, Крагујевац, јун 1991, стр. 36–39; Исти, „Записи са Мициног гробља“, стр. 42–46; Исти, „Злочиначка чета одабраних: Крцуне, Ужице те заборавити неће!“, стр. 47–49; Исти, „Плотуни су одјекивали до зоре: 4.000 стрељаних [у Ваљеви]“, стр. 50–53; Исти, „Партизански злочини у Нишу 1944–1945: Преко 12.000 жртава“, стр. 54–57; Исти, „Убијали па доносили пресуде. Тиранија босанских партизана [у Јагодини]“, стр. 68–71; Исти, „Најбруталнији злочини у Србији. Преко 8.000 жртава ОЗН-е [у Зајечару]“, стр. 73–77; Драган Ђирић, „Жртве су пловиле низ Саву. Демократија злочину не верује“, стр. 80–81.

selja živeo manji broj Mađara od navodnog broja stradalih; Subotica: 7.000, Novi Sad: 10.000). Govoreći o Čereševim emfazama, mađarska istoričarka, profesorka Univerziteta u Segedinu Enike Šajti, pominje pogubnost ove „u kamen urezane brojke“: „U današnjoj mađarskoj javnosti putem rada Tibora Čereša (*Vérbosszú a Bácskában*) fiksirana je brojka od 40.000. Pošto je Čereševa knjiga prevedena na više jezika, među kojima na engleski i hrvatski, tako se i na međunarodnom planu fiksirala ova brojka.“⁶

Preuveličane brojke stradalih u pojedinim gradovima i opštinama u Srbiji, tendenciozno su kolportirane u domaćoj javnosti u poslednjih dvadesetak godina i prerasle su u istorijski stereotip, naročito kada je reč o broju stradalih u Beogradu i ukupnom broju stradalih u Srbiji južno od Save i Dunava.

Vlada Republike Srbije je 9. jula 2009. donela odluku o formiranju *Državne komisije za pronalaženje i obeležavanje svih tajnih grobnica u kojima se nalaze posmrtni ostaci streljanih posle oslobođenja 1944.* (skraćeno: *Državna komisija za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944*). Na čelo komisije imenovana se trojica istoričara: predsednik Slobodan Marković, docent na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, sekretar Srđan Cvetković, naučni saradnik u Institutu za savremenu istoriju, dok je za koordinatora Odbora za istraživanje Državne komisije imenovan Momčilo Pavlović, direktor Instituta za savremenu istoriju.

Formiranje Državne komisije, po našem mišljenju, predstavlja politički projekat tada vladajuće Demokratske stranke i tipičan primer „političkog posezanja za mrtvima“.

Državna komisija za tajne grobnice formirana je po ugledu na slično telo koje je 1990. formirano u Republici Sloveniji: *Komisija Vlade Republike Slovenije za rešavanje pitanja prikrivenih grobnica*, i po ugledu na komisiju koja je 1991. formirana u Republici Hrvatskoj: *Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava*.

Formiranje Državne komisije inicirao je istoričar Momčilo Pavlović.⁷ Državna komisija ne bi bila formirana da nije postojala jasna politička volja (politički konsenzus unutar vladajuće koalicije na čelu sa Demokratskom strankom) koja je omogućila njeno osnivanje. O tome je svedočio Slobodan Homen, državni sekretar u Ministarstvu

⁶ Enikő A. Sajti, „Partizanska odmazda protiv Mađara u Vojvodini: rezultati i upitnici istoriografije“, *Impériumváltás a Vajdaságban (1944). Promena imperije u Vojvodini 1944*, (ur. Karol Biernacki, István Fodor), Szeged-Zenta, 2010, str. 31.

⁷ Momčilo Pavlović, „Zločini oslobodilaca‘ – zadatak srpske istoriografije visokog prioriteta“, *Istorija 20. veka*, 3/2010, Beograd, 2010, str. 10–11.

pravde, neposredno uoči formiranja komisije: „Homen je podsetio da je Vlada formirana od različitih stranaka, ali da je i odluka o formiranju komisije za istraživanje istine o pogubljenju Draže Mihailovića, doneta jedinstveno i jednoglasno: ‘To nam jasno govori da postoji politička volja i da su okolnosti sazrele. Svi se slažemo sa konceptom rada komisije za pronalaženje posmrtnih ostataka generala Mihailovića, tako ćemo da se slažemo i sa radom buduće komisije za otkrivanje svih tajnih grobnica u zemlji, gde se nalaze posmrtni ostaci članova naše familije, rođaka, prijatelja, komšija...’“⁸

U programskom dokumentu navedeni su osnovni ciljevi Državne komisije: „1) istražiti, pronaći i obeležiti sve tajne grobnice u kojima se nalaze ostaci streljanih posle septembra 1944, 2) utvrditi tačan broj streljanih lica od septembra 1944.“⁹

Očigledno je da isticanje 12. septembra 1944. u nazivu komisije podrazumeva poznati govor kralja Petra II Karađorđevića na londonskom BBC-u, kazivan upravo 12. septembra 1944, u kome je Petar II pozvao jugoslovenske narode da se ujedine i pristupe Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije „pod maršalom Titom“. „Svi oni koji se oslanjaju na neprijatelja protiv interesa svog vlastitog naroda i njegove budućnosti, i koji se ne bi odazvali ovom pozivu, neće uspeti da se oslobode izdajničkog žiga ni pred narodom, ni pred istorijom.“¹⁰

Prethodno, Glavni štab NOV i PO Srbije uputio je 26. avgusta 1944. poziv četnicima Draže Mihailovića da se priključe jedinicama NOV i PO i bore protiv okupatora i kvislinga,¹¹ dok je ukazom kralja Petra II 25. avgusta 1944. stavljen van snage ukaz o pretvaranju štaba Draže Mihailovića u Vrhovnu komandu JVuO, čime je Vrhovna komanda raspuštena.¹² Predsednik NKOJ i vrhovni komandant NOV i POJ, Josip Broz Tito, 30. avgusta 1944. uputio je „poslednji poziv svim zavedenim slugama okupatora da iz kvislinških i kolaboracionističkih formacija do 15. septembra 1944. pređu u NOVJ ili joj predaju oružje i opremu“. Poziv se odnosio na četnike, slovenačke i hrvatske domobrane.¹³ Prema naređenju maršala Tita domobrani i četnici koji bi prešli na stranu NOVJ bili su i nakon 15. septembra 1944. raspoređivani jedinice NOVJ. U naređenju vrhovnog komandanta NOV i POJ od

⁸ П. Васиљевић, А. Палић, „Вечерње новости и Институт за савремену историју одржали округли сто о откривању недела власти после Другог светског рата. Влада је спремна да формира комисију“, *Вечерње новости*, LVI, Београд, 2.7.2009, стр. 11.

⁹ Срђан Цветковић, *Државна комисија за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944. Годишњи извештај 2010*, Београд, 2010, стр. 7.

¹⁰ *Zbornik NOR-a, XIV/4*, Београд, 1985, стр. 1041.

¹¹ *Зборник НОР-а, I/20*, Београд, 1965, стр. 679.

¹² *Zbornik NOR-a, XIV/4*, Београд, 1985, стр. 1037.

¹³ *Zbornik NOR-a, II/13*, Београд, 1982, стр. 876–877.

15. septembra 1944. ističe se da zarobljene pripadnike snaga kolaboracije koji se neposredno pred zarobljavanje „na strani neprijatelja sa oružjem u ruci bore protiv NOV i POJ“ treba „staviti pred vojni sud i po hitnom postupku suditi im i najstrožije kazniti“.¹⁴ Ipak, sve do kraja 1944. prebezi iz četničkih redova prelazili su u redove NOVJ pod uslovom da nije dokazano da su skrivili nečije stradanje.

Postavlja se pitanje zbog čega inicijativa za formiranje Državne komisije nije podrazumevala istraživanje ukupnog broja stradalih na tlu Republike Srbije koji su umrli nasilnom smrću tokom Drugog svet-skog rata i u nekoliko posleratnih godina? Činjenica je da ukupan broj stradalih na teritoriji Srbije tokom 1941–1945. još uvek nije utvrđen, a da istraživački kapaciteti Muzeja žrtava genocida, čiji saradnici od 2003. rade na utvrđivanju približnog broja stradalih u ovom razdoblju na tlu Jugoslavije, nisu odgovarajući iz više objektivnih razloga, iako su istraživanja Muzeja žrtava genocida rezultirala značajnim naučnim doprinosom. Takođe, izostanak ove inicijative dodatno problematizuje pozitivan učinak Anketnog odbora Skupštine AP Vojvodine: „Imenik stradalih stanovnika AP Vojvodine 1941–1948.“¹⁵ Kako je moguće da su pokrajinski organi bili u stanju da iniciraju popisivanje svih stradalih od 1941. do 1948, a republički organi nisu bili u stanju da to isto učine za ostatak teritorije Republike Srbije?

Utvrđivanjem ukupnog broja stradalih na tlu Republike Srbije 1941–1948. bila bi smanjena mogućnost politički motivisanih zloupotreba broja stradalih i „državnog posezanja za mrtvima“. S druge strane, uvereni smo da će objedinjavanje svih podataka o ljudskim gubicima na području Republike Srbije tokom 1940-ih doprineti realnijem sagledavanju odgovornosti fašističkog okupatora i njegovih pomagača, sa jedne strane, i partizanskog pokreta i posleratih vlasti, sa druge strane, kada govorimo o ljudskim gubicima.

Ipak, postavlja se pitanje zbog čega se insistiralo da u nazivu komisije budu apostrofirane grobnice, a ne broj stradalih?

Uoči formiranja Državne komisije, u toku medijske kampanje koja je imala za cilj da podrži inicijativu za njeno osnivanje, dnevni list *Večernje novosti* (kao provladino glasilo koje je najaktivnije sudelovalo u ovoj medijskoj kampanji) objavio je procenu broja stradalih u Srbiji nakon oslobođenja, koju je izneo istoričar Srđan Cvetković: „Cvetković iznosi da je, prema najnovijim istraživanjima, tokom 1944–1945. **likvidirano najmanje 80.000** građana Srbije, čak i više ako računamo

¹⁴ Zbornik NOR-a, II/14, Beograd, 1982, str. 106.

¹⁵ *Na putu ka istini. Imenik stradalih stanovnika AP Vojvodine 1941–1948*, Zbornik radova, [elektronsko izdanje] (ur. Dragoljub Živković), Novi Sad, 2008.

streljanje ratnih zarobljenika na Zelengori i Sloveniji 1945.”¹⁶ Cvetković je na TV B92, 9. oktobra 2009. ponovio da prema „umerenijim procenama“ broj stradalih u Srbiji nakon septembra 1944. iznosi 80.000.¹⁷ Nedugo nakon formiranja Državne komisije, jedan tiražni beogradski dnevni list preneo je izjavu sekretara komisije Srđana Cvetkovića o proceni broja stradalih u Srbiji nakon oslobođenja: „**Više od 35.000** ljudi streljano je **na teritoriji uže Srbije**, a prema nemačkim i mađarskim procenama, između **40.000 i 45.000** osoba je stradalo u **Vojvodini**.” Pri tom Cvetković dodaje da „tačan broj ubijenih od 1944. do 1946. verovatno nikada neće biti utvrđen, ali da brojni podaci pokazuju da je u to vreme bez suđenja likvidirano **između 60.000 i 80.000** ljudi.”¹⁸ Ove procene razlikuju se od umerenije procene koju je Cvetković objavio 2006: „žrtve terora po oslobođenju Srbije tokom 1944–1945. zaista ne bi mogle biti puno manje od 60.000.”¹⁹ Ipak, ostaje nejasno da li je Cvetković mislio isključivo na 1944–1945. godinu, ili na čitavo posleratno razdoblje, uključujući i nekoliko narednih godina, s obzirom da 1944–1945. na teritoriji Republike Srbije, prema našoj proceni, nije stradalo blizu 60.000 ljudi (značajan broj stradalih Nemaca umro je u radnim logorima 1946–1947).

Istoričar Čedomir Antić takođe je istupao u javnosti sa procenama broja stradalih na teritoriji Srbije nakon oslobođenja: „Kada se saberu žrtve komunističkog režima u celoj Srbiji, dolazi se do frapantne cifre od **100.000** ubijenih ljudi.”²⁰ Nedugo nakon ove nesumnjivo neutemeljene pretpostavke, Antić je izneo pretpostavku da je tokom 1944–1945. „na teritoriji današnje Srbije među građanima svih nacionalnosti bilo **makar oko 70.000** ubijenih protivnika novog režima”.²¹

Rukovodilac jednog izuzetno ozbiljnog i naučno relevantnog projekta („Imenik stradalih stanovnika AP Vojvodine 1941–1948.”), prof. Dragoljub Živković, i pored uvida u kvantifikaciju stradalih na teritoriji Vojvodine, izneo je dve neutemeljene pretpostavke: „Nemačka fašistička vlast je likvidirala na stotine hiljada Nemaca kao što je komunistička vlast likvidirala **stotine hiljada Srba**. (...) Zločin kojeg su učinile komunističke vlasti u vremenu od 1944. do 1953. nad sopstvenim narodom pod osudom da su: 'izdajnici, kolaboracionisti, čet-

¹⁶ П. Васиљевић, А. Палић, „Србија сазрела за истину“, *Вечерње новости*, LVI, Београд, 3.7.2009, стр. 10.

¹⁷ „Sudska ili istorijska pravda“, *Hereticus*, 1–2/2011, Београд, 2011, стр. 207.

¹⁸ М. Илић, „Слободан Номен о suočavaњу Србије са прошлошћу. Obeležavanje i popis tajnih grobnica počinje u septembru“, *Blic*, 4473, Београд, 26.7.2009, стр. 17.

¹⁹ Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1953*, Београд, 2006, стр. 239.

²⁰ В. Н., „Чедомир Антић, историчар: Прихваћена срамота“, *Вечерње новости*, LVI, Београд, 15.6.2009, стр. 11.

²¹ П. Васиљевић, А. Палић, „Србија сазрела за истину“, *Вечерње новости*, LVI, Београд, 3.7.2009, стр. 11.

nici, monarhisti, nepoštena inteligencija, kulaci', i tako dalje, po broju žrtava prevazilazi nasilje nad Nemcima koji su bili stanovnici te iste države."²²

U izjavi jednom drugom dnevnom listu istoričar Cvetković izneo je sličnu procenu broja stradalih na teritoriji Srbije i Vojvodine nakon oslobođenja, uz dodatnu procenu stradalih pripadnika kvislinških i kolaboracionističkih formacija, srpske etničke pripadnosti, u Sloveniji 1945. „Cvetković tvrdi da je na području uže Srbije ubijeno tridesetak hiljada ljudi, dok su u Vojvodini u posleratnom periodu najviše stradali Nemci (oko 40.000) i Mađari (oko 6.000). Cvetković podseća i na to da je na Zelengori, u maju 1945. godine, pobijeno **oko 9.000** četnika, i da je **najmanje još desetak hiljada** Srba stradalo tokom povlačenja u Sloveniji."²³

Napominjemo da pripadnici formacije pod komandom Draže Mihailovića prilikom borbi u istočnoj Bosni maja 1945. nisu svi zarobljeni i nakon zarobljavanja streljani, već ih je velik broj poginuo s puškom u ruci, tako da se za sve njih ne može reći da su „pobijeni“ ili „streljani“. Prema istraživanju istoričara Milana Terzića, u istočnoj Bosni maja 1945. neutralisano je najmanje **5.937** četnika. Reč je o ukupnom broju četnika Draže Mihailovića koji se pominju u izveštajima jedinica JA. Od ovog broja 4.228 je prebrojano mrtvih na bojnopolju, 143 je ranjenih i 1.556 zarobljenih. U istom razdoblju jedinice JA koje su učestvovalе u ovoj operaciji imale su 55 mrtvih, 33 nestala, 113 ranjenih i 3 zarobljena.²⁴ Može se pretpostaviti da je među 4.228 četnika koji su kao mrtvi izbrojani na bojnopolju, jedan broj stradao u neposrednoj borbi, dok je određen broj stradao u bombardovanju, a izvestan broj je streljan nakon zarobljavanja. Isto tako, u pomenutih 5.937 svakako ulazi i izvestan broj (možda nekoliko stotina) stradalih bosanskih četnika. Može se pretpostaviti da je značajan broj od 1.556 zarobljenih četnika, streljan nakon zarobljavanja, iako nisu svi streljani neposredno nakon zarobljavanja s obzirom da je jedan broj zarobljenika izolovan u zatvorima u Bosni i Srbiji. Sem toga, jedan broj zarobljenih je pušten nakon nekoliko meseci. Isto tako, moguće

²² Dragoljub Živković, „Stradanje Vojvodana 1941–1948.“, *Na putu ka istini. Imenik stradalih stanovnika AP Vojvodine 1941–1948*, Zbornik radova, [elektronsko izdanje] (ur. Dragoljub Živković), Novi Sad, 2008, str. 61.

²³ S. Dedeić, V. Arsić, „Grobnice svuda po Srbiji. Veliko otkriće Komisije: pronađena arhiva o ubistvu Draže“, *Press*, 764, Beograd, 7.6.2009. <http://www.pressonline.rs/info/politika/67957/grobnice-svuda-po-srbiji.html?print=true> (pristupljeno 31. decembra 2012)

²⁴ Милан Терзић, „Губици четника Драже Михаиловића на Зеленгори и Сутјесци – мај 1945.“, *Војно-историјски гласник*, 2/2011, Београд, 2011, стр. 71–83.

je pretpostaviti da je jedan deo od 143 ranjenih četnika, u izveštajima uvršten među zarobljene. Napominjemo da ne treba isključiti ni mogućnost izvesnog preterivanja u navođenju broja eliminisanih četnika u izveštajima jedinica JA koje su učestvovalе u ovoj operaciji.

Ovi podaci osporavaju uvreženi stereotip o 9.000 stradalih pripadnika JVuO na Zelengori i u Gornjem Podrinju, maja 1945. Ova numerička pretpostavka dospela je i u udžbenik istorije za završne razrede gimnazije, gde se napominje da je na području Zelengore i Sutjeske maja 1945. „pobijeno oko 9.000 ljudi“.²⁵

Podsećamo da se od 1990. u domaćoj javnosti plasira brojka od navodno 20.000 stradalih četnika u okolini Foče maja 1945. Ovu brojku je prvi plasirao novinar Miloslav Samardžić.²⁶

Prema navodima novinara Vuka Cvijića (2011), istoričar Srđan Cvetković naveo je da je u Sloveniji 1945. „ubijeno oko 15.000 Srba“.²⁷ Prema navodima jednog beogradskog dnevnog lista, Cvetković je prethodno (2009) tvrdio da je u Sloveniji 1945. ubijeno „20.000 Srba, koji su pripadali raznim vojnim formacijama“.²⁸ Slobodan Homen, u izjavi objavljenoj nekoliko meseci nakon formiranja Državne komisije za tajne grobnice, istakao je kako je u Sloveniji nakon zarobljavanja 1945. stradalo čak „20–30.000 pripadnika Jugoslovenske vojske u otadžbini, koja se povlačila iz pravca Srbije i Crne Gore.“²⁹

Ovakve tvrdnje korespondiraju sa nepouzdanim navodima Borivoja Karapandžića, ljotičevskog emigranta, prema kojima je 1945. u Sloveniji stradalo 3.000 pripadnika SDK i 15.000 crnogorskih četnika.³⁰ Međutim, Karapandžić, kao ni drugi pripadnici JNP Zbor u emigraciji, nije priložio spiskove sa imenima stradalih koji bi potkrepili ovako visoke procene ubijenih pripadnika SDK.

²⁵ Коста Николић, Никола Жутић, Момчило Павловић, Зорица Шпадијер, *Историја за III разред гимназије природно-математичког смера и IV разред гимназије општег и друштвено-језичког смера*, Београд, 2005, стр. 187.

²⁶ „Пишемо оно што други не смеју (Интервју са Милославом Самардџићем)“, *Politikin Svet*, XI, 212, Београд, 30.5.1990, стр. 41.

²⁷ Vuk Z. Cvijić, „Masovna srteljanja 1944–45: Oznine 'Knjige streljanih'“, Centar za istraživačko novinarstvo NUNS, 28.7.2011. <http://www.cins.org.rs/?p=6874> (pristupljeno 14. novembra 2012)

²⁸ Miloslav Samardžić, „Prvi put u srpskoj javnosti – zločini komunista“, *Press*, Београд, 5.4.2009. <http://www.pressonline.rs/zabava/life-style/62117/prvi-put-u-srpskoj-javnosti-zlocini-komunista.html> (pristupljeno 15. aprila 2013)

²⁹ Nikša Bulatović, „Kosti četnika stižu u Srbiju“, *Kurir*, VII, 2214, Београд, 23.11.2009, стр. 7.

³⁰ Borivoje M. Karapandžić, *Jugoslovensko krvavo proleće 1945. Titovi Katini i Gulazi*, Београд, 1990, стр. 16; Боривоје М. Карапанџић, *Кочевска споменица. Кочевски рог 1945–1995*, Кливленд, 1995, стр. 124, 234.

Slovenački istoričar Mitja Ferenc dovodi u sumnju procene stradalih četnika u Sloveniji koje je plasirao Karapandžić i tvrdi da su preувеличане: Mitja Ferenc, *Prikrito in očem zakrito. Prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne*, Celje, 2005, стр. 60.

Poznata su imena 3.102 četnika (i manjim delom članova njihovih porodica) sa područja Crne Gore koji su stradali u Sloveniji, maja 1945.³¹ Broj stradalih srbijanskih četnika u Sloveniji nije utvrđen, ali on je svakako vrlo skroman ili neznatan, s obzirom da se srbijanski četnici nisu organizovano povlačili prema Sloveniji, za razliku od pripadnika SDK. Navedenim poimeničnim popisom demantovane su visoke brojke koje je plasirala četnička emigracija, iako ovaj popis nije konačan.

Znatan broj stradalih u Srbiji nakon 12. septembra 1944. koji su poimenično uvršteni u registar Državne komisije za tajne grobnice – nije streljan („utvrditi tačan broj *streljanih* lica od septembra 1944.“, kako se ističe u programskom dokumentu komisije, u ostalom, i u punom nazivu komisije: Državna komisija za pronalaženje i obeležavanje svih tajnih grobnica u kojima se nalaze posmrtni ostaci *streljanih* posle oslobođenja 1944). Naime, okvirno govoreći – **oko 2/5 stradalih** (od 49.885 popisanih u registru do 30. maja 2013), **nisu streljani** već su umrli u radnim logorima u kojima su internirani pripadnici nemačke manjine (delom i mađarske manjine) u Vojvodini 1945–1948, ili su poginuli kao pripadnici JVuO 1944–1945. i četnički odmetnici 1945–1948. Prema našoj slobodnoj proceni, postotak stradalih čija imena egzistiraju u radnoj verziji registra „Otvorena knjiga – registar žrtava“ Državne komisije za tajne grobnice, a koji nisu streljani, odnosno neposredno ubijeni, iznosi oko 40%.

Iznošenje uveličanih brojki stradalih pripadnika i simpatizera političkih i vojnih snaga poraženih 1945, kao i njihova viktimizacija, nije samo osobenost prenaglašanih interpretacija u srpskoj javnosti, već i karakterističan aspekt anitkomunističkog argumentarijuma u hrvatskoj javnosti. Ovo je naročito karakteristično za paradigmu „Bleiburga i križnog puta“, kao „najveće tragedije u hrvatskoj povije-

³¹ Саво Грегковић, *Пуцај, рат је готов. Злим путем братоубилаштва: словеначко крваво пролеће 1945. (са именима страдалника Великог збјега од Подгорице до Камничке Бистрице)*, Будва, 2009, стр. 327–527.

Za gotovo polovinu četnika sa područja Crne Gore koji su stradali u Sloveniji, čija su imena navedena u ovoj knjizi, tvrdi se da su ubijeni, odnosno streljani nakon zarobljavanja, dok se za ostale navodi: „nestao u odstupnici“, „poginuo u odstupnici“, ili se ne navodi način na koji su stradali. Ipak, realno je pretpostaviti da je najveći broj od ovih 3.102 streljan nakon zarobljavanja. Ukupan broj stradalih crnogorskih četnika koji su navedeni poimence u ovoj knjizi iznosi 5.221. Među njima je velik broj onih koji su poginuli ili umrli od tifusa u Bosni, kao i stotinjak imena onih koji su preživeli ove događaje. U registru u knjizi poimence se pominje vrlo mali broj crnogorskih četnika koji su poginuli u Bosni 1945. što upućuje na pretpostavku da je među onima za koje je navedeno da su stradali maja 1945. u Sloveniji jedan deo stradao u Bosni, naročito aprila 1945. na Lijevče polju u borbi sa ustašama (HOS).

sti“. Hrvatska politička emigracija decenijama je plasirala tvrdnje koje su podrazumevale fantastične brojke stradalih pripadnika Hrvatskih oružanih snaga i hrvatskih civila na Blajburškom polju u Austriji i tokom sprovođenja zarobljenih pripadnika HOS-a u zarobljeničke logore širom Jugoslavije („križni put“), uključujući i stradanje ovih zarobljenika u mestima za izolaciju. Prema ovim tvrdnjama u navedenim okolnostima stradalo je nekoliko stotina hiljada pripadnika HOS-a i hrvatskih civila.³²

Ipak, metodom lične identifikacije do sada je utvrđen daleko manji broj stradalih lica, pripadnika HOS i drugih protivnika NOVJ/JA i posleratnih jugoslovenskih vlasti, iz redova hrvatskog etničkog korpusa, koji su izgubili život u ovim događajima. Prema dostupnim podacima do 2008. („mnogobrojni lokalni žrtvoslovi“), zagrebačka istoričarka Martina Grahek Ravančić ustanovila je da je poimence popisano „više od 5.000 osoba“ sa područja Hrvatske i iz hrvatskih naseља u Bosni i Hercegovini, koji su stradali u događajima vezanim za paradigmu „Bleiburg i križni put“.³³ Svakako da je ukupan broj stradalih prilično veći od brojke od 5.000, ali je drastično manji od brojke koju je plasirala hrvatska politička emigracija, kao što je, po našem mišljenju, značajno manji od brojke koju iznosi deo hrvatske historiografije.

Disproporcija između broja poimence poznatih pripadnika HOS i hrvatskih civila stradalih nakon zarobljavanja u Austriji i Sloveniji i projektovanih brojki uočava se i u pretpostavci koju iznosi istoričarka Grahek Ravančić: „Sve zajedno upućuje da bi se ukupna brojka stradalih mogla kretati oko 80.000.“³⁴ Prema našem mišljenju ova poslednja brojka je takođe predimenzionirana.

„Otvorena knjiga: registar žrtava“ – onlajn projekat Državne komisije za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944. Napomene o nacionalnoj, regionalnoj i socijalnoj strukturi stradalih

Saradnici Državne komisije za tajne grobnice pružili su javnosti uvid u radnu verziju baze podataka za lica koja su stradala na

³² Martina Grahek Ravančić, „Razmišljanja o broju pogubljenih i stradalih na Bleiburgu i križnom putu“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3/2008, Zagreb, 2008, str. 851–868.

³³ *Isto*, str. 866.

³⁴ Martina Grahek Ravančić, *Bleiburg i križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Zagreb, 2009, str. 331.

Napominjemo da je autorka ostala nedorečena, odnosno da nije do kraja pojasnila odnosi li se ova brojka na ukupne gubitke HOS i hrvatskih civila koji su ubijeni od strane jugoslovenskih organa nakon zarobljavanja u Sloveniji i Austriji, ili u ovu brojku računa i stradale pripadnike slovenačkih, srpskih i crnogorskih kvislinških formacija stradalih u istim okolnostima (često na bliskim lokacijama) u Sloveniji 1945, pri čemu autorka potencira da je većina stradalih koje uključuje u ovu brojku pripadala hrvatskom korpusu.

područja Republike Srbije nakon 12. septembra 1944. kao protivnici pobjedničke strane u ratnom sukobu. Baza podataka dostupna je na internetu od aprila 2012, pod nazivom: „Otvorena knjiga: registar žrtava Državne komisije za tajne grobnice posle septembra 1944“. Smatramo da saradnicima komisije treba odati priznanje na zalaganju da radna verzija registara stradalih postane dostupna javnosti. Na ovaj način omogućavaju se ne samo uvid u registar i njegovo dopunjavanje od strane građana i istraživača već i korekcija pogrešnih podataka. Saradnici komisije su pokazali spremnost da uvažavaju korekcije u registru i da otklone pogrešne podatke u radnoj verziji.

„Kako kaže za *Politiku* sekretar Državne komisije dr Srđan Cvetković, radi se o najmodernijoj formi, softveru koji sadrži interaktivni teritorijalni internet pretraživač žrtava na području cele Srbije, stradalih posle oslobođenja. Ova baza podataka sadrži detaljne podatke o svakom licu: ime i prezime, zanimanje, nacionalnost, datume rođenja i smrti, okolnosti pod kojima su nastradali, kao i kvalifikaciju dela pod kojima su ta lica vođena, i svuda gde je to moguće, mesto i tačnu lokaciju gde su ubijeni. Svi uneti podaci sadrže i precizan izvor, jedan ili više njih, odakle potiču, tako da građani koji su u srodstvu ili imaju interes da nekoga rehabilituju ili potraže, preko našeg sajta mogu dobiti najpouzdanije moguće podatke. To i jeste osnovni smisao projekta, da bude neka vrsta javnog servisa građanima u procesu rehabilitacije i restitucije, svojevrsna otvorena knjiga, u kojoj je moguće podatke dopunjavati, menjati, ispravljati na osnovu više izvora – navodi Cvetković. Kako napominje, ovaj projekat je svojevrsno finale rada Komisije, koji će da objedini i na jednom mestu prikaže sve što je do sada urađeno, uz dosta volonterskog rada i skromna sredstva dobijena preko Ministarstva pravde, ali uz veliku podršku Instituta za savremenu istoriju, čiji je direktor dr Momčilo Pavlović i koordinator Odbora za istraživanja. Po broju obrađenih podataka o stradalim licima, mi smo daleko iskoračili ispred kolega iz Slovenije, Hrvatske ili Bugarske, koji se bave sličnim poslom u mnogo dužem periodu nego mi ovde. Preostaje još jedan važan deo, ekshumacije na preko 200 do sada utvrđenih lokacija masovnih pogubljenja. Međutim, to su veoma skupi i složeni, a često i nemogući poslovi i za sada ne postoji nadležnost Državne komisije da obavlja ove ekshumacije. To je u ovom trenutku u nadležnosti viših sudova i lokalnih samouprava.“³⁵

Nažalost, navedena baza podataka ne sadrži „detaljne podatke

³⁵ Bojan Bilbija, „Žrtve komunističkog režima na sajtu“, *Politika*, CIX, 35356, Beograd, 22.4.2012, str. 14.

o svakom licu“, jer sem imena i prezimena (u manjem broju slučajeva – samo prezimena: ponekad samo nadimka), datuma rođenja i smrti (u velikom broju primera nije navedena godina rođenja, dok je godina smrti naznačena bez preciziranja datuma, usled nepotpunih podataka u izvorima) i nacionalnosti, u relativno velikom broju primera nisu navedeni precizni podaci o zanimanju stradalih lica, kao ni dovoljno precizni podaci o okolnostima pod kojima su stradali, što je razumljivo, s obzirom na nepreciznosti u dostupnoj izvornoj građi.

Takođe, neretko su činjene greške u popunjavanju odrednice „mesto rođenja“. Vredi napomenuti da je „kvalifikacija dela pod kojima su lica vođena“ takođe bila uslovljena dostupnim izvorima, što ne opravdava saradnike komisije u brojnim nepreciznostima kada je reč o kvalifikaciji lica koja su lišena života zbog participacije u represivnom kvislinškom aparatu ili za lica koja su odgovorna za ratne zločine, s obzirom da je ove podatke moguće proveriti u drugim izvorima. Sem toga, primetne su pojedine nepreciznosti kada je reč o ubicaciji pojedinih naselja.³⁶

Rezultati popisa stradalih nakon septembra 1944. koje je prezentovala Državna komisija, ne samo što demantuju tvrdnje pojedinih srpskih istoričara o broju stradalih na tlu Srbije južno od Save i Dunava nakon navedenog razdoblja, već osporavaju uvreženi stereotip srpskih nacionalista i antikomunista koji podrazumeva da je srpski narod, pre svega u Srbiji („jer je bila četnička“), bio izložen najvećoj pogibelji od strane pobednika, u odnosu na druge delove Jugoslavije.³⁷

Do 30. maja 2013. u registru je evidentirano **49.885** stradalih na tlu Republike Srbije nakon 12. septembra 1944. Najveći broj stradalih zabeležen je na teritoriji Vojvodine: **33.922** (68%), pri čemu вреди naglasiti da je dominantno reč o licima nemačke i mađarske nacionalnosti. U broj stradalih stanovnika Vojvodine uključili smo i **1.105** stradalih sa područja opštine Zemun, pretežno nemačke nacionalnosti (zatim hrvatske nacionalnosti), zbog teritorijalnog položaja Zemuna tokom Drugog svetskog rata, koji je različit u odnosu na položaj Be-

³⁶ Tako, na primer, naselja Mali Požarevac i Mala Ivanča uvrštena su u registar stradalih opštine Grocka, iako teritorijalno pripadaju opštini Sopot. Na taj način broj stradalih u opštini Grocka umanjen je za 49 lica, i iznosi (na osnovu trenutno dostupnih podataka u registru) 235 lica, dok je broj stradalih stanovnika opštine Sopot uvećan sa 1 stradalog na 50.

³⁷ „Oni se nisu pojavili kao donosioci reda i poretka, već kao pobednička sila u građanskom ratu, koja je trebalo da se osveti najvećoj pokrajini Jugoslavije – Srbiji, gde su oni i po vojničkoj snazi i političkom raspoloženju naroda bili najslabiji.“ (Kosta Nikolić, Bojan B. Dimitrijević, „Formiranje OZN-e u Srbiji i Beogradu i likvidacije ‘narodnih neprijatelja’ 1944“, *Istorija 20. veka*, 2/2010, Beograd, 2010, str. 20).

ograda, kao i na osnovu činjenice da se etnička struktura stradalih u Zemunu mnogo više uklapa u okvir Srema i Vojvodine nego Beograda i ostatka Srbije.

Na području centralne Srbije, bez Kosova i Metohije, registrovano je **14.090** (28,2%) stradalih, pretežno srpske nacionalnosti, dok je na području Kosova i Metohije registrovano **1.873** (3,8%) stradalih, pretežno albanske nacionalnosti.

U broj od 13.923 stradalih sa područja centralne Srbije uračunato je i do 1.000 lica koja nisu bili pripadnici većinske, srpske etničke grupe (Nemci, Bošnjaci, Rusi, Hrvati, Slovenci), što je ukupno podjednako broju stradalih Srba u Vojvodini u istom razdoblju.

Realno je pretpostaviti da broj stradalih u centralnoj Srbiji nije konačan i da će biti uvećan (možda za nekoliko hiljada imena), što je, međutim, još uvek prilično manje od pretpostavki koje su iznosili pojedini srpski istoričari.

Prema podacima koje su 2012. publikovali saradnici komisije, u registru je navedeno **13.082** lica srpske nacionalnosti, 12.521 Nemaca, 5.521 Mađara, 1.300 Albanaca, 724 Hrvata, kao i 3.154 lica kojima nije utvrđena nacionalna pripadnost. Podaci se odnose na lica evidentirana do 6. decembra 2012. (ukupno: 36.761).³⁸ Dopunom spiska stradalih (47.873) uvećan je broj stradalih pripadnika nemačke nacionalnosti i on sada značajno prevazilazi broj pripadnika srpske nacionalnosti, ali statistički obrađena nacionalna struktura dopunjenih podataka nije objavljena.

Važno je napomenuti da ljudski gubici na tlu Republike Srbije 1941–1945, izazvani delovanjem fašističkog okupatora i formacija koje su saradivale sa okupatorom, znatno prevazilaze broj stradalih nakon oslobođenja. Popisom Žrtve rata 1941–1945. iz 1964, ustanovljeno je da su na teritoriji Srbije (bez Vojvodine) okupator i njegovi pomagači poimence odgovorni za smrt 93.167 osoba. Ukoliko se uzme u obzir da je popisna komisija izložila mišljenje da je na teritoriji čitave Jugoslavije popisom iz 1964. registrovano tek 56–59% stradalih, nameće se pretpostavka da broj stradalih na tlu Srbije iznosi mogućih između 157.910 i 166.370, ali ova pretpostavka nije egzaktno dokazana. Od poimence utvrđenih 93.167 stradalih sa područja uže Srbije (popisanih do 2003) ističemo 37.079 pripadnika NOVJ/JA.³⁹

³⁸ Momčilo Pavlović, Srđan Cvetković, „Istraživanja državne komisije za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944.“, *Istorija 20. veka*, 3/2012, Beograd, 2012, str. 9–16.

³⁹ Драган Цветковић, „Страдали припадници НОВЈ из уже Србије према попису ‘Жртве

Popisom *Žrtve rata 1941–1945. iz 1964.* ustanovljeno je da su na teritoriji Vojvodine okupator i njegovi pomagači poimence odgovorni za smrt 41.370 osoba. Ukoliko se uzme u obzir da je popisna komisija izložila mišljenje da je na teritoriji čitave Jugoslavije popisom iz 1964. registrovano 56–59% stradalih, nameće se pretpostavka da broj stradalih na tlu Vojvodine iznosi mogućih između 70.119 i 73.875. Delimičnom revizijom popisa koju su sproveli saradnici Muzeja žrtava genocida iz Beograda do 2005, poznata su imena 44.438 lica sa područja Vojvodine koja su stradala krivicom okupatora i njegovih saradnika.⁴⁰ Prema podacima Anketnog odbora Skupštine AP Vojvodine, 1941–1945. stradalo je najmanje 42.283 vojvođanskih Srba, od čega je ogromna većina stradala tokom fašističke okupacije ili je poginula u borbi protiv okupatora. U ovaj broj uračunata su i lica srpske nacionalnosti ubijena nakon oslobođenja (oko 1.000). Takođe, tokom fašističke okupacije stradalo je najmanje 15.495 vojvođanskih Jevreja (broj stradalih vojvođanskih Jevreja realno je veći za nekoliko hiljada).⁴¹

U broju od 14.090 stradalih sa područja Srbije južno od Save i Dunava (registrovanih u „Otvorenoj knjizi“ do 15. aprila 2013), unet je i velik broj lica za koja se tvrdi da su nestala. Ovo je naročito karakteristično za neke opštine u zapadnoj i centralnoj Srbiji. Za šest okruga u ovom delu Srbije (Mačvanski, Kolubarski, Zlatiborski, Moravički, Šumadijski, Podunavski) u bazi podataka navedeno je ukupno **2.550** nestalih, mahom pripadnika JVuO koji su nestali u Bosni 1945, za koje nije navedeno da li su umrli od tifusa, poginuli u borbi ili streljani nakon zarobljavanja. Treba naglasiti da su se pripadnici JVuO uočili i nakon

rata 1941–1945.“, *Istorija 20. veka*, 1/2003, Beograd, 2003, str. 119–131.

⁴⁰ Драган Цветковић, „Преглед страдања становништва Војводине у Другом светском рату“, *Историја 20. века*, 1/2005, Београд, 2005, стр. 92–109.

Na osnovu ovog registra, nemačke vojne i policijske snage odgovorne su za stradanje 61,39% stanovnika Vojvodine, vojne i policijske snage NDH za 28,79%, mađarske vojne i policijske snage za 8,69%. Nacionalna struktura pokazuje da je među stradalima najviše Srba 59,57%, iako su u populaciji Vojvodine učestvovali sa 37,22%. Najtragičnija situacija je kod Jevreja koji sa samo 1,04% stanovništva predstavljaju 25,48% stradalih. Slično je i sa Romima koji sa samo 0,46% predstavljaju 2,85% stradalih. (Истро, стр. 107–108).

Skupština AP Vojvodine formirala je 2001. Anketni odbor za utvrđivanje istine o događajima u Vojvodini od 1941. do 1945. godine sa ciljem popisivanja svih stradalih tokom Drugog svetskog rata i neposredno nakon rata na tlu Vojvodine. Do 2009. evidentirano je 83.881 stradalih. Ovo je dopunjena evidencija delimične revizije popisa iz 1964. (44.438<71.357). Dopunjeni registar sadrži pretežno imena lica nemačke i mađarske nacionalnosti stradala nakon oslobođenja.

Videti: *Na putu ka istini. Imenik stradalih stanovnika AP Vojvodine 1941–1948*, Zbornik radova, [elektronsko izdanje] (ur. Dragoljub Živković), Novi Sad, 2008; Jovan Mirković, „Žrtve Vojvodine u Drugom svetskom ratu prema do sada obrađenim podacima Anketnog odbora Skupštine AP Vojvodine“, *Dijalog povjesničara/historičara*, 10/2, Osijek, 22–25. rujna/septembra 2005, (pr. Igor Graovac), Zagreb, 2008, str. 223–246.

⁴¹ Nenad Maurić, „Statistika stradalog stanovništva Vojvodine 1941–1945.“, *Na putu ka istini...*, str. 209.

evakuacije u Bosnu nesumnjivo borili na strani nemačkog okupatora.

Prema ovim podacima, u nekim opštinama zapadne i centralne Srbije broj nestalih četnika u Bosni veći je od broja ubijenih lica: Vladimirci (71>25), Krupanj (167>20), Loznica (168>55), Mali Zvornik (59>9), Lajkovac (46>26), Osečina (73>20), Ub (77>61), Požega (115>93), Priboj (82>69), Arandjelovac (141>58), Knić (173>109), Smederevska Palanka (198>109). U nekim opštinama (Vladimirci, Krupanj, Loznica, Mali Zvornik, Osečina, Arandjelovac), broj nestalih u Bosni višestruko je veći (3–4 puta) od broja ubijenih. U nekim opštinama broj nestalih je neznatno manji od broja ubijenih: Bajina Bašta (65<97), Ljubovija (38<41), Nova Varoš (96<116), Ljig (23<33), Koceljeva (18<19), Kragujevac (185<200), Velika Plana (93<142).

S druge strane, kada broj od najmanje 14.090 stradalih sa područja uže Srbije (čak ako pretpostavimo da nekoliko hiljada imena nisu uneta u registar iz objektivnih razloga, iako ovu pretpostavku treba egzaktno dokazati) uporedimo sa brojem od približno 13.556 stradalih lica u Sloveniji nakon oslobođenja,⁴² onda nije teško zaključiti da je u Sloveniji, proporcionalno ukupnom broju stanovnika, obračun sa snagama kolaboracije i njihovim simpatizerima bio intenzivniji, imajući u vidu broj usmrćenih lica. Ovo navodimo u cilju osporavanja nacionalističkog stereotipa o Srbiji kao najvećoj „žrtvi komunističkog terora“ na području Jugoslavije. Ako uzmemo u obzir da su u broj stradalih u Sloveniji (13.556) uračunata lica koja su umrla nasilnom smrću nakon zvaničnog okončanja rata (9. maj 1945), a ne nakon 12. septembra 1944, onda je ova disproporcija još očiglednija.

Komparacija sa brojem stradalih u Hrvatskoj uoči i nakon oslobođenja još uvek nije moguća jer nije poznat okviran broj stradalih pripadnika Hrvatskih oružanih snaga i civila koji su izgubili život kao protivnici NOVJ/JA i socijalističkih vlasti uoči i nakon oslobođenja 1945. Ovo je rezultat neuspelog rada Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava (1991–2002). Prema rečima zagrebačkog istoričara

⁴² Mojca Šorn, Tadeja Tominšek-Rihtar, „Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje (april 1941 – januar 1946), Žrtve vojne in revolucije. Zbornik: Referati in rasprava s posveta v Državnem svetu 11. in 12. novembra 2004, ki sta ga pripravila Državni svet Republike Slovenije in Institut za novejšo zgodovino v Ljubljani, (ur. Janvit Golob i dr.), Ljubljana, 2005, str. 13–22. Saradnici ljubljanskog Inštituta za novejšo zgodovino obznani su 2004. podatke o 13.898 stradalih građana Slovenije nakon oslobođenja (od toga oko 13.556 ubijenih od strane partizanskog pokreta, odnosno socijalističkih vlasti) i oko 6.300 imena lica koja su kao pripadnici ili simpatizeri slovenačkih snaga kolaboracije (uključujući i civile) izgubili život tokom rata. Prema podacima Inštituta za novejšo zgodovino (zaključno sa 2004) ukupan broj stradalih građana Slovenije 1941–1946. iznosi oko 89.000 lica. Od tog broja oko 27.000 odnosi se na stradale pripadnike partizanskog pokreta (treba pomenuti i velik broj stradalih civila koji su bili simpatizeri partizanskog pokreta).

Igora Graovca, ova komisija „nije ispunila svoje osnivačke ciljeve. Štoviše, izražavanjem je ishitrenih i nepotpunih rezultata istraživanja čak dodatno zakomplicirala najnovije *interpretacije* ljudskih gubitaka, kojima je ranije manipulacije drugih nadomjestila novima vlastitim manipulacijama (pa je, stoga, i raspuštena).“⁴³ Ipak, 2002. je na inicijativu Hrvatskog državnog arhiva pokrenut naučno-istraživački projekat „Žrtve Drugog svjetskog rata, poraća i Domovinskog rata“ s ciljem da se sačini „što cjelovitiji poimenični popis“ stradalih stanovnika Hrvatske u navedenim istorijskim okolnostima.⁴⁴

„Otvorena knjiga: registar žrtava Državne komisije“, na putu je da otkloni interpretacije u memoarskoj i publicističkoj literaturi, koje su pojedini istoričari nekritički koristili, o predimenzioniranim brojkama stradalih u pojedinim delovima Srbije. Naravno, ne treba zaboravljati da registar stradalih nije konačan, ali je realno pretpostaviti da broj lica koja će ubuduće biti zavedena u registru, naročito na tlu centralne Srbije, neće drastično uvećati ukupan broj stradalih nakon oslobođenja.

Uvidom u registar stradalih („Otvorena knjiga“ – registar žrtava), evidentno je da su naselja na tlu Vojvodine, koja su imala dominantno (ili značajno) nemačko ili mađarsko prisustvo, imala najveće gubitke domaćeg stanovništva nakon oslobođenja u apsolutnim brojkama. Ovo se naročito odnosi na seoska naselja.

Naprimera, nijedno seosko naselje u Srbiji južno od Save i Dunava, prema podacima Državne komisije, nije imalo više od 50 stradalih protivnika pobedničke strane nakon oslobođenja. S druge strane, u selu Golubinci, u opštini Stara Pazova, nakon oslobođenja stradala su 53 lica hrvatske nacionalnosti. Napominjemo da su ustaše i policijski organi NDH tokom 1942–1943. lišili života 26 stanovnika Golubinaca srpske nacionalnosti.⁴⁵

Najveći broj stradalih stanovnika seoskih naselja u Srbiji južno od Save i Dunava „Otvorena knjiga – registar žrtava“ beleži u dva sela opštine Grocka: Dražanj i Vrčin, pri čemu je Vrčin i tada bio jedno od najvećih sela u Srbiji. U Dražnju (1948: 1.700 stanovnika), prema ovim podacima, nakon oslobođenja stradalo je 50 žitelja, dok je u Vrčinu

⁴³ Igor Graovac, Dragan Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941–1945. godine. Pitanja, primjeri, rezultati*, Zagreb, 2005, str. 181.

⁴⁴ Josip Kolanović, Milan Pojić, „Popis žrtava Drugog svjetskog rata, poraća i Domovinskog rata“, 1945. – *Razdjelnica hrvatske povijesti. Zbornik*, (ur. Nada Kisić-Kolanović i dr.), Zagreb, 2006, str. 465–471.

⁴⁵ Dušan Vuletić, „Stradanje u Sremu – Drugi svetski rat“, *Na putu ka istini...*, str. 195.

(1948: 5.040 stanovnika) stradalo 48 žitelja. Među 50 stradalih stanovnika Dražnja evidentirano je 18 nestalih, a među 48 stradalih stanovnika Vrčina evidentirano je 15 nestalih. Sa velikom verovatnoćom je moguće pretpostaviti da je među ovim nestalim licima bilo onih koji su kao pripadnici JVuO poginuli u borbama protiv NOVJ/JA u Srbiji i Bosni, nakon septembra 1944.

Vredi napomenuti da su pripadnici JVuO 1944. likvidirali 24 stanovnika Dražnja koji su odbili da sarađuju sa četnicima i koji nisu bili pripadnici partizanskog pokreta. Takođe, u prethodnom razdoblju pripadnici Srpske državne straže uhapsili su 3 stanovnika Dražnja, koja su potom ubijena kao banjički logoraši, a kasnije su 2 stanovnika ovog sela likvidirana neposredno od pripadnika SDS. U Vrčinu je tokom rata zabeležen mnogo manji broj ubijenih od strane četnika: 5 lica.⁴⁶

Takođe, вреди pomenuti i stradanje stanovnika sela Velika Sejanica pokraj Leskovca (1948: 680 stanovnika), iz koga je nakon oslobođenja stradalo (ubijeno) 48 lica, što je procentualno veće stradanje u odnosu na broj ubijenih i nestalih stanovnika Dražnja i Vrčina.

S druge strane, u pojedinim selima opštine Priboj, početkom februara 1943. pripadnici JVuO (crnogorski i lokalni četnici) ubili su najmanje 1.547 Bošnjaka (preko polovine stradalih bili su žene i deca), uključujući desetkovanje velikog broja porodica (prema poimeničnom spisku Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača). U selu Zagrada februaru 1943. ubijeno je 304 lica (selo je 1948. imalo 382 stanovnika), u Plašću 163, u Kasidolu 139, u Penezicima 137, u Sočicama 129, u Potocima 122, u Zastijenju 112, itd.⁴⁷ Ovo su najmasovnija ubistva na tlu Srbije južno do Save i Dunava koja su počinili pripadnici neke domaće vojne formacije u kratkom vremenskom intervalu, tokom 1940-ih.

Kada je reč o pojedinim nemačkim selima u Vojvodini, bilans stradanja nakon oslobođenja mnogo je veći nego u selima u centralnoj Srbiji (uz napomenu da su ova seoska naselja bila prosečno mnogoljudnija od seoskih naselja u Srbiji). Tako naprimer, u Bačkom Magliču (Buljkes) u opštini Bački Petrovac, prema podacima do 15. aprila 2013, zabeleženo je stradanje 639 lica nemačke nacionalnosti. U Kačarevu u opštini Pančevo, zabeleženo je stradanje 270 lica nemačke nacionalnosti, u Jabuci u opštini Pančevo 229, a u Glogonju u istoj opštini 163. Većina stradalih je umrla u logorima za pripadnike nemačke manjine.

⁴⁶ Драгослав Б. Димитријевић Бели, *Где је моја мама? Прилози за историју Авалског корпуса Југословенске војске у отаџбини*, Београд, 2009, стр. 359–352.

⁴⁷ *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu. Dokumenti*, (pr. Smail Čekić), Sarajevo, 1996, str. 605–656.

Najveći broj stradalih seoskih stanovnika (u apsolutnim brojkama i procentualno) zabeležen je među mađarskim stanovnicima u Čurugu u opštini Žabalj (1948: 7.928 stanovnika, s napomenom da je Čurug uoči rata imao oko 10.000 stanovnika). Nakon oslobođenja u Čurugu, prema podacima Državne komisije, stradalo je 653 lica mađarske nacionalnosti (treba podsetiti da je u ovom naselju tokom rata od strane mađarskih fašista ubijen velik broj lokalnih Srba – prema poslednjim publikovanim podacima, broj stradalih Srba u Čurugu poimence iznosi najmanje 1.173, pri čemu su mnogi ubijeni od strane lokalnih fašista, na najsvirepiji način, uključujući ubijanje žena i dece).⁴⁸ Napominjemo da je Čurug bio jedno od najmnogoljudnijih seoskih naselja u Srbiji.

U Bačkom Petrovom Selu u opštini Stari Bečej (1948: 10.224 stanovnika), nakon oslobođenja stradalo je 157 lica mađarske nacionalnosti, a u Bačkom Gradištu u istoj opštini (1948: 6.512 stanovnika), stradalo je 89 Mađara. U Molu u opštini Ada (1948: 8.275 stanovnika), nakon oslobođenja ubijeno je 206 lica mađarske nacionalnosti. U ovim selima tokom mađarske okupacije takođe je stradalo lokalno srpsko stanovništvo.

U Bezdanu u opštini Sombor (1948: 6.691 stanovnik), nakon oslobođenja stradalo je 143 lica mađarske nacionalnosti. Prema tvrdnjama istoričara Aleksandra Kasaša, u pojedinim mađarskim naseljima u Potisju i Šajkaškoj zabeležen je primetan broj ubijenih pripadnika mađarske fašističke Stranke strelastih krstova.⁴⁹

U prethodne dve decenije u mađarskoj i vojvođanskoj javnosti iznošene su različite procene broja stradalih Mađara u Vojvodini nakon oslobođenja. Procenu koja je najpribližnija realnom broju stradalih (iznad 6.000) izneo je prof. Aleksandar Kasaš (oko 5.000).⁵⁰ Ipak, kako smo naveli, višestruko uvećana pretpostavka publiciste Tibora Čereša (40.000), plasirana 1991, i danas je uvrežena ili vrlo prisutna u javnosti u Mađarskoj, i ima odjeka čak i tamo gde nije u potpunosti prihvaćena: „Među istoričarima, a naročito u javnosti, i danas se

⁴⁸ Aleksandar Veljić, *Racija: zaboravljeni genocid*, Novi Sad, 2007, str. 408–453.

Do publikovanja poimeničnih podataka za 1.173 stanovnika Čuruga stradala početkom 1942, u istorijskoj nauci je bila prisutna brojka od 893 stradala stanovnika ovog mesta u kontekstu Racije (Звонимир Голубовић, Рација у Јужној Бачкој 1942, Нови Сад, 1992, стр. 147). Aleksandar Veljić je nedavno izneo tvrdnju o dopuni registra stradalih Čuružana koji su izgubili život od strane mađarskih fašista. Ovaj broj sada iznosi, prema Veljićevim tvrdnjama, najmanje 1.369 stradalih: Aleksandar Veljić, „Povodom teksta Milana Radanovića“, *Beton*, 24. jun 2013. <http://www.elektrobeton.net/stemovanje/>

⁴⁹ Александар Касаш, „Проблем колективне кривице војвођанских Немаца и Мађара у Другом светском рату – упоредна анализа“, *Извори о историји и култури Војводине. Зборник радова*, (ур. Дејан Микавица), Нови Сад, 2009, стр. 387–401.

⁵⁰ Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, Novi Sad, 1996, str. 178.

drži onaj pogled da o pogubljenjima nisu sastavljeni zapisi, liste, da je utvrđivanje makar približno tačnog broja nevinih žrtava samo po sebi uzaludan poduhvat, odnosno da moramo prihvatiti vesti, procene nastale posle rata, koje govore o najmanje 30.000, ali i o više od 40.000 pogubljenih. Ovaj mit je razbio novosadski profesor Aleksandar Kasaš knjigom objavljenom 1996, odnosno spiskovima pogubljenih iz vojvođanskih arhiva. Na osnovu ovih evidencija Aleksandar Kasaš prezentuje podatke o pogubljenim Mađarima koje je vojvođanska mađarska javnost i štampa dočekala žestokom kritikom. Naime, Kasaš, u odnosu na podatke od 20.000 pogubljenih, koje je vojvođanska mađarska literatura pretpostavljala (ne govoreći o 40.000 žrtava koja se u mađarskoj javnosti već nedvosmisleno fiksirala) piše na osnovu izvora OZN-e o znatno manjem broju nedužnih žrtava, čiji broj procenjuje na 5.000. Tačnije, tvrdi da je tokom svojih istraživanja dotle stigao i da dokumenta koje je pregledao govore o toliko žrtava, ali da taj broj ni on sam ne smatra konačnim.⁵¹ Govoreći o brojcima od 20.000 stradalih koja je znatno zastupljena u delu mađarske javnosti u Vojvodini, Aleksandar Kasaš ističe: „Dr Šandor Mesaroš među prvima je izneo najčešće pominjanu brojku od 20.000 stradalih koju je prihvatila i mađarska istoričarka Enike Šajti. Neka koincidencija postoji između ove cifre sa brojem stradalih Srba [u Bačkoj] sa kojom se operisalo prvih dana oslobođenja.“⁵²

„Imenik stradalih stanovnika AP Vojvodine 1941–1948“ Anketnog odbora Skupštine AP Vojvodine demantuje ovako visoke procene.⁵³ Podatke Anketnog odbora dopunili su saradnici Državne komi-

⁵¹ Enikő A. Šajti, „Partizanska odmazda protiv Mađara u Vojvodini: rezultati i upitnici istoriografije“, *Impériumváltás a Vajdaságban* (1944). *Promena imperije u Vojvodini 1944*, (ur. Karol Biernacki, István Fodor), Szeged-Zenta, 2010, str. 31.

Zapravo, Aleksandar Kasaš ne iznosi poimenične podatke za oko 5.000 stradalih, već evidentno manje, ali iznosi naučno zasnovanu pretpostavku o oko 5.000 stradalih, što je najpribližnija pretpostavka u odnosu na sve druge vojvođanske i mađarske istraživače koji su, po pravilu, iznosili višestruko uveličane pretpostavke u odnosu na realne brojke (oko ili iznad 6.000), pri čemu su prezentovali poimenične spiskove sa manje imena od broja imena koje je prezentovao Kasaš. Enike Šajti, sem što upotrebljava vrlo diskutabilan termin „nevine žrtve“ govoreći o svim stradalim nakon oslobođenja, i sama je prethodno bila sklona uveličanim brojkama (oko 20.000), dok poslednjih godina u naučnim radovima izbegava da iznosi vlastite pretpostavke o broju stradalih. O procenama stradalih Mađara u Vojvodini nakon oslobođenja, vid. Aleksandar Kasaš, *n.d.*, str. 156–184; Pal Tibor, „Bačka i Baranja 1941–1948. Stradanje stanovništva u ratnom i poratnom razdoblju“, *Na putu ka istini...*, str. 94–112; Enike A Šajti, *Mađari u Vojvodini 1918–1947*, Novi Sad, 2010, str. 352–354.

⁵² Aleksandar Kasaš, *n.d.*, str. 178–179.

Prof. Kasaš ističe: „Istražujući zvanične podatke o stradalima, pre svega Srbima u toku rata, došao sam do saznanja da je reč o broju između 5.000 i 8.000 za šta su direktno odgovorne mađarske okupacione vlasti u Bačkoj.“ (*Isto*, str. 178).

⁵³ Prema nepotpunim podacima Anketnog odbora, publikovanim 2009, poimence je poznato 4.424 lica mađarske nacionalnosti koja su stradala na području Vojvodine 1941–1948. Od ovog

sije za tajne grobnice tako da je prema podacima evidentiranim do 6. decembra 2012. nakon oslobođenja stradalo najmanje **5.521** lice mađarske nacionalnosti na području Vojvodine i Beograda.⁵⁴ Saradnici Državne komisije su, za razliku od saradnika Anketnog odbora, dobili na uvid matične knjige mesne zajednice Bački Jarak i opštine Temerin, što im je omogućilo da, na osnovu ovih i nekih drugih izvora, dopune podatke Anketnog odbora.

Kada je reč o gradskim naseljima, odnosno o stradanju pretežno nemačkog stanovništva u gradovima u Vojvodini, ova stradanja su procentualno upadljivo izraženija od stradanja u gradskim naseljima u drugim delovima Srbije.

Kada je reč o stradanju stanovništva po opštinama, nakon septembra 1944, prema podacima Državne komisije do 30. maja 2013, u apsolutnim brojkama najveći broj stanovnika stradao je u opštini Sombor (3.171), zatim u opštinama Vrbas (2.380), Bačka Palanka (2.239), Pančevo (2.135), Odžaci (1.903) gde su mahom stradali pripadnici nemačke nacionalnosti, uz napomenu da je u opštini Sombor stradao i velik broj pripadnika mađarske nacionalnosti. Nakon toga sledi grad Beograd, u kome je stradalo 1.797 lica. U nastavku teksta pokušaćemo da problematizujemo podatke o stradalima koji se odnose na grad Beograd, apostrofirajući dupla imena u registru, lica koja nisu stradala u navedenim istorijskim okolnostima, kao i lica koja nisu bili stanovnici glavnog grada, a uvrštena su u registar stradalih za grad Beograd. Potom, po apsolutnom broju stradalih, slede opštine Apatin (1.792), Zrenjanin (1.690), Kikinda (1.538), gde su u ogromnoj većini stradali stanovnici nemačke nacionalnosti, kao i opština Žabalj (1.369), gde su mahom stradali pripadnici mađarske zajednice. Prema dostupnim podacima, opštine u centralnoj Srbiji sa najvećim brojem stradalih nakon oslobođenja su Čačak (744), Zaječar (500), Valjevo (460), Gornji Milanovac (457), Leskovac (402), Kragujevac (390), Niš (326).

Treba napomenuti da se visok broj stradalih pripadnika nemačke zajednice pretežno ne odnosi na lica streljana nakon oslobođenja, kako se neretko misli. Naime, „u prvim danima posle dolaska Crvene armije i NOV bar 6.763 Folksdojčera pobijeno je u prvom talasu osвете“, sem toga, „krajem 1944. i početkom 1945. između 10.000 i 12.000 Nemaca iz Vojvodine poslato je na prinudni rad u Sovjetski Savez“, od kojih je „prema poslednjim proračunima“ na osnovu sovjetske

broja njih 394 stradali su tokom 1941–1943. (Nenad Maurić, „Statistika stradalih stanovnika Vojvodine 1941–1948.“, *Na putu ka istini...*, str. 218).

⁵⁴ Momčilo Pavlović, Srđan Cvetković, „Istraživanja državne komisije za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944.“, *Istorija 20. veka*, 3/2012, Beograd, 2012, str. 9–16.

dokumentacije, u Sovjetskom Savezu umrlo 1.994.⁵⁵ Ostali pripadnici nemačke zajednice stradali su mahom u radnim logorima na tlu Vojvodine, usled nehumanih uslova boravka koji su podrazumevali glad i zarazne bolesti. Broj od 6.763 streljanih Folksdojčera „u prvom talasu osvete“ je verovatno veći i, sudeći prema nekim podacima, iznosi mogućih 7.612 stradalih na taj način do 20. juna 1945.⁵⁶ (Napominjemo da su nemačke iseljeničke organizacije prezentovale brojku od 7.199 streljanih Folksdojčera nakon oslobođenja Vojvodine).⁵⁷

Postavlja se pitanje da li su jugoslovenske vlasti logorizovale preostale Nemce s namerom da ih istrebe? „Iako je i u logorima dolazilo do grupnih i pojedinačnih ubistava, ona su bila pre izuzetak nego pravilo. Što se samih logora tiče, oni nisu bili zamišljeni kao logori za uništavanje. Jugoslovenske vlasti nisu htele da Podunavske Švabe unište već da ih iz zemlje proteraju, odnosno isele. Proterivanje manjih grupa je počelo još 1945. U januaru 1946. jugoslovenska vlada je kod saveznika podnela zahtev za iseljenjem u zemlji preostalih folksdojčera. Pošto je on odbijen, Švabe su morali i dalje da skapavaju u logorima.“⁵⁸ Visoka smrtnost među logorisanim Nemcima u Vojvodini zabeležena je naročito 1945. i 1946: „Očajna ishrana, manjak ogreva i težak rad, te katastrofalni higijenski uslovi, bili su idealni za pojavu zaraznih bolesti. Vaške i buve su carevale, a povremeno su harale epidemije. Jugoslovenske vlasti su se trudile da u granicama svojih mogućnosti spreče širenje zaraza, ali u vreme kada se u svemu oskudevalo, u tome nisu mogle imati dovoljno uspeha.“⁵⁹ Počev od 1946. vlasti su omogućavale Nemcima bekstva iz radnih logora i ilegalno emigriranje u Austriju i Nemačku. Ipak, 1946. je godina u kojoj je zabeležen najveći broj stradalih pripadnika nemačke nacionalnosti (8.406), prema popisu Anketnog odbora Skupštine AP Vojvodine).⁶⁰

Prema najnovijim istraživanjima koje je obradio Anketni odbor za utvrđivanje istine o događajima u periodu od 1941. do 1945. u Vojvodini pri Skupštini AP Vojvodine, nakon oslobođenja strada-

⁵⁵ Zoran Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, Beograd, 2009, str. 352–353; Zoran Janjetović, „Prinudni rad Folksdojčera u Vojvodini 1944–1950.“, *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941–1945, 1945–1951. Zbornik radova*, (ur. Vladimir Geiger i dr.), Zagreb, 2010, str. 206.

⁵⁶ Srđan Cvetković, „Pregled uhapšenih i streljanih lica od OZN-e na teritoriji Vojvodine do 20. juna 1945.“, *Istorija 20. veka*, 1/2011, Beograd, 2011, str. 189–200.

⁵⁷ Зоран Јањетовић, „Да ли су Срби починили геноцид над Подунавским Швабама?“, *Геноцид у 20. веку на простору југословенских земаља. Зборник радова са научног скупа*, Београд, 22–23. април 2003, (ур. Јован Мирковић), Београд, 2005, стр. 231–238.

⁵⁸ Исто, стр. 235.

⁵⁹ Zoran Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, Beograd, 2009, str. 356.

⁶⁰ Nenad Maurić, „Statistika stradalih stanovnika Vojvodine 1941–1948.“, *Na putu ka istini...*, str. 218.

lo je 15.538 Nemaca. „Međutim, ovde nisu uneti podaci o stradanju Nemaca u logoru Bački Jarak. Skloni smo da poverujemo u nemačke podatke koji tvrde da je u tom logoru stradalo 5.240 Nemaca. Naime, nemački istraživač Karl Weber, u studiji pod naslovom *'Vernichtungslager Jarek'*, tvrdi da je u tom logoru stradalo 5.240 Nemaca. Međutim, kada navodi imena stradalih Nemaca, u tom istom spisku, navodi samo 655 žrtava, i te su žrtve unete u naš spisak. Tada bi broj stradalih Nemaca bio ukupno **20.778** žrtava.“⁶¹ Anketni odbor je ustupio navedene podatke Državnoj komisiji za tajne grobnice čiji saradnici su na osnovu dodatne arhivske građe (npr. „Matica umrlih mesne zajednice Bački Jarak“, koju saradnici Anketnog odbora nisu dobili na uvid) sukcesivno dopunjavali spisak stradalih na području Vojvodine, napose kada je reč o stradalim Nemcima.

Državna komisija za tajne grobnice objavila je imena stradalih pripadnika nemačke zajednice u Vojvodini (uključujući Zemun) koja ukupno prevazilaze broj od 20.778. Nažalost, još uvek nisu dostupni statistički obrađeni podaci o ukupnom broju stradalih Nemaca čija su imena uvrštena u registar Državne komisije. Prema našoj proceni, u registar je do 30. maja 2013. uvršteno između 24.000 i 26.000 imena Nemaca stradalih nakon oslobođenja na području Vojvodine, Beograda i u nekim gradovima u unutrašnjosti Srbije. Ovaj broj nije konačan. Ipak, treba ukazati da su izvori koje su koristili saradnici komisije za registrovanje stradalih Nemaca, teško proverljivi, kada je reč o podacima iseljeničkih zajednica, kao što treba ukazati na pretpostavku da je u registar, na osnovu podataka iz iseljeničke literature na nemačkom jeziku, možda unet i određen broj imena Nemaca stradalih u Sovjetskom Savezu.

Nemački autori su poslednjih decenija „usled nedostatka pouzdanih podataka i iz propagandnih razloga“ iznosili preuveličane procene broja stradalih Nemaca u Vojvodini i Jugoslaviji koje su se kretale od 97.612 do čak 395.000.⁶²

Na osnovu svih ovih podataka nameće se jasan zaključak da je intenzitet represije u naseljima u Vojvodini bio izraženiji od intenziteta represije u Srbiji južno od Save i Dunava.

Podaci iz radne verzije registra stradalih u Srbiji nakon oslobođenja, koja je dostupna na sajtu Državne komisije za tajne grobnice, demantuju uvreženi stereotip o „starom građanskom sloju“ kao najbrojnijoj kategoriji stradalih.

„Desetine hiljada državnih činovnika i advokata, trgovaca i se-

⁶¹ Dragoljub Živković, „Stradanje Vojvodana 1941–1948.“, *Na putu ka istini...*, str. 60.

⁶² Zoran Janjetović, *n.d.*, str. 359–360.

oskih gazda, sitnih industrijalaca i sveštenika, najčešće bez suđenja streljano je odmah po dolasku komunističkih snaga, uglavnom pod optužbama za saradnju s okupatorom i narodnim izdajnicima.“⁶³

„Pored osvedočenih zločinaca i kolaboracionista, na meti revolucionarnih vlasti našao se pre svega stari građanski sloj – građanski političari, činovnici, trgovci, industrijalci, zanatlije, sveštenici, seoske gazde (kulaci), kao i svi oni koji su na bilo koji način bili u predratnoj i ratnoj državnoj administraciji ili su nešto značili u javnom životu, a nisu bili komunističkih uverenja (što je ovom nasilju davalo ton klase revolucije).“⁶⁴

Za strukturisanje kojim su se poslužili priređivači *Nove istorije srpskog naroda* (Beograd, 2000) karakteristično je izostavljanje pomena kvislinškog represivnog aparata, kao i drugih saradnika okupatora koji su pripadali oružanim formacijama, ali i zemljoradnika, koji su, zapravo, najbrojniji deo stradalih nakon oslobođenja.

Prema obrađenim podacima do 6. decembra 2012, od ukupno do tad registrovanih 36.761 lica, socijalna struktura je određena za tek 19.122 lica, od toga 947 činovnika, 112 sudija i advokata, 787 trgovaca i kafedžija, 147 industrijalaca, preduzetnika i zemljoposjednika, 127 sveštenika, ali i 1.598 žandarma i policajaca, 714 radnika, 2.145 zanatlija, 2.204 domaćice i **8.136** zemljoradnika.⁶⁵

Ipak, uvidom u registar nije teško zaključiti da u preostalih 28.751 (47.873-19.122=28.751) najbrojniju socijalnu grupu takođe čine zemljoradnici. Prema našoj slobodnoj proceni, uvidom u registar „Otvorena knjiga“, nesumnjivo preko 60% stradalih u Srbiji bili su stanovnici seoskih naselja i zemljoradnici.

Kada je reč o političkoj strukturi stradalih ona je navedena za 28.535 od 36.761 lica evidentiranog do 6. decembra 2012, iako u mnogim slučajevima ona nije pouzdana. Najveći broj lica u izvornom materijalu okarakterisan je kao „kolaborant“: 10.702, dok je 2.191 lice okarakterisano kao „narodni neprijatelj“ (ove dve kategorije su naročito prisutne u određivanju pripadnosti nemačkog stanovništva). Za 6.708 lica navedeno je da su bili pripadnici JVuO, iako je evidentno da su u ovu kategoriju uvrštavani i brojni simpatizeri ove formacije. Takođe, u ovu kategoriju treba svrstati i 890 odmetnika. Zatim slede: SDS (926), SDK i JNP Zbor (240+135), mađarska oružana formacija

⁶³ *Нова историја српског народа*, (пр. Душан Т. Батаковић), Београд, 2000, стр. 349.

⁶⁴ Srđan Cvetković, „Žrtve komunističkog revolucionarnog terora u Srbiji posle 12. septembra 1944. Istraživanja Državne komisije za tajne grobnice“, *Hereticus*, 1-2/2011, Beograd, 2011, str. 11.

⁶⁵ Momčilo Pavlović, Srđan Cvetković, „Istraživanja državne komisije za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944.“, *Istorija 20. veka*, 3/2012, Beograd, 2012, str. 14.

(548), ustaše (292), nemačka oružana formacija (279), Gestapo (216), albanska oružana formacija (159), RZK (28). Za 4.227 lica u izvornom materijalu je navedeno da su ih jugoslovenski organi kvalifikovali kao „ratne zločince“. Ovo je naročito karakteristično za Vojvodinu (valjalo bi istražiti koliko je ovih lica zaista bilo odgovorno za ratne zločine), dok je za jedan broj nesumnjivih ratnih zločinaca sa područja centralne Srbije ova karakterizacija izostala u registru. Takođe, u spisak je uvršteno i najmanje 263 dezertera iz NOVJ/JA.⁶⁶

Istoričar Srđan Cvetković, koji je najviše istraživao ove istorijske događaje, nedvojbeno karakteriše lica likvidirana nakon oslobođenja kao „nevine ljude“, „žrtve“ i „mučenike“, govoreći o „zločinima koje su počinili partizani“. „Znamo da ruka pravde ne može da stigne zločince koji su ubijali nevine ljude, ali možemo da izbrisemo mrlju iz naše istorije i te mučenike dostojno sahranimo.“⁶⁷

Analizirali smo deo baze podataka Državne komisije koji se odnosi na spiskove stradalih nakon 12. septembra 1944. na području grada Beograda, opštine Šabac i čačanskog kraja (opštine Čačak, Gornji Milanovac i Lučani). Naime, u poslednje dve decenije kada bi se u javnosti licitiralo brojem „žrtava komunističkog terora“ najkarakterističnije kontroverze ispoljavane su upravo u tumačenju broja stradalih na području koje gravitira Beogradu, Šapcu i Čačku.

Procene broja stradalih na području grada Beograda nakon oslobođenja

U poslednje dve decenije novinari, istorijski publicisti i druge javne ličnosti, ali i pojedini istoričari, iznosili su u javnosti preuveličane brojke stradalih u Beogradu nakon 20. oktobra 1944.

Preuveličane brojke stradalih Beograđana nakon oslobođenja, kao sastavni deo retorike antikomunističke emigracije i domaćih antikomunističkih kuloara, u domaćoj javnosti najpre je plasirala desničarska štampa. Tako je krajem 1990. u jednom tiražnom beogradskom nedeljniku objavljen feljton o događajima u Beogradu nakon 20. oktobra 1944. u kom je intervjuisan određen broj savremenika ovih događaja. U feljtonu se tvrdi da je u ovom razdoblju „prema nezvaničnim

⁶⁶ Isto, str. 13.

⁶⁷ Л. Трифуновић, „Откопавање истине. Жртве добијају имена“, *Вечерње новости*, Београд, LVIII, 4.1.2011, стр. 10.

podacima, bez suđenja noću pobijeno između 15.000 i 30.000 žitelja Beograda".⁶⁸

Međutim, preuveličane brojke stradalih u Beogradu nakon oslobođenja iznosio je i deo istoričara koji su se istraživački ili retrospektivno doticali ovog pitanja, najčešće bez pozivanja na relevantne izvore.

Slobodan Marković, potonji predsednik Državne komisije za tajne grobnice, u jednom radu iz 2003. istupio je sa tvrdnjom da je „u prvim nedeljama nakon oslobođenja glavnog grada Jugoslavije“ ubijeno **minimalno 10.000** građana.⁶⁹

Austrijski istoričar Mihael Portman (Michael Portmann) preuzima tezu o navodno 10.000 stradalih u Beogradu „prvih meseci nakon partizanskog ulaska“.⁷⁰

Kazujući o broju stradalih nakon oslobođenja Beograda, Srđan Cvetković izneo je oprezniju pretpostavku. „Smatramo da je [u Beogradu] stradalo između pet i deset hiljada. Ili preciznije: **ne manje od 5.000 i ne više od 10.000.**“⁷¹

Čedomir Antić, viši naučni saradnik Balkanološkog instituta SANU, govoreći o procenama stradalih u Beogradu i Srbiji nakon oslobođenja, izneo je takođe neutemeljene pretpostavke: „Procenjuje se da je samo u Beogradu, u miru, ubijeno **od 6.000 do 30.000** ljudi. Kada se saberu žrtve komunističkog režima u celoj Srbiji, dolazi se do frapantne cifre od 100.000 ubijenih ljudi.“⁷²

Dušan T. Bataković, nekadašnji lider političke organizacije Veće za demokratske promene, diplomata, direktor Balkanološkog instituta SANU, autor je dokumentarnog televizijskog serijala „Crveno doba“ prikazivanog na državnoj televiziji 2004. u pet nastavaka. Navešćemo nekoliko karakterističnih rečenica iz jedne epizode ovog TV serijala u kojoj se govori o događajima nakon oslobođenja Beograda: „Pored kvartovskih centrala Ozne, [u Beogradu, nakon oslobođenja] svaka kuća i njen podrum, postali su sobe za isleđivanje pravih i lažnih narodnih neprijatelja, izdajnika, petokolonaša, saradnika okupatora. U Beogradu, u prvom naletu streljanja, komunistička vlast je, prema naj-

⁶⁸ Branislav Matić, „Koliko je uglednih Beograđana progutao mrak oslobođenja u operaciji Crne tačke? (1) Pozvoni i pucaj!“, *Duga*, 439, Beograd, 20.12.1990, str. 37.

⁶⁹ Slobodan Marković, „Communist 'Liberation' and New Order in Belgrade“, *The South Slav Journal*, Vol. 29, No. 3-4 (93-94), London, Autumn-Winter 2003, p. 12-13.

⁷⁰ Michael Portmann, „Communist retaliation and persecution on Yugoslav territory during and after WWII (1943-1950)“, *Tokovi istorije*, 1-2/2004, Beograd, 2004, str. 61, 74.

⁷¹ Дијана Димитровска, „На Дедињу гроб до гроба“, *Вечерње новости*, LIII, Beograd, 6.12.2006, стр. 10.

⁷² В. Н., „Чедомир Антић, историчар: Прихваћена срамота“, *Вечерње новости*, LVI, Beograd, 15.6.2009, стр. 11.

nižim procenama, likvidirala **oko 10.000** građana.“ Napominjemo da je Veće za demokratske promene 2001. najavilo formiranje „Komisije za istraživanje zločina komunista“. ⁷³ U okviru ove grupe bio je okupljen izvestan broj mlađih istraživača čiji istraživački rad je rezultirao TV serijalom „Crveno doba“, karakterističnom po jednostranom pristupu istorijskim događajima na tlu Srbije i Crne Gore, 1941–1945.

O tome koliko neodmerene izjave o kontroverznim i nedovoljno rasvetljenim događajima iz prošlosti mogu navesti na pogrešne zaključke u delu javnosti, svedoči prvo javno (crkveno) komemorisanje „žrtava komunističkog terora“ u Beogradu (2012). U pozivu javnosti, koji je sročilo do tad nepoznato Udruženje potomaka i poštovalaca žrtava komunističkog terora, bili su pozvani „svi časni, poštteni i dobronamerni građani“ da se pridruže „prvom parastosu žrtvama komunističkog terora u Beogradu“, koji je održan u Hramu Svetog Save, 20. oktobra 2012. na godišnjicu oslobođenja grada. U saopštenju se ističe da su „Titovi partizani posle ‘oslobođenja’ pobili preko 10.000 žitelja Beograda, a po nekim istraživanjima čak 30.000 žitelja“. ⁷⁴

Iako ne postoje nikakva „istraživanja“, na koja se poziva ovo udruženje, koja bi potvrdila ovakve neutemeljene brojke, deo javnosti je uveren da su ove brojke realne. Deo odgovornosti za preuzimanje ovih ne-realnih brojki, pored ostalih, snosi domaća revizionistička historiografija, odnosno pojedini domaći istoričari skloni licitiranju brojkama stradalih.

Komemorisanje stradalih Beograđana na godišnjicu oslobođenja grada ima za cilj da markira 20. oktobar 1944. kao početak navodne okupacije. U postsocijalističkoj Srbiji, kako ističe istoričar Miroslav Jovanović, „generalni društveni odnos prema 20. oktobru snažno je bio obeležen radikalnom promenom paradigme, koja se menjala pod uticajem opšteg procesa revizije istorije. Prethodni diskurs ‘oslobođenja’ u potpunosti je odbačen i zamenjen diskursom ‘okupacije’. Događaji iz oktobra 1944. prepušteni su zaboravu, i latentnoj osudi, uz primetno potiskivanje iz prostora javnog obeležavanja tradicija.“ ⁷⁵

Iako je u toku borbi za oslobođenje Beograda, 14–20. oktobra, prema zvaničnim podacima, poginulo 2.953 pripadnika NOVJ i 976 pripadnika Crvene armije, dok je okupator pobio na desetine civila, predstavnici SPC nisu našli za potrebno da se osvrnu i na ove stradale

⁷³ Ана Оташевић, „Судбина побеђених – злочини комунизма 1944–1956.“, НИН, 2652, Београд, 25.10.2001, стр. 26–28.

⁷⁴ Ovo saopštenje preuzele su i neke krajnje desničarske organizacije, među njima i otvoreno fašistička, kriptonacistička i rasistička Srbska akcija: <http://www.srb-akcija.org/blog/4257/parastos-zrtvama-komunistickog-terora-bgd/> (pristupljeno 11. februara 2013).

⁷⁵ Мирослав Јовановић, „20. октобар: од ослобођења до окупације Београда (радикална трансформација једног политичког симбола)“, *Ослобођење Београда 1944*, Зборник радова, (ур. Александар Животић), Београд, 2010, стр. 520.

koji su poticali mahom iz pravoslavnih porodica.

Takođe, iz kolektivnog pamćenja potisnut je govor kralja Petra II Karađorđevića održan 21. oktobra 1944. u kome je pozdravljeno oslobođenje Beograda kao „simbol naše pobjede nad neprijateljem, trijumf junaštva i patriotizma“, u kome je iskazana podrška NOVJ, pri čemu je Petar II još jednom pozvao narode Jugoslavije da se ujedine u okviru ove formacije.⁷⁶

Spisak stradalih za grad Beograd Državne komisije za tajne grobnice

Prema podacima Državne komisije za tajne grobnice, dostupnim u „Otvorenoj knjizi: registru žrtava“ do 30. maja 2013, na području grada Beograda nakon oslobođenja ubijeno je 1.547 lica, dok je 250 lica označeno kao nestala (ukupno **1.797** stradalih). U ovom radu **osporavamo 342 imena** iz registra, bilo da je reč o duplim imenima, o licima koja nisu stradala u navedenim okolnostima ili o licima koja na osnovu teritorijalne pripadnosti ne bi trebala da budu uvrštena u registar stradalih za grad Beograd.

Nekadašnji sekretar Državne komisije za tajne grobnice, Srđan Cvetković, naknadno „na osnovu dosadašnjih istraživanja na terenu“ broj stradalih u Beogradu procenjuje na „više hiljada“, odnosno „verovatno preko 5.000“,⁷⁷ što umanjuje prethodne pretpostavke („ne manje od 5.000 i ne više od 10.000“). Ostaje da se vidi da li će Državna komisija evidentirati „preko 5.000“ stradalih u Beogradu i da li će se nastaviti trend unošenja u registar za grad Beograd imena lica koja nisu stradala u Beogradu niti su ikad živela u ovom gradu. Cvetković zasniva ovu pretpostavku na činjenici da je u dokumentaciji SDB/BIA pronađen tek manji broj „Knjiga streljanih“ za beogradske kvartove. Ipak, treba uzeti u obzir pretpostavku da su neka imena koja su potencijalno zavedena u „Knjigama streljanih“, koje nedostaju ili nisu sačuvane, vrlo izvesno evidentirana u registru Državne komisije na osnovu zavođenja u drugoj dokumentaciji.

Uvidom u registar ustanovili smo da su imena 41 lica navedena dva puta, a imena 5 lica tri puta (ukupno: **51** duplo ime).⁷⁸

⁷⁶ *Zbornik NOR-a*, XIV/4, Beograd, 1985, str. 1046.

⁷⁷ Srđan Cvetković, „Žrtve komunističkog revolucionarnog terora u Srbiji posle 12. septembra 1944. Istraživanje Državne komisije za tajne grobnice“, *Hereticus*, 1-2/2011, Beograd, 2011, str. 20.

⁷⁸ Dušan Janković (RKTG-6527, RKTG-30374), Velimir Žižić/Zizić (RKTG-13412, RKTG-13448), Milomir/Miomir Aranicki/Aramicki (RKTG-14999, RKTG-14500, RKTG-36051), Grigorije Božović (RKTG-15022, RKTG-30379), Miodrag Gajić (RKTG-15104, RKTG-28637) Mihajlo Veselinović (RKTG-15042, RKTG-36326), Jevto/Jefto/Jefta Živadinović (RKTG-15464,

Takođe, izvestan broj lica u registru za grad Beograd egzistira i u registrima drugih opština u Srbiji, što smatramo opravdanim, za razliku od neopravdanog svrstavanja imena ovih lica u registar stradalih za Beograd, s obzirom da ova lica ne potiču iz Beograda, niti su tokom rata imala boravište u Beogradu. Metodom slučajnog uzorka utvrdili smo imena **18** takvih lica.⁷⁹

U spisku je navedeno i nekoliko lica koja nisu stradala nakon oslobođenja, već su umrla prirodnom smrću nekoliko decenija kasnije.

Sergije Golubijev (RKTG-33581), agent Specijalne policije, nije „streljan 1944.“ u Beogradu. Golubijev je preživeo rat, odnosno nije likvidiran nakon što je postao dostupan jugoslovenskim vlastima, i

RKTG-15465, RKTG-36687), Petar Kunavčić/Kuiovčić (RKTG-16053, RKTG-28100), Andra/Andrija Poleti (RKTG-16303, RKTG-16861), Milutin Popović (RKTG-16312, RKTG-28636), Petrisav Popović (RKTG-16313, RKTG-16472), Radivoje Ristić (RKTG-16386, RKTG-28098), Josip/Josif Mojić (RKTG-28373, RKTG-28510), Josip Celer/Jeler (RKTG-16783, RKTG-30394, RKTG-30400), Radomir Čarapić (RKTG-16789, RKTG-30414), Konstantin Plavšić (RKTG-28373, RKTG-28509), Strahinja Mešterović/Meštrović (RKTG-28502, RKTG-30357), Dimitrije Lazarević (RKTG-28503, RKTG-30358), Velimir Bukumir/Bukumira (RKTG-30356, RKTG-30424), Nikola Kirhner (RKTG-28519, RKTG-30363), Miodrag Savković (RKTG-28374, RKTG-28511), Georgije Bojić/Banić Džidža (RKTG-31211, RKTG-31529), Svetozar Nečak/Nevak (RKTG-28623, RKTG-30364), Borisav Miković (RKTG-36417, RKTG-36418, RKTG-36419), Milonja Dabetić/Deletić (RKTG-15132, RKTG-15145), Zorica Jovanović (RKTG-15764, RKTG-36768), Stevan Šol/Nol (RKTG-28364, RKTG-28633), Sima Francen/Francek (RKTG-16770, RKTG-36450), Edvard Matis (RKTG-33073, RKTG-36627), Miodrag Jovanović (RKTG-15955, RKTG-36777), Branko Ivanović (RKTG-15708, RKTG-36759), Milorad Ivanić (RKTG-15478, RKTG-36760), Rozalija/Roza Šolmajer (RKTG-39806, RKTG-49323, RKTG-49324), Đorđe/Đoka Kosmajac (RKTG-16031, RKTG-402011), Zvonimir Rudić/Radić (RKTG-28627, RKTG-28756), Ilija Krajinović (RKTG-16043, RKTG-36869), Dobrovoje Kolundžija (RKTG-16024, RKTG-16051), Mihajlo Mačetić/Mačetić (RKTG-16097, RKTG-36172), Simo/Sima Jokić (RKTG-15975, RKTG-36791), Jovica Joksimović (RKTG-15983, RKTG-36785), Branko Jovanović (RKTG-15753, RKTG-36775), Dragoslav Stojanović (RKTG-16723, RKTG-30381), Špira/Špiro Budimir (RKTG-15027, RKTG-36217), Radivoje Todorović (RKTG-16736, RKTG-16737), Aleksandar Filipović (RKTG-16768, RKTG-30397), Rista/Risto Jojić (RKTG-15968, RKTG-72850).

⁷⁹ Božidar Ašković (RKTG-2839, Ub, RKTG-15005, Beograd); Kosta Mihajlović (RKTG-6626, Čačak, RKTG-16168, Beograd); Anton Susman (RKTG-16728, Beograd, RKTG-23104, Užice); Milan Tatić (RKTG-16731, Beograd, RKTG-23105, Užice), Velimir Dragoslavac (RKTG-5952, Gornji Milanovac, RKTG-8742, Beograd), Jovan Škavović/Škava (RKTG-3601, Valjevo, RKTG-40205, Beograd), Matija/Matijas Arnold (RKTG-15345, Zemun, RKTG-30565, Beograd), Nikola Todorović (RKTG-36599, Beograd = RKTG-8115, Lučani = RKTG-16738, Lučani), Ivica Pevac/Pevac (RKTG-37536, Beograd, RKTG-40868, Zemun), Voja Trebrođanin /Vojislav Jevremović Tribrođanin (RKTG-31527, Beograd = RKTG-3320, Veliko Gradište = RKTG-4034, Požarevac), Marjan Ujčić/Ujačić (RKTG-10159, Smederevo, RKTG-16761, Beograd), Mikan Mikanović/Milanović (RKTG-8214, Lučani, RKTG-31457, Beograd), Risim/Risto Ružičić (RKTG-7787, Lučani, RKTG-31458, Beograd), Slobodan Bajić/Bojić (RKTG-4573, Čačak, RKTG-31473, Beograd), Radoslav Racić/Račić (RKTG-5058, Čačak, RKTG-31516, Beograd), Svetolik Popović/Purnjo (RKTG-8273, Lučani, RKTG-31541, Beograd), Jovan Kuzmanović (RKTG-15761, Lučani, RKTG-36781, Beograd), Petar Šijak/Šijan (RKTG-31184, Beograd, RKTG-28398, Čačak = RKTG-25645, Čačak).

upamćen je kao jedan od logoraša na Golom otoku (doduše, njegov boravak na Golom otoku podrazumevao je specijalni status, umnogome povoljniji od položaja zatočenih pripadnika prosovjetske opozicije). Prema navodima u literaturi, Golubijev je nakon povratka iz logora na Golom otoku živeo u Beogradu, gde je umro krajem 1980-ih.⁸⁰

Laza Teokarević (RKTG-31217), industrijalac, nije stradao 1946. kako se pogrešno navodi u njegovom kartonu. Teokarević je zaista posle rata bio osuđen na smrt (u prvostepenom postupku), kako se navodi u kartonu, ali mu je smrtna kazna preinačena u vremensku.⁸¹ Umro je 1975. u Južnoj Africi.

Ježdimir Lazarević (RKTG-31206), zemljoradnik iz Ogladenovca pokraj Valjeva, osuđen na smrt od strane Vojnog suda 4. divizije u Valjevu, što je Vrhovni vojni sud preinačio u kaznu 20 godina robije. Lazarević je oslobođen 31. decembra 1951.⁸²

Veroljub Vukićević (RKTG-31185), zemljoradnik iz Lopatnice pokraj Kraljeva, osuđen na smrt od Vojnog suda u Kraljevu 1945, nakon čega je Prezidijum Narodne skupštine kaznu preinačio u vremensku („uslovno pušten 24. novembra 1960.“).⁸³

Lazar Jovanović (RKTG-15956), glumac, nije stradao nakon oslobođenja, iako je njegovo ime naznačeno u poznatom spisku 105 likvidiranih „narodnih neprijatelja“ u *Politici* od 27. novembra 1944. Umro je 1976. u Nišu.⁸⁴

Božidar Purić (RKTG-16863), predsednik Ministarskog saveta (emigrantska vlada), nije „streljan 15. jula 1946“ u Beogradu, kako se pogrešno navodi u njegovom kartonu. Tokom Drugog svetskog rata boravio je u Londonu. Na sudskom procesu generalu Mihailoviću 1946. suđeno mu je u odsustvu. Osuđen je na 16 godina robije. Nije se vraćao u Jugoslaviju nakon rata. Umro je u Čikagu 1977.⁸⁵

Dragoslav Stranjaković (RKTG-37190), istoričar i član Centralnog nacionalnog komiteta, političkog tela ravnogorskog četničkog pokreta, nije „nestao 1944. u Beogradu“ („lokacija stradanja: Banjički logor“), kako stoji u njegovom kartonu. Umro je 1966. u Beogradu.⁸⁶

⁸⁰ Драгослав Михаиловић, *Голм оток*, Књига друга, Београд, 1995, стр. 344, 359–363.

⁸¹ Војни архив (dalje: VA), JNA, Војни судови, Врховни војни суд 1945, Београд, уписник, (dru-gostepeni sud), 3282.

⁸² VA, JNA, Војни судови, Војни суд 4. дивизије 1946, Ваљево, уписник, (prvostepeni sud), 8.

⁸³ VA, JNA, Војни судови, Војни суд Краљево 1945, уписник, (prvostepeni sud), 647.

⁸⁴ Рајко Даниловић, *Употреба непријатеља. Политичка суђења 1945–1991. у Југославији*, Ваљево, 1993, стр. 94; Срђан Цветковић, *Између српа и чекића. Репресија у Србији 1944–1953*, Београд, 2006, стр. 187; Симо Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији*, Београд, 2009, стр. 237.

⁸⁵ Коста Николић, *Владе Краљевине Југославије у Другом светском рату*, Београд, 2008, стр. 195–199.

⁸⁶ Радош Љушић, „Страњаковић Драгослав“, *Енциклопедија српске историографије*, (пр. Сима Ћирковић, Милорад Екмечић), Београд, 1997, стр. 660.

Isidor Živković (RKTG-31530), četnički vojvoda, nije rođen u Beogradu, niti je imao prebivalište u glavnom gradu, niti je „ubijen 1945.“, kako se pogrešno navodi u njegovom kartonu. Isidor Živković, predratni predsednik opštine Vitanovac, pokraj Kraljeva, za vreme rata bio je četnički gružanski vojvoda i četnički komandant Žičkog sreza. Posle rata je uhvaćen kao odmetnik, ali nije ubijen već je pred Vojnim sudom u Kragujevcu osuđen na šestogodišnju kaznu koju je izdržao u Sremskoj Mitrovici. Poginuo je 1974. nesrećnim slučajem, u 90 godini.⁸⁷

Dragutin Gavrilović (RKTG-6374), pukovnik Vojske Kraljevine Jugoslavije, čuvena ličnost iz srpske vojničke istorije (komandant odbrane Beograda 1915), nije „ubijen 19. jula 1945.“ kako stoji u njegovom kartonu, niti je bio pripadnik JVuO, s obzirom da je čitavo ratno razdoblje proveo u nemačkom zarobljeništvu. U Gavrilovićevom kartonu se navodi: „Tokom 1941–1945. bio u nemačkom logoru, po dolasku uhapšen od OZN-e; posledica mučenja.“ Međutim, ne postoje dokazi da je Dragutin Gavrilović hapšen od strane OZN-e nakon povratka iz zarobljeništvu, niti da je mučen od strane pripadnika ove službe, kao što ne postoji nijedan dokaz da je „ubijen“ u Beogradu. Prema tvrdnjama Gavrilovićevih potomaka, on je umro u svom domu 19. jula 1945, nedugo nakon povratka iz zarobljeništvu. Potomci su demantovali da je Gavrilović bio hapšen i pretučen na ulici.⁸⁸

Vladimir Paunović (RKTG-16855), direktor srednje tehničke škole u Valjevu, šef Odseka tehničke nastave Ministarstva trgovine i industrije u vladi Milana Nedića, simpatizer JNP Zbor, nije ubijen 1945. u Beogradu, kako se pogrešno navodi u njegovom kartonu, već mu je suđeno u Beogradu 1945. (osuđen je na 6 godina prinudnog rada i konfiskaciju imovine).⁸⁹

Đorđe Kosmajac (RKTG-40211), pomoćnik upravnika logora Banjica, nije stradao nakon oslobođenja 1944, kako tvrde saradnici Državne komisije, već je ubijen u atentatu u Beogradu, 6. marta 1942.⁹⁰ Za Kosmajca, čije ime nikako nije nepoznato u prošlosti Beograda, saradnici komisije tvrde da je bio pripadnik Srpske državne straže, što je netačno, s obzirom da je bio pripadnik Specijalne policije i JNP Zbor. Sem toga, u registru egzistira i ime Đoke Kosmajca (RKTG-16031), za koga verujemo da je istovetan Đorđu Kosmajcu. U kartonu RKTG-16031 nisu navedeni nikakvi bliži podaci o ličnosti.

Dragiša Vasić (RKTG-15035), advokat i književnik, član Central-

⁸⁷ Исидор Живковић, Раде Јоветић, *Животни пут Исидора Живковића*, Краљево, 2008.

⁸⁸ Марко Лопушина, „Понижено срце Драгутина Гавриловића“, *Вечерње новости*, Београд, LVIII, 6.3.2011, стр. 12.

⁸⁹ Момчило Митровић, *Српска национална част пред законом 1945*, Београд, 2007, стр. 94–95.

⁹⁰ Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944, I-II*, Beograd, 1989, str. I/138–139, 145, 238.

nog nacionalnog komiteta ravnogorskog četničkog pokreta, nije stradao u Beogradu, niti su rasvetljene okolnosti njegovog stradanja maja 1945. Još uvek nije utvrđeno i dokazano koja vojna formacija je odgovorna za smrt Dragiše Vasića: ustaše ili Jugoslovenska armija, kao ni to da li je stradao u Jasenovcu ili okolini Banja Luke.⁹¹ Ime Dragiše Vasića takođe je uvršteno u registar stradalih za opštinu Gornji Milanovac (RKTG-6421).

Dakle, u bazu podataka za grad Beograd uvršteno je 51 duplo ime, 9 lica koja su umrla prirodnom smrću nekoliko decenija nakon 1944, 1 lice koje je umrlo prirodnom smrću 1945, 1 lice koje je umrlo 1942. (koje se navodi čak dva puta), najmanje 1 lice za koje nije dokazano da je stradalo od strane jugoslovenskih organa 1945, kao i najmanje 18 lica koja egzistiraju u spiskovima njihovih matičnih opština, što ukupno čini **82** imena koja nesumnjivo predstavljaju višak u registru za grad Beograd.

U registru stradalih za grad Beograd navode se imena velikog broja lica koja po osnovnim kriterijumima ne bi trebala da budu uvrštena u spisak stradalih Beograđana. Reč je o licima koji nisu bili stanovnici Beograda.

Treba napomenuti da su saradnici komisije uvrstili u spisak stradalih za grad Beograd i lica koja potiču iz naselja koja danas teritorijalno pripadaju prigradskim opštinama, a ako pripadaju gradskim opštinama opet ne ulaze u geografski okvir grada Beograda: Pinosava (14), Beli Potok (9), Kijevo (2), Ostružnica (1), Umka (1), Begaljica (1), Bačevac (1), Rušanj (1), Ripanj (2), Mala Krsna (2), Vrčin (1), Sopot (1). Neka od ovih naselja 1944/1945. nisu imala definisan teritorijalni status, niti su 1941–1944. podrazumevana kao deo Beograda u administrativnom smislu, iako danas jesu: Boljevci (36), Dobanovci (34), Petrovčić (8), Surčin (2), Karlovčić (1), Batajnica (1), Zemun (3), Bežanija (5), Borča (8). Stanovnike sremskih sela Dobanovaca, Surčina, Boljevaca, Karlovčića i Petrovčića treba uvrstiti u spisak stradalih za opštinu Zemun (odnosno, opštine Zemun i Surčin).⁹² Naselja Pinosava, Beli Potok, Kijevo, Rušanj i Ripanj teritorijalno su pripadala Vračarskom srezu (a ne Upravi grada Beograda), da bi tek 1945. bila integrisana u

⁹¹ Kosta Nikolić, „Dragiša Vasić – skica za portret nacionalnog revolucionara“, *Istorija 20. veka*, 1/1997, Beograd, 1997, str. 104; Bojan B. Димитријевић, „Драгиша Васић у Врховној команди ЈВуО“, *Живот и дело Драгише Васића*, Зборник радова са научног скупа одржаног у Горњем Милановцу 26. и 27. септембра 2005, (ур. Борислав Челиковић), Горњи Милановац, 2008, стр. 171.

⁹² Prilikom povlačenja iz Srema, oktobra 1944, ustaše i Nemci su u Dobanovcima ubili 17, u Boljevcima 8, a u Surčinu 5 lica: Dušan Vuletić, „Stradanje u Sremu – Drugi svetski rat“, *Na putu ka istini...*, str. 199–201.

5. reon grada Beograda. Zemun, Bežanija i Borča inkorporirani su u okvir Uprave grada Beograda 1935, ali su tokom okupacije imali drugačiji položaj u odnosu na Beograd.

Ukupan broj onih koji su bili stanovnici navedenih seoskih naselja, a koji su stradali u selima u kojima su živeli ili na nepoznatoj lokaciji (dakle ne u gradu Beogradu, niti kao stanovnici grada Beograda), iznosi **134**.

Božidar Ašković iz Banjana pokraj Uba, pomoćnik četničkog vojvode Budimira Bosiljčića, nije imao mesto prebivanja u Beogradu, niti je stradao u Beogradu 1944, kako senetačno navodi u njegovom kartonu (RKTG-15005). Ašković je rat proveo u kolubarskom i tamnavskom kraju kao aktivni borac tzv. vladinih četnika i saradnik nemačkog okupatora. Uhvaćen je krajem 1944. i streljan je u Valjevu, kako se navodi u drugom Aškovićevom kartonu, u registru za opštinu Ub (RKTG-2839).

Jovan Škava (pravo prezime: Škavović), vojvoda četnika Koste Pećanca, nije imao prebivalište u Beogradu, niti je stradao u Beogradu 1944, kako se netačno navodi u njegovom kartonu (RKTG-40205). Škavović je veći deo rata proveo u kolubarskom kraju (izuzev perioda u nemačkom zarobljeništvu) kao zapovednik Pećančevih četnika, povremeno saradujući sa četnicima Draže Mihailovića. Uhvaćen je nakon rata i osuđen na smrt presudom Okružnog narodnog suda u Valjevu od 17. novembra 1946.⁹³ Njegovo ime egzistira i u registru stradalih za opštinu Valjevo (RKTG-3601), što je ispravno s obzirom da je Škavović pre rata živeo u ovom gradu. Škavović je osuđen na smrt zbog učešća u predaji 365 zarobljenih partizana Nemcima, novembra 1941.

Georgije Bojić Džidža, iguman manastira Tronoša i zamenik komandanta 3. jurišnog korpusa JVuO i komandant Jaderske brigade JVuO, koji je dva puta naveden u spisku stradalih za grad Beograd (RKTG-31211, RKTG-31529), nije lišen života na području Beograda, niti je ranije imao boravište u Beogradu. Iguman Georgije Bojić streljan je na osnovu presude na smrt, 8. aprila 1946. u Šapcu (u Bojićevom kartonu RKTG-31211 pogrešno se navodi 16. februar 1946. kao datum stradanja, dok se u kartonu RKTG-31529 navodi da je stradao 1945). Takođe, za Bojića se u oba kartona proizvoljno navodi da je rođen u Beogradu i da je imao mesto prebivališta u Beogradu, što je neistina, s obzirom na to da je rođen u sremskom selu Jazak i da je živeo u tronoškom manastiru.⁹⁴

⁹³ Раде Познановић, Милун Раонић, Милорад Радојчић, *Трагом издаје. Сведочења о издаји четника и стрељању на Крушику у Ваљево 1941*, Ваљево, 1987, стр. 193.

⁹⁴ Милан Старчевић, *Георгије Бојић Цица – витез крста и слободе*, Београд, 2012, стр. 166–176; Душан Трбојевић, *Церско-мајевичка група корпуса 1941–1945. под командом пуковника*

Niko Bartulović, književnik i novinar, rodom iz Starigrada sa Hvara (a ne iz Beograda, kako se netačno navodi u njegovom kartonu RKTG-15011), za koga se navodi da streljan nepoznatog datuma na nepoznatom mestu. Bartulović je u spisak uvršten kao osoba sa mestom prebivališta u Beogradu, kako stoji u registru, iz čega se stiče utisak da je streljan nakon oslobođenja kao stanovnik glavnog grada. Međutim, Bartulović je napustio Beograd nakon 6. aprila 1941. i nikad nakon toga nije boravio u glavnom gradu, niti na tlu Srbije (ne postoje dokazi kojima bi bila potkrepljena često pominjana tvrdnja da je bio učesnik ravnogorskog kongresa u selu Ba 1944), a pouzdano se zna da je najveći deo okupacije proveo u Splitu. Bartulovićeva konačna sudbina je nepoznata, ali se s razlogom pretpostavlja da je ubijen od strane NOVJ ili OZN-e početkom februara 1945. na putu od Zadra ka Topuskom.⁹⁵

Vojislav Tufegdžić, major JVuO, 1945. imenovan za komandanta Cersko-majevičke grupe korpusa, koji se u registru pogrešno naziva Voja Tukfegdžić (RKTG-31539), poginuo je u borbi sa organima KNOJ-a na planini Cer krajem 1946. Vojislav Tufegdžić nije rođen u Beogradu kako se navodi u njegovom kartonu, već u Banovom Polju u Mačvi (ili u Štitaru pokraj Šapca, kako navode drugi izvori).⁹⁶ Svrstavanje Vojislava Tufegdžića u „registar žrtava“ za grad Beograd neosnovano je u kontekstu mesta rođenja i pogibije (Tufegdžićeva porodica je živela u Štitaru). Prilikom hapšenja Tufegdžićeve grupe odmetnika, 4. novembra 1946. u selu Bela Reka u opštini Šabac, ubijeno je 8 četničkih odmetnika na čelu sa Tufegdžićem. Tom prilikom poginula su 4 pripadnika KNOJ-a.⁹⁷ Imena poginulih pripadnika KNOJ-a nisu uvrštavana u spiskove stradalih.

Mihajlo Čačić (RKTG-36618), zapravo je Mihajlo Čačić, činovnik u Senjskom Rudniku, pešadijski kapetan II klase, zapovednik Ravničke brigade JVuO, odgovoran za brojne četničke zločine na području opština Despotovac, Čuprija i Paraćin, nesumnjivi saradnik nemačkog okupatora.⁹⁸ Čačić je rođen u Pljevljima i za vreme okupacije boravio je na području Senjskog Rudnika i Ravne Reke, stoga smatramo da je njegovo ime neosnovano uvršteno u registar stradalih za grad Beograd.

Драгослава С. Рачића, Чикаго, 1998, стр. 146–147.

⁹⁵ Никола Жутић, *Нико Бартуловић, римокатолик четник: од либерала-антикомунисте до рavnогорца-антифашисте*, Београд, 2010, стр. 376.

⁹⁶ Душан Трбојевић, н.д., стр. 152–154.

⁹⁷ VA, JNA, KNOJ, 4763, 1-2, 1, 5. srpska divizija KNOJ-a, Dnevnik važnijih borbi u vremenu od 1. marta 1945. do 31. decembra 1946.

⁹⁸ Димитрије Ђулић, Миодраг Милачић, *На Морави Туприја. Хроника Туприје*, Туприја, 1977, стр. 342–356; Душан Прица, Јоксим Радојковић, *Мијајлова јама*, Деспотовач, 1984, стр. 24–35.

Voja Tribrođenin (RKTG-31527), zapravo je Vojislav Jevremović Tribrođanin, četnički vojvoda i komandant četničke Zviške brigade. On nije rođen u Beogradu, niti je imao prebivalište u Beogradu, kako se pogrešno navodi u njegovom kartonu. Vojvoda je uhvaćen kao odmetnik posle rata i osuđen na smrt zbog zločina u braničevskom kraju. Njegovo ime se čak tri puta pominje u „Otvorenoj knjizi – registru žrtava“ (sem registra za grad Beograd, uvršten je i u spiskove stradalih za opštine Požarevac i Veliko Gradište).

Vojin Jelić (RKTG-10089), činovnik rodom iz Smedereva, pripadnik SDK. Smatramo da njegovo ime ne treba uvrstiti u registar stradalih u grad Beograd, već u registar stradalih za opštinu Smederevo, s obzirom da je rođen u Smederevu, da je u Beogradu mogao živeti vrlo kratko, ako je uopšte živeo u Beogradu (imao je 24 godine kada je stradao) i s obzirom da su u registar stradalih za opštinu Smederevo uvršteni njegov otac Vladimir Jelić (predsednik smederevske opštine, član JNP Zbor) i sestra Dragana Jelić.

Ivica Pevec (RKTG-37536, Beograd, RKTG-40868, Zemun), ustaša iz Zemuna, ubrojan je u stradale za grad Beograd, iako nije rođen u Beogradu niti je imao prebivalište u glavnom gradu, niti je likvidiran u Beogradu. Sem toga, njegovo ime već egzistira u registru za opštinu Zemun.

U Beogradu je nakon oslobođenja suđeno određenom broju aktivnih saradnika okupatora sa područja Srbije, ali i drugih delova Jugoslavije.

Vojmir Alfirević (RKTG-32950), pešadijski kapetan II klase iz Splita, komandant bataljona u Bukovičkoj brigadi Dinarske četničke divizije,⁹⁹ nije imao prebivalište u Beogradu, kako se navodi u njegovom kartonu, niti je tokom rata uopšte boravio u Beogradu. Pretpostavljamo da je Alfirević uvršten u „registar žrtava“ za grad Beograd na osnovu činjenice da mu je suđeno u Beogradu 1946. i da je osuđen na smrt.

U spisku stradalih za grad Beograd navedeno je, sem Alfirevića, još 15 lica, pretežno iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Crne Gore, za koja pretpostavljamo da nisu bili žitelji glavnog grada, niti su poreklom iz Beograda. Ova lica su uvrštena u registar na osnovu činjenice da su zavedena u Delovnom protokolu sudskih predmeta za 1946, koji se čuva u Vojnom arhivu u Beogradu (ovo se odnosi i na Alfirevića).¹⁰⁰

⁹⁹ Fikreta Jelić Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941–1945*, Zagreb, 1986, str. 178, 187; Jovo Popović, Marko Lolić, Branko Latas, *Pop izdaje. Vojvoda Momčilo Đujić*, Zagreb, 1988, str. 83, 282, 304, 306.

¹⁰⁰ Berta Begić (RKTG-32951), Gleb Skurski (RKTG-32952), Ivana Devrić (RKTG-32953), Safet Mursela (RKTG-32954), Martin Špoljar (RKTG-32955), Slobodan Aracki (RKTG-32956), Dragomir Jakšić (RKTG-32957), Trud Servišer (RKTG-32958), Mihajlo Horminc (RKTG-32959), Mihajlo Mijović (RKTG-32960), Petar Obradović (RKTG-32961), Milenko Aćimović (RKTG-32962), Gajo

Radoslav Radić (RKTG-16325), komandant bosanskih četničkih odreda i član CNK ravnogorskog četničkog pokreta, nije rođen u Beogradu, niti je imao prebivalište u glavnom gradu, kako se pogrešno navodi (rođen je 1890. u Jošavci pokraj Banja Luke). U njegovom kartonu jedino je tačno da je bio trgovac i da je ubijen u Beogradu „po oslobođenju“ (osuđen je na smrt na procesu protiv Draže Mihailovića zbog saradnje sa okupatorom i zločina protiv pripadnika NOVJ i streljan 17. jula 1946).

U registar stradalih za grad Beograd uneta su imena znatnog broja lica koja nisu rođena niti su ikad imala prebivalište u Beogradu, kako se pogrešno navodi u registru. Reč je o licima iz Makedonije, sa Kosova i Metohije, iz Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Dalmacije, kao i o licima iz unutrašnjosti Srbije.

Najveći broj ovih lica unet je u registar za grad Beograd greškom saradnika Državne komisije koji su konsultovali upisnike vojnih sudova u Vojnom arhivu u Beogradu (pre svega upisnike Vrhovnog vojnog suda). Na taj način je greškom uneto u registar najmanje 73 imena.

Naime, Vrhovni vojni sud pri Ministarstvu narodne odbrane, najviši vojnosudski organ, kao drugostepeni sud, „razmatrao je odluke viših vojnih sudova (sudovi korpusa/armija, Mornarice i KNOJ-a) kojima je u prvom stepenu izrečena kazna lišenja čina (zvanja), kazna robije ili smrtna kazna, te odluke prvostepenih vojnih sudova kojima je izrečena smrtna kazna u slučajevima većeg vojno-političkog značaja.“¹⁰¹ Uvidom u upisnike Vrhovnog vojnog suda, koje su saradnici Državne komisije naveli kao izvornu građu, konstatovali smo da su saradnici komisije propustili da primete da nekoliko desetina lica koje su uvrstili u registar stradalih za grad Beograd nisu imala prebivalište u Beogradu, niti su stradala u Beogradu, kako se pogrešno navodi u „Otvorenoj knjizi“, niti im je uopšte bilo suđeno u Beogradu (za mnoga od ovih lica čak se pogrešno navodi da su rođena u Beogradu).

U registar za grad Beograd uvršteno je 9 lica sa područja Bosanske krajine i centralne Bosne koja je Vojni sud 5. (krajiškog) korpusa osudio na smrt. U 5 slučajeva reč je o pripadnicima ustaškog pokreta, od kojih su četvoro bili stanovnici hrvatskog sela Sasina pokraj

Gračanin (RKTG-32963), Stevan Strilević (RKTG-32964), Rajko Milinović (RKTG-32965). Nismo uspjeli da konsultujemo „Delovni protokol sudskih predmeta za 1946.“, stoga ova lica nismo uvrstili u zbir od 341 imena koje osporavamo u registru za grad Beograd.

¹⁰¹ Милош Гојковић, *Историја југословенског војног правосуђа*, Београд, 1999, стр. 132.

Sanskog Mosta, za koje se pogrešno navodi da su bili srpske etničke pripadnosti, kao što se proizvoljno navodi da su imali prebivalište u Beogradu.¹⁰² Za ova lica se pogrešno navodi da su stradala 1944. u Beogradu, „po oslobođenju“. Vrhovni vojni sud u Beogradu je potvrdio presudu prvostepenog suda.

U registar je uvršteno ime Stanka Pisarevića (RKTG-30434), za koga se ističe da je bio Srbin rođen u Beogradu sa prebivalištem u Beogradu, iako se u „Upisniku Vrhovnog vojnog suda“ navodi da je bio „ustaški dobrovoljac na Istočnom frontu“, rođen 1924. u Bosanskom Šamcu. Istina, Pisareviću je suđeno u Beogradu (Vojni sud komande grada Beograda), gde je 2. marta 1945. osuđen na smrt („streljao ruske zarobljenike“), ali njegovo ime svakako treba izostaviti iz registra.¹⁰³ Isto se odnosi i na 2 lica sa područja Hrvatske Dubice, za koja se navodi da su bili „aktivne ustaše“, a koja je na smrt osudio Vojni sud 21. srpske divizije.¹⁰⁴

Takođe, u spisku su navedena 4 lica, žitelja naselja Ilok, za koja se na osnovu „Upisnika Vojnog suda Fruškogorskog veća za 1944.“ tvrdi da su kao navodni stanovnici Beograda streljani na nepoznatom mestu, tj. ne navodi se da su ovi stanovnici Iloka stradali u Beogradu.¹⁰⁵

¹⁰² Petar Kozic (RKTG-25680), Ladana Kozic (RKTG-25682), Mirko Ljevar (RKTG-25684), Tale Čavlović (RKTG-25685), Marko Čandrić (RKTG-26829), Đuro Jakšić (RKTG-30426), Dušan Trkulja (RKTG-27048), Jozo Vidović (RKTG-27049), Vlajko Milanović (RKTG-27155). (VA, JNA, Vojni sudovi, Vrhovni vojni sud u Beogradu (drugostepeni sud), 1945, upisnik (drugi deo), 96, 337/3, 337/5, 337/7, 429)

Za sva lica je navedeno da su po zanimanju zemljoradnici. Jakšić je rođen u Medenom Polju (Bosanski Petrovac), Trkulja u Jajcu, Vidović u Kovačevom Polju (Prozor), Milanović u Zastinju (Livno).

¹⁰³ VA, JNA, Vojni sudovi, Vrhovni vojni sud u Beogradu (drugostepeni sud), 1945, upisnik (prvi deo), 156.

U Beogradu su septembra 1945. streljani generali Hrvatskih oružanih snaga: Tomislav Sertić, Ivan Markulj, Slavko Skoliber, Đuro Grujić, Mirko Gregorić, Julije Fritz, Artur Gustović, Muhamed Kromić, Bogdan Majetić, Vladimir Metikoš, Ante Nardelli, Josip Scholtz, Ivan Tomašević i pukovnik Franjo Džal. (Vid. *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941–1945*, (ur. Z. Dizdar, M. Grčić, S. Ravlić, D. Stuparić), Zagreb, 1997, v.m). Ako je Pisarević uvršten u registar stradalih za Beograd, zašto nisu uvršteni generali HOS (ujedno ustaški pukovnici)?

¹⁰⁴ Josip Đurđević (RKTG-31171), Mile Pavljanić (RKTG-31172). (VA, JNA, Vojni sudovi, Vojni sud 1. armije (drugostepeni sud), upisnik, 108)

¹⁰⁵ Đura Meštrović (RKTG-30322), Josip Lakić (RKTG-30323), Franjo Meštrović (RKTG-30324), Milin Meštrović (RKTG-38542). (VA, JNA, Vojni sudovi, Vojni sud fruškogorskog veća 1944, (prvostepeni sud), upisnik, 69)

Smrtnu presudu za ova četiri lica koju je odredio Vojni sud Fruškogorskog veća, kao prvostepeni sud, potvrdio je Vrhovni vojni sud, kao drugostepeni sud, što ne znači da su ova lica bila zatočena u Beogradu, niti da je presuda nad njima izvršena u Beogradu, a pogotovo ne znači da su imali prebivalište u Beogradu, kako je pogrešno navedeno u njihovim kartonima. Naime, ova lica su na smrt osuđena 6. i 14. oktobra 1944. – dakle, pre oslobođenja Beograda, stoga im svakako nije suđeno u Beogradu. Pretpostavljamo da ove presude treba posmatrati u kontek-

U registru je navedeno 8 lica iz Crne Gore koja su odlukom Vojnog suda 2. udarnog korpusa NOVJ/JA i Vojnog suda Vojne oblasti Kotor, osuđena na smrt 1945.¹⁰⁶ Vrhovni vojni sud u Beogradu je potvrdio ove odluke. Isto se odnosi i na 3 lica koja je na smrt osudio Vojni sud 29. (hercegovačke) udarne divizije NOVJ/JA.¹⁰⁷

Imena 5 ustaša i jednog četnika iz istočne Bosne, koje je Vojni sud 3. (bosanskog) korpusa osudio na smrt 1945. našla su se u registru stradalih za grad Beograd, uz tvrdnju da su ova lica navodno imala prebivalište u Beogradu, iako se u njihovim elektronskim kartonima napominje da su bili zemljoradnici i pripadnici ustaškog, odnosno četničkog pokreta.¹⁰⁸

U registar stradalih za grad Beograd uvršteno je 5 lica koja su na smrt osuđena od strane vojnih sudova u Makedoniji. Vojni sud bitoljske vojne oblasti osudio je na smrt dvojicu pripadnika bugarskih okupacionih formacija, što je Vrhovni vojni sud potvrdio kao opravdanu odluku. Ipak, imena ove dvojice bugarskih policajaca uvrštena su u registar stradalih za grad Beograd, iako je očigledno da oni nisu imali boravište u Beogradu, niti im je suđeno u Beogradu.¹⁰⁹ Isto se odnosi i na 3 pripadnika albanske zajednice iz okoline Skoplja, Kičeva i Tetova, koji su na smrt osuđeni odlukom Vojnog suda komande grada Skoplja i Vojnog suda tetovskog vojnog područja.¹¹⁰

Takođe, u registar su uvrštena imena 7 kosovskih Albanaca i jednog kosovskog Srbina koji su osuđeni na smrt odlukom lokalnih

stu događaja u Iloku nakon 29. septembra 1944. kada su Nemci i ustaše ponovo zauzeli Ilok i otpočeli teror nad stanovništvom Iloka i Neština. (Videti: Dušan Vuletić, „Stradanje u Sremu – Drugi svetski rat“, *Na putu ka istini...*, str. 160–161).

¹⁰⁶ Lazar Đuranović (RKTG-30430), Mitar Bućin (RKTG-25697), Mitar Bošković (RKTG-25700), Filip Kesler (RKTG-26744), Đuro Radulović (RKTG-30614), Žarko Mračević (RKTG-30405), Leko Janičić (RKTG-30403), Adil Mrkišić (RKTG-30353). (VA, JNA, Vojni sudovi, Vrhovni vojni sud u Beogradu (drugostepeni sud), 1945, upisnik, (prvi deo), 303, (drugi deo), 143, 347, 348, 349, 352)

¹⁰⁷ Nikola Lajović (RKTG-26755), Jurica Nalitić (RKTG-26769), Janko Ivković (RKTG-26744). (VA, JNA, Vojni sudovi, Vrhovni vojni sud u Beogradu 1945, (drugostepeni sud), upisnik (drugi deo), 366, 402, 403).

¹⁰⁸ Milan Kejić (RKTG-26781), Suljo Hasković (RKTG-26790), Alija Bećirović (RKTG-26799), Arif Pirija (RKTG-26805), Nezir Jahić (RKTG-26821), Mašo Lalić (RKTG-26827). (VA, JNA, Vojni sudovi, Vrhovni vojni sud u Beogradu (drugostepeni sud), 1945, upisnik (drugi deo), 407, 412, 414, 415, 424, 425)

¹⁰⁹ Angel Nakov (RKTG-26879), Aleksandar Nakov (RKTG-26880). (VA, JNA, Vojni sudovi, Vrhovni vojni sud u Beogradu (drugostepeni sud), 1945, upisnik (drugi deo), 463)

¹¹⁰ Šefit Zeinula (RKTG-26875), Imer Miro (RKTG-26882), Osman Koka (RKTG-26883). (VA, JNA, Vojni sudovi, Vrhovni vojni sud u Beogradu (drugostepeni sud), 1945, upisnik (drugi deo), 461; VA, JNA, Vojni sudovi, Upisnik Vojnog suda 50. divizije za 1945; VA, JNA, Vojni sudovi, Delovni protokol sudskih predmeta za 1946, 41)

vojnih sudova (Vojni sud 50. divizije u Uroševcu, Vojni sud vojne divizijske oblasti za Sandžak), pri čemu se za 5 lica proizvoljno navodi da su rođena u Beogradu, dok se za svih 7 lica proizvoljno navodi da su imali prebivalište u Beogradu.¹¹¹

Za 11 lica koja su na smrt osuđena odlukom Vojnog suda u Valjevu i Vojnog suda 4. (valjevske) divizije 1945–1947. u registru se proizvoljno navodi da su rođena u Beogradu i da su imala prebivalište u Beogradu.¹¹²

U spisak stradalih za Beograd uvršteno je 13 lica koja su 1945. osuđena na smrt od strane vojnih sudova u Čačku, Kraljevu, Kragujevcu i Nišu.¹¹³ Za ova lica se u registru proizvoljno navodi da su rođena i da su imala prebivalište u Beogradu.

U registru stradalih za grad Beograd navedeno je 16 imena istaknutih pripadnika JVuO koji su nakon rata uhvaćeni ili ubijeni kao

¹¹¹ Simon Tair (RKTG-26758), Amet Azon (RKTG-31220), Redžep Arelon (RKTG-31221), Murtez Sulja (RKTG-31223), Soli Etem (RKTG-31224), Skart Alija (RKTG-31225), Safet Murselja (RKTG-32954), Danilo Stefanović Jančićević (RKTG-31218). (VA, JNA, Vojni sudovi, Vrhovni vojni sud u Beogradu 1945, (drugostepeni sud), upisnik (drugi deo), 391; VA, JNA, Vojni sudovi, Vojni sud 50. divizije 1945, Uroševac, (prvostepeni sud), upisnik, 13)

¹¹² Vojin Đurović (RKTG-31177), Bejto Kajević (RKTG-31178), Medžib Juković (RKTG-31179), Selman Hajradinović (RKTG-31200), Ljubisav Radojčić (RKTG-31182), Svetozar Dukić (RKTG-31183). (VA, JNA, Vojni sudovi, Vojni sud 1. armije, (drugostepeni sud), upisnik za 1945, 397, 398, 399, 531, 543)

Petar Savatić (RKTG-31205), Jezdimir Lazarević (RKTG-31206), Dragisav Spasenić (RKTG-31208), Georgije Bojić Džidža (RKTG-31211), Aleksandar Ilić (RKTG-31212), Dragomir Obradović (RKTG-31216). (VA, JNA, Vojni sudovi, Vojni sud 1. armije 1946, (drugostepeni sud), upisnik, 46, 58, 80). Jezdimir Lazarević iz Oglađenovca pokraj Valjeva najpre je osuđen na smrt, potom je kazna preimenovana u 20 godina gubitka slobode da bi 31. decembra 1951. bio oslobođen. (VA, JNA, Vojni sudovi, Vojni sud 4. divizije 1946, Valjevo, (prvostepeni sud), upisnik, 8).

¹¹³ Minko Lazarević (RKTG-30334), Dušan Lešo (RKTG-30345), Đorđe Stanišić (RKTG-31180), Petar Šijak (treba: Šijan, RKTG-31184), Veroljub Vukićević (RKTG-31185), Mirko Brojčin (RKTG-31194), Dobrila Radosavljević (RKTG-31196), Sveta Barać (RKTG-31197), Božo Lazović (RKTG-31198), Josić (treba: Josif) Lešević (RKTG-31199), Selman Hajradinović (31200), Vladan Nikolić (RKTG-31201), Vojislav Sokolović (RKTG-31202). (VA, JNA, Vojni sudovi, Vrhovni vojni sud 1945, (drugostepeni sud), Beograd, upisnik, (prvi deo) 200/1, 200/3, 448, (drugi deo), 2132, 2728, 2730; VA, JNA, Vojni sudovi, Vojni sud 1. armije 1945, (drugostepeni sud), upisnik, 561, 562, 627, 679, 776; VA, JNA, Vojni sudovi, Vojni sud Kraljevo 1945, (prvostepeni sud), upisnik, 647; VA, JNA, Vojni sudovi, Vojni sud niške vojne oblasti 1944–1945, upisnik, 108)

Petar Šijan je živio u Čačku (žandarm rodom iz sela Zrmanja u Lici), Veroljub Vukićević je živio u Lopatnici pokraj Kraljeva (na kaznu smrti osudio ga je Vojni sud u Kraljevu: Prezidijum Narodne skupštine je ovu kaznu preinačio na 20 godina robije: „uslovno pušten 24. novembra 1960.“). Dobrila Radosavljević i Josif Lešević živeli su u Trsteniku. Božo Lazović je bio zemljoradnik iz sela Jova pokraj Novog Pazara. Dušan Dimitrijević je bio zemljoradnik iz Vračeva pokraj Leposavića. Selman Hajradinović je bio zemljoradnik iz Bagačića pokraj Sjenice. Vojislav Sokolović je živio u selu Crni Vrh pokraj Knjaževca.

odmetnici u različitim delovima Srbije. Njihova imena su uneta u registar na osnovu rukopisa „Istorijat 5. srpske divizije KNOJ-a“ koji se čuva u Vojnom arhivu u Beogradu. Za sva ova lica pogrešno je navedeno da su rođena i imala prebivalište u Beogradu.¹¹⁴ Među njima su 2 lica koja su navedena nadimkom, bez bližih podataka o ličnosti.

Konsultovali smo navedeni izvor.¹¹⁵ Na osnovu uvida ustanovili smo da su saradnici Državne komisije proizvoljno uvrstili navedenih 16 lica u registar stradalih za grad Beograd s obzirom da je reč o pripadnicima JVuO koji su rođeni i živeli u unutrašnjosti, gde su tokom rata bili borbena angažovani. Na osnovu činjenice da se nigde u navedenom izvoru ne ističe da su ova lica rođena i živela u Beogradu, postavlja se pitanje na osnovu čega su saradnici komisije uvrstili njihova imena u registar za grad Beograd? Ovo je vrlo ilustrativan primer metodološke konfuzije i odsustva metodoloških kriterijuma u formiranju dela registra stradalih.¹¹⁶

Takođe, u registru za grada Beograd navedena su imena 22 četnička odmetnika za koje se tvrdi da su rođeni i da su imali prebivalište u Beogradu, gde su navodno i stradali, pri čemu se saradnici komisije pozivaju na „Izveštaj štaba KNOJ-a o kretanju i hvatanju odmetnika“. Nažalost, nismo uspeli da uđemo u trag ovom izveštaju u Vojnom arhivu. Međutim, na osnovu nekih pokazatelja moguće je zaključiti da najverovatnije niko od ova 22 lica ne potiče iz Beograda i da je reč o četničkim odmetnicima iz unutrašnjosti Srbije. Ovu pretpostavku potvrđuje činjenica da imena 4 lica koja se pominju u izveštaju egzistiraju u registrima opština Lučani i Čačak.¹¹⁷ Shodno tome, name-

¹¹⁴ Ljuba Bezeić (RKTG-31526), Voja Tribrođenin (RKTG-31527), Ljubomir Grkić (RKTG-31528), Georgije Banić Džidža (RKTG-31529), Isidor Živković (RKTG-31530), Joca Mihajlović (RKTG-31531), Milivoje Mihajlović (RKTG-31532), Ivan Ponjević (RKTG-31533), Vladan Urošević (RKTG-31534), Milka Pavlović (RKTG-31535), Mića Vodnik (RKTG-31536), Sava Vučić (RKTG-31537), Vojislav Maksimović (RKTG-31538), Voja Tufegdžić (RKTG-31539), Zarija Milovanović (RKTG-31540), Purnjo (RKTG-31541).

¹¹⁵ VA, JNA, KNOJ, 4763, 1-2, 1, Istorijat 5. srpske divizije KNOJ-a

¹¹⁶ Među navedenih 16 imena neka su pogrešno istaknuta, što je rezultat grešaka u izvornom dokumentu, pogrešnih ispisa koji su načinili saradnici komisije kao i nedovoljnog poznavanja određenih istorijskih ličnosti. Ljubomir Grkić je zapravo Ljubomir Grgić, Milka Pavlović je zapravo Miljko Pavlović, Sava Vučić je zapravo Sava Vičić, Voja Tufegdžić je zapravo Vojislav Tufegdžić, Voja Tribrođenin je zapravo Vojislav Jevremović Tribrođanin (čije ime egzistira i u registru za opštine Požarevac i Veliko Gradište), Purnjo je zapravo Svetolik Popović Purnjo (čije ime egzistira u registru za opštinu Gornji Milanovac).

¹¹⁷ Mikanović/Milanović Mikan (RKTG-8214, Lučani, RKTG-31457, Beograd), Ružičić Risim/Risto (RKTG-7787, Lučani, RKTG-31458, Beograd), Bajić/Bojić Slobodan (RKTG-4573, Čačak, RKTG-31473, Beograd), Racić/Račić Radoslav (RKTG-5058, Čačak, RKTG-31516, Beograd). Prema podacima Dušana Mirkovića, nekadašnjeg pripadnika JVuO iz Dragačeva, Mikan Mikanović i Risim Ružičić bili su pripadnici odmetničke grupe Novice Cogoljevića čije ljudstvo je mahom poginulo u borbi protiv organa KNOJ-a 24. novembra 1945. u Dragačevu (Душан

će se zaključak da i ostalih 18 imenovanih lica treba uvrstiti u registre drugih opština.¹¹⁸

U registru stradalih za grad Beograd egzistiraju imena i nekih drugih lica koja nisu imala prebivalište u Beogradu, niti im je suđeno u Beogradu nakon rata, niti su lišena života u Beogradu, već na drugim lokacijama.

Navodimo vrlo indikativan primer Petra Spaića (RKTG-16404), žandarmerijskog narednika iz Grocke koji je uvršten u spisak stradalih za grad Beograd, iako nikad nije živeo u Beogradu niti je lišen života u glavnom gradu (u „Otvorenoj knjizi“ egzistira zaseban registar za opštinu Grocka). Prema dokumentima iz porodične arhive koji su priloženi uz njegov karton, upadljivo je da Spaić nikad nije bio žitelj Beograda i da je lišen života u Grockoj, gde je živeo sa porodicom. Međutim, on je ipak uvršten u registar stradalih Beograda, pri čemu se izričito navodi Beograd kao mesto njegovog stradanja. Smatramo da je u ovom slučaju, kao i u nekim drugim slučajevima, reč o slučajnoj grešci.

U registru za Beograd navedena su imena Slobodana Nikolića (RKTG-13864) i Miroljuba Anastasijevića (RKTG-13870), za koje se navodi da su stradali u Svilajncu 1944, „po oslobođenju“. Za obojicu se navodi da su rođeni u Crikvenici u Hrvatskoj. Međutim, Nikolić i Anastasijević su očigledno rođeni u Crkvencu pokraj Svilajнца. Mesto rođenja i stradanja ovu dvojicu svrstava u registar stradalih za opštinu Svilajnac.

Ili naprimer, za 6 lica,¹¹⁹ za koja se navodi da su imala prebivalište u Beogradu, tvrdi se da su rođeni u selu Bunjane u Hrvatskoj, ali naselje pod tim imenom ne postoji u Hrvatskoj. Najverovatnije je reč o selu Buljane pokraj Paraćina. Za svu šestoricu se navodi da su bili ze-

Мирковић, Драгачево – Равна Гора. Сећања и песме, (пр. Милутин Велисављевић), Београд, 2012, стр. 84–85). Uništenje Cogoljevićeve grupe (15 poginulih, 3 zarobljena i 3 koja su se predala) potvrđuje i „Dnevnik važnijih borbi“ 5. srpske divizije KNOJ-a. (VA, JNA, KNOJ), 5. srpska divizija KNOJ-a, 4763, 1-2, 1).

¹¹⁸ Predrag Vilić (RKTG-31404), Aleksandar Adamović (RKTG-31444), Ranislav Canić (RKTG-31455), Miladin Vesović (RKTG-31459), Borisav Pejanić (RKTG-31461), Slobodan Bejović (RKTG-31472), Bogdan Veselijanić (RKTG-31474), Branko Muka (RKTG-31479), Mila Žerava (RKTG-31485), Miodrag Mile Vidojević (RKTG-31494), Živko Jodać (RKTG-31500), Dušan Ćusić (RKTG-31506), Dobrivoje Novović (RKTG-31517), Leše Vuković (RKTG-31518), Blagoje Vesković (RKTG-31519), Miodrag Vukadinović (RKTG-31520), Savo Mijač (RKTG-31521), Vukosav Nešović (RKTG-31525).

¹¹⁹ Dimitrije Ilić (RKTG-13708), Nikola Milosavljević (RKTG-13709), Milenko Jovanović (RKTG-13710), Ilija Jovanović (RKTG-13769), Vladimir Milošević (RKTG-13770), Dimitrije Radenković (RKTG-13785).

mljoradnici i da su stradali kao odmetnici 1945, bez navođenja mesta stradanja. Sasvim sigurno je reč o četničkim odmetnicima. Na osnovu svega analiziranog, ovih 6 lica ne treba uvrstiti u registar stradalih za grad Beograd.

Ukupno osporavamo **342** (19%) imena u registru stradalih za grad Beograd (dupla imena, lica čija imena egzistiraju u registrima matičnih opština, lica koja nisu umrla u navedenim okolnostima, lica koja nisu rođena niti su ikad imala prebivalište u Beogradu kako se pogrešno navodi u registru). Pretpostavljamo da je ovaj broj dodatno veći za nekoliko desetina, ali nismo uspeli da proverimo izvore kojima bi ovu pretpostavku eventualno dokazali.

Vredi napomenuti da je u spisak stradalih lica sa područja grada Beograda (bez Zemuna) uvršteno **266** lica nemačke narodnosti koja su do momenta stradanja živela na teritoriji grada Beograda (većinom su okvalifikovani kao saradnici okupatora, „kolaboranti“, pojedini kao „gestapovci“). Među njima je naveden velik broj onih koji su umrli u logorima za pripadnike nemačke manjine nakon Drugog svetskog rata (Gakovo, Bački Jarak). U izvorima koje su koristili saradnici komisije navodi se da su ova lica umrla od somatskih bolesti i iznurenosti, pri čemu se ovi podaci mogu dovesti u sumnju, s obzirom na poznate činjenice da su lica internirana u radne logore za Folksdojčere umirala najčešće od zaraznih bolesti, iako je logično pretpostaviti da je određen broj starijih lica umro prirodnom smrću u logoru za radno nesposobne u Bačkom Jarku.

Vredi napomenuti da se za ogromnu većinu ovih lica tvrdi da su rođena u Beogradu, iako je za mnoge od njih to malo verovatno, pogotovo za lica rođena u poslednjim decenijama 19. veka, kada je broj Nemaca u Beogradu bio skroman i kada su doseljeni Nemci bili izloženi dobrovoljnoj asimilaciji.

Kada govorimo o strukturi stradalih, вреди ukazati na formacijsku pripadnost jednog dela stradalih u Beogradu nakon oslobođenja. Prema dostupnim podacima, koji nisu precizni u potpunosti, nakon oslobođenja Beograda stradalo je 179 lica koja su navedena kao pripadnici žandarmerije i Srpske državne straže, 84 lica koja su imenovana kao pripadnici Uprave grada Beograda i Specijalne policije ili su okvalifikovana kao policijski agenti, 39 lica koja su navedena kao pripadnici Gestapoa (pretpostavljamo da je mahom reč o licima koja su pripadala formaciji Srpski Gestapo) i 19 lica za koja je navedeno da su pripadala Srpskom dobrovoljačkom korpusu i JNP Zbor. Ovo

ukupno čini najmanje **321** lica koja su pripadala kvislinškim oružanim formacijama u registru za grad Beograd. Verujemo da je zastupljenost lica koja su pripadala ovim formacijama veća u registru, ali da to nije naznačeno zbog nepotpunih izvora.

U registru stradalih za grad Beograd, za gotovo polovinu lica (čak 866 od 1.797) nije utvrđeno mesto stradanja, što nas navodi na pretpostavku da su neka od njih stradala van Beograda. Ako uzme-mo u obzir da je za nimalo zanemarljiv broj lica iz registra za grad Beograd utvrđeno da nisu bili stanovnici Beograda, iako je u registru navedeno da su ova lica rođena u Beogradu ili imala prebivalište u Beogradu, nameće se opravdana sumnja da su među ovih 866 lica navedena i ona koja nisu stradala u Beogradu niti su imala prebivalište u glavnom gradu. Među ovih 866 lica njih 64 bili su žitelji okolnih naselja, mahom sremskih sela koja gravitiraju Zemunu, i čiji stanovnici tokom i neposredno nakon rata nisu bili stanovnici glavnog grada (Petrovčić, Dobanovci, Boljevci). Nameće se opravdana pretpostavka da su ova lica stradala u matičnim naseljima.

Takođe, u registru stradalih za grad Beograd, naveden je izve-stan broj lica (160) za koja se navodi da su stradala u mestima van Beograda, u unutrašnjosti Srbije i u Vojvodini. Napominjemo da je velik broj ovih lica stradao nakon okončanja Drugog svetskog rata. Ovo se naročito odnosi na lica nemačke narodnosti koja su stradala u posle-ratnim logorima za internaciju.

Isto tako, u registru je naveden izvestan broj lica (125) za koja se ističe da su stradala nakon okončanja Drugog svetskog rata, često godinama nakon okončanja rata (u Beogradu, u Bačkom Jarku ili na nepoznatoj lokaciji). Isto tako, za velik broj lica za koja se navodi da su stradala 1945. nije naveden precizan ili približan datum stradanja, tako da je moguće da su i neka od ovih lica stradala nakon rata. Sem toga, za izvestan broj lica za koja je po automatizmu navedeno da su stradala 1944, ustanovili smo da su stradala nakon rata.

U „Otvorenoj knjizi: registru žrtava“, u spisku lica ubijenih na području grada Beograda nakon oslobođenja, navedena su imena istorijskih ličnosti koja su bila odgovorna za ratne zločine nad stanovnicima Beograda i Srbije tokom nemačke okupacije, pri čemu je u po-jedinim slučajevima njihov identifikacioni karton nepotpun.¹²⁰

¹²⁰ Tako, na primer, kada se navodi ime Radomira Čarapića (RKTG-16789), koji je 1944. postavljen za zamenika upravnika logora Banjica, ističe se da je Čarapić bio „policijski pisar“, što više skriva nego otkriva kada je reč o identitetu ove istorijske ličnosti. Isto tako, kada se navodi ime pukovnika Boška Pavlovića (RKTG-16222), pomoćnika komandanta Srpske državne straže, ne navodi se njegovo zanimanje niti dužnost, već samo kvalifikacija u izvornom materijalu

Broj stradalih na području opštine Šabac nakon oslobođenja

Nagađanja o broju stradalih u Šapcu i okolini, nakon oslobođenja grada (23. oktobar 1944), predstavljaju vrlo karakterističan primer preuveličavanja broja stradalih u Srbiji nakon oslobođenja. Brojka od navodno oko 2.000 ubijenih lica u Šapcu krajem 1944. i početkom 1945. prerasla je u lokalnu mitologemu koja se s vremena na vreme plasira široj javnosti u Srbiji, naročito ako se uzme u obzir da se najčešće podrazumeva da je reč o stradalim stanovnicima Šapca i okoline.¹²¹ U lokalnim medijima ovi događaji karakterišu se kao zločin, pa čak i kao „genocid“.¹²² Ovakva interpretacija devalvira ratne zločine

(„kolaborant“), iako pukovnik Pavlović nije nepoznata istorijska ličnost. Aleksandar Stojanović (RKTG-16719) za koga se navodi da je bio armijski general i pripadnik Srpske državne straže, ali se ne navodi da je bio načelnik Vojnog odeljenja Ministarskog saveta. Miloš Trivunac (RKTG-16747), zanimanje: „profesor univerziteta“, kvalifikacija: „kolaborant“. Ako uzmemo u obzir da određen broj profesora Beogradskog univerziteta koji su participirali u kvislinškim strukturama nije likvidiran nakon oslobođenja, postavlja se pitanje zbog čega je likvidiran Miloš Trivunac. Odgovor na ovo pitanje postaje donekle jasniji ukoliko uzmemo u obzir da je Miloš Trivunac, što nije nepoznata činjenica, 1941. obavljao dužnost ministra prosvete. Kosta Mušicki (RKTG-16193), zanimanje: „inženjer-pukovnik“, kvalifikacija u izvornom materijalu: „kolaborant“ takođe ne kazuje dovoljno o angažmanu Koste Mušickog za vreme okupacije, u čemu treba tražiti razloge zbog kojih je Mušicki osuđen na smrt 1946. Naime, kao što je poznato, pukovnik Mušicki bio je komandant Srpskog dobrovoljačkog korpusa, kvislinške vojne formacije sastavljene od pristalica pokreta JNP Zbor, podređene nemačkom okupatoru. Dragi Jovanović (RKTG-4035), zanimanje: „šef policije“, kvalifikacija: „Jugoslovenska vojska u otadžbini“, iako je poznato da je Dragi Jovanović (predratni šef Odeljenja opšte policije u Beogradu, pomoćnik šefa Uprave grada Beograda i saradnik nemačke obaveštajne od 1936) tokom rata bio jedan od najznačajnijih saradnika nemačkog okupatora u Srbiji (21. aprila 1941. imenovan je za izvanrednog komesara Beograda, što je podrazumevalo kontrolu nad administrativnom i policijskom službom u glavnom gradu). Sem toga, Dragi Jovanović je registrovan i u spisku stradalih za opštinu Požarevac (RKTG-15762). Božidar Bećarević (RKTG-15014), zanimanje: „policijski agent“, kvalifikacija u izvornom materijalu: „narodni neprijatelj“, pri čemu uz ovu kvalifikaciju stoji pojašnjenje saradnika komisije: „lice označeno kao protivnik komunističke vlasti“. Neshvatljivo je nepotpuno navođenje dužnosti Božidara Bećarevića, šefa IV antikomunističkog odeljka Specijalne policije, za vreme okupacije. Preciznije navođenje Bećarevićeve dužnosti ne samo što potencira njegovu odgovornost za ratne zločine, već problematizuje uvrštavanje njegovog imena u „registar žrtava“. Svetozar Nećak (RKTG-28623), za koga je utvrđeno da je bio zamenik komandanta tajne kvislinške organizacije poznate pod nazivom: Srpski Gestapo (organizacija je formirana 1. aprila 1942 od strane Gestapoa), naznačen je kao „činovnik“, bez kvalifikacije.

¹²¹ Tako je, na primer, na sajtu B92 20. februara 2011. objavljena vest pod naslovom „Šabac: Sud rehabilituje punom parom“, gde se konstatuje da „tačan broj građana streljanih na šabačkom mostu do proleća 1945. nije utvrđen, ali se pominje da je stradalo čak 2.000 neistomišljenika“, pri čemu se ističe da su „o najsramnijem događaju u istoriji grada decenijama ćutale porodice žrtava, nalogodavci, egzekutori, vlast“. http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2011&mm=02&dd=20&nav_category=12&nav_id=494032 (stranica posećena 23. novembra 2012)

¹²² Н. Прстојевић, „Парастос Шапчанима побијеним на савском мосту. Да се геноцид никада не понови“, *Глас Подриња*, LVI, 2777, Шабац, 2.11.2000, стр. 5.

i zločin genocida koje je nemački okupator sproveo nad srpskim, jevrejskim i romskim stanovništvom Šapca i Mačve 1941.¹²³ Važno je naglasiti da se iznošenjem pretpostavki od 1.000–2.000 stradalih u Šapcu nakon oslobođenja ne pravi distinkcija između lica stradalih u ovom gradu, a koja potiču iz drugih opština, i lica stradalih u Šapcu i okolini, a koja su bila stanovnici grada i opštine Šabac. Na taj način stiče se pogrešan utisak da su svi stradali u Šapcu nakon oslobođenja bili stanovnici ovog grada i opštine.

U kontekstu mitologeme o navodno 2.000 stradalih u Šapcu nakon oslobođenja uvek se prećutkuju prethodni istorijski događaji: stradanje više hiljada stanovnika grada i okoline pod nemačkom okupacijom i uloga kvislinških struktura (Srpski dobrovoljački odredi, kao prethodnica Srpskog dobrovoljačkog korpusa, i JNP Zbor, ali i pojedini predstavnici lokalne administracije) i snaga kolaboracije (tzv. vladini četnici i četnici pod komandom Draže Mihailovića) u stradanju jednog dela stanovnika Šapca, Mačve i Pocerine.

Prvo široko plasirano pominjanje višestruko preuveličanog broja ubijenih u Šapcu nakon oslobođenja, gde se pominje ova brojka, zabeleženo je u specijalnom izdanju kragujevačkog lista *Pogledi*.¹²⁴ Kao primer opstajanja jedne lokalne mitologeme u domaćoj javnosti navešćemo deo teksta objavljenog u *Večernjim novostima*, u toku medijske kampanje koja je neposredno prethodila formiranju Državne komisije za tajne grobnice. „Jedan od najmasovnijih zločina u Srbiji posle Drugog svetskog rata, dogodio se na starom mostu kod Šapca. Od jeseni 1944. do proleća 1945. godine likvidirano je **više od 2.000** ljudi koje su partizanske vlasti proglasile izdajnicima i narodnim neprijateljima. Ubijani su udarcima maljem, a zajednička grobnica bila im je reka Sava.”¹²⁵ Napominjemo da ne postoje relevantni izvori o načinu likvidacije na savskom mostu u Šapcu.

Tekst govori o prvom crkvenom pomenu u znak sećanja na 36 građana Šapca koji su ubijeni 1944, nedugo nakon oslobođenja grada. Upotreba termina „genocid“ u naslovu članka, potpuno je neprimerena. Zanimljivo je da je tekst potpisao novinar koji je 1982. u *Glasi Podrinja* pisao negativno o pojedinim licima koja su streljana u Šapcu nakon oslobođenja.

¹²³ Stanoje Filipović, *Logori u Šapcu*, Novi Sad, 1967; Душан Вулегић, „Списак стрељаних Мацвана и Шапчана“, *Годишњак историјског архива*, 12, Шабац, 1975, стр. 191–205; Драгослав Пармаковић, „Шабац и околина у Другом светском рату“, *Шабац у прошлости*, 4, (ур. Станоје Филиповић), Шабац, 1984, стр. 610–701; Душан Вулегић, *Логор у Јарку*, Сремска Митровица, 1985; Milan Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, *Kladovo transport*, Zbornik radova sa okruglog stola u Beogradu, oktobra 2002. (pr. Andrej Mitrović, Milica Mihailović), Beograd, 2006, str. 65–101.

¹²⁴ Драган Ћирић, „Жртве су пловиле низ Саву. Демократија злочину не верује“, *Погледи*, Специјално издање, 2/1991, Крагујевац, јун 1991, стр. 80–81.

¹²⁵ А. Делић, „Саву прекрили гробови“, *Вечерње новости*, LVI, Београд, 16.6.2009, стр. 10–11.

Sudija Okružnog suda u Šapcu, Gojko Lazarev, potpisnik prve presude za sudsku rehabilitaciju u Srbiji i predsednik sudskog veća koje je rehabilitovalo dvojicu žandarma u kvislinškoj službi ubijenih u Beloj Crkvi pokraj Krupnja, 7. jula 1941. (koji su rehabilitovani 11. decembra 2008), govoreći o sudskim procesima rehabilitacije u kojima je bio nadležan, reprodukovao je ovaj numerički stereotip: „Likvidacije su jedno vreme vršene na Starom železničkom mostu na Savi u Šapcu, gde je, samo od oktobra 1944. do proleća 1945. godine likvidirano oko 2.000 ljudi i za njih nema sudske dokumentacije.”¹²⁶

Najupornije zastupnike teze o preuveličanom broju stradalih u Šapcu krajem 1944. („preko 2.000“), predstavljaju aktivisti Udruženja građana „Most“ iz Šapca, koje okuplja potomke stradalih, koji istražavaju na preuveličanim brojkama, iako priznaju da se stradali protivnici nove vlasti u ovom gradu „više broje brojevima nego imenuju imenima“, s obzirom na to da je očigledno kako nisu u stanju da metodom poimenične identifikacije potkrepe vlastite proizvoljne tvrdnje o navodnom broju stradalih.¹²⁷

Istoričar Srđan Cvetković je umereniji u pretpostavci. „Procenjuje se na osnovu svedočenja (mada se nikad neće utvrditi precizan broj) da je [u Šapcu] u periodu od oktobra 1944. do leta 1945. bilo **više od 1.000** smrtnih kazni većinom bez legalnog sudskog postupka.”¹²⁸ Cvetković tvrdi da je u gradu pobijeno više od 1.000 ljudi, pri čemu se poziva na svedočenja iznesena u listu *Pogledi* i časopisu *Most*, istoimenog šabačkog udruženja, iako ova svedočenja poimence prikazuju podatke koji su 9 do 10 puta manji od 1.000 za teritoriju opštine Šabac. Treba naglasiti da Cvetković ostaje nedorečen kada pominje ovu brojku, jer je nejasno odnosi li se ova brojka na sve stradale u Šapcu (iako je i u tom slučaju ova brojka upitna) ili se odnosi na stanovništvo grada i opštine Šabac.

Poslednja pretpostavka koju je izneo Cvetković u javnosti sugeriše da je u Šapcu stradalo „do 1.000“ građana: „Na osnovu istraživanja, u gradovima kao što su Niš i Šabac, na primer, ima i do 1.000 ubijenih i nestalih.”¹²⁹ Prema našoj proceni, broj stradalih stanovnika

¹²⁶ В.Н., „Враћање части“, *Вечерње новости*, LV, Београд, 15.6.2008, стр. 12.

¹²⁷ Живко Топаловић, „Да историју пише истина, а не победник“, *Мост. Часопис удружења грађана „Мост“*, I, 1, Шабац, 2005, стр. 5; Живко Топаловић, „Ако заборавимо прошлост, нећемо имати право на будућност“, *Рехабилитација и реституција у Србији*. Зборник радова са округлог стола, (пр. Јовца Тркуља, Олга Даниловић), Београд, 2009, стр. 110–113.

¹²⁸ Srđan Cvetković, *n.d.*, стр. 226–227.

¹²⁹ П. Васиљевић, „Откопавање истине: истина више није под земљом“, *Вечерње новости*, Београд, LXIX, 8.7.2012, стр. 11; Srđan Cvetković, „Жртве комунистичког револуционарног терора у Србији после 12. септембра 1944. Истраживање Државне комисије за тајне гробнице“, *Hereticus*, 1–2/2011, Београд, 2011, стр. 20.

opštine Šabac nakon oslobođenja znatno je manji od 1.000, verovatno nekoliko puta manji.

U „Otvorenoj knjizi – registru žrtava“ Državne komisije, do 30. maja 2013, navedeni su podaci za **170** stradalih lica (163 ubijenih i 7 nestalih) sa područja opštine Šabac: 61 lice iz seoskih naselja i 109 lica iz grada Šapca. Svakako da je potencijalni broj stradalih sa područja ove opštine veći i da navedeni podaci nisu potpuni. U svakom slučaju, među stradale stanovnike Šapca nakon 12. septembra 1944. treba ubrojati i određen broj pripadnika JVuO koji su streljani nakon zarobljavanja u Semberiji 16. decembra 1944.¹³⁰

U registru stradalih za opštinu Šabac navedeno je **9** duplih imena.¹³¹ Takođe, nekoliko dodatnih imena treba izostaviti iz registra. Ime Milovana Maletića (RKTG-28408), pripadnika JVuO osuđenog na smrt zbog ratnih zločina, već je uvršteno (čak dva puta) u registar njegove zavičajne opštine Bogatić (RKTG-31334, RKTG-38164). U spisak stradalih uvršten je i izvesni Donković (RKTG-20158), „direktor šabačke gimnazije“, kako se navodi u njegovom kartonu, za koga se bez pozivanja na relevantne izvore tvrdi da je „streljan u Šapcu po oslobođenju“. Reč je o Aleksandru Donkoviću, direktoru gimnazije i potpredsedniku šabačke opštine. Međutim, na osnovu saopštenja Vojnog suda u Šapcu od 24. decembra 1944. može se zaključiti da je Aleksandar Donković osuđen na 6 godina robije kao „saradnik Ljotičevića“ i pripadnik lokalne administracije tokom okupacije.¹³² U registar je uvršten i Vasa Tufegdžić iz Štitara (RKTG-20241), za koga se navodi da je stradao „po oslobođenju“, dok se kao lokacija stradanja navodi „most“, bez navođenja relevantnih izvora i podataka o ličnosti. Neki drugi izvori tvrde da je uvrštavanje imena Vase Tufegdžića u spisak stradalih na spomen-ploči u kapeli podignutoj 2005. u znak sećanja na stradale u Šapcu nakon oslobođenja, proizvoljno s obzirom na to da je on poginuo januara 1944. kao partizanski borac u borbama oko Tu-

¹³⁰ Тимотије Рељић, *Четнички Ђачки батаљон (подрински)*, Шабац, 2001, стр. 40–85.

Autor tvrdi da su pripadnici NOVJ 16. decembra 1944. u selu Popovi pokraj Bijeljine streljali oko 55 pripadnika Četničkog đачkog bataljona (Cersko-majevička grupa korpusa), sastavljenog od mladića iz opština Šabac, Bogatić i Loznica, mobilisanih u četnike avgusta 1944. Autor ne navodi više od 10 imena stradalih pripadnika ove formacije.

¹³¹ Vidosav Jevtić/Jeftić (RKTG-15739, RKTG-15743), Nikola Čatić (RKTG-18152, RKTG-20347), Vladimir/Vladimir Sokić (RKTG-18153, RKTG-20259), Bata/Miloš Soldatović (RKTG-20203, RKTG-20337), Paja/Paun Protić (RKTG-20204, RKTG-20353), Marija Ikonov/Ikonikov (RKTG-20213, RKTG-20320), Svetislav Stefanović/Stevanović (RKTG-20207, RKTG-20360); Teodorović Borisav/Bora (RKTG-28411, RKTG-38171), Mihailo Janković (RKTG-20159, RKTG-20165).

¹³² „Саопштење Подручног већа војног суда Корпуса војне области за западну Србију од 24. децембра 1944“, *Глас Подриња*, I, 5, Шабац, 26.12.1944, стр. 2.

zle.¹³³

U registru se navode imena 135 stradalih u Šapcu (u ovu broju uračunato je 9 duplih imena), 5 lica stradalih u okolnim selima, 13 stradalih na nepoznatoj lokaciji i 6 stradalih van teritorije opštine Šabac. Međutim, za 5 lica za koje se tvrdi da su streljana u Šapcu 16. decembra 1944. ustanovljeno je da nisu stradala u Šapcu veću u selu Popovi pokraj Bijeljine, istog datuma (reč je o pripadnicima Četničkog đачkog bataljona Cersko-majevičke grupe korpusa, odnosno o mladima iz Šapca i Mačve koje su mobilisali četnici, i koji su streljani od strane pripadnika NOVJ).¹³⁴ Takođe, Danilo Ciganović (RKTG-20157) nije streljan u Šapcu 27. oktobra 1944, kako se pogrešno navodi u njegovom kartonu, već je ubijen 29. avgusta 1945. u selu Draginac.¹³⁵ Naveli smo izvore koji tvrde da je Vasa Tufegdžić iz Štitara poginuo kao partizan u okolini Tuzle početkom 1944. i da nije stradao u Šapcu oktobra iste godine. Stoga broj stradalih na mostu u Šapcu, u danima nakon oslobođenja grada, prema reviziji registra Državne komisije iznosi najmanje 119, uz pretpostavku o mogućoj dodatnoj reviziji.

Struktura stradalih (zanimanje, kvalifikacija, podkvalifikacija) naznačena je nepotpuno, u pojedinim slučajevima nikako. Za većinu stradalih ne navodi se koje dužnosti su obavljali i da li su obavljali bilo kakve dužnosti za vreme okupacije, niti se ističe njihov angažman za vreme rata. U „registar žrtava“ uvrštena su i neka lica koja su prema svedočenjima savremenika bila deo lokalnih kvislinških struktura ili su na neki drugi način saradivala sa okupatorom, pri čemu su neki od njih bili suodgovorni za stradanje pripadnika NOP-a.

U „registru žrtava“ navode se imena protojereja Pauna Protića (čije ime je dva puta uvršteno u spisak, RKTG-20204, RKTG-20353) i studenta Milana Bečejića (RKTG-20322), koji su bili članovi JNP Zbor, i koji su od savremenika upamćeni kao učesnici u identifikovanju i potkazivanju pristalica i učesnika NOP-a, a Protić, sem toga, kao član komisije koja je u šabačkom logoru imala zadatak da učestvuje u selekciji logoraša i da sugeriše ko je „nacionalno ispravan“, a ko ne zaslužuje milost. Prema istim svedočenjima, šabački apotekar Pavle Kurtović (RKTG-20221), koji je stradao nakon oslobođenja grada, ta-

¹³³ Миленко Ковачевић, „Жртве четника у Мачванском округу 1941–1946.“, *Злочини четничког покрета у Србији 1941–1945*, Зборник радова, (ур. Иван Матовић), Београд, 2012, стр. 89; Драгослав Пармаковић, *Мачвански (Подрински) народноослободилачки партизански одред 1941–1944*, Шабач, 1973, стр. 1230.

¹³⁴ Dragutin Šarac (RKTG-20163), Milan Šarac (RKTG-20325), Sava Žabaljac (RKTG-20171), Kuzman Kuzminac (RKTG-20172), Mihailo Janković (RKTG-20165). (Тимотије Рељић, н.д., стр. 81–85).

¹³⁵ Гојко Лазарев, Миролуб Мијушковић, *Под маљем идеологије*, Шабач, 2008, стр. 80–83.

kođe je učestvovao u ovim potkazivanjima.¹³⁶ Pavle Kurtović je rehabilitovan 7. decembra 2006. odlukom Okružnog suda u Šapcu. U rešenju o rehabilitaciji insistira se na činjenici da je Kurtović lišen života „iz ideoloških i političkih razloga“ bez suđenja, pri čemu se relativizuju podaci o nekim njegovim postupcima tokom rata.¹³⁷

U izvorima zborniške provenijencije, Paun Protić i Milan Bečejić, navedeni su među 27 lica od poverenja koja se preporučuju za saradnju sa organizacijom Srpski Gestapo. Među ovih 27 imena nalaze se i imena (bez navedenih kvalifikacija) Milana Kunića (RKTG-20200), Miodruga Vuletića (RKTG-20341) i Dušana Longinovića (RKTG-20284) koji su takođe ubijeni nakon oslobođenja.¹³⁸ Aktivni članovi JNP Zbor bili su i apotekar Vlada Samurović (RKTG-20249) i učitelj Uglješa Međoški (RKTG-20191), koji se takođe navode u registru kao lica ubijena nakon oslobođenja.¹³⁹ Sinovi Pauna Protića bili su oficiri Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Jovan Protić, potporučnik SDK poginuo je pre 29. septembra 1944. nedaleko od Šapca, dok je Radoslav Protić, poručnik SDK uspeo da emigrira u Nemačku. U jednom dokumentu zborniške provenijencije od 17. novembra 1943, pominje se da sveštenik Protić „nije obukao uniformu usled bolesti“.¹⁴⁰

Za Aleksandra Bižića, advokatskog pisara, člana JNP Zbor, streljanog nakon oslobođenja, postoje podaci zborniške provenijencije koji

¹³⁶ Stanoje Filipović, *Logori u Šapcu*, Novi Sad, 1967, str. 88, 89.

¹³⁷ Jovica Trkulja, „Rehabilitacija Pavla Kurtovića“, *Hereticus*, 1–2/2011, Beograd, 2011, str. 276–280; Gojko Lazarev, *Мирољуб Мијушковић*, н.д., стр. 38–42.

U rešenju o rehabilitaciji relativizuju se podaci koji su optužujući po Kurtovića. U Saopštenju Područnog veća vojnog suda Korpusa vojne oblasti za zapadnu Srbiju od 24. decembra 1944. ističe se da je Pavle Kurtović lišen života „zato jer je 1941. pod svojim punim potpisom podneo prijavu protiv 8 građana Šapca Gestapou, nazivajući ih komunistima. Svi ti građani su potom uhapšeni i proganjani od Gestapoa. Posle toga još nekoliko puta je odlazio u Gestapo i optuživao okupatoru simpatizere i saradnike N.O. borbe. Ovo je utvrđeno priznanjem optuženoga.“ (*Глас Подриња*, I, 5, Шабац, 26.12.1944, стр. 2).

Sudija Okružnog suda u Šapcu, Gojko Lazarev, doneo je nekoliko skandaloznih sudskih presuda koje su rehabilitovale očigledne saradnike okupatora. Rehabilitacija Dragoljuba Dragutinovića (26. februar 2008), zamenika starešine JNP Zbor za šabački okrug i okružnog prosvetara ove organizacije, svakako je najneprihvatljivija. Dragutinović je bio član komisije koja je u šabačkom logoru kategorisala zatočenike, optužujući pristalice NOP-a. Umro je 1946. u Italiji kao emigrant. O odgovornosti Dragoljuba Dragutinovića, vid. Stanoje Filipović, *n.d.*, str. 89; Обрад Ковић, Новица Прстојевић, „Љотићевци изблиза: У име српства – злочини према своме народу“, (3), *Глас Подриња*, XXXVIII, 1851, Шабац, 14.10.1982, стр. 15.

¹³⁸ Обрад Ковић, Новица Прстојевић, „Љотићевци изблиза: У име српства – злочини према своме народу“, (4), *Глас Подриња*, XXXVIII, 1852, Шабац, 21.10.1982, стр. 20.

¹³⁹ Обрад Ковић, Новица Прстојевић, „Љотићевци изблиза: У име српства – злочини према своме народу“, (3), *Глас Подриња*, XXXVIII, 1851, Шабац, 14.10.1982, стр. 15.

¹⁴⁰ Обрад Ковић, Новица Прстојевић, „Љотићевци изблиза: У име српства – злочини према своме народу“, (6), *Глас Подриња*, XXXVIII, 1854, Шабац, 4.11.1982, стр. 16; Обрад Ковић, Новица Прстојевић, „Љотићевци изблиза: У име српства – злочини према своме народу“, (8), *Глас Подриња*, XXXVIII, 1856, Шабац, 18.11.1982, стр. 14.

kazuju da je 1941. u vreme nemačke ofanzive na slobodnu teritoriju vršio zadatke obaveštajne i vojne prirode po instrukcijama okupatora.¹⁴¹ Sem toga, Bižić je kao kapetan II klase bio zapovednik šabačke čete pri 9. dobrovoljačkom odredu stacioniranom u Šapcu, učestvujući u borbama na strani okupatora.¹⁴²

U registru su navedena imena 12 pripadnika SDS i policijskih agenata, bez napomene da li su učestvovali u borbama protiv pripadnika pokreta otpora i u njihovim hapšenjima.

U svedočenjima savremenika sačuvani su podaci o prelasku većeg broja pripadnika Nacionalne službe za obnovu Srbije, Srpske granične straže, Srpske poljske straže, ali i pojedinih mobilisanih pripadnika Srpskog dobrovoljačkog korpusa, u redove NOVJ, uoči oslobođenja, kao i o poštediti života pripadnicima kvislinške žandarmerije koji su se predali partizanima nakon oslobođenja Šapca.¹⁴³ Takođe, postoje podaci i o prelasku pripadnika JVuO, sa šabačkog područja, u redove NOVJ, u razdoblju koje prethodi oslobođenju grada.¹⁴⁴

Nekoliko decenija nakon oslobođenja, Stevan Mojić, tada učitelj u Šajkašu, a za vreme rata član JNP Zbor i pripadnik SDK, islednik i član prekog vojnog suda u šabačkom logoru u kasarni na Senjaku, osuđen je 1982. zbog odgovornosti za smrt devetorice zarobljenih partizana. Mojić se do 1956. krio u porodičnoj kući u Novom Bečeju, da bi nakon hapšenja uspeo da izbegne odgovornost. Otkriven je kao ličnost odgovorna za ratne zločine tek 1982. Osuđen je na smrt 3. novembra 1982. pred Okružnim sudom u Šapcu.¹⁴⁵ Da li je Stevan Mojić izostavljeno ime iz „registra žrtava“? Ukoliko uzmemo u obzir kriterijume Državne komisije za tajne grobnice, Mojićevo ime bi trebalo uvrstiti u „registar žrtava“, jer se u njemu nalazi nemali broj lica iz svih delova Srbije koja su kao počinioci ratnih zločina osuđena na smrt u poratnom razdoblju.

Iz svega navedenog može se zaključiti da su se nakon oslobođenja na udaru novih vlasti našle aktivne pristalice kvislinških vlasti, naročito aktivisti JNP Zbor i pripadnici žandarmerije, koji se nisu po-

¹⁴¹ Stanoje Filipović, *n.d.*, str. 83; Драгослав Пармаковић, н.д., стр. 547, 615.

¹⁴² Обрад Ковић, Новица Прстојевић, „Љотићевци изблиза: У име српства – злочини према своме народу“, (6), Глас Подриња, XXXVIII, 1854, Шабац, 4.11.1982, стр. 16.

¹⁴³ Драгослав Пармаковић, „Ослобођење Шапца 1944.“, *Годишњак Међуопштинског историјског архива*, 19, Шабац, 1985, стр. 220-229.

¹⁴⁴ Тимотије Рељић, н.д., стр. 40-85.

¹⁴⁵ Ст. М., „Окружни суд у Шапцу изрекао казну за ратне злочине. Мојић осуђен на смрт“, *Глас Подриња*, XXXVIII, 1854, Шабац, 4.11.1982, стр. 18.

vukli iz grada uoči oslobođenja. Takođe, na udaru novih vlasti našle su se i pristalice JVuO, u gradu i mačvanskim selima.

Treba pomenuti da su pripadnici SDK i JVuO tokom okupacije vršili teror nad stanovništvom Mačve i Pocerine i da su borbeno sa-
dejsvovali sa nemačkim okupatorom (SDK sve vreme okupacije, a pripadnici JVuO tokom 1944, dok su tzv. vladini četnici, od kojih su mnogi inkorporirani u JVuO 1943–1944, aktivno pomagali okupatoru od leta 1941). Šabac je jedan od gradova u kojima su zabeleženi najizraženiji oblici terora pripadnika organizacije JNP Zbor.¹⁴⁶

Četnici pod komandom Draže Mihailovića 26. avgusta 1944. streljali su 16 stanovnika sela Ševarice u opštini Šabac i 14 meštana susednog sela Uzveće u opštini Bogatić. Ravnogorski četnici su 1943–1946. na području Mačve i Pocerine (opštine Šabac, Bogatić, kao i u selima u najsevernijem delu Mačve koja pripadaju opštini Sremska Mitrovica) ubili najmanje 95 lica (od toga 61 lice sa područja opštine Šabac). Sem toga, tzv. vladini četnici (koji će do leta 1944. velikim delom stupiti pod komandu Draže Mihailovića) na području Mačve i Pocerine odgovorni su za smrt najmanje 33 lica tokom 1941–1942.¹⁴⁷

Broj stradalih u čačanskom kraju nakon oslobođenja

Opštine Čačak, Gornji Milanovac i Lučani (ili šire područje čačanskog kraja) tokom Drugog svetskog rata imale su izuzetno velik broj stradalih. Na popisivanju stradalih sa područja ovih opština (koji su umrli nasilnom smrću za vreme i neposredno nakon Drugog svetskog rata), radio je veći broj lokalnih istraživača, tokom poslednjih pet decenija. Zahvaljujući njihovom istraživačkom radu koji je najpre objavljen 1977, potom dopunjen 2004. i revidiran i dopunjen 2006, poznato je da je sa područja ove tri opštine od 1941. do 1946. život izgubilo najmanje **6.696** lica.¹⁴⁸

U publikaciji Čačanski kraj u NOB. Pali borci i žrtve (Čačak, 1977), objavljeni su podaci o 4.642 stradala lica sa područja ove tri opštine tokom rata, za čiju smrt su odgovorni „okupatori i njihovi saradnici“. „U spisak nije uneto 2.123 imena poginulih koji su uglavnom pripadali formacijama suprotstavljenim partizanskom pokretu, treti-
¹⁴⁶ Stanoje Filipović, *n.d.*, str. 82–122.

¹⁴⁷ Драгослав Пармаковић, „Шабач и околина у Другом светском рату“, *Шабач у прошлости*, 4, (ур. Станоје Филиповић), Шабач, 1984, стр. 622–701; Миленко Ковачевић, „Жртве четника у Маџванском округу 1941–1946.“, *Злочини четничког покрета у Србији 1941–1945*, Зборник радова, (ур. Иван Матовић), Београд, 2012, стр. 67–90.

¹⁴⁸ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, „Други светски рат у чаџанском крају – супротстављена тумачења“, *Зборник Народног музеја*, XXXV, Чачак, 2005 [2006], стр. 237.

ranih kao izdajnici, pa i zločinci."¹⁴⁹ U spisak koji su (2004, 2006) priložili čačanski istoričari Goran Davidović i Miloš Timotijević uneta su imena stradalih stanovnika ove tri opštine koji su pripadali formacijama koje su tokom čitavog razdoblja okupacije, ili jednog dela okupacije, saradivale sa okupatorom, kao i imena drugih lica koja su lišena života na ovom području prvih meseci nakon oslobođenja.

Prema podacima Državne komisije, evidentiranim do 30. maja 2013, na području ove tri opštine nakon 12. septembra 1944. stradalo je **1.436** lica. Opština Čačak: **744** stradalih (663 ubijenih, 81 nestalih). Opština Gornji Milanovac: **457** stradalih (321 ubijenih, 136 nestalih). Opština Lučani: **235** stradalih (165 ubijenih, 70 nestalih).

Treba naglasiti da se među **288** evidentiranih nestalih lica svakako nalazi nemali broj onih koji su poginuli u borbama između JVuO i nemačkih snaga, s jedne strane, i NOVJ/JA, s druge strane, tokom 1944–1945.

Najveći broj stradalih potiče iz seoskih naselja (87%): u registru je zabeleženo 145 stradalih stanovnika Čačka i 43 stradala stanovnika Gornjeg Milanovca.

U protekle dve decenije u lokalnoj javnosti iznošene su neutemeljene pretpostavke o broju stradalih nakon oslobođenja.

Slavko Tomašević, žitelj sela Konjevići pokraj Čačka, počev od 1991. u javnosti se predstavljao kao svedok „komunističkih zločina“ u Čačku, nakon oslobođenja grada, tvrdeći da je kao zatvorenik učestvovao u pokapanju streljanih ljudi na stratištu pokraj reke Morave.

U nekoliko izjava medijima, Tomašević je pominjao visoke brojke streljanih lica na ovoj lokaciji, pri čemu je stvarana sugestija o više hiljada ubijenih stanovnika Čačka i okoline nakon oslobođenja. U izjavi koju su 1991. preneli kragujevački *Pogledi*, Tomašević je tvrdio da je učestvovao u pokapanju „oko 3.500 ljudi koje je UDB-a u Čačku ubila neposredno posle rata“.¹⁵⁰ U beogradskom dnevnom listu *Glas javnosti* 2001. preneti je Tomaševićeva tvrdnja u kojoj se iznosi drugačija brojka: „Prema njegovim rečima, u dolini Zapadne Morave ubijeno je oko 1.500 ljudi po onome što je uspeo da vidi i čuje tih dana 1944.“¹⁵¹ U izjavi Čačanskom glasu 2005. Tomašević je tvrdio da je „za nekoliko meseci“, 1944–1945, „zakopao oko 4.500 ljudi“ na stratištu pokraj Morave u Čačku. U istom tekstu prenosi se navodna Tomaševićeva tvrd-

¹⁴⁹ Исто, стр. 236.

¹⁵⁰ Сузана Радосављевић, „Добра земља, јеси ли знала? Ја сам закопавао“, *Погледи*. Специјално издање, 2/1991, Крагујевац, јун 1991, стр. 30.

¹⁵¹ Драган Алимпјевић, *Комунистички злочини у Чачку и данас обавијени велом тајни* (5) *Кћерка му је главу однела у торби*, *Глас јавности*, IV, 962, Београд, 8.4.2001, стр. 13.

nja da je učestvovao u zakopavanju „7.000 Srba iz čitave Šumadije“ na navedenom stratištu u navedenom razdoblju!¹⁵² Takođe, Tomašević je izneo tvrdnje da je u februaru 1945. u Gornjem Milanovcu navodno video „dvadesetak kolektivnih grobnica“ u kojima je „bilo preko 1.000 ubijenih“.¹⁵³

U želji za publicitetom i aktualizacijom vlastite ličnosti, iznošenjem neutemeljenih i kontradiktornih tvrdnji, Tomašević je instrumentalizovan od strane senzacionalističkih medija i antikomunističkih propagandista. Ipak, jedan broj mlađih revizionističkih istoričara poklonio je punu pažnju ovim fabuloznim tvrdnjama. Tako naprimer, istoričar Srđan Cvetković navodi: „Detaljno i uverljivo svedočenje o prvim posleratnim čistkama dao je Slavko Tomašević“, pri čemu se poziva na Tomaševićeve tvrdnje objavljene u *Pogledima* 1991.¹⁵⁴

Visoke brojke stradalih u Čačku i okolini nakon oslobođenja, godinama su kolportirane u medijima. Publicista Miloslav Samardžić je 2004. izneo tvrdnju o „preko 3.000 koliko su komunisti u ovom gradu i okolnim selima svirepo poubijali“.¹⁵⁵ Predsednik opštine Čačak, Velimir Stanojević, na opelu stradalima na stratištu pokraj Morave u Čačku 11. septembra 2005, izneo je tvrdnju da je na toj lokaciji „streljano oko 3.000 nevinih ljudi“. Predstavnici čačanskog SUBNOR-a predložili su da se izvrše iskopavanja kako bi se utvrdilo koliko lica je nakon oslobođenja grada streljano na ovom mestu, pri čemu napominju da je na ovoj lokaciji streljan značajan broj zarobljenih nemačkih vojnika u znak odmazde za velik broj poginulih vojnika NOVJ i Crvene armije tokom borbi za oslobođenje grada.¹⁵⁶

Navođenje preuveličanih brojki stradalih stanovnika Čačka i okoline nakon oslobođenja ovog grada, sastavni je deo istorijskog stereotipa o stradanju ovog kraja kao „uporišta četnika“ i navodno „izrazito četničkog kraja“.¹⁵⁷

Napominjemo da su na osnovu podataka Državne komisije, tj. na osnovu istraživanja čačanskih istoričara Gorana Davidovića i Miloša Timotijevića i publiciste Milomira Jovanovića, poznata imena **236**

¹⁵² Зорица Зоћевић, „Сведочење Славка Томашевића о злочину на Морави 1945.“, *Чачански глас*, LXXII, 16, Чачак, 22.4.2005, стр. 16.

¹⁵³ Сузана Радосављевић, „Добра земља, јеси ли знала? Ја сам закопавао“, *Погледи*. Специјално издање, 2/1991, Крагујевац, јун 1991, стр. 30.

¹⁵⁴ Srđan Cvetković, *n.d.*, str. 221.

¹⁵⁵ Милослав Самарџић, „14 година после“, *Погледи*, Специјално издање, 1/2004, Крагујевац, април–мај 2004, стр. 5.

¹⁵⁶ Радосав С. Недовић, Пантелија М. Васовић, *Затамњена истина. Манипулације, обмане и преваре у књижи „Затамњена прошлост – историја равнограца чачанског краја“*, Чачак, 2006, стр. 303.

¹⁵⁷ Srđan Cvetković, *n.d.*, str. 220, 223.

lica sa područja opštine Čačak za koja se tvrdi da su streljana u Čačku od oslobođenja grada do kraja 1945. (tj. od 4. decembra 1944. do 31. decembra 1945), pri čemu je pretežno reč o pripadnicima JVuO iz okolnih seoskih naselja. U ovaj broj uračunato je i 20-ak lica koja su lišena života u Čačku nakon zvaničnog okončanja rata. Među licima koja su streljana u Čačku u navedenom razdoblju poznata su i imena nekoliko desetina stanovnika okolnih opština (Lučani, Gornji Milanovac, Kraljevo). Međutim, ove brojke znatno su manje od projektovanih brojki streljanih u Čačku u prvim mesecima nakon oslobođenja, koje su iznošene u javnosti tokom protekle dve decenije, čime je unošena zabuna o navodno nekoliko hiljada streljanih stanovnika Čačka i okoline u ovom gradu nakon oslobođenja.

Goran Davidović, istoričar iz Čačka i spoljni saradnik Državne komisije za tajne grobnice, ubrzo nakon političkih promena 2000, objavio je novinski tekst, svojevrsni javni apel građanima Čačka, u kome se osvrće na nerasvetljene događaje u Čačku nakon oslobođenja grada. U uvodnom delu teksta naznačen je razlog obraćanja javnosti koji je nesporno opravdan: „Budući da se brojem streljanih špekuliše u dnevno-političke svrhe (pominje se čak cifra od 12.000 stradalih), krajnje je vreme da nadležni organi dozvole uvid u dokumentaciju čime bi se to pitanje skinulo s dnevnog reda.“ Međutim, nastavak teksta je karakterističan po emfazama koje su nedopustive u tumačenju kontroverznih i tragičnih istorijskih događaja, što nagoveštava glavnu intenciju autora. Kazujući o „tragovima krvavog komunističkog zločina“ autor podrazumeva nevinost svih ubijenih lica nakon oslobođenja Čačka i apsolutizuje njihovu žrtvu kao i učinak strane koja je počinila ova ubistva: „Njihov zločin je bio pokolj – kazna za čin neprihvatanja komunizma i aktivnog suprotstavljanja njihovom osvajanju vlasti. Bestijalnost njihovog zločina u Čačku prevazilazi nemačke zločine u Kraljevu i Kragujevcu.“¹⁵⁸

Smatramo da je netačno i vrlo uprošćeno tumačenje koje podrazumeva da su lica streljana nakon oslobođenja lišena života zbog „neprihvatanja komunizma“, naročito u kontekstu događaja iz perioda okupacije koji prethode događajima nakon oslobođenja.

Zbog poslednje rečenice, u kojoj se izjednačavaju počinioci masovnog zločina nad civilnim stanovništvom u Kraljevu i Kragujevcu (uključujući brojna maloletna lica i lica koja u ogromnoj većini nisu bila angažovana u oružanim sukobima, među kojima nije bilo počinitelaca ratnih zločina) sa likvidacijama vojnih i političkih protivnika

¹⁵⁸ Горан Давидовић, „Да ли ћемо сазнати истину о злочину крај Мораве? Комунистичка страховлада у Чачку 1944–1945.“, *Чачански глас*, LXIX, 42, Чачак, 3.11.2000, стр. 5.

NOVJ i nove vlasti (među kojima je bilo počinitelaca ratnih zločina, saradnika okupatora, ali nažalost i nemali broj lica koja nisu zaslužila da budu streljana, što opet mnoge od njih ne čini nevinim), aktivisti lokalnog SUBNOR-a podneli su tužbu protiv istoričara Davidovića.¹⁵⁹

U odgovoru na deo optužbe za poistovećivanje streljanja kolaboracionista i drugih protivnika nove vlasti u Čačku nakon oslobođenja sa streljanjima koje je izvršio okupator u Kragujevcu i Kraljevu 1941, istoričar Davidović dodatno je markirao vlastitu ideološku poziciju: „Moja ljudska i stručna savest, vera pravoslavna, mi nalažu da kažem da je zločin komunista posebno bestijalan, jer egzekutori nisu bili pravi Srbi, već posrnuti i odnarođeni Srbi, koji su od mržnje oslepele. Njima srpstvo i Srbija nisu bili majka i otadžbina, jer su se olako odrekli svog imena, porekla i vere.“¹⁶⁰

Predstavnici političkih partija koje baštine istorijsko i ideološko nasleđe ravnogorskog četničkog pokreta obavljaju lokalnu vlast na području opštine Čačak od 1990. Javne komemoracije „žrtvama komunističkog terora“, uz podršku lokalnih vlasti i Srpske pravoslavne crkve, održavaju se u Čačku od 1990.¹⁶¹

Srpska pravoslavna crkva inicirala je 1991. zidanje novog hrama u Čačku. Javnost je 9. oktobra 2000. upoznata da je crkva Uspenija Presvete Bogorodice, jedan od najmonumentalnijih hramova u Srbiji, zamišljena kao mesto u kome će biti pohranjeni zemni ostaci „žrtava komunističkog terora“ sa područja opštine Čačak. „U samom početku gradnje crkve bilo je predloga da se ovaj hram tako proglasi, kao i namenska izrada kripe pod celim delom, i da se pokupe sve kosti u opštini Čačak i polože u kriptu. Odluka o ovome doneta je još 17. marta 1991, ali se nije objavljivala zbog političkih prilika u državi i opštini Čačak.“¹⁶²

Zahvaljujući lokalnim istraživačima poznati su podaci za najveći broj stradalih, zatim podaci o strukturi stradalih, kao i podaci

¹⁵⁹ „Суђење г. Горану Давидовићу историчару из Чачка“, *Српске ораганске студије*, IV, 1-2/2002, Београд, 2002, стр. 117-144.

¹⁶⁰ Исто, стр. 126.

Kazujući o vlastitoj odbrani na sudu, istoričar Davidović je naknadno istakao: „Moja odbrana je bila odbrana Božje pravde i istine, srpstva, slobode govora i istorije kao nauke koja istražuje istinu.“ Vid. Бошко Обрадовић, „Ингервју: Горан Давидовић, историчар: Власт крије комунистичке злочине“, *Погледи*, Специјално издање, 1/2004, Крагујевац, април-мај 2004, стр. 22-24.

¹⁶¹ Т. Оташевић, „Молитва за српску слогу“, *Политика*, СП, 32993, Београд, 12.9.2005, стр. 7.

¹⁶² Зорица Лешовић Станојевић, „Храм жртава комунизма“, *Чачански глас*, LXVIII, 39, Чачак, 13.10.2000, стр. 6; Хаџи Миодраг Јаћимовић, *Храм Успенија Пресвете Богородице*, Чачак, 2001, стр. 24.

o formacijama iz kojih su poticali počinioci ubistava, tokom i nakon Drugog svetskog rata na području opština Čačak, Gornji Milanovac i Lučani.

Istoričari iz Čačka, Goran Davidović i Miloš Timotijević, objavili su 2004. dopunjeni spisak stanovnika ove tri opštine koji su umrli nasilnom smrću tokom i neposredno nakon Drugog svetskog rata. Ovaj registar predstavlja dopunu rezultata istraživačkog projekta „Čačanski kraj u NOB“ (1960–1982), koji je finalizovan monografijom u kojoj su navedeni podaci o 4.642 stradala lica (ime, prezime, očevo ime, godina i mesto rođenja, način smrti, formacija odgovorna za smrt, mesto pogibije, datum smrti, formacija kojoj je stradalo lice pripadalo tokom rata ili civilni status).¹⁶³

Prema rečima Davidovića i Timotijevića, u registar koji je objavljen 1977. „nije uneto 2.123 imena poginulih, koji su uglavnom pripadali formacijama suprotstavljenim partizanskom pokretu, tretiranih kao izdajnici, pa i zločinci“.¹⁶⁴ Prema istraživanju ove dvojice istoričara, koje je publikovano 2004, na području opština Čačak, Gornji Milanovac i Lučani tokom 1940-ih stradalo je ukupno 6.667 lica.¹⁶⁵

Međutim, dvojica aktivista čačanskog SUBNOR-a, Radisav Nedović i Pantelija Vasović, izvršili su reviziju registra koji su objavili Davidović i Timotijević. Nedović i Vasović, kao savremenici i dobri poznavaoци ratnih zbivanja i ljudi u čačanskom kraju, ustanovili su da su u spisku od 2.123 imena navedena 24 lica koja su umrla prirodnom smrću ili su, u manjem broju, čak bila živa 2004, 42 lica koja su dva puta uneta u spisak, 10 lica za koja tvrde da nikad nisu postojala, kao i 10 lica koja su se nastanila u čačanskom kraju kao izbeglice nakon aprila 1941, „pa samim tim nisu žrtve iz čačanskog kraja“, što ukupno čini 87 imena.¹⁶⁶

Istoričari Davidović i Timotijević objavili su 2006. delimično revidirani i dopunjeni spisak stradalih za opštine Čačak, Gornji Milanovac i Lučani. „Prilikom prethodnih istraživanja utvrđeno je da je u čačanskom kraju nastradalo 6.667 osoba iz svih formacija. Naknadnim proverama utvrđene su greške i previdi u spisku, koji je, inače, na tri mesta u knjizi najavljen kao nepotpun i podložan daljim ispravkama i

¹⁶³ *Čačanski kraj u NOB. Pali borci i žrtve*, (пр. Драгољуб С. Суботић, Радован М. Маринковић), Чачак, 1977.

¹⁶⁴ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, „Други светски рат у чачанском крају – супротстављена тумачења“, *Зборник Народног музеја*, XXXV, Чачак, 2005 [2006], стр. 236.

¹⁶⁵ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја. Књига трећа. Агонија и слом. Ратне 1944. и 1945. година*, Чачак-Краљево, 2004, стр. 224–239.

¹⁶⁶ Радосав С. Недовић, Пантелија М. Васовић, н.д., стр. 257–280.

dopunama. Utvrđeno je da se u spisku nalaze imena 87 osoba koje, na osnovu raznih kriterijuma, nisu žrtve. (...) Tako je spisak od 6.667 žrtava umanjen na broj od 6.580 osoba koje su izgubile život. Međutim, u isto vreme došlo se do saznanja za nova imena stradalih, ukupno 116 osoba iz čačanskog kraja, tako da je spisak žrtava opet povećan na 6.696 ljudi koji su nasilno izgubili život u čačanskom kraju tokom Drugog svetskog rata.¹⁶⁷

Ipak, Davidović i Timotijević su propustili da istaknu kako su greške i previdi u prethodnom spisku uočene od strane druge dvojice autora.

Saradnici okupatora u čačanskom kraju su tokom Drugog svetskog rata skrivili smrt velikog broja ljudi. Primera radi, četnici Draže Mihailovića i legalizovani četnici (koji su pre legalizacije, do decembra 1941, mahom bili pod njegovom komandom, a mnogi su nakon ukidanja ove formacije, od kraja 1942, ponovo stupili pod njegovu komandu) tokom Drugog svetskog rata u čačanskom kraju skrivili smrt **1.199** lica koja su bili pripadnici ili simpatizeri partizanskog pokreta. Od ovog broja neposredno su ubili 702 osobe, među kojima 99 žena, od čega su streljali 457 osoba, zaklali 209 (među kojima i 61 žensku osobu). Od 702 osobe koje su usmrtili četnici u čačanskom kraju, 103 su ubijene od strane četničkih odmetnika nakon oslobođenja. Četnici su tokom okupacije u čačanskom kraju uhvatili 497 pripadnika partizanskog pokreta i njihovih simpatizera i predali ih Nemcima koji su ih tokom rata lišili života.¹⁶⁸

Pripadnici snaga kolaboracije u čačanskom kraju odgovorni su za smrt 20,19% ubijenih od 6.696 ukupno stradalih, dok su pripadnici partizanskog pokreta i posleratne vlasti usmrtile 19,45% ubijenih. Pri tom treba istaći da je najveći broj lica ubijenih od strane partizana usmrćen uoči i nakon oslobođenja. Među njima je primetan broj onih koji su stradali u neposrednoj borbi protiv partizana, na strani okupatora, kao i određen broj počinilaca ratnih zločina.¹⁶⁹

¹⁶⁷ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, „Други светски рат у чачанском крају – супротстављена тумачења“, *Зборник Народног музеја*, XXXV, Чачак, 2005 [2006], стр. 232–233.

¹⁶⁸ Радосав С. Недовић, Пантелија М. Васовић, н.д., стр. 174–175.

¹⁶⁹ У „Отвореној књизи – регистру жртava“, налазе се имена следећих лица (пripадници ЈVуО) за која се у литератури наводи да су били починиоци ратних злочина, између осталог, као пripадници тзв. црних тројки, који су своје жртве убјили кланјем. Већина ових лица лишена су живота након ослобођења као одметници. Општина Луцани: Ратко Ковачевић (RKTG-8182), Sreten Kovačević (RKTG-8184), Milivoje/Milorad Sudimac (RKTG-8198, RKTG-31591), Sima Dramlić (RKTG-8121), Milosav Čopica (RKTG-8116), Dobrivoje Vukajlović Kaluša (RKTG-7911), Mihailo Nikolić (RKTG-7855), Milić Milićević (RKTG-8253), Mito Čebić (RKTG-8146), Slobodan Dragović (RKTG-8640), Milutin Lazarević Žučo (RKTG-8245), Aleksandar Vujović (RKTG-8301), Miloje

Prema podacima Državne komisije u registru stradalih za opštinu Čačak, zaključno za 30. maj 2013, navedeno je 740 lica stradalih nakon 12. septembra 1944. Odmah treba napomenuti da je u ovom registru navedeno 12 lica koja su stradala pre ovog datuma: reč je o pripadnicima JVuO koji su poginuli u borbama protiv partizana u leto 1944, mahom u borbi na Jelovoj gori. Takođe, u registar su uneta imena 9 pripadnika JVuO koji su umrli od posledica ranjavanja, pri čemu se podrazumeva da su ranjeni u borbi protiv NOVJ.

U registru se navode imena najmanje 6 lica koja nisu rođena niti su imala prebivalište na području opštine Čačak.¹⁷⁰ U registru za opštinu Čačak navedeno je 5 duplih imena.¹⁷¹

U registru egzistiraju imena najmanje 3 lica za koja je utvrđeno da su kao četnički odmetnici nakon rata izvršili samoubistvo, pri čemu je jedno ime duplirano.¹⁷² Primera radi, Pribislav Milovanović (RKTG-4718), prema tvrdnjama koje navode Davidović i Timotijević, „najverovatnije 1949. ili 1950. krenuo je svojoj verenici u Ljubić, ćerci

Vukašinović (RKTG-8243). Opština Gornji Milanovac: Miodrag Zelenović (RKTG-8470), Sreten Čutović (RKTG-8503), Radovan Obradović (RKTG-8067), Milutin Ignjatović (RKTG-6199), Svetolik Pavlović (RKTG-8267), Svetolik Popović Purnjo (RKTG-8273), Predrag Nikolić Gebo (RKTG-8199), Dragić Mrkeljić (RKTG-14721), Dobrivoje Avramović (RKTG-8599), Milovan Milovanović Ičkovac (RKTG-8309), Milisav Nikolić Čoso (RKTG-8540). Opština Čačak: Miloš Ćirković (RKTG-4575), Slaviša Đurović (RKTG-4541), Stanko Jovanović Crni (RKTG-5426), Vićentije Mišović (RKTG-5430), Ilija Mangović (RKTG-4553), Radoslav Radonjić (RKTG-5344), Dragan Stanislavljević Ćora (RKTG-5670), Dragutin Poluga (RKTG-5642), Dragoslav Vučićević Crnjak (RKTG-5655), Radosav Blagojević (RKTG-5499), Petar Vujović (RKTG-6084), Slobodan Vuković (RKTG-4733), Ljubisav Nikolić (RKTG-4524), Milosav Vasiljević (RKTG-4522), Milorad Bojović (RKTG-4519), Ljubiša Tomašević (RKTG-5889), Milan Novaković (RKTG-5043), Milisav Radović (RKTG-4571), Adam Adžemović (RKTG-4513), Miloš Gavrilović (RKTG-4535).

Vid. Радосав С. Недовић, Пантелија М. Васовић, н.д., стр. 164–178.

¹⁷⁰ Mato Drašković (RKTG-28134), Muharem Halilović (RKTG-28147), Fra Miroslav Buzuk (RKTG-25676), Alija Hindić (RKTG-25663), Gavro Milić (RKTG-25695), Nikola Rovčanin (RKTG-25692). Drašković je bio rodom iz sela Moćioci pokraj Ivanjice, Halilović je bio rodom iz Prnjavora u Bosni. Obojica su 1951. osuđeni na smrt kao dezerteri iz JA odlukom Višeg suda u Skoplju. Fra Buzuk (rodom iz Briševa pokraj Prijedora, sveštenik Banjalučke biskupije) i Hindić (rodom iz Bojske pokraj Gornjeg Vakufa) prvostepeno su osuđeni na smrt presudom Vojnog suda 5. (krajiskog) korpusa NOVJ/JA, što je potvrdio Vrhovni vojni sud u Beogradu, kao drugostepeni sud. Milić (rodom iz Orahovca pokraj Podgorice) i Rovčanin (Vukola, a ne Nikola, takođe Crnogorac) osuđeni su na smrt presudom Vojnog suda 2. udarnog korpusa, što je Vrhovni vojni sud potvrdio. Iz izvorne građe ne vidi se bilo kakva povezanost ovih lica sa Čačkom, niti da su imala prebivalište u Čačku, kako se navodi u njihovim kartonima. (VA, JNA, Vojni sudovi, Vrhovni vojni sud u Beogradu (drugostepeni sud), 1945, drugi deo, 332, 337, 339, 346).

¹⁷¹ Petar Šijan (RKTG-28398, RKTG-25645), Josif Safid (RKTG-16967) = Josif Sefner (RKTG-38443) = Josif Safner (RKTG-6697), Velibor Koljajić (RKTG-6745, Čačak, RKTG-4742, Gornji Milanovac), Boško Ševarliga/Ševarlić (RKTG-25386, RKTG-38444).

¹⁷² Velibor Koljajić (RKTG-6745, Čačak, RKTG-4742, Gornji Milanovac), Pribislav Milovanović (RKTG-4718), Borivoje Stefanović (RKTG-6522).

Vid. Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равнатораца чачанског краја. Књига трећа. Агонија и слом. Ратне 1944. и 1945. година, Чачак–Краљево, 2004, стр. 212–214.*

Risima Zatežića. Tu ga je opkolila milicija. Pribislav je najpre ubio verenicu, zatim taštu, teško ranio svastiku i na kraju se sam ubio.¹⁷³

U registru su navedena imena 82 lica za koja se tvrdi da su nestala. Može se opravdano pretpostaviti da su mnogi od njih poginuli u borbama protiv NOVJ, na strani okupatora, u mesecima koji prethode oslobođenju čačanskog kraja, ili u Bosni, poslednjih meseci Drugog svetskog rata. Uvidom u registar ustanovili smo da se za 23 lica tvrdi da su stradala u Bosni 1945, a da nisu naznačena kao nestala. Takođe je moguće pretpostaviti da jedeo njih poginuo u neposrednoj borbi.

U registru je navedeno 47 lica za koje se tvrdi da su „ubijena u poteri“ ili „ubijena od KNOJ-a“, ili „ubijena u bunkeru“. Takođe, u registru je navedeno najmanje 36 lica za koja je po datumu i mestu smrti moguće pretpostaviti da su takođe ubijena u istim okolnostima. Reč je, dakle, o najmanje 83 lica koja su stradala pretežno nakon završetka Drugog svetskog rata kao četnički odmetnici.

Dakle, kada govorimo o broju lica sa područja opštine Čačak koja su nakon 12. septembra 1944. stradala usled represije novih vlasti, brojku od 740 moguće je umanjiti za najmanje 34 lica (duplikati, lica poginula u borbi pre 12. septembra 1944, lica umrla od posledica rana zadobijenih u borbi, lica koja su izvršila samoubistvo, lica koja nisu živela na području opštine).

Već smo pomenuli tvrdnje Slavka Tomaševića prema kojima je on februara 1945. u Gornjem Milanovcu navodno video „dvadesetak kolektivnih grobnica“ u kojima je „bilo preko 1.000 ubijenih“, i da su u jednoj monografiji Tomaševićeve tvrdnje okarakterisane kao „uverljivo svedočenje“. Ovakvi navodi trebali su da sugerišu kako je u Gornjem Milanovcu izvršeno masovno streljanje stanovnika grada i okoline i da je broj streljanih iznosio možda čak preko 1.000.

Državna komisija je objavila spisak stradalih lica sa područja opštine Gornji Milanovac nakon 12. septembra 1944. Ovaj spisak nije konačan, iako je svakako potpuniji u odnosu na spiskove iz drugih regiona, što je rezultat dostupnosti građe u Istorijskom arhivu Čačak, istraživačkog rada istoričara Davidovića i Timotijevića, i čačanskog publiciste Milomira Jovanovića, ali i rezultat istraživanja saradnika Državne komisije, kao i korekcija čačanskih publicista Nedovića i Vasovića.

U „registru žrtava“ za područje opštine **Gornji Milanovac** navode se **454** imena. Napominjemo da je Gornji Milanovac oslobođen 17. oktobra 1944. i da su do ovog datuma pripadnici Srpske državne straže i jedinice JVuO na ovom području oružano sadejstvovale sa snagama nemačkog okupatora u borbama protiv NOVJ. Dakle, jedan

¹⁷³ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, н.д., стр. 213.

broj lica stradalih od 12.9.1944. do 17.10.1944, čija imena se navode u spisku, svakako je stradao u oružanom sukobu, ili je neposredno nakon zarobljavanja streljan. Isto tako, jedan broj četničkih odmetnika nastavio je oružano da deluje i nakon oslobođenja opštine.

U „registru žrtava“ za opštinu Gornji Milanovac navode se imena 101 pripadnika JVuO koji su stradali 1945. na nepoznatim lokacijama u Bosni. Ova lica su uvrštena u registar iako je realno pretpostaviti da je jedan deo njih stradao u borbama protiv NOVJ/JA. Sem toga, jedan broj pripadnika JVuO na području Bosne i Hercegovine i Srbije, nastavio je oružanu borbu i nakon zvaničnog završetka Drugog svetskog rata. U spisak je takođe uvršteno 18 lica, pripadnika različitih formacija (JVuO, SDK, SDS), za koje se tvrdi da su stradala na teritoriji Slovenije. Pretpostavljamo da je većina njih streljana nakon zarobljavanja. Pripadnici srpskih kvislinških formacija u Sloveniji delovali su pod nemačkom komandom i nakon zarobljavanja tretirani su na isti način kao i nemački zarobljenici.

Takođe, u spisku je navedeno 36 pripadnika JVuO za koje se realno može pretpostaviti da su stradali kao odmetnici, na osnovu činjenice da su stradali na teritoriji opštine nakon završetka rata, neki od njih i nekoliko godina nakon oslobođenja. Realno je pretpostaviti da nisu svi uhvaćeni živi, nakon čega je većini njih suđeno, ili da su streljani nakon zarobljavanja, već da su neki od njih poginuli u borbi prilikom potera. Kada govorimo o formacijskoj strukturi stradalih, treba napomenuti da se u registru žrtava za ovu opštinu navode 63 pripadnika SDS i 18 pripadnika SDK (18,5%). Ogromna većina ostalih stradalih bili su pripadnici JVuO.

Analizirajući registar stradalih nakon 12. septembra 1944. sa područja opštine Gornji Milanovac, prebrojali smo ukupno 84 lica za koja se tvrdi da su streljana u Gornjem Milanovcu, dok za još 6 lica postoje pretpostavke da su streljana u ovom gradu, što ukupno čini 90 lica stradalih u gradu Gornjem Milanovcu nakon oslobođenja, što je daleko manji broj od pretpostavljene cifre navođene od strane Slavka Tomaševića. Napominjemo da su preko polovine od ovih 90 stradalih bili žitelji okolnih sela, dakle ne i stanovnici Gornjeg Milanovca. Među licima streljanim u Gornjem Milanovcu nakon oslobođenja navode se imena 16 pripadnika SDS.

Najveći broj lica navedenih u registru žrtava opštine Gornji Milanovac stradali su u okolnim selima (102 lica) i Čačku (34 lica). U drugim delovima Srbije, van područja koje gravitira Čačku, stradalo je 42 lica sa područja opštine Gornji Milanovac.

Kada se analizira socijalna struktura stradalih sa područja ove opštine, dolazi se do zaključka da je 90,6% stradalih bilo seosko sta-

novništvo, što je još jedan argument koji osporava tezu o „zatiranju građanskog društva“ i „eliminisanju klasnog neprijatelja“ kao osnovnom cilju pokreta predvođenog KPJ.¹⁷⁴

Već smo napomenuli da je u registar stradalih za opštinu Lučani (područje Dragačeva) uvršteno 235 lica. Od ovog broja za 70 lica se tvrdi da su nestala nakon oslobođenja, mahom u Bosni, stoga ostaje upitno koliko njih je poginulo u borbi, umrlo od tifusa ili streljano nakon zarobljavanja. Sem toga, za 24 lica se eksplicitno navodi da su „ubijena u poteri“ kao odmetnici nakon oslobođenja, dok je za 32 lica moguće realno pretpostaviti da su takođe kao odmetnici poginuli u borbi sa organima KNOJ-a i OZN-e (pretežno nakon zvaničnog okončanja rata).¹⁷⁵ Ukupno, najmanje 56 lica (23,8%) sa područja opštine Lučani poginuli su kao četnički odmetnici u borbi sa predstavnicima državnih organa. U registru za opštinu Lučani navedena su imena 2 lica koja su poginula pre 12. septembra 1944, kao i imena 2 lica koja su umrla u KPD Sremska Mitrovica 1950-ih. Među ostalih 105 lica (235-130=105), za većinu se navodi da su streljani u Guči ili, u manjoj meri, u Čacku, nakon zarobljavanja ili hapšenja. Preko polovine od njih uhvaćeni su kao pripadnici odmetničkih grupa, nakon oslobođenja, mnogi i nakon zvaničnog okončanja rata. U registru za opštinu Lučani navedena su 2 dupla imena.¹⁷⁶ Takođe, u registru su navedena imena najmanje 3 lica koja su izvršila samoubistvo kao četnički odmetnici.¹⁷⁷

Zaključak

Nastojanja da se nakon političkih promena, u prvoj deceniji novog veka, definiše državna istorijska politika, grozničavo upinjanje da se njene konture ispune pročišćenim istorijskim sadržajem, odnosno rezultatima revizionističke historiografije, omogućila su postsocijalističkim vlastima da politički instrumentalizuju činjenicu postojanja određenih istorijskih kontroverzi.

¹⁷⁴ Srđan Cvetković, *n.d.*, str. 160.

¹⁷⁵ Za neka od ovih lica nije eksplicitno navedeno da su „ubijena u poteri“, ali se na osnovu arhivskih izvora može ustanoviti da su ubijena u borbi prilikom pokušaja njihovog hvatanja. Tako na primer, u „Dnevniku važnijih borbi u vremenu od 1. marta 1945. do 31. oktobra 1946.“ 5. srpske divizije KNOJ-a, navodi se da je vođa jedne odmetničke grupe četnika iz Dragačeva, Novica Cogoljević (iz Guberevca) 24. novembra 1945. ubijen zajedno sa 14 četnika, dok su se 3 četnika predala, a 3 zarobljena. Ova borba se odigrala u selu Živica u Dragačevu. (VA, JNA, KNOJ, 4763, 1-2, 1). Pogibiju Cogoljevićeve grupe odmetnika (uz navođenje 6 imena) potvrđuje i pročetnička literatura: Душан Мирковић, *н.д.*, стр. 84-85, s napomenom da se borba odigrala na Bumbarevom brdu između sela Kotraže i Vučkovice, navedenog datuma.

¹⁷⁶ Milorad Sudimac zvani Ustaša (RKTG-31592) = Milivoje Sudimac (RKTG-8198), Nikola Todorović (RKTG-8115, RKTG).

¹⁷⁷ Miodrag Seničanin (RKTG-7859), Slobodan Dragović (RKTG-8640) Miodrag Bročić (RKTG-8118). (Душан Мирковић, *н.д.*, стр. 79, 89).

Institucionalizovanje selektivne politike sećanja nakon 2000, koja je tokom 1990-ih bila delokrug partija koje su obavljale vlast tokom 2000-ih i nekolicine mlađih istoričara (ako zanemarimo uticajnu istorijsku publicistiku), daje nam za pravo da govorimo o državnoj reviziji istorije. Zvanično i poluzvanično normalizovanje pokreta i istorijskih ličnosti odgovornih za kolaboraciju i ratne zločine, sadržaj udžbenika istorije, usvajanje Zakona o izmenama i dopunama Zakona o pravima boraca (2004) i Zakona o rehabilitaciji (2006, 2011), formiranje Državne komisije za utvrđivanje okolnosti pogubljenja generala Dragoljuba Draže Mihailovića i Državne komisije za tajne grobnice ubijenih od septembra 1944. (2009), svedoče u prilog ovoj tezi.

Nije teško razlučiti motive za osmišljavanje ovakve državne politike u domenu organizovanog negovanja pamćenja. Oni su dvojaki: tiču se ideološkog otklona vladajućih građanskih partija prema nasleđu jugoslovenskog revolucionarnog pokreta predvođenog KPJ, i potrebe za sticanjem političkog kapitala pomoću prevazilaženja i saniranja navodnih istorijskih nepravdi koje je komunistički pokret počinio nad svojim oponentima. Postsocijalistička vlast dodatno učvršćuje legitimitet stigmatizacijom minulog socijalističkog režima (do kraja 1980-ih).

Negativan odnos prema nasleđu jugoslovenskog revolucionarnog pokreta i socijalističke države zasnovane nakon pobeđe jugoslovenske revolucije, kao oblik istorijskog pravdanja novog poretka, što podrazumeva radikalno prekrajanje nedavne prošlosti jugoslovenske zajednice, predstavlja deo ukupnog sindroma restauracije kapitalizma. Ova tendencija koincidira sa drastičnim produblјivanjem socijalnih razlika i potiranjem stečenih socijalnih prava najširih slojeva stanovništva, kao značajne tekovine prethodnog socijalističkog razdoblja.

Osnivanje dve državne komisije za preispitivanje i normalizovanje uloge snaga kolaboracije u Srbiji 1941–1944, uporedo sa pokretanjem medijske kampanje „Otkopavanje istine“, predstavlja politički projekat Demokratske stranke. U ovom političkom i medijskom projektu tada vladajuća Demokratska stranka imala je značajnu podršku Instituta za savremenu istoriju. Prva komisija imala je za cilj ispitivanje okolnosti pogubljenja i pronalaženje zemnih ostataka generala Dragoljuba Mihailovića, a druga evidentiranje skrivenih grobnica stradalih protivnika komunističkog pokreta i utvrđivanje broja stradalih nakon oslobođenja na tlu Republike Srbije. Ostaje upitno zbog čega Vlada Republike Srbije nije prepoznala značaj utvrđivanja ukupnog broja stradalih na tlu Republike Srbije, 1941–1948, kada je ovu potrebu na razini Vojvodine još početkom 2000-ih prepoznala Skupština AP Vojvodine.

Revolucionarni subjekat koji je krajem Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije omogućio izvođenje socijalne revolucije uporedo sa borbom za oslobođenje zemlje od fašističkog okupatora, u službenom neoliberalnom poretku sećanja predstavljen je kao snaga koja je zasnivala političku vlast primenom revolucionarnog terora i posleratne državne represije, a ne zahvaljujući širokoj podršci u narodu. S obzirom da je pobjeda jugoslovenskog komunističkog pokreta osujetila restauraciju predratnog društveno-ekonomskog poretka koji je istorijski prihvatljiv zagovornicima vladajuće ideologije nakon 2000, nosioci državne istorijske politike nastoje da protivnike jugoslovenskih komunista iz reda snaga kolaboracije rasterete negativnog istorijskog nasleđa.

Medijska kampanja uoči i nakon osnivanja dve državne komisije dodatno je aktuelizovala istorijski stereotip o visokim brojkama stradalih, naročito na području Beograda i u pojedinim delovima centralne Srbije.

U dominantnom medijskom narativu koji je pratio rad dve državne komisije, prećutkivana je odgovornost snaga kolaboracije za ratne zločine i saradnju sa okupatorom, dok su pojedini istraživači prošlosti u javnosti istupali sa pretpostavkama stradalih nakon oslobođenja koje podrazumevaju uveličane brojke. Ipak, upravo su rezultati Državne komisije za tajne grobnice, prezentovani u elektronskom registru „Otvorena knjiga“, demantovali prethodne neutemeljene pretpostavke o broju i strukturi stradalih.

O pravnoj valjanosti suđenja Draži Mihailoviću 1946. godine i o pravnoj valjanosti postupka za njegovu rehabilitaciju¹

Da bi se izrekao sud o pravnoj valjanosti suđenja Draži Mihailoviću 1946. godine neophodno je imati u vidu kritike koje se upućuju tom suđenju od strane zagovornika rehabilitacije. U tom smislu, u radu su analizirani iskazi koje su u postupku rehabilitacije Draže Mihailovića dali istoričari koji se, inače, u javnosti neosnovano i nepravilno nazivaju svedocima. Ali, pre svega, neophodno je utvrditi iz kojih razloga Zakon o rehabilitaciji dozvoljava rehabilitaciju osuđenog lica i da li ti razlozi stoje u slučaju Draže Mihailovića. Jednom rečju, ako ti razlozi stoje, onda znači da suđenje Draži Mihailoviću nije bilo pravno valjano, a ukoliko ti razlozi i kritike koje se danas upućuju suđenju ne stoje, onda znači da je suđenje bilo korektno i pravno valjano. Sve se to praktično svodi na pitanje šta je predmet postupka rehabilitacije koji se vodi pred Višim sudom u Beogradu i koji su to razlozi zbog kojih sud može prihvatiti zahtev za rehabilitaciju Draže Mihailovića.

U javnosti prevlađuje uverenje da je razlog rehabilitacije samo procesno-pravna korektnost postupka koji je nekada vođen protiv lica čija se rehabilitacija traži, a ne i materijalno-pravna strana stvari, tj. da li je to lice počinilo ili ne neko krivično delo. To uverenje su pothranjivali i neki državni funkcioneri koji su govorili da se sud neće upuštati u optužbe protiv lica čija se rehabilitacija traži već samo u to da li je postupak bio korektan, da li je to lice imalo mogućnost da se brani, da iznosi protivdokaze, da se žali na presudu, itd.

Ovakvo uverenje je potpuno pogrešno, a kada su u pitanju državni zvaničnici, koji su to uverenje pothranjivali, može se reći da se radi o namernoj manipulaciji i to iz sledećih razloga:

Pre svega, članom 1 Zakona o rehabilitaciji propisana je rehabilitacija lica koja su „iz političkih, verskih, nacionalnih ili ideoloških razloga, lišena života, slobode ili drugih prava“ do dana stupanja na snagu tog zakona. Više puta do sada ukazali smo na to da ovaj zakon stav-

¹ Izmjenjena i dopunjena verzija teksta prvobitno objavljenog u listu *Republika* broj 556-557, 1-30. septembar 2013.

lja pred sudstvo nemoguć zadatak jer se sud bavi isključivo pravom, a ne politikom, religijom, etničkim pitanjima ili ideologijom te da zbog toga sud nema instrumentarij putem kojeg može da utvrdi i da kaže da je neko osuđen iz tih razloga. Zapravo, **jedini** instrument putem kojeg sud može da **dokaže** da je neko osuđen iz političkih i sličnih razloga jeste **da sasvim pouzdano utvrdi** da to lice nije počinilo nikakvo krivično delo i da nije zbog toga osuđeno. A to sud može utvrditi **samo upuštajući se u meritum stvari**, samo ako sa materijalno-pravnog aspekta izvrši reviziju procesa i utvrdi da su optužbe protiv tog lica bile neosnovane i da to lice nije počinilo nikakvo krivično delo.²

U svim ovakvim slučajevima ne postoji drugi način da se kaže ko je u pravu, a ko greši osim da sud (pod pretpostavkom da je zaista pravi sud) pristupi suđenju, utvrdi činjenično stanje i kaže (u poslednjoj instanci) da li je to lice izvršilo krivično delo ili nije; ako jeste, tada se za suđenje ne može reći da je političko, a ako nije, onda bi se eventualno moglo govoriti o tome da je krivično gonjenje preduzeto iz nekih vanpravnih razloga. Kažemo „eventualno“ jer i onda kada se definitivno utvrdi da je neko lice bilo nevino, ne znači automatski da je postupak protiv njega pokrenut iz političkih ili sličnih razloga. Jednostavno, možda je prvostepeni sud pogrešio, možda je pogrešno utvrdio činjenično stanje ili je dao pogrešnu pravnu kvalifikaciju i pogrešno protumačio pravo itd. Ovakve greške se redovno događaju i u savremenoj sudskoj praksi i viši sudovi, kada poništavaju takve pogrešne prvostepene presude, ne kažu da su one donete iz političkih, verskih, nacionalnih i ideoloških razloga već daju uputstvo nižem sudu kako da ispravi greške koje je počinio, kako da pravilno utvrdi činjenično stanje i pravilno primeni materijalno pravo.

Dakle, iz stava 1. člana 1. *Zakona o rehabilitaciji* jasno proizlazi da se sud u postupku rehabilitacije mora baviti **suštinom stvari** i mora reći da li su optužbe protiv lica čija se rehabilitacija traži bile osnovane ili ne, da li je to lice počinilo ili ne neko krivično delo. Samo putem takvog ispitivanja i nesumnjivog utvrđenja da krivično delo nije počinjeno sud bi mogao da kaže da su kod osude bili odlučujući politički ili slični razlozi.

Ovakav zaključak, zasnovan na ispravnom tumačenju teksta zakona, vodi nas u sferu apsurdna. Naime, u praksi se rehabilitacija uglavnom traži za lica kojima je suđeno u toku Drugog svetskog rata ili neposredno po njegovom završetku. U svakom slučaju, radi se o suđenjima održanim pre šezdeset i više godina, a nijedan današnji sud nije u stanju da organizuje suđenje za nešto što se dogodilo pre

² O širim, a naročito teorijskim aspektima pojma „političko suđenje“, treba videti odličnu studiju Vesne Rakić Vodinečić „Rehabilitacija D. Mihailovića kao političko suđenje“, *Peščanik.net*, 1. 4. 2012.

više od šest decenija. Ako je tadašnji sud pogrešio i osudio nekoga čija krivica nije nesumnjivo dokazana, gde su garancije da će današnji sud biti u stanju da utvrdi istinu? U međuvremenu su, po pravilu, nestali svi materijalni dokazi, gotovo niko od tadašnjih svedoka nije više među živima, a u mnogo slučajeva nije sačuvana ni dokumentacija sa suđenja jer je prošao zakonski rok za njeno čuvanje, pa današnji sud jednostavno nema na raspolaganju nijedno sredstvo putem kojeg bi mogao da utvrdi materijalnu istinu.

Suočeni sa ovim apsurdom koji su sami kreirali, autori ovog zakona su u stavu 2. člana 1. Zakona iz 2011. godine dodali i procesno-pravni uslov. Naime, tu se kaže da pravo na rehabilitaciju imaju osuđeni iz političkih i sličnih razloga ako je odluka doneta „protivno načelima pravne države i opšteprihvaćenim standardima ljudskih prava i sloboda“.

Ali ovaj dodatak, umesto da razjasni situaciju, samo je stvorio još veću konfuziju. Naime, ova odredba predstavlja tipičnu „kaučuk normu“, tj. normu koja se može tumačiti kako kome odgovara. Jer, šta su to „načela pravne države i opšteprihvaćeni standardi ljudskih prava i sloboda“? Radi se o jednom difuznom i rastegljivom pojmu oko kojeg nema opšte saglasnosti, a i ukoliko je ima to se odnosi na tzv. univerzalna prava čoveka (pravo na rad, na obrazovanje i sl.) o kojima ovde nije reč. Očigledno je da je zakonodavac namerno upotrebio ovako nepreciznu formulaciju da bi stvorio mogućnost za njenu proizvoljnu primenu, iako iz dikcije citirane odredbe jasno proizlazi da se ovde radi samo o onim „pravnim standardima“ koji se tiču procesnih pravila, a eventualno i materijalnog krivičnog prava.

Na primer, danas su u krivičnom procesnom pravu opšteprihvaćeni standardi da lice lišeno slobode ne mora da daje nikakve izjave bez prisustva advokata, da policija može neko lice lišiti slobode najduže 48 sati a zatim ga predaje sudu, da rok za žalbu ne može biti manji od osam dana itd. Logično je pretpostaviti da su ovi standardi 1946. godine kršeni u većem broju suđenja i to ne samo u Jugoslaviji, nego i u drugim zemljama, uključujući tu i suđenje nacističkim zločincima u Nirnbergu, ili suđenje Kvislingu u Norveškoj i maršalu Petenu u Francuskoj. A šta tek reći za kršenje procesnih prava holandskom nacisti Musertu gde je od početka suđenja pa do izvršenja smrtne kazne proteklo samo šest časova. Ili, šta reći o kršenju standarda o policijskom zadržavanju od 48 časova u slučaju Adolfa Ajhmana koga je izraelski Mosad uhvatio u Argentini, držao devet dana u nekom tajnom skrovištu a zatim, protiv njegove volje i bez mogućnosti da se konsultuje sa advokatom, tajno prebacio u Izrael. I konačno, šta reći za Musolinija koga su italijanski partizani, među kojima je bio i bu-

dući predsednik Italije Sandro Pertini, jednostavno likvidirali bez ikakvog sudskog procesa.

U odnosu na sve ove slučajeve suđenje Draži Mihailoviću predstavlja primer poštovanja i materijalnih i procesnih normi toga vremena. To suđenje se ne može procenjivati (kako Zakon sugerira izrazom „standardima ljudskih prava i sloboda“) sa stanovišta današnjih normi i današnjeg nivoa razvoja prava, već samo sa stanovišta onoga što je važno i bilo uobičajeno u doba suđenja. Na primer, današnji Ustav Srbije propisuje u članu 24: „U Republici Srbiji nema smrtne kazne“ i to je jedan pravni standard savremenog doba, iako on nije opšteprihvaćen; štaviše, u dve vodeće države sveta, SAD i Kini, smrtna kazna se vrlo široko praktikuje. U svakom slučaju, besmisleno je na vreme od pre 67 godina primenjivati današnje pravne standarde pa reći da je Draža Mihailović protivpravno osuđen na smrt jer Ustav Srbije zabranjuje smrtnu kaznu.

Da zaključimo: Sud koji odlučuje o rehabilitaciji dužan je da nekadašnje suđenje procenjuje kako sa stanovišta materijalnog prava tako i sa stanovišta procesnog prava, a i jedno i drugo predstavlja pravnu besmislicu. Reč je o najvišem stepenu proizvoljnosti koji su ispoljili poslanici Skupštine Srbije prilikom usvajanja ovog zakona. A kako će, u atmosferi totalne pročetničke hegemonije u društvu sudije pojedinci u praksi primenjivati ovu normu o „opšteprihvaćenim standardima“, to uopšte nije teško zamisliti. Uostalom, već i dosadašnja sudska praksa u predmetima rehabilitacije pokazuje da je sudovima dovoljno samo da je osuđeni bio pripadnik četničkog pokreta i da ga je osudio „komunistički“ sud, a svi dokazi o zločinima koje je taj počinio proglašavaju se za „falsifikat“ i jednostavno smatraju nepostojećim. Kod takvog stanja stvari nije čudo što je do sada, kako navodi profesor Đorđe Stanković, rehabilitovano čak 14 ratnih zločinaca, čime su sudovi u Srbiji na najgrublji način pogazili Ustav Srbije koji propisuje da ratni zločini ne zastarevaju.

1. Pre prelaska na analizu suđenja Draži Mihailoviću neophodno je dati nekoliko podataka o toku i organizaciji suđenja. Dakle, suđenje je održano od 10. juna do 15. jula 1946. godine pred Vojnim većem Vrhovnog suda FNRJ i to nije bilo, kako se obično misli, suđenje samo Draži Mihailoviću. Pored njega bilo je optuženo još 23 lica među kojima je bilo visokih vojnih i političkih rukovodilaca četničkog pokreta, zatim ministara kvislinške Nedićeve vlade, članova emigrantске vlade u Londonu i drugih, pri čemu je desetorici njih suđeno u odsustvu jer su se nalazili u inostranstvu. Pored Mihailovića na smrt su osuđena još osmorica optuženih, dok su ostali osuđeni na vremenske

kazne. Ovo grupno suđenje neophodno je posmatrati u celini jer se ne može reći da je ono samo u slučaju Draže Mihailovića bilo „montirano“ a što se tiče ostalih korektno. Bilo jedna bilo druga ocena mora da važi za sve, jer nije bilo nikakvog razloga da se različito postupava prema Draži Mihailoviću i prema Dragomiru Jovanoviću, zloglasnom upravniku grada Beograda tokom okupacije i osnivaču Banjičkog logora.

Suđenje je, za ondašnje prilike, bilo dobro organizovano: pratilo ga je preko 100 novinara od čega skoro 60 iz inostranstva; celokupni tok procesa preveden je simultano na ruski, francuski i engleski i strani novinari su bili u mogućnosti da sami procenjuju korektnost pitanja i ponašanja suda i tužioca i valjanost odgovora optuženih; bio je organizovan direktan radio prenos celog toka suđenja tako da je svaki građanin mogao da ga prati. Jednom rečju, princip javnosti bio je poštovan u najvećoj mogućoj meri, nezamislivoj čak i za današnje uslove, i niko u to vreme, ni u domaćoj ni u inostranoj javnosti, osim četničke emigracije, nije tvrdio da je proces montiran ili da je pokrenut iz političkih i ideoloških razloga i sl. Simptomatično je da se takve tvrdnje javljaju tek 60 godina posle suđenja, što samo po sebi dovoljno govori o njihovoj neosnovanosti.

2. Što se tiče dokaznog postupka, on je izveden po svim procesnim pravilima, pa se primedbe koje su u tom pogledu u postupku rehabilitacije iznose mogu kratko oceniti kao neodržive. Glavninu dokaza predstavlja dokumentacija iz zaplenjene četničke arhive. Radi se o depešama, pismima, izveštajima, fotografijama i brojnim drugim autentičnim dokumentima prikupljenim iz različitih izvora u zemlji i inostranstvu, a sve to u okviru sprovođenja stavova antifašističke koalicije. Naime, poznato je da su saveznici još dok je rat trajao utvrdili kao jednu od svojih osnovnih obaveza krivično gonjenje ratnih zločinaca. U tom smislu je na Drugom zasedanju AVNOJ-a osnovana *Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača* kojoj je, pored ostalog, stavljeno u zadatak prikupljanje i objavljivanje svih dokumenata o tim zločinima i zločincima. Treba reći da je za predsednika ove komisije imenovan jedan od najviđenijih intelektualaca toga doba, profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu dr Dušan Nedeljković, prevodilac Hegela, koji je rad komisije podigao na najviši nivo stručnosti i preciznosti. Prikupljanje dokaza pretvorilo se u opštenarodnu akciju i hiljade ljudi se angažovalo na pronalaženju dokumenata i drugog dokaznog materijala, pre svega o delovanju okupatora i četnika Draže Mihailovića, ali i Milana Nedića, Dimitrija Ljotića, Koste Pećanca, Ante Pavelića, Leona Rupnika i drugih. U ovoj akciji prikupljeno je više hiljada dokumenata i drugog dokaznog materijala

koje je zatim Državna komisija objavila u nekoliko knjiga. Ta dokumentacija predstavljala je glavni dokazni materijal na suđenju Mihailoviću i ostalim optuženim, ali je paralelno sa tim izvedeno i drugo dokazno sredstvo: saslušanje velikog broja svedoka među kojima je bilo ne samo žrtava četničkih zločina, već i brojnih pripadnika četničke organizacije.

Sa svim ovim dokazima, koji su izvedeni javno i po načelu neposrednosti, osim jednog manjeg broja svedoka kod kojih su pročitane izjave koje su dali u istražnom postupku, Dragoljub Mihailović i njegova odbrana imali su mogućnost da se neposredno upoznaju i da se o njima izjasne. Tako, po zapisniku sa glavnog pretresa od 24. juna 1946. godine,³ predsednik veća pukovnik Mihailo Đorđević, obraćajući se braniocima optuženih kaže: „Vi ste upoznati sa priloženim dokazima uz optužnicu i sa dokazima koji su u toku pretresa ponuđeni pismenim podnescima od tužioca... Duplikati su vam bili stavljeni na raspoloženje.“ Iz zapisnika se ne vidi kada su ti duplikati stavljeni odbrani na raspolaganje, da li jedan, dva ili pet dana pre suđenja, ali stoji činjenica da niko, ni D. Mihailović, ni drugi optuženi, niti njihovi branioci, nije sudu stavio prigovor da su im dokazi optužbe kasno stavljeni na raspolaganje. Prema tome, ono što je pred Višim sudom u Beogradu, na ročištu od 20. 6. 2012, izjavio dr Bojan Dimitrijević, name da „Mihajlović nije imao na raspolaganju dokazni materijal koji je imao tužilac“ i da „branioci nisu dobijali tu građu na vreme, nego su je dobijali neposredno pred dan suđenja“ predstavlja domišljanje. Kao što je već rečeno, dokazni materijal koji je tužilaštvo prezentiralo na suđenju uglavnom potiče iz zaplenjene Mihailovićeve arhive. Radi se o pismima, depešama, naredbama i sl. koje je on pisao, potpisivao i slao, dakle o materijalu sa kojim je on **godinama** raspolagao, pa priča o tome da on „nije imao“ na raspolaganju dokazni materijal koji je imao tužilac predstavlja manipulaciju.

Dimitrijević je, zatim, izjavio pred sudom da su „tužilac, a i predsednik veća, Mihailovića prekidali ili ga skretali sa teme kad god bi njegov tok misli ili ono što je govorio išlo u pravcu nekog objašnjenja kompleksnosti ratne situacije i kompleksnosti vojske kojom je komandovao“.

Ne znam kako će Viši sud u Beogradu ceniti ovu laičku improvizaciju, ali što se tiče materijalnog i procesnog prava stvari stoje ovako:

Prvo. Zadatak tužioca jeste da dokaže krivicu optuženog i da ga, putem unakrsnog ispitivanja, navede da kaže istinu, koju optuženi

³ Svi citati u tekstu uzeti su iz knjige *Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom*, stenografske beleške i dokumenta sa suđenja Dragoljubu Draži Mihailoviću, Beograd 1946, izdanje Saveza udruženja novinara FNRJ. Naravno, citirane izjave istoričara Bojana Dimitrijevića, Koste Nikolića i Slobodana Markovića citirane su prema sudskim zapisnicima.

želi na svaki način da sakrije. To je tako bilo i 1946. godine a tako je i danas ne samo u srpskom pravosuđu već u svakom pravosuđu u svetu. Drugo. Što se tiče predsednika veća pukovnika Mihaila Đorđevića može se reći da način na koji je on vodio glavni pretres i način na koji se ophodio prema Mihailoviću i ostalim optuženima, kao i prema tužiocu i odbrani, predstavlja primer sudske korektnosti, stručnosti i objektivnosti, u poređenju sa većinom savremenih predsednika sudskih veća u današnjoj Srbiji, koji vode rasprave i u krivičnim i u građanskim stvarima sa ogromnom količinom neznanja, arogancije i netolerantnosti.

O čemu se zapravo radi? Uloga predsednika veća je da, s jedne strane, vodi glavni pretres i stara se o redu na njemu jer svaka od strana (tužilaštvo i odbrana) nastoji da zloupotrebi svoja procesna prava, a, s druge strane, da ispitivanje optuženih i svedoka usmerava samo na ono što je predmet optužbe. Pri tom odbrana i optuženi (a to je tako u svim pravosudnim sistemima u svetu i to je tako od početka istorije suđenja) nastoje da tok ispitivanja skrenu u drugom pravcu, da izbegavaju odgovore na pitanja, da daju neprecizne odgovore, da pričaju opširno i nevezano sa predmetom ispitivanja, itd. U svim takvim slučajevima **dužnost** je predsednika veća da optuženog, koji želi da sudnicu pretvori u propovedaonicu i koji želi da drži predavanje i izbegne odgovor, prekine, vrati na konkretno pitanje i zatraži precizan odgovor.

Evo jednog primera takve uloge predsednika veća i kako je to radio pukovnik Đorđević:

Tužilac je postavio Mihailoviću konkretno pitanje: „Je li po vašem naređenju Lukačević napao Pljevlja?“, a D. Mihailović je, u nameri da razvije opširnu priču, počeo: „Ja bih želeo da se objasne stvari. Kada je Lukačević pošao...“ i u tom trenutku predsednik Đorđević ga je prekinuo rečima: „Zašto ne kažete kratko: Po mom naređenju ili bez mog naređenja“, na šta je Mihailović dao sledeći odgovor: „Ja sam ostavio da on reši prema situaciji“.

Primera ovakvih „prekidanja“ od strane predsednika veća Đorđevića ima vrlo malo jer je on, kako Mihailoviću tako i ostalim optuženima i njihovim braniocima, uglavnom dozvoljavao da iznesu sve što su želeli. Štaviše, onaj koga je predsednik Đorđević najviše prekidao i opominjao tokom pretresa bio je tužilac, pukovnik Miloš Minić. U jednoj prilici, dok je branilac Đonović ispitivao Dražu Mihailovića, Miloš Minić je upao sa svojom primedbom: „Samo što su naoružavali i četnike“, a predsednik Đorđević ga je opomenuo: „Molim vas, družo tužioče“. U drugoj prilici, Miloš Minić, nezadovoljan iskazom jednog svedoka, ljutito se obratio predsedniku Đorđeviću: „Ja protestujem,

druže predsedniče“, na šta ga je predsednik oštro upozorio: „Molim vas, ja rukovodim pretresom, a vi sedite“. Čak i danas ovako nešto predstavlja raritet u srpskom pravosuđu.

U čemu se onda sastoji to famozno „prekidanje“ Mihailovića u izlaganju i skretanje misli i kakve to veze ima sa utvrđivanjem materijalne istine. Za Mihailovićevu odgovornost uopšte nije bitno zbog čega su četnici saradivali sa okupatorom i čime je on u toj saradnji bio motivisan. Činjenica je da je te saradnje bilo i to se u procesu utvrđivalo, a sve druge eksplikacije i opravdanja nisu ni od kakvog značaja. Uostalom, ni Mihailović ni dva njegova iskusna branioca nisu tokom pretresa reklamirali to „prekidanje“ i „skretanje misli“ jer toga nije ni bilo.

U nastojanju da dokaže neregularnost suđenja Draži Mihailoviću, Kosta Nikolić naglašava da su Mihailovića uhapsili pripadnici srpskih snaga „i to na teritoriji druge republike“, što bi sud trebalo da navede na zaključak da je hapšenje bilo nelegitimno, jer je ta druga republika danas nezavisna država. Zatim, navodeći da su ga isledivali pripadnici federalne policije, dodaje netačni podatak da je to trajalo dva meseca „bez mogućnosti da Mihailović ima kontakte sa spoljnim svetom, niti sa advokatima“. A kao kruna ove konstrukcije dolazi tvrdnja da ga je u tom periodu ispitivao Josif Malović „visoki funkcioner OZNE... koji je prethodno bio na specijalizaciji u Moskvi“, što bi valjda trebalo da znači da je Josif Malović, koji je u stvari bio pomoćnik javnog tužioca FNJR i nije bio nikakav visoki funkcioner OZNE, prilikom ispitivanja Draže Mihailovića koristio metode NKVD-a, da ga je mučio i da mu je iznuđivao iskaze.

Srećom, predsednik veća pukovnik Mihailo Đorđević, kao da je znao da će doći vreme prepravljavanja istorije, potrudio se da i ovo pitanje bude razjašnjeno do kraja. Pošto je Mihailović na glavnom pretresu često govorio drugačije nego u istrazi, predsednik veća je odlučio da se to razjasni i obratio mu se rečima: „Dobro, da vas upitam kakav je postupak bio prema vama prilikom davanja iskaza?“, a Mihailović odgovara: „Bio je vrlo dobar“.

Predsednik: „Jeste li bili maltretirani: da ili ne?“

Mihailović: „Ne, nikako“

Predsednik: „Da li vam je neki iskaz iznuđen?“

Mihailović: „Nije“.

U drugoj prilici predsednik je pročitao Mihailoviću šta je rekao u istrazi i zatim ga upitao: „Je li to tačno i bez prinude upisano u zapisnik?“ na šta je on odgovorio: „Tačno je i bez prinude je upisano u zapisnik“. U trećoj prilici i tužilac Minić se obratio predsedniku veća sa pitanjem: „Da li mu je iznuđen taj iskaz?“, a sam Mihailović je odmah i odlučno odgovorio: „Ne, nijedan iskaz. Ja sam to već rekao“.

Dakle, i ovde, kao i inače, ni Mihailović, kao ni njegovi branioci nisu stavili nikakvu primedbu na postupak prema njemu tokom istrage, postupak za koji sam Mihailović kaže da je bio vrlo dobar, tako da su sve insinuacije u tom pogledu samo stvar naknadne pameti.

Što se tiče izjava dr Slobodana Markovića, ono što je on naveo o navodnom postupanju sa Mihailovićem u istražnom postupku predstavlja takođe neistinu. On najpre citira izjavu nekog S.B. koji je bio stražar u zatvoru gde je Mihailović bio u pritvoru i koji je rekao: „Draž je stalno tražio pečeno meso sa lukom, tražio je ljute papričice i rakiju. Pio je četvrt litre da bi završio sa litrom i četvrt dnevno jer je navikao“, da bi zatim sugerirao sudu sledeći svoj zaključak: „Želeo bih samo da dodam i da je veliki broj novinara koji je to pratio primetio neku vrstu dezorijentisanosti i odsutnosti tokom suđenja“. Iz ovoga, naravno, sud treba da zaključi da je suđenje Mihailoviću bilo montirano jer je on opijan da bi davao iskaze po volji suda. Ostaje samo da se pretpostavi kakve bi se sve dramatični zaključci izvodili da tadašnje vlasti nisu udovoljavale ovoj Mihailovićevoj potrebi i da su mu uskraćivale alkohol.

Dva glavna prigovora dokaznom postupku izneta od strane ovih tobožnjih svedoka pred Višim sudom u Beogradu tiču se navodnog „nepozivanja“ nekih svedoka i korišćenja navodno falsifikovanih dokumenata izrađenih na takozvanim „blanko papirima“.

Što se tiče prvog prigovora, Bojan Dimitrijević samo iznosi uopštenu primedbu da „određeni svedoci nisu pozvani“, dok Kosta Nikolić sasvim izokreće činjenično stanje i kaže da „sudsko veće nije uvažilo zahtev odbrane da se saslušaju američki piloti na okolnost da su ih Mihailovićeve snage spašavale, već im je država zabranila da dođu u Jugoslaviju tokom suđenja uz pretnju da će biti uhapšeni ako dođu“.

Što se tiče ovih navoda, treba istaći sledeće:

Prvo, odbrana nije tražila da se ti piloti saslušaju „na okolnost da su ih Mihailovićeve snage spašavale“, već je Mihailovićev branilac Joksimović predložio da se oni saslušaju „na okolnosti da optuženi Mihailović **nije saradivao sa okupatorima**“, što je nešto sasvim drugo od onoga što tvrdi Nikolić.

Drugo, predsednik veća Đorđević izričito je pitao Mihailovića: „Prihvatate li ili ne i slažete li se sa predlogom branioca ili ne?“, na šta je on odgovorio: „U principu se ne slažem“. Dakle, sam Mihailović je bio protiv tog predloga, pa je odluka suda o odbijanju predloga, za šta je sud dao valjane razloge, utoliko logičnija.

Treće, sud je odbio ovaj predlog zato što američki piloti, koji su kod Mihailovića boravili po nekoliko nedelja 1944. godine, ne mogu

biti verodostojni svjedoci na okolnost da li je on sarađivao sa okupatorom tokom rata od 1941. do 1945. godine.

Četvrto: Da je država zabranila ovim pilotima da dođu u Jugoslaviju „uz pretnju da će biti uhapšeni ako dođu“, takođe je netačno.

Kad je reč o „blanko papirima“, ono što je izjavljeno pred Višim sudom u Beogradu prelazi u sferu apsurdna. Polazna teza, kako je formulisao dr Kosta Nikolić, jeste da su od Mihailovića prilikom hvatanja oduzeta njegova lična dokumenta, „između ostalog i blanko papiri na kojima je bio njegov potpis sa pečatom Jugoslovenske vojske u otadžbini i postoji opravdana sumnja da su na ovim papirima naknadno unošeni sadržaji“. Pri tom je Kosta Nikolić svoju tvrdnju tako uopšteno formulisao da se stiče utisak da su sva dokumenta pronađena kod Mihailovića naknadno falsifikovana, dok Bojan Dimitrijević to tvrdi za tri dokumenta: za Mihailovićevu naredbu iz decembra 1941. godine njegovim komandantima u Crnoj Gori da se „vrše određeni zločini protiv pripadnika komunističkog pokreta i drugih nacionalnosti“, zatim za pismo Stepincu i za neko Mihailovićevo pismo Paveliću, koje na suđenju uopšte nije figuriralo, ali su ga pomenuli Kosta Nikolić i Bojan Dimitrijević.⁴

Iznoseći tvrdnje o „blanko papirima“, Bojan Dimitrijević kaže da su „naknadne istoriografske obrade“ pokazale da se radi o falsifikatima, dok Kosta Nikolić kaže da je to utvrdio sopstvenim istraživanjima. Međutim, radi se samo o tome da su oni odbranu sa suđenja uzeli kao dokaz da se radi o falsifikatima.

Naime, Draža Mihailović je na suđenju, poučen od svojih advokata, negirao da je dao pomenutu naredbu komandantima u Crnoj Gori i da je pisao pismo Stepincu i to tobožnje pismo Paveliću. Branioći Đonović i Joksimović, suočeni sa činjenicom da su pronađeni originalni mnogih kompromitujućih dokumenata, poučili su ga, najverovatnije, da kaže kako je on imao detinjast običaj da svojim komandantima daje „blanko papire“ sa svojim potpisom, a ko je kasnije na te papire upisivao različite sadržaje, to on ne zna. Kada je sudsko veće ovu dokumentaciju pokazivalo Mihailoviću, on je odgovarao: „Potpis je moj, ali sadržaj nije“.

Naravno, ovde je reč o izgovoru radi izbegavanja odgovornosti. Notorno je da skoro svaki optuženi u krivičnom postupku odbija priznanje krivice i izmišlja najneverovatnije izgovore da bi sebe opravdao, ali je notorno i to da nijedno sudsko veće ne uzima ozbiljno takve

⁴ Tvrdnju o navodnom falsifikovanju Mihailovićeve Instrukcije Lašiću i Đurišiću je naučno osporio još 2004. godine istoričar Milan Terzić. Vid. Milan Terzić, „Falsifikat ili ne? Instrukcija Draže Mihailovića od 20. decembra 1941. Đorđu Lašiću i Pavlu Đurišiću“, *Vojno-istorijski glasnik*, br. 1-2, Beograd, 2004, str. 209–214.

izgovore. Jer, kada bi se takvi izmišljeni izgovori uvažavali, onda nikada niko ne bi bio osuđen za počinjeno krivično delo. I zato je logično što je sudsko veće odbilo da uvaži ovakvu odbranu jer se ona zasnivala samo na njegovoj tvrdnji i bila je u suprotnosti sa utvrđenim činjeničnim stanjem i sa onim što je Mihailović govorio i radio od početka rata do njegovog hapšenja.

A evo kako je nastala priča o „blanko papirima“. Na suđenju Draži Mihailoviću njegov branilac Đonović postavlja mu sugestivno pitanje:

„Da li ste, Mihailoviću, davali više primeraka vaših potpisa na blanko papire vašim štabovima, saradnicima, komandantima, novinarima, prijateljima ili onim poverljivim licima koja su dolazila kod vas?“, na šta je on odgovorio: „Davao sam i legitimacije i blanko potpise. Jedan je blanko potpis otišao čak i Nemcima“.

Ova priča spada u red bajkovitih priča u koju niko ne može da poveruje. Jer da neko, u doba rata kada svako svakome „radi o glavi“, može da deli blanko papire sa svojim potpisom i pečatom, tako nešto još nikada nije viđeno u istoriji. A ako bi to učinio neko ko ima funkciju ministra vojske i načelnika štaba Vrhovne komande „Jugoslovenske vojske u otadžbini“, neko ko je ranije bio obaveštajac i vojni ataše i ko se celog života kretao u svetu špijuniranja i obaveštajnih operacija onda bi to značilo da je intelektualno veoma ograničen, što Draža Mihailović sigurno nije bio. Štaviše, i sam Bojan Dimitrijević, negirajući da je Mihailović sarađivao sa okupatorom, argumentuje to tvrdnjom da je on „morao da pazi i pazio je sa kim i u kakvoj situaciji razgovara“. Pa kako onda tako oprezan čovek može da deli blanko papire sa svojim potpisom i pečatom?

Uostalom, čak i kad bi ova priča o blanko papirima bila tačna, to ni najmanje ne bi umanjilo njegovu krivičnu odgovornost i to iz sledećih razloga:

Prvo, ako je on raznim licima davao blanko papire sa svojim potpisom morao je biti svestan da neko od njih to može da zloupotrebi pa je on, dajući te papire, unapred prihvatio sve negativne posledice koje iz toga mogu da proizađu.

Drugo, ako su pomenuta tri dokumenta falsifikovana, ostaje još uvek masa drugih dokumenata koja on na suđenju nije sporio, iako je pokušavao da im da drugi smisao, a koja su bila dovoljna za njegovu osudu.

Treće, i ono što je najvažnije, jeste to da, u krajnjoj liniji, nije mnogo bitno da li je Mihailović davao svojim komandantima naredbu o „uništenju komunista i njihovih simpatizera i pripadnika drugih naroda“ te da, kako tvrdi Kosta Nikolić, „ne postoje dokazi da je Mi-

hailović izdavao naredbe za likvidacije". Postavlja se pitanje **da li je tih likvidacija bilo**, da li su četnici u Sandžaku izvršili genocid nad Bošnjacima i masakrirali na hiljade žena, dece i staraca i šta je Mihailović učinio, ako te likvidacije nije naređivao, da ih spreči i da svoje komandante kazni za zlodela koja su počinili? O tome će kasnije još biti reči, ali sada treba samo konstatovati da on nije ništa učinio da te likvidacije spreči, nego je čak i pohvaljivao svoje komandante za „uspešno izvedene akcije“.

U pokušaju da se tezom o „blanko papirima“ proizvoljno reinterpretiraju istorijski događaji, sa dosta proizvoljnosti je korišćena i knjiga Josipa Hrnčevića, *Svjedočanstva*, iz 1986. (Globus, Zagreb 1986). Josip Hrnčević je u vreme suđenja Draži Mihailoviću bio javni tužilac FNRJ, a Nikolić i Dimitrijević i tu greše: prvi tvrdi da je on „učestvovao u suđenju u svojstvu pomoćnika saveznog javnog tužioca“, dok drugi kaže, doduše da mu se čini, da je Hrnčević bio „jedan od članova sudskog veća i pukovnik jugoslovenske armije“. A činjenica je, i to je moglo prosto da se vidi iz Hrnčevićeve knjige, da on nije učestvovao u suđenju već je bio član grupe konsultanata koja je imala zadatak „da prati tok istrage i svojim savjetima pruža pomoć isljednicima“. Nije tačno ni to da je Hrnčević u toj knjizi, kako kaže Nikolić, „izneo upravo neke stavove koje sam ja danas izneo“ jer se stavovi Hrnčevića potpuno razlikuju od Nikolićevih.

Nikolić i Dimitrijević proglašavaju za falsifikat optužbu da je Mihailović pisao Stepincu i Paveliću, a Nikolić još dodaje i Musoliniju. Međutim, tokom pretresa ni tužilac ni sudsko veće nisu pomenuli nikakvo pismo Musoliniju i takvu optužbu niko nije stavio na teret Mihailoviću.

Slično je i sa pismom Paveliću. Naime, niko nije ni tvrdio da je Mihailović pisao Paveliću. Predmet razmatranja na pretresu bilo je samo pismo koje je Draža Mihailović pisao „Gospodinu B-u“, datirano 15. aprila 1945. godine, u kome se tom gospodinu daju instrukcije za razgovor sa „Ekselencijom“ (a jasno je da je u pitanju Pavelić) radi zajedničke borbe protiv partizana. Dakle, nema nikakvog pisma Paveliću već samo pisma tome „B-u“ za koga je Mihailović na suđenju priznao da se zove Ranko Brašić i da ga je više puta slao u Zagreb, navodno radi kontakta sa mačekovcima, ali je imao kontakt i sa istaknutim ustašama.

Što se tiče pisma Stepincu i ono nosi datum 15. april 1945. godine, ali Kosta Nikolić kaže da se falsifikovanje Mihailovićevih pisama „pogotovo pokazalo kod pisma Alojziju Stepincu koje je navodno Mihailović uputio Stepincu u toku 1942. godine, baš u vreme kada je Stepinac bio u Vatikanu i fizički nije bio u Zagrebu“. Zatim, postavljajući

retoričko pitanje kako je javni tužilac došao do tih pisama, kao da je to uopšte bitno, Nikolić kaže da je Josip Hrnčević „po mojim istraživanjima do kojih sam došao tražio objašnjenje u vezi navedenih pisama od Minića, u vezi ovog pisma i pisma Paveliću, ali je dobio odgovor da ta pisma nisu nađena kod Mihajlovića... već navodno kod Stepinca, koji je navodno ta pisma dostavio organima vlasti kako bi se dokazala krivica Mihailovića, a za Pavelića uopšte nema objašnjenja“.

Međutim, dovoljno je samo uporediti ono što Hrnčević piše u svojoj knjizi sa ovim što tvrdi dr Kosta Nikolić. Pre svega, Hrnčević nije tražio nikakvo objašnjenje od Minića i nije od njega dobio nikakav odgovor. On u svojoj knjizi, pisanoj četrdeset godina posle suđenja, samo postavlja pitanje na koje ni sam nema odgovor: „Nije, dakle, isključeno da je ta pisma Mihailoviću neko podmetnuo. Pri tom treba imati u vidu i to da je ostalo neraščišćeno i pitanje: na koji je način Mihailovićevo pismo od 15. aprila 1945. godine, ako je bilo upućeno i dostavljeno Stepincu, iz njegovih ruku stiglo u ruke suda.“

Iako Hrnčević ovde ispoljava blagonaklon stav prema Mihailoviću, njegov zaključak je ipak nedvosmislen i nema veze sa zaključkom koji izvodi Kosta Nikolić. Hrnčević kaže: „No bez obzira na to da li su navedena pisma Draže Mihailovića – kako ono od 15. aprila 1945, tako i ono, navodno, upućeno talijanskom generalu – autentična ili ne, valja reći da ona po svom sadržaju nimalo ne mijenjaju činjenično stanje na kojem su utemeljene optužnica i presuda Draži Mihailoviću i družini. Ona samo osvjetljavaju bezizlaznost situacije u kojoj su se našli četnici i ostali kolaboracionisti u zadnjim danima rata.“

A što se tiče tvrdnje da Mihailović nije mogao da piše Stepincu u vreme kada ovaj nije bio u Zagrebu već u Vatikanu (što bi trebalo da znači da se pismo nekome može uputiti samo onda kada taj sedi u kući) može se reći samo da je ona apsurdna.

Sličnim argumentima poslužio se pred Višim sudom i Bojan Dimitrijević. On najpre tvrdi da je Mihailović na suđenju „odbio da je potpisao ta dva dokumenta“, iako je on na suđenju izričito priznao da je potpis na tim pismima njegov ali je odrekao autorstvo rečima: „Potpis je moj i smatram da su mi oba pisma u zgodnoj prilici podmetnuta“. Dimitrijević još kaže da su u pitanju dva pisma i to „Paveliću i nadbiskupu zagrebačkom Alojziju Stepincu, oba datirana u martu 1945. godine“.

O famoznom pismu Paveliću već je bilo reći, a što se tiče datuma, oba pisma, i Stepincu i Ranku Brašiću nose datum 15. april 1945. godine i nisu „datirana u martu 1945. godine“, kako tvrdi Dimitrijević.

3. U materijalno-pravnom pogledu javna tužba je Dragoljuba

Mihailovića teretila za dva krivična dela: 1) što je stupio u „saradnju sa nemačkim i italijanskim okupatorima i drugim slugama okupatora“ i 2) što je svoju organizaciju upotrebio za izvršenje „bezbroy raznovrsnih ratnih zločina“.

Kada se radi o **saradnji sa okupatorom** i „slugama okupatora“ (misli se na Nedića, Ljotića, ustaše i dr.), treba reći da je na suđenju izneto malo dokaza o njegovoj ličnoj saradnji sa njima, tj. o njegovom ličnom i neposrednom učešću u toj saradnji. On se par puta sastajao sa nemačkim oficirima, zatim sa Milanom Nedićem sa kojim je sklopio usmeni sporazum o uzajamnoj pomoći i saradnji, a postoje i njegova pisma Stepincu (direktno) i Paveliću (indirektno) kojima je nudio dogovor radi zajedničke borbe protiv partizana. Ali, njegovi lični kontakti nisu ni bili glavna tačka optužnice, već saradnja četničkog pokreta sa okupatorom i domaćim izdajnicima, saradnja koju je on lično naređivao, odobravao ili je za nju znao i sa njom se saglašavao. Za tu saradnju, koja je bila vidljiva tokom sve četiri godine rata na prostoru bivše Jugoslavije i koja je kao takva spadala u red notornih i opštepoznatih činjenica, na suđenju Mihailoviću i njegovim saradnicima izneti su mnogobrojni dokazi.

Opređenje četničkog pokreta za saradnju sa okupatorom logično je proizlazilo iz njegove strateške orijentacije, kojoj je ton davao lično Draža Mihailović, da su tzv. komunisti, kako je on nazivao sve pripadnike Narodnooslobodilačke vojske, glavni neprijatelj srpskog naroda i da je prvenstveni zadatak četničkog pokreta uništenje komunista. Postoje brojne njegove depeše i naredbe u kojima on svoje komandante usmerava upravo na borbu protiv „komunista“ a ne okupatora, iz čega, i kada se ne kaže, logično proizlazi da borbu protiv okupatora treba ne samo suspendovati već i pretvoriti u saradnju sa njim u cilju uništenja partizanskog pokreta. Tako u jednoj depeši popu Đujiću on kaže: „Sve što mi je u moći preduzimam da sprečim propagandu Londona za partizane. Predsednik vlade Slobodan Jovanović preduzima najenergičnije mere da ovo spreči. Budite u to uvereni. Zato uništimo čas pre ove hijene našeg naroda – pa onda neće moći radio London da ih hvali lažima. Englezi nisu na njihovoj strani, ali pokušavaju na sve načine da razviju našu ljubomoru da bismo što pre napali Nemce i Italijane, a mi to ne možemo dok prethodno ne uništimo Mošu Pijade.“

U jednoj drugoj prilici, 1943. godine, Draža Mihailović je to strateško opredeljenje ovako definisao: „Moji neprijatelji su partizani, ustaše, muslimani i Hrvati. Kada se s njima budem obračunao, onda ću krenuti protiv Italijana i Nemaca“. A u raspisu komandantima u Srbiji od 16. januara 1943, kaže: „...Naročito podvlačim da je komuni-

stička opasnost jedna od najvećih. Te zlotvore i krvnike našeg naroda uništavajte bez milosti... Bez milosti ih uništavajte. Svi komandanti odgovorni su mi za svoje rejone da budu čisti od ovih mangupa i probisveta...“.

Ne postoji nijedan dokumenat u kome Mihailović na sličan način i sličnim izrazima poziva svoje komandante na borbu protiv Nemaca i Italijana. Iz toga su oni logično zaključili da je borba protiv partizana ne samo najvažniji zadatak, već i to da je u toj borbi dozvoljeno koristiti sva sredstva, pa i saradnju sa okupatorom.

Prema tome, ova saradnja nije bila, kako se Mihailović pravdao na suđenju, „slučajno sadejstvo“ i „ubačena intriga“, ili pak samovoljni postupci pojedinih komandanata za koje je on na suđenju čas govorio da nije znao a čas da je znao ali nije mogao sprečiti, iako je pokušavao „na sve načine“ da to spreči, ne navodeći nijedan konkretan način i primer kako je to pokušavao da spreči.

Budući da je saradnja četnika sa okupatorom notorna stvar, ovde ćemo, samo ilustracije radi, navesti neke od najvažnijih oblika i primera te saradnje.

Pre svega, notorno je, a to ni Mihailović na suđenju nije negirao, da su se četnici u Srbiji „legalizovali“ kod Nedića, a time posredno i kod Nemaca, dok su se četnici u Crnoj Gori, Hercegovini i Dalmaciji „legalizovali“ kod Italijana. To je četnicima omogućilo da se sasvim slobodno kreću po okupiranoj teritoriji, uključujući i gradove, pa čak i da im sedište štabova budu u gradovima koji su bili pod kontrolom okupatora. Tako je četnički komandant za Dalmaciju Ilija Trifunović Birčanin živeo u Splitu, a komandant četnika za Crnu Goru general Blažo Đukanović na Cetinju. A o saradnji sa Italijanima četničkog komandanta za sever Crne Gore Pavla Đurišića, koga je čak i Hitler odlikovao „gvozdenim krstom“, nije potrebno ni govoriti. Takođe je notorna stvar da su u najvećoj vojnoj operaciji tokom Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije, u tzv. Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, učestvovali združene nemačke, italijanske i četničke snage pod komandom Draže Mihailovića koji je na suđenju priznao da su četnici u toj operaciji angažovali 12 do 15 hiljada ljudi i da su četnici Baja Stanišića od Nikšića do Mostara došli vozom, a oni Petra Bačovića do Splita brodovima, naravno sve u režiji okupacionih italijanskih snaga. Uostalom, predsednik veća Đorđević pitao je Mihailovića poimenično za svakog komandanta da li je sarađivao sa okupatorom ili ne, a on je za 40 od 55 komandanata potvrdio da su sarađivali. Međutim, na suđenju četničkim komandantima Dragutinu Keseroviću i Vojislavu Lukačeviću pred Vojnim sudom u Beogradu 1945. godine, iznerviran čestim pitanjima predsednika sudskog veća da li je ovaj ili onaj četnički koman-

dant saradivao sa Nemcima, Lukačević je uzviknuo: „**Ako vam neko od naših komandanata kaže da nije saradivao, laže. Morali smo saradivati, to je bila direktiva Vrhovne komande**“.⁵

Dakle, sve ono što je Bojan Dimitrijević izjavio pred Višim sudom u Beogradu o saradnji četnika sa okupatorom, tvrdeći da su se četničke i nemačke snage „dodirivale slučajno ili namerno“ i da Mihailović tu saradnju „nije odobravao“, samo je ponavljanje onoga što je Draža Mihailović govorio na suđenju, a što predstavlja klasično izgovaranje svakog optuženog.

A šta tek reći za „svedočenje“ Slobodana Markovića pred Višim sudom u Beogradu koji je pronašao vrlo „originalan“ način da dokazuje da Mihailović nije saradivao sa okupatorom. Naime, Marković se nije izjašnjavao o istorijskim činjenicama, već je pred sudom pričao o tome kako je on proučavao depeše britanskih diplomata iz ambasade u Vašingtonu i u tim depešama se negira da je Mihailović „u bilo koje vreme saradivao sa Nemcima“. Sudija, umesto da ovo irelevantno obrazlaganje prekine (jer sud ne treba da se bavi time šta je ko mislio o suđenju Mihailoviću) pa da ga pita šta je njemu lično poznato o tom suđenju, pustio ga je da Marković govori o Mihailovićevoj nevinosti i da stvara atmosferu kakvu ideološko zakonodavstvo zapravo i predviđa da se stvori u procesu rehabilitacije.

Treba, međutim, reći da je sam Mihailović, kako tokom suđenja tako i tokom rata, bio potpuno svestan da saradnja sa okupatorom predstavlja izdaju. Zato je on svoje komandante, naređujući im da saraduju sa okupatorom, upozoravao da pri tom ostanu na „nacionalnoj liniji“, da tu saradnju prikrivaju i da u narodu i pred saveznicima stvaraju privid kao da se bore protiv okupatora. Tako komandantu južnomoravskih četnika Radoslavu Đuriću – koji je, kada ga je engleska misija pitala ko je srušio određeni most, odgovorio „partizani“ – upućuje oštro upozorenje: „Ubuduće misiju ne obaveštavati o akcijama partizana, već sve ono što partizani urade, izvestite da su naši odredi uradili“.

4. Kada je reč o drugom krivičnom delu koje je Mihailoviću stavljeno na teret – o **zločinima** koje su četnici počinili tokom rata naročito prema civilnom stanovništvu, od kojih onaj prema Bošnjacima ima sva obeležja **genocida** – činjenice o tome takođe spadaju u kategoriju opštepoznatih. Pa ipak, evo samo nekih od tih masovnih pokolja opisanih u presudi Mihailoviću i ostalim osuđenim ratnim zločincima:

U decembru 1941. godine i tokom januara 1942. godine četnici su zaklali preko 2.000 muslimana, muškaraca, žena i dece, iz okoline

⁵ Nikola Milovanović, *Draža Mihailović*, Zagreb, 1985.

Foče, Goražda i Čajniča. Klanja su vršili na mostovima na Drini u Foči i Goraždu.

Avgusta 1942. godine Mihailovićeви četnici pod komandom Petra Baćovića prilikom zauzeća Foče zaklali su u Foči i u selima koja se skupa nazivaju Bukovica oko 1.000 lica muslimanske veroispovesti, među kojima je bilo oko 300 žena, dece i staraca.

Avgusta 1942. godine na terenu oko Ustikoline i Jahorine (Istočna Bosna) Mihailovićeви četnici pod komandom majora Zaharije Ostojića i Petra Baćovića zaklali su oko 2.500 lica muslimanske veroispovesti, a sela popalili.

Septembra 1942. godine četnici Petra Baćovića ubili su u Makarskoj oko 900 Hrvata, nekoliko katoličkih sveštenika su žive odrali i 17 sela zapalili.

Oktobra 1942. godine četnici Petra Baćovića ubili su u okolini Prozora zajedno sa Italijanima kojima je komandovao italijanski poručnik Viđak oko 2.500 Muslimana i Hrvata, među kojima je bilo žena, dece i staraca, a veliki broj sela popalili.

U oktobru 1942. godine četnici Petra Baćovića ubili su u selu Gat, Niklice i Čišlu u Dalmaciji zajedno sa Italijanima 109 Hrvata kao simpatizere Narodnooslobodilačkog pokreta.

U februaru 1943. godine četnici pod komandom Zaharije Ostojića, Petra Baćovića, Pavla Đurišića, Voje Lukačevića, Vuka Kalaitovića i drugih, u srezovima pljevaljskom, čajničkom i fočanskom zaklali su 1.200 muškaraca i 8.000 staraca, žena i dece i opljačkali pa potom spalili oko 2.000 domova.

Decembra 1943. godine četnici pod komandom potpukovnika Miodraga Paloševića i majora Svete Trifkovića zaklali su u selu Vraniću, blizu Beograda, 72 lica među kojima jedno dete od 2 godine, drugo od tri meseca. Jednu od žrtava su kastrirali. Pored toga opljačkali su seljačke domove.

To je samo nekoliko primera iz serije četničkih zločina. Ono što je za te zločine bilo karakteristično jeste da su četnici u njihovom izvršavanju pokazivali neviđeni sadizam i patološko uživanje u mučenju i surovom ubijanju žrtava. Ima podataka da su se čak i neki nemački oficiri zgražavali nad tim bestijalnim postupcima četnika. Ilustrativan je primer Vojislava Rajčića Požarevca koji je u Istočnoj Srbiji zaklao 48 ljudi, što je i priznao na suđenju, a evo kako je na suđenju Mihailoviću svedok opisao jednog pripadnika četničkog pokreta:

„Savo Bradonja, dželat iz Istočne Bosne, vršio je na najsvirepiji način mučenja. Na sebi je nosio 12 noževa raznih oblika, podešenih prema tome da li su potrebni za vađenje očiju, kidanje usiju ili nosa, rezanje vena i delova kože, pravljenje petokrake ili raznih figura na

telu žrtve. On je izvršio bezbrojna klanja i mučenja. Znao je žrtvi prezati vene i otkinuti nos pa onda na žrtvu sestri i mučiti je; otkinuti parče tela žrtvi, metati joj u usta i terati je da jede.“

Kako je Mihailović komentarisao ove monstruozne zločine i kako je odgovarao na pitanja suda u vezi sa iznetim dokazima?

Mihailovićevi odgovori uglavnom su bili onakvi kakve svi optuženi daju pred sudom, želeći da prikažu kako nemaju veze sa onim što im se stavlja na teret. To su bili odgovori „Ne znam“, „Ne sećam se“, „Ja nisam imao podatke o takvom radu“ i sl. Kao ideološki srpski nacionalista on se u potpunosti ponašao u skladu sa onom Orvelovom definicijom nacionaliste kao osobe koja „ne samo da ne osuđuje zločine koje počinji njegova strana nego ima izvanrednu sposobnost da za njih čak i ne čuje“. Tako ni Mihailović nije ništa ni čuo, ni znao o zločinima četnika i najčešće je odgovarao da je o tome saznao „iz optužnice“. A kada mu je predočeno nekoliko njegovih naredbi, kao što je ona već citirana od 16. januara 1943, u kojoj zapoveda uništavanje partizana „bez milosti“, Draža Mihailović je odgovarao da je „borbe bilo, ali ubijanja nikada“, „to je samo borba i ništa više“ i sl. Međutim, ove njegove naredbe njegovi komandanti su shvatali u njihovom pravom značenju, tj. da treba pobiti „sve komuniste i njihove jatake“ pa su sledstveno tome izvršili bezbrojne pokolje civilnog stanovništva. Ali, čak i pod pretpostavkom da su komandanti pogrešno shvatili Mihailovićeve instrukcije i da su postupali suprotno njegovim namerama, postavlja se pitanje zbog čega on to nije sprečio, zbog čega nije kaznio svoje komandante koji su tako postupali.

Tu dolazimo do pitanja odnosa između Mihailovića i njegovih komandanata. Na suđenju je on o potčinjenim komandantima izneo vrlo loše mišljenje, i kao ljudima i kao vojnicima. To je sigurno bilo izraz njegove želje da na njih prebaci krivicu i za počinjene zločine i za saradnju sa okupatorom, ali se stiče utisak da su te ocene bile uglavnom tačne i da je njegov komandni sastav bio jedna skupina loših vojnika i još gorih ljudi. Tako Mihailović kaže da su tokom bitke na Neretvi komandant operacija Zaharije Ostojić i major Lukačević „potpuno samovoljno i proizvoljno“ saradivali sa Nemcima i Italijanima, da je Dobrosav Jevđević bio „jedan nesređen tip čoveka koga niko nije mogao obuzdati“, koji je radio šta je hteo i bio „vrlo nesrećan po organizaciju“; da je komandant četvrte grupe jurišnih korpusa Račić „neumešno vodio operacije“ tog korpusa dok je njegov načelnik štaba Neško Nedić „bio avanturista“, da je Baćović, koristeći blanko papire koje mu je Mihailović sa poverenjem dao, uputio Nemcima ponudu da se „četnička organizacija stavi u službu Nemaca“, što je Mihailovića „zaprepastilo“, da je kapetan Nedeljković bio „čovek koji uopšte

nije bio pri svesti“, da je Bajo Stanišić „igrao samo poker“, itd. Čak je i verovatno najbolji četnički oficir, major Aleksandar Mišić, sin vojvode Mišića, kada ga je Mihailović poslao u Beograd da pregovara sa Nedićem, tri dana lumpovao u kafani „Barajevo“. Jednom rečju, kako je to Mihailović na suđenju opisao, „Imao sam takvu okolinu, koja je i sama dokazala do kraja šta je radila. Teška je ta okolina... radio je sve šta je ko hteo“, a njegova naređenja izvršavali su „kad im se dopadne“.

Kod takvog stanja stvari, logično se nameće pitanje koje je i tužilac postavio Mihailoviću na suđenju: „Bili ste ministar vojni, ministar emigrantske vlade, načelnik štaba vrhovne komande. Pa kakva je to organizacija u kojoj vi nemate sile da sprovedete naređenja...?“ Na to je Mihailović u svom evazivnom stilu odgovarao: „Ne mogu sve“, „Nisam bio u stanju da popravim“, a na pitanje „...Jeste li mogli da odvratite vaše komandante da ne saraduju sa okupatorom?“ odgovara: „Nisam mogao.“

Evidentno je da su ovi Mihailovićevi odgovori samo pokušaj izbegavanja odgovornosti i prikazivanja sebe kao žrtve objektivnih okolnosti. Potpuno je logično što sud takvu odbranu nije uvažio jer nije tačno da Mihailović nije mogao da spreči zločine svojih jedinica i saradnju sa okupatorom, jer se tu nije radilo o incidentnim situacijama i „slučajnostima“ već o generalnoj orijentaciji pokreta. On je bio vrhovni komandant te vojske u zemlji, raspolagao je, po sopstvenom priznanju, sa 100 radio stanica, što znači da je sa svojim komandantima imao dnevnu vezu, bio je potpuno informisan o njihovim aktivnostima i mogao je da izdaje odgovarajuća naređenja. Osim toga, on je imao i drugih mogućnosti da ih natera na poslušnost. On je odlučivao o odlikovanjima svojih komandanata, unapređenjima i kažnjavanjima a, što je najvažnije, preko njega su išla ogromna finansijska sredstva i on je lako mogao da dodelu tih sredstava pojedinim komandantima uslovi njihovim odgovarajućim ponašanjem. Što on to nije činio, dokaz je da nije hteo, a ne da nije mogao, dokaz je da je hteo upravo takvo njihovo ponašanje u kome je borba protiv partizana bila ne samo najvažniji već i jedini zadatak. Tom borbom su se Mihailović i četnički pokret, u jednom važnom svetskom istorijskom trenutku, kada se trebalo opredeliti između fašizma i antifašizma, objektivno stavili na stranu fašizma. Takav karakter delovanja Draže Mihailovića i njegovih sledbenika najjasnije je došao do izražaja pri kraju rata. Kada je celom svetu postalo jasno da se u Jugoslaviji jedino Narodnooslobodilačka vojska bori protiv okupatora, kralj Petar je ukazom od 29. avgusta 1944. godine oduzeo Mihailoviću komandu nad „Jugoslovenskom vojskom u otadžbini“, a 12. septembra 1944. pozvao sve Srbe, Hrvate

i Slovence da se ujedine i pristupe „Narodnooslobodilačkoj vojsci pod maršalom Titom“. U tom njegovom pozivu kaže se:

„Svi oni koji se oslanjaju na neprijatelja protiv interesa svog naroda i njegove budućnosti, i koji se ne bi odazvali ovom pozivu, neće uspjeti da se oslobode izdajničkog žiga ni pred narodom ni pred istorijom. Ovom mojom porukom vama odlučno osuđujem zloupotrebu imena Kralja i autoriteta Krune, kojom se pokušala opravdati saradnja sa neprijateljem i izazvati razdor među borbenim narodom u najtežim časovima njegove istorije, koristeći time samo neprijatelju.“

Zar može biti jasnijeg kvalifikovanja četništva i Draže Mihailovića kao izdajnika koji su zloupotrebili ime kralja i time pokušali opravdati saradnju sa okupatorom? U skladu sa ovim pozivom kralja Petra, Tito odmah, 15. septembra 1944. izdaje sledeću naredbu:

„Sve jedinice i pojedince koji se nalaze na strani neprijatelja poslije 15. septembra, a nisu mogli iz bilo kojih razloga da pređu na vrijeme na stranu narodnooslobodilačke vojske prihvaćati i ubuduće ukoliko dobrovoljno pređu na našu stranu i uvrštavati ih u naše jedinice... Ova naredba važi do opoziva odnosno do izdavanja nove naredbe.“

Postupajući po ovim pozivima kralja Petra i Tita veliki broj četnika pristupio je Narodnooslobodilačkoj vojsci i time se definitivno svrstao na stranu antifašizma. Radi se o onim ljudima koji su pristupili četnicima sa uverenjem da će se boriti protiv okupatora. Međutim, vrlo brzo oni su uvideli da su četnici krenuli putem izdajstva i saradnje sa okupatorom, pa je jedan deo njih još tokom rata napustio četnike i pristupio partizanima, dok je jedan deo njih nevoljno ostao u četnicima i nerado je išao u borbu sa partizanima. Time se može objasniti i činjenica, o čemu je i sam Mihailović govorio na suđenju, da je moral četnika u borbi protiv partizana bio veoma slab. Tako svedok Radoslav Đurić, bivši komandant četničkih južnomoravskih odreda, koji je jula 1944. godine prešao kod partizana i dobio čin pukovnika, upitan na suđenju kakav je bio moral četnika kaže: „Nikakav. U proleće 1944, u Toplici, 800 partizana razbilo je Keserovićeve snage od 6.000 četnika.“ A kada su objavljene ove naredbe kralja Petra i Tita, onda su i ovi neodlučni četnici prišli partizanima. Od onih četnika koji su ostali verni ravnogorskoj ideji i koji su znali da će biti kažnjeni za zločine koje su počinili, većina se povlačila sa Nemcima, a jedan manji deo, na čelu sa Mihailovićem, odlučio je da nastavi borbu protiv Narodnooslobodilačke vojske i nove vlasti. On je čak pristupio formiranju terorističkih grupa sa ciljem da vrše sabotaže i diverzije po Srbiji, miniraju pruge i mostove i ubijaju predstavnike nove vlasti. Ali, od 12. septembra 1944. godine Mihailović nije više imao nikakvu funkciju i postao je, sa

stanovišta međunarodnog ratnog prava, običan odmetnik i to je bio punu godinu i po dana, sve dok nije uhvaćen. Prema tome, on nije bio nikakav legalni predstavnik jugoslovenske vojske, već je uhvaćen kao odmetnik od prava i razbojnik i kao takvom mu je i suđeno.

Žene u novim profesijama 1945-1950: pogled na svakodnevni život žena kroz štampu Antifašističkog fronta žena

U savremenoj jugoslovenskoj historiografiji nedostaje poglavlje o AFŽ-u, što jeste jedan od oblika istorijskog revizionizma. Taj nedostatak se reflektuje na položaj žena sada i ovde. Nepoznavanje borbe prethodnica i preteča aktivistkinja za ženska prava stvara pogrešnu tezu da je u srpskom savremenom društvu dostignut visok nivo ženskih prava i da je to proizvod preuzimanja zakonskih i drugih rešenja iz EU. Pri tome se gubi iz vida da su mnoga ženska prava koja su osvojile prve aktivistkinje, a koja su bila deo realnog života žena u socijalizmu (besplatno obrazovanje, školovanje dostupno svim kategorijama stanovništva, zdravstvena zaštita, jednake plate za jednak rad muškaraca i žena, zaštita majki i dece...) – izgubljena. Izbrisano pamćenje o višegeneracijskoj borbi boraca za ženska prava, velikim žrtvama koje su komunistkinje, skojevke i antifašistkinje svesno podnele gradeći pravednije društvo potrebno je iznova učitati u istoriografski diskurs. Brisanje sećanja ne dešava se samo u istorijskim udžbenicima već i u svakodnevnom životu postjugoslovenskih gradova i sela promenom imena ulica, trgova, škola, nagrada i što je najbolnije uništavanjem fabrika. Tako nestaju sećanja na Nadu Dimić, Vukicu Mitrović, Sonju Marinković i druge heroine antifašističke borbe.

Istoriografija i publicistika koja se bavila periodom Narodnooslobodilačke borbe (NOB), a sasvim retko Antifašističkim frontom žena (AFŽ) beležila je uglavnom zbirne podvige žena na obnovi i izgradnji zemlje u okviru Narodnog fronta (NF) i AFŽ-a¹. Deo novih

¹ Božinović Neda (ur), *Položaj žene u FNRJ*, Beograd, 1953; Božinović Neda, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd, 1996; Božinović Neda, „Studentkinje i diplomirane studentkinje Beogradskog univerziteta u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji“ U: *Studentkinje Beogradskog univerziteta u revolucionarnom pokretu*. Beograd, 1998. str. 173-176; Cvetic Bosa (ur), *Žene Srbije u NOB*, Beograd, 1975; Kečić Danilo (ur), *Žene Vojvodine u ratu i revoluciji 1941-1945 (Radovi sa savetovanja održanog 27. i 28. marta 1984. u Novom Sadu)*, Novi Sad/Bečej, 1984; Popov Jelena, *Narodni front u Vojvodini 1944-1953*, Knjiga 27, Novi Sad, 1986; Sklevicky Lidia, *Konji, žene, ratovi*, Zagreb, 1996; Stojaković Gordana (ur.), *Neda - jedna biografija*, Novi Sad, 2002; Vera Gudac Dodić, *Žena u socijalizmu: položaj žene u socijalizmu u drugoj polovini 20. veka*, Beograd, 2006; Stojaković Gordana, CD- *AFŽ Vojvodine 1942-1953*, Novi Sad, 2007; Stojaković Gordana, „Skica za portret: Antifašistički front žena Vojvodine 1942-1953.“ U: *Partizanke, žene u Narodnooslobodilačkoj borbi*,

istorijskih istraživanja o ženama u socijalističkoj Jugoslaviji čuvaju sećanja komunistkinja, koje su pripadale društvenoj i političkoj eliti: Mitra Mitrović², Ida Sabo³, Neda Božinović⁴, Herta Haas⁵, Danica Milosavljević⁶, Mara Naceva Drljević⁷. Rodna analiza AFŽ štampe⁸, sa druge strane iznedrila je svakodnevni život „običnih“ žena jer „izuzetna žena zavisi od obične žene“⁹.

U ovom radu ću kroz odabrane, karakteristične primere ulaska žena iz Vojvodine u privredni život socijalističke Jugoslavije pokazati deo emancipatorskih tokova vezanih za ekonomsku samostalnost žena zabeleženih u štampi Antifašističkog fronta žena (AFŽ štampi), u periodu 1945-1950. Radno angažovanje žena biće dato u kontekstu njihovog svakodnevnog života sa posebnim osvrtom na položaj zaposlenih majki. Analizu sam ograničila na period 1945-1950. jer su organizacije AFŽ-a, počev od seoskih pa do krovne organizacije AFŽ-a Jugoslavije, u tom periodu ostvarile aktivistički maksimum. Namera mi je da u ovom radu predstavim izbor karakterističnih životnih priča žena iz Vojvodine koje nisu imale funkciju u političkom životu zemlje, a bile su uspešne u profesiji koju su izabrale. To ću postići predstavljanjem i analizom odabranih priča radnica, traktoristkinja, uzgajivačica svinja, povrća i vinove loze, zavarivačica, kursistkinja, naučnica, novinarki, obrazovanih i tek opismenjenih žena, starih i mladih. Cilj mi je da analizom tekstualnih poruka u štampi AFŽ-a, koje su delom oblikovale svest žena, ukažem na deo zaboravljenog nasleđa žena u socijalizmu i to onog nasleđa koji se mogao izmeriti u svakodnevnom životu žena širom Vojvodine. Oslanjaću se na rezultate analize AFŽ štampe koje sam predstavila u knjizi „Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena (1945-1953)“.

AFŽ štampa je od završetka Drugog svetskog rata do gašenja AFŽ-a (1953) bila najznačajniji kanal prenošenja poruka ženama, kreiranja poželjnih ženskih uloga i kreiranja stvarnosti. Sistem AFŽ štampe je bio zasnovan na hijerarhiji gde je *Žena danas* (glasilo AFŽ-a

Priredili: Daško Milanović i Zoran Petakov. Novi Sad, 2011, str.13-38; Stojaković Gordana, *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena (1945- 1953)*, Novi Sad, 2012.

² Jancar-Webster Barbara, *Women & Revolution in Yugoslavia 1941-1945*, Denver, Colorado, 1990.

³ Stojaković Gordana, *CD- AFŽ Vojvodine*.

⁴ Stojaković Gordana (ur.), *Neda - jedna biografija*.

⁵ Pantelić Ivana, *Partizanke kao građanke – društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945-1953*. Beograd, 2011.

⁶ Pantelić Ivana, *Partizanke kao građanke – društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945-1953*.

⁷ Pantelić Ivana, *Partizanke kao građanke – društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945-1953*.

⁸ Stojaković Gordana, *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena (1945- 1953)*.

⁹ Woolf Virginia, "Women and Fiction" U: *Collected Essays*, Priredio: Leonard Woolf. London, 1967. str.142.

Jugoslavije) bila mesečnik koji je prenosio aksiomatske – „direktivne“ poruke liderkama srednjih i nižih odbora AFŽ-a. Ostali AFŽ listovi su prema kreiranoj matrici prezentovali stvarnost na makro (politički plan) i mikro-planu (svakodnevni život) i u isto vreme kreirali nove ženske uloge¹⁰. U Vojvodini su se štampala i distribuirala tri lista: *Glas žena*, *Dolgozó Nő* (*Vajdasági Dolgozó Nő*) i *Femeia nouă*. Vojvođanke su mogle čitati i *Ženu danas* i *Zoru* (glasilo AFŽ-a Srbije), a ukupan tiraž AFŽ listova u Vojvodini prelazio je 100.000 primeraka. Konstrukcija rodnog identiteta podrazumevala je masovno čitanje AFŽ štampe i što je još važnije usvajanje poruka kroz direktnu komunikaciju između rukovotkinja čitalačkih časova i analfabestkih tečajeva i članica AFŽ-a.

Analizu sam zasnovala na tekstovima objavljenim u mesečnicima *Glas žena* (glasilo Pokrajinskog odbora AFŽ-a Vojvodine) i *Zora* u periodu 1948–1950. Radi se o izveštajima i reportažama, žanrovima koji su za razliku od političkih tekstova (referati i govori sa kongresa Komunističke partije Jugoslavije - KPJ, NF i AFŽ-a, proglašeni, rezolucije) realnije predstavljali svakodnevni život žena. Tekstove o kolektivnim uspesima (izveštaji) i ličnom pregalaštvu žene (reportaže) za AFŽ štampu uglavnom su pisale članice AFŽ-a koje su i same učile o novom položaju žena, ali i o novinarstvu. Zato su ti rani radovi novoformirane dopisničke mreže AFŽ štampe snažno i autentično svedočanstvo promena ženske situacije u vojvođanskim gradovima i selima. Primeri iz svakodnevnog života žena, objavljeni u AFŽ štampi, birani su u odnosu na prioritete ciljeve AFŽ-a, koji su opet bili zacrtani programima rada koje je za svaku frontovsku organizaciju donosila KPJ. U isto vreme svakodnevni život žena u Vojvodini je bio dokumentovan (tekstom i slikom) mnogobrojnim primerima napredovanja žena u društvu, tako da se može reći da je emancipatorski talas, bar u Vojvodini, u nekom obimu stigao u svaku kuću.

Glas žena je imao ujednačen obim predstavljanja podržanih ženskih uloga (žene u političkom životu, žene u industriji, žene u zadrugama) jer se obraćao ženama u Vojvodini koje su već više od jednog veka živele u socio-kulturnim uslovima koji su podržavali školovanje žena i njihovo zakonom ustanovljeno pravo da budu vlasnice trgovina, zanatskih radnji, listova... *Zora* je imala mnogo teži zadatak jer se obraćala ženama u Vojvodini, kojima je emancipacija bila realan projekat i ženama Kosovsko-metohijske oblasti, kojima je to često bila samo reč. To je razlog što u *Zori* kao pozitivni primeri realnih ženskih situacija, naročito u vezi sa osvajanjem novih zanimanja, dominiraju oni iz Vojvodine.

¹⁰ Stojaković Gordana, *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena (1945- 1953)*, str. 173.

Konkretni primeri iz svakodnevnog života žena zabeleženi u AFŽ štampi pokazali su da je masovni ulazak žena u privredni život i njihova ekonomska samostalnost tekovina novog položaja žena u socijalističkoj Jugoslaviji. Istraživanja¹¹ o AFŽ-u Vojvodine su pokazala da se radi o procesu najmasovnijeg okupljanja žena na projektu stvaranja socijalističke Jugoslavije tokom kojeg je ideološki, zakonski i finansijski podržan plan obrazovanja žena i njihovog uključenja u sve segmente života i rada. Koristiću metodu analize diskursa u analizi¹² teksta, metode koje se koriste u analizi prezentacije žena u medijima¹³ i dostignućima teorija rodних studija koja se odnose na ideologizaciju rodних uloga¹⁴. Ključni element analize su zanimanja i teme: autentična iskustva ekonomski samostalnih žena u Vojvodini (1945–1950). Jednina analize je tekst i njegovi delovi (paragraf).

Radnice i udarnice

Plan masovnog uključivanja žena u privredu uslovljen je ogromnim žrtvama i razaranjima što su bile direktne posledice Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije. Žene nisu mogle biti po strani u situaciji kada je postojala potreba za radnom snagom koja će obnoviti i izgraditi zemlju, proizvoditi hranu, zbrinuti sve ranjive kategorije stanovništva. U isto vreme KPJ je novim Ustavom FNRJ iz 1946. i setom pratećih zakona, u svakodnevni život unela platformu jednakosti muškaraca i žena, oglašenu još pre Drugog svetskog rata. Žene su tako postale zakonski ravnopravne sa muškarcima u svim segmentima života i rada, u privredi su za jednak rad dobijale jednaku platu kao i muškarci, a bio je priznat poseban položaj majki i dece. Da bi se proces masovnog uključivanja žena u privredu sproveo bilo je potrebno edukovati žene za nova zanimanja, formirati obdaništa i jaslice i koordinirati rad sa sindikatima i upravama za radnu snagu. Taj posao radile su organizacije AFŽ-a od rejonskih, gradskih, okružnih, pokra-

¹¹ Stojaković Gordana, *CD - AFŽ Vojvodine*; Stojaković Gordana, *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena (1945- 1953)*.

¹² Savić Svenka, *Diskurs analiza*, Novi Sad, 1993; Vasić Vera, *Novinski reklamni oglas, Studija iz kontekstualne lingvistike*, Veternik, 1995.

¹³ Moranjak Nirman (at al), *Stereotipizacija: predstavljanje žena u štampanim medijima u jugoistočnoj Evropi*, Sarajevo, 2007; Isanović Adla, „Medijski diskurs kao muški domen: predstavljanje roda u dnevnim novinama u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji“, U: *Stereotipizacija: predstavljanje žena u štampanim medijima u jugoistočnoj Evropi*, Priredila: Nirman Moranjak, Sarajevo, 2007, str. 49-82.

¹⁴ Zonen Lisbet van, „Nove teme“, U: *Genero, časopis za feminističku teoriju*, Priredila: Biljana Dojčinović-Nešić, Beograd, 2004, str.113-128; MacKinnon Catharine, „Feminizam, marksizam, metoda i država: ka feminističkom pravu“, U: *Rod, građanstvo, ravnopravnost*; Priredila: Ljupka Kovačević, Herceg Novi, 2009, str. 53-59.8

jinskih do republičkih i AFŽ-a Jugoslavije. Bilo je to najmasovnije organizovanje žena na projektu njihovog opismenjavanja, edukacije za nova zanimanja i politički rad, edukacije o zdravlju žena i negovanju dece, za sticanje novih znanja o poljoprivredi, proizvodnji hrane... O tome kako su duboko promene zadirale u društvene slojeve svedoče podaci koje je u tekstu „Žene Jugoslavije u borbi za izgradnju socijalizma“ dala Vida Tomšič: „Od oslobođenja do kraja 1948 godine naučilo je da čita i piše 1.417.256 do tada nepismenih lica, a samo u 1948 godini naučilo je da čita i piše 369.755 žena... u poređenju sa 1939 godinom, broj žena u privredi povećao se za 26,2%. U 1948 u poređenju sa 1947 godinom broj žena uključenih u privredu povećao se za 76,47% (u tekstilnoj 63,71%, u preradi hartije 61,02%, u domaćoj radnosti 77,81%, elektroindustriji 34,90%, industriji duvana 50,09%). U Beogradu (samo u poslednja tri tromesečja 1948) uključeno je u privredu 16 070 žena... Od ukupnog broja udarnika 32% sačinjavaju žene.“¹⁵

Organizacije AFŽ-a imale su zadatak da „pretresu svaku kuću, svaku porodicu i agitacijom ubede sve žene i devojke, koje su mogle da se uposle u jedno od naših preduzeća“¹⁶. Pored edukacije za nova zanimanja bilo je potrebno organizovati mrežu obdaništa, jaslica, menzi, radničkih i mlečnih restorana, pionirskih domova... da bi se podržalo radno angažovanje žena van porodičnog kruga. Koliko je osnivanje obdaništa i jaslica bio važan zadatak pokazuje primer ciglane „Toza Marković“ u Kikindi 1949. koja nije radila punim kapacitetom jer se „organizacija AFŽ-a u gradu nije postarala da pošalje nekoliko žena na kurs za negovateljice“¹⁷, pa obdanište u krugu fabrike nije moglo da proradi. Preduzeća su bila dužna prema Uredbi o dečjim jaslama i obdaništima „da pruže punu pomoć, naročito materijalnu“¹⁸.

Radni elan u proizvodnji podstican je na više načina. Biti udarnica/udarnik značilo je prednjačiti u ispunjavanju norme, koja je bila izračunata za svaki posao. Višestruki udarnici/udarnice dobijali bi i mesto brigadira – predvodnika/predvodnica smene ili jednog organizacionog dela proizvodnje. Udarnički i brigadirski status značio je ne samo priznanje, koje se sa ponosom nosilo, već i materijalnu nagradu. Ulazak žena u privredu ohrabrivan je konkretnim primerima uspešnog radnog angažovanja žena kojima je obilovala AFŽ štampa. *Glas žena* i *Zora* su gotovo u svakom broju donosili reportaže o ženama koje su bile iskusne radnice ili su se netom zaposlile u industriji.

¹⁵ Tomšič Vida, „Žene Jugoslavije u borbi za izgradnju socijalizma“, *Glas žena*, Novi Sad, mart 1949, str. 1.

¹⁶ Kizur Andraš, „Uključimo što više žena u privredu“, *Glas žena*, Novi Sad, septembar 1949, str. 20.

¹⁷ Isto, str. 20.

¹⁸ Isto, str. 20.

Jedna od najčešćih ženskih situacija u AFŽ štampi su radnice koje su radni vek započele u Kraljevini Jugoslaviji i nastavile da rade u socijalističkoj Jugoslaviji. Iz njihovih životnih priča jasno se čita novi, povoljniji položaj žena u socijalističkom društvu koji postaje još značajniji u kontrastu sa onim šta su one bile u patrijarhalnom društvu pre Drugog svetskog rata. Barbara Pulisak je bila četrdesetogodišnjakinja, poslovotkinja u livnici „Pobeda“ koja je bila odgovorna za proizvodnju „srca“ - unutrašnjih delova odlivaka koji se prave od peska. Proizvodnja „srca“ zahtevala je veliku preciznost i brzinu izrade, a ispostavilo se da je u „Pobedi“ proizvodnja travokosačica, statora za električne motore i samovezačice zavisila od tri brigade žena koje su proizvodile „srca“. Na njihovom čelu je bila Barbara Pulisak - „Boriš - neni“, koja je organizovala ženske brigade livaca kao porodicu koja je svakodnevno premašivala normu. U tom novom zajedništvu žena livaca nije bilo straha od poslovođa, niti straha mladih radnica da pitaju ako nešto ne znaju¹⁹.

O položaju ženske radne snage pre i posle Drugog svetskog rata svedočila je životna priča Godar Ete, brigadirke, trinaestostruke udarnice u fabrici čarapa „La Pasionarija“ u Subotici: „Bilo je to 1941. Gonjena nemaštinom ona je jedva uspela da se zaposli u tvornici čarapa. Tada se to, u ono vreme, vreme besposlice i gladi, smatralo velikom srećom. Tvornicu je držao neki Nemač koji je bezdušno iskorišćavao radnice. Ženska radna snaga se tada ništavno plaćala, a sam položaj žena u društvu bio je bespravan, težak... videla je tada toliko puta, kako se za najmanju pogrešku izbaciju posve nedužne radnice iz fabrike i ostavljaju na milost i nemilost ulice... Starije radnice su ljubomorno čuvale svoja znanja... morala sam da kradem znanje da bih se održala. A kako je sada kada je fabrika postala naša. Sada se mi iskusnije radnice takmičimo ko će bolje i brže osposobiti mlade radnice... jer to povećava učinak i uspeh brigade...“²⁰

Godar Eta je pripadala armiji žena odlikovanih Ordenom rada III reda za višegodišnji udarnički rad. Još je plastičniji slučaj Paule Jerkić, petnaestostruke udarnice u pančevačkoj končari. Još kao petnaestogodišnjakinja zaposlila se kao nekvalifikovana radnica u rodnoj Ajdovščini, ali je vlasnik ubrzo mašine preselio u Italiju. Ista sudbina zadesila je nju i muža u fabrici u Mariboru, ovog puta su mašine završile u Egiptu, a radnici na ulici. Pred Drugi svetski rat Paula je sa porodicom došla u Pančevo i tu se zaposlila u istoj fabrici u kojoj je

¹⁹ Vačić Aleksandar, „Barbara Pulisak poslovođa brigade žena u livnici ‘Pobede‘“, *Glas žena*, Novi Sad, april 1950, str. 13.

²⁰ Pisarević Lj, „Godar Eta i njena brigada“, *Glas žena*, Novi Sad, februar 1950, str. 8.

nastavila da radi i posle oslobođenja: „Danas radim i osećam brigu rukovodstva o meni. Trudim se da dam što više i verujte mi, mnogo sam srećna kad vidim Slemenšek Francisku i Berbe Jelisavetu, sedam puta udarnice i Stanisavljević Mariju, osam puta udarnicu i mnoge druge, kako rade. Ispričaću vam kako učim mlade radnice. Sada na primer učim jednu. Ona radi na mašini pored mene. Tako će raditi sve dok se ne uverim da je savladala posao. Rezultate koje ostvarujem, postizem zato što koristim svaki minut u radu. Sve opravke na mašini sama izvršim i ne čekam tehničara. Redovno pratim štampu, a najviše me interesuju privredna pitanja. Koristim iskustvo drugih radnika i težim da dostignem najbolje. Sada se borim da što pre izvršim svoj Petogodišnji plan...“²¹

Paula Jerkić je bila aktivna u Narodnom frontu, AFŽ-u i sindikatu, a za svoj udarnički rad odlikovana je Medaljom rada i Ordenom rada III reda. „Zemaljski odbor sindikata Srbije“ nagradio ju je sa 3000 dinara²². Bilo je i radnica koje su posle završetka Drugog svetskog rata napredovale unutar fabričkih proizvodnih struktura. Među njima se isticala Marija Babin, predratna radnica u Raletičevoj fabrici, koja je u socijalističkoj Jugoslaviji postala zamenica direktora iste, nacionalizovane fabrike zadužena za normiranje svih poslova²³. Među uspešne radnice spadala je i Ana Bihler, prva žena „državni majstor zanata“²⁴. Njena samostalna krojačka radnja se nalazila na Obilićevom vencu u Beogradu: „Prema ugovoru... Ana je dobila lokal za svoju radnju i za početak rada materijalnu pomoć u iznosu od 100.000 dinara za obrt i 150.000 dinara za unutrašnje uređenje i dopunu inventara.... Materijalne obaveze sa državom uređene su tako da budu na obostranu korist. Ana dobija 10.000 dinara plate i 10% od čistog prihoda tj. pošto isplati kiriju, porezu, 7 radnica i tri učenice i sve ostale režijske troškove. Ostatak predaje Državi...“²⁵

Među najčešće ženske situacije bile su ulasci u privredu mladih radnica koje su u industriju dolazile kao seljanke ili domaćice. To je bio slučaj sa najvećim brojem žena u somborskoj fabrici okova: „U toku godine u fabricu okova došlo je mnogo novih mladih radnica. Sve su one pre dolaska u industriju bile seljanke ili domaćice iz samog grada, a u najvećem broju omladinke iz obližnjih salaša. Zato je treba-

²¹ Janketić M, „Penaestrostruka udarnica Paula Jerkić“, *Glas žena*, Novi Sad, februar 1950, str. 12.

²² Isto, str 13.

²³ Budakov S, „Marija Babin“, *Glas žena*, Novi Sad, avgust 1949, str.10-11.

²⁴ K, „Ana Bihler“, *Zora*, Beograd, septembar 1951, str. 5. (Veliki deo tekstova AFŽ štampi nije bio potpisan: 47,32% u *Glasu žena* i 70,13% u *Zori*. Videti: Stojaković, *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena (1945-1953)*, str. 95-107, 174).

²⁵ Isto, str. 5.

lo da se u rad unesu sa mnogo ljubavi i volje da savladaju stručnost. Danas u svim odeljenjima fabrike ima istaknutih radnica koje su postale da visoko prebaciju normu. Na primer u brusioni, Olga Janjić, Slavka Mišina i Anica Kubatov uspevaju da prebace dnevni zadatak i sa po 170 procenata... Draga Čović koja je u odeljenju okova za nameštaj izrađuje dnevno 1.200 predmeta umesto 800, a mnoge druge, postale su istaknuti borci za veću produktivnost rada... Danica Popović, udarnica u odeljenju za bušenje katanaca, nedavno je završila, i to sa dobrim uspehom, kurs za kvalifikovane radnike. Ona već uspešno radi sa revolver-mašinom i veoma je zadovoljna što je na kursu stekla znanje, koje joj pomaže da sa još većim uspehom obavlja posao na svom radnom mestu...“²⁶

Nisu bili retki slučajevi sredovečnih žena sa sela koje su krenule u grad tražeći posao u industriji. Životna priča Mare Marks govori o samohranom majci koja je kao sredovečna žena ušla u privredu, postala udarnica i zbrinula svoju decu koja su bila dobri đaci u gimnaziji i osnovnoj školi. Mara Marks je Nemica, antifašistkinja čiji je muž poginuo kao partizan: „Najteži dani za mene su nastupili kada sam 1942 godine ostala bez muža, pošto je on poginuo u partizanima, da sama izdržavam i vaspitavam svoju decu. Trebala sam naročito da čuvam svoju decu od uticaja nemačkih fašista. Fašisti su znali da je moj muž poginuo kao partizan... To njihovo besnilo bilo je obična pojava i prema drugim ljudima, ali mene su naročito mrzeli zbog toga što se ja kao Nemica nisam mirila sa njihovim zverstvima koja su pravili u našoj zemlji. Videvši da me ne mogu ... odvojiti od ostalih ljudi drugih narodnosti koji su samnom bili, zatvarali su me nekoliko puta, nekad u zatvoru držali po mesec dana, ali nisu uspeli da ostvare svoj cilj. Mučila sam se, ali za te svoje muke ja danas gledam vedrih očiju u ljude koji su samnom onda zajedno muke podnosili od zajedničkog neprijatelja...“²⁷

Posle oslobođenja Mara Marks se zaposlila u drvnom preduzeću „Barda“ u Sremskoj Mitrovici kao radnica, a kasnije i kao poslovotkinja u odeljenju za izradu friza za parkete. Ona je bila udarnica, a bila je aktivna i u sindikatu. Rezultati rada koje je postizala za nju su bili najveći pokazatelji ljubavi prema domovini i podrške izgradnji novog, pravednijeg društva u kome je našla sigurnost za sebe i svoju decu.

Životne priče žena koje su pre Drugog svetskog rata, bežeći od gladi, iz Bosne došle u Vojvodinu i tu gradile novu budućnost re-

²⁶ Stejić Blaženka, „Za svoju socijalističku otadžbinu“, *Glas žena* Novi Sad, januar 1950, str. 7.

²⁷ Janketić M, „Životni put Mare Marks“, *Glas žena*, Novi Sad, jul 1950, str. 12.

prezentuje iskustvo Cvete Boškov. U trenutku kada je pričala o svom životnom putu bila je udarnica, „radnica-snovalja“ tekstilne fabrike „Sonja Marinković“ u Novom Sadu. Iz sela u Bosni gde je rođena krenula je u Vojvodinu, sama bez roditelja kao devojčica, bežeći od gladi. Nju i mnogu drugu decu iz Bosne primili su bogati seljaci. Bilo je i dobrih ljudi među tim gazdama, ali Cveta je bila smeštena kod gazde kod koga je radila kao besplatna sluškinja, više gladna nego sita, od koga je pobešla kad je napunila 18. godina. Dolaskom u grad prehranjivala se perući, čisteći sve dok se nije upoznala sa tekstilnim radnicama i tu počinje jedno novo poglavlje u životu Cvete Boškov: „Tada je preko drugarice upoznala tekstilne radnice. Bila je više puta među njima i slušala je njihove vatrene govore o pravu svakog radnog čoveka na udoban život i opstanak... U njoj se tada budilo nešto, što je pritajeno, negde u najdubljem kutku njene napaćene duše, potiskivano strahom, uvredama, psovkama i batinama, tek, tek, tinjalo. Sada je žarko želela da postane radnica – tekstilna radnica, da im se pridruži i da svojim skromnim snagama što više doprinese zajedničkoj borbi... Uz pomoć drugova ona je postala tekstilna radnica tvornice Ristić, tadašnjeg vlasnika današnje tvornice „Sonja Marinković“... Njena ogromna volja pomogla joj je da zaista postane dobra radnica, možda najbolja u tadašnjoj tvornici, ali ne i srećna. Radila je od jutra do mraka ali život joj se nije mnogo poboljšao. Nadnice su bile više nego bedne... Sindikat tekstilaca pozvao je radnike na štrajk... Seća se Cveta, živo kako su ih tada iz njihovog sopstvenog doma isterali. Hijene buržoazije – žandari – i ostali gad je pomoću oružja uspeo da blokira njihov dom. Ali štrajk nije ugušen... Ipak štrajk je u nekoliko uspeo. Nadnice su bile povišene uz nešto bolje uslove rada...

... U tom je došlo oslobođenje.. Osetila je da je došao kraj njenom mukotrpnom dirinčenju za drugog... Cveta je znala zašto radi za koga radi. Znala je da radi za svoj narod – za samu sebe. Zato joj nikakav posao nije bio težak i iz jedne pobeđe ulazila je u drugu. Ubrzo je postala najomiljenija radnica – prvoborac kolektiva za plan... Ubrzo je postala udarnik. Sve do sada, kada je ovaj naziv zadržala po 17 put, stalno je bila na čelu kolektiva kao najbolja radnica. Odlikovana je Medaljom rada... Tako je dočekala 17 mart 1950. Tog dana je ona izvršila svoj petogodišnji planski zadatak... Kao nagradu dobila je fini švajcarski sat - dar kolektiva i preduzeća. Tek sada, posle 16 godina napornog rada u Novoj Jugoslaviji, ispunio se san Cvete Boškov, san o boljem životu, o radu i rezultatima rada koji će se ceniti i poštovati ²⁸.

²⁸ Pisarević Ljubiša, „Cveta Boškov, radnica-snovalja u tekstilnoj fabrici `Sonja Marinković`, Glas žena, Novi Sad, maj 1950, str. 8-10.

O svom privatnom životu Cveta Boškov je rekla sledeće: „Sada sam potpuno srećna i zadovoljna. Imam kuću, lep nameštaj, dobila sam i ručni sat. Imam i sina. Sada ide u četvrti razred osnovne škole. Kad završi malu maturu obećala sam da ću mu pokloniti ovaj sat – ali ne kao običan sat nego kao uspomenu od majke kada je slavila svoju veliku pobeđu.“²⁹

Položaj radnica-majki je bio česta tema AFŽ štampe. Dominirali su pozitivni primeri, među kojima je naročito impresivan prikaz radnog dana radnica koje su još dojile svoje bebe, a radile su u beogradskoj fabrici „Proleter“: „Među mnogim zgradama koje se nalaze oko prostrane fabrike obuće „Proleter“ u Beogradu nalazi se jedna koja se spolja ni po čemu ne razlikuje od ostalih fabričkih zgrada... Tu je smešteno dojilište... Svako jutro, kad dođu na rad, majke nose svoju odojčad i ostavljaju ih u dojilištu. Dok su one na poslu njihove bebe su pod nadzorom negovateljice koja se predano stara o njima... Svaka tri časa majke napuštaju posao da bi podojile decu. Sve majke su zadovoljne što u svojoj fabrici imaju dojilište... U smeštaju i svim priprema oko dojilišta upravi je mnogo pomogla organizacija AFŽ Petoj regiona. Uređenje zgrade, šivenje potrebnih pelenica, čaršava, mantila za dojenje, nabavka krevetića i drugih stvari neophodnih za dojilište, sve su to vredne ruke naših domaćica i majki brižljivo i sa puno ljubavi uradile, tako da je dojilište za kratko vreme bilo potpuno opremljeno i moglo je da primi petnaestoro dece... Pored toga što su im deca na sigurnom mestu i dobro negovana, u dojilištu su i same majke naučile kako treba pravilno gajiti decu...“³⁰

Godine 1950. žene su u Vojvodini činile trećinu radništva, njih oko 30.000 učestvovalo je u takmičenju za veću produktivnost, 3260 žena je dobilo udarnički status, 15 ih je „izvršilo Petogodišnji plan“ pre roka, a 2 žene su postale inovatorke³¹. Uslovi rada u kojima su radili muškarci i žene prvih godina posle rata bili su teški. AFŽ je pomagao i pratio ulazak žene u privredu i reagovao na probleme u vezi sa položajem radnica. Žene su uspešno zamenile muškarce „na velikom broju radnih mesta“³² ali, dešavalo se da ne budu pošteđene onih radnih mesta gde uslovi rada zahtevaju veliku fizičku snagu i izdržljivost što je dovodilo do ugrožavanja ženskog zdravlja. U AFŽ štampi nalazimo imena preduzeća u Vojvodini gde su registrovani takvi slučajevi sa opisom uslova u kojima su žene radile: „U preduzeću ‘Petar Drap-

²⁹ Isto, str. 10.

³⁰ K.P., „U dojilištu fabrike ‘Proleter‘“, *Zora*, Beograd, juli 1949, str. 15.

³¹ Kabiljo Anica, „Više brige o ženi radnici“, *Glas žena*, Novi Sad, juli 1950, str. 21.

³² Isto, str. 21-22.

šin' u Novom Sadu žene rade pod vrlo teškim uslovima u radionicama sa vrlo visokom temperaturom, vuku kolica sa metalom teškim do 130 kg... U lokalnim ciglanama radnice rade od 3 časa izjutra bez kecelje, te su za vreme radnog vremena skroz mokre... U preduzeću 'Ivo Lola Ribar' u Odžacima gde one čine 75% radnika, žene rade najteže poslove, a ima i lakših radnih mesta gde rade muškarci..."³³

AFŽ štampa je donosila tekstove gde se zahtevala pravednija raspodela radne snage i zaštitna sredstva za otežane uslove rada, a sve je bilo javno upućeno rukovodećim strukturama odgovornim za nabrojane propuste: upravama fabrika i opštinskim odborima sindikata. Za AFŽ je naročito osetljivo pitanje bilo ono u vezi zaštite trudnica i majki u radnom odnosu. Tako se u članku Anice Kabiljo kaže da je „narodna vlast posebnom Uredbom zaštitila ženu trudnicu i majku do jilju od teških fizičkih poslova i zagarantovala joj porođajno odsustvo i mogućnost da othrani svoje dete“³⁴. Uredba se poštovala u „70% slučajeva“³⁵, ali bilo je primera i drugačijeg postupanja: „No ima slučajeva da žene trudnice odbijaju da idu na lakši posao, a uprave preduzeća i rukovodstvo sindikalne podružnice se složi sa tim, umesto da joj objasne koliko taj rad može štetno delovati na njeno i na zdravlje budućeg deteta...“³⁶

Anica Kabiljo je smatrala da zastupljenost žene u privredi nije bila u srazmeri sa zastupljenošću žena u sindikatima i da zbog toga ne postoji osetljivost za probleme radnica: „U Vojvodini, na primer ima 268 profesionalnih sindikalnih rukovodilaca, od toga je 16 žena. U tekstilnim preduzećima, gde 80% radnika čine žene, jedva ih je 50% zastupljeno u upravnim odborima sindikalnih podružnica, a u kudeljarama gde je taj procenat sličan još i manje.“³⁷

Ulazak žena u privredu nije bio lak projekat. Trebalo je izgraditi nove, aktivne ženske uloge što je zahtevalo i promenu odnosa u porodici iz koje su žene masovno izašle u javnu sferu. Bio je to proces koji se oslanjao na ideološku, političku, zakonsku i finansijsku podršku države koji je omogućio velikom broju žena da postanu ekonomski samostalne, politički aktivne i društveno vidljive.

³³ Isto, str. 21.

³⁴ Isto.

³⁵ Isto.

³⁶ Isto.

³⁷ Isto.

Zadrugarke

Zakonom o agrarnoj reformi i kolonizaciji u Vojvodini je eksproprisano i konfiskovano preko 1161000 katastarskih jutara zemlje od toga je 362839 katastarskih jutara podeljeno na 89843 porodice... Kolonizovano je 50600 porodica od kojih je 40000 iz drugih republika. Kolonistima je podeljeno: 18600 konja, oko 33000 krava i junica, 58500 svinja...³⁸ Za novu vlast seljačke zadruge bile su „najpogodniji oblik ujedinjavanja individualnog interesa radnog seljaka sa opštim interesom socijalističke zajednice“³⁹. Zadružni pokret u Vojvodini je bio u zamahu tokom 1948. kada je u zadruge ušlo 20000 porodica tako da je te godine u Vojvodini bilo oko 61000 porodica ili 20% seljaštva uključeno u zadruge⁴⁰.

Tokom 1948. težište rada AFŽ-a Vojvodine je bilo na uključivanju žena u zadruge. Konkretni zadaci aktivistkinja AFŽ-a su bili vezani za organizovanje kurseva i predavanja o poslovima i dužnostima žena u zadruzi, briga o deci kroz organizaciju obdaništa i organizovanje kurseva i predavanja u vezi sa savremenom poljoprivrednom proizvodnjom. Žene su u političkom smislu shvaćene kao ciljna grupa koja ima interesa da se uključi u seljačke radne zadruge, jer je u zadružnom sistemu njen položaj bio bolji nego položaj žena u na privatnim posedima. U zadrugama su žene zakonski bile zaštićene kao radnice i majke, imale su sopstvene prihode, a preko organizacija AFŽ-a omogućeno im je da se opismenjavaju, edukuju (tečajji o živinarstvu, povrtarstvu, vođenju domaćinstva), otvaraju sezonska obdaništa, ali da se uključe u tela odlučivanja seljačkih zadruga.

Rezultati uključivanja žena u Vojvodini pokazuju da se na tom planu ozbiljno radilo jer je u 26 srezova u Vojvodini u zemljoradničke zadruge upisano 66608 žena, a u seljačke radne zadruge još 18362 žena⁴¹. U okviru radnih zadruga otvoreno je 30 sezonskih obdaništa kako bi se omogućilo da žene budu aktivnije u radu u „poljoprivredi, ali i u kulturnom unapređenju“⁴². Organizacije AFŽ-a su planski pomagale seljačkim radnim zadrugama. U vestima o radu organizacija AFŽ-a objedinjenih u listu *Slobodna Vojvodina* pod nadnaslovom „Žene Vojvodine u svom radu najveću pažnju ukazuju razvoju seljačkog radnog zadrugarstva“ saznajemo da je u Kikindi u seljačke rad-

³⁸ Kabiljo inž. Isa, „Pred završetak agrarne reforme u Vojvodini“, *Slobodna Vojvodina*, Novi Sad, 5. 1. 1948, str. 1.

³⁹ Agbaba Milka, „Uloga žena u socijalističkom preobražaju sela“, *Glas žena*, Novi Sad, mart 1949, str. 6.

⁴⁰ Isto, str. 6.

⁴¹ *Drugi kongres žena Srbije*, Beograd, 1948, str. 78.

⁴² Isto, str. 78.

ne zadruge i zemljoradničke zadruge uključeno „3555 članica AFŽ-a“ koje su u zadrugama osnivale aktivne: za čuvanje dece, konferencije i predavanja, živinarstvo, uništavanje gusenica, održavanje zadružnih zgrada, uređenje zadružnih prodavnica...⁴³ U Zrenjaninu je Gradski odbor AFŽ-a organizovao čitalačke grupe za zadrugarke jednom nedeljno i seminare za edukaciju žena koje rukovode zadružnim aktivima. Gradski odbor AFŽ-a Sombor organizovao je predavanja o zadrugarstvu: „Socijalistički preobražaj sela“, „Zadružna pravila“ i sl. Članice AFŽ-a Sombor redovno su posećivale zadruge u Srezu somborskom. Gradski odbor AFŽ-a Vršac organizovao je predavanje za mlade majke u zadrugama o vaspitanju i nezi dece, ali i domaćičke tečajeve. Veliki broj zadrugarki je završio ove tečajeve. Sreski odbor AFŽ-a u Bačkoj Topoli organizovao je dva seminaru o živinarstvu, jedan na srpskom, a drugi na mađarskom jeziku⁴⁴.

Ulazak žena u zadruge i njihove radne pobjede bile su česta tema AFŽ štampe. Slučaj Vršćanke Rozike Poš dobar je primer kako su žene osvajale nove profesije i znanja u poljoprivredi. Odmah posle oslobođenja kada je mašinsko-traktorska stanica oglasila početak kursa za traktoriste na koji su primali mladiće i devojke, Rozika Poš je jedva dočekala da se prijavi. Bilo je tada i podsmešljivih komentara, ali u konkursu je jasno stajalo „i devojke“, tako da su je odmah primili⁴⁵. Pošto je uspešno završila kurs primljena je za pomoćnu traktoristkinju mašinsko-traktorske uprave Zemaljskog poljoprivrednog dobra „Sonja Marinković“: „Radila je sa velikim interesovanjem i ubrzo je tako dobro upoznala traktor da kad god se pojavio neki kvar na nje-mu, znala je sama da ga pronađe i popravi. Rozika je osećala radost i ponos što joj polazi za rukom da sa uspehom uči svoj zanat. Međutim, najveću radost i ponos osetila je tek onog dana kad je dobila mali traktor 'Ford' da sama njime upravlja. To je bio dan dvostruke radosti za nju – postala je samostalna traktoristkinja i dobila je davno priželjkivani traktor... Takvim savesnim radom Rozika je postala i udarnica... Sad su svi brigadisti bili sasvim uvereni da žena može da bude dobar traktorista. Pre nekoliko meseci Rozika je dobila drugaricu. Sada je sa njom u brigadi i Jovanka Rauš...“⁴⁶

Seljačku radnu zadrugu „Novo doba“ u Irigu osnovale su najsiromašnije porodice udružujući „113 jutara zemlje, 5 konja, par volo-

⁴³ „Žene Vojvodine u svom radu najveću pažnju ukazuju razvoju seljačkog radnog zadrugarstva“, *Slobodna Vojvodina*, Novi Sad, 10.6.1949, str. 1.

⁴⁴ Isto, str. 1.

⁴⁵ Kremen M, „Traktoristkinja“, *Zora*, Beograd, novembar 1948, str. 10.

⁴⁶ Isto, str. 10-11.

va i 5 taljiga⁴⁷. Život je bio težak naročito prvih godina, a teret „žilave borbe za novi, bolji život“ podnosile su podjednako žene i muškarci. I pored toga zadruge su često svoje članove slale na školovanje ili kurseve, a među zadrugarima koji su se obrazovali bilo je žena. Među iriškim zadrugarima isticala se Stanislava Šijački: „... prva žena brigadir i najbolja od svih brigadira u zadruzi. Svršivši specijalnu gradinarsku školu u Futogu, Stanislava se sa puno znanja i planova za budući rad, vratila u zadrugu i kao brigadir primila povrtarsku brigadu. Ova brojno najmanja brigada doprinela je da zadružne bašte sa svojim novim lejama i mnogobrojnim raznovrsnim povrćem, čine se sasvim drugojačije nego dosadašnje. Zajedno sa svojom brigadom, Stanislava je zimus postavila prve duboke tople leje i zasejala prvo semenje ranog povrća...“⁴⁸

Na poljima Vojvodine su paralelno radile zadruge i privatna seljačka imanja a zadrugarima često nije bilo lako jer je nedostajalo radne snage: „Kad su jesenas širokim drumom prema selu Zmajevu prolazila kola seljačke radne zadruge 'Budućnost' prevozeći sa zadružnih njiva bogatu žetvu upornog, danonoćnog rada, mnogi seljaci-privatnici gledali su sa zavišću toliko zadružno bogatstvo i sa nevericom šaputali 'Kako im je samo uspelo da uberu tako dobru letinu kad su imali tako malo radne snage'“⁴⁹.

Bogata žetva je bila posledica masovnog učešća žena koje su na mnogim poslovima uspešno zamenile muškarce. Među zadrugarkama zmajevačke zadruge istakla se Milica Lačević koja je rukovodila grupom od sedamdeset ljudi, a umela je tako da ih rasporedi da je svako davao svoj maksimum. Milica je znala da radi sve poslove: „... Čak je i repu prevozila kao najbolji kočijaš. A da bi se repa sa njive na vreme prevezla da je ne bi uhvatio mraz, čuvala je kola da ne zarđaju. Kad su svi odlazili na počinak sama ih je rasklapala, podmazivala im osovine i točkove i sutradan su bila spremna za posao“⁵⁰.

Pored Milice radom i umešnošću su se istakle Mileva Ivančević, vođa grupe u prvoj brigadi, Milka Prelević i Zora Džankić. Mileva i Milka su kopale, sadile, sejale, žnjale, po potrebi prevozile letinu, a Zora je „odgajila oko dve hiljade komada razne živine“⁵¹.

Zadruge su bile prihvatljivije forme radnog angažovanja ženama koje su tokom rata ostale bez očeva, braće i muževa. Život na

⁴⁷ Krasavina Pešić, „Prva žena brigadir“, *Zora*, Beograd, maj 1949, str. 8.

⁴⁸ Isto, str. 8-9.

⁴⁹ M. Đ., „U susret srećnijem životu“, *Zora*, Beograd, decembar 1948, str. 6.

⁵⁰ Isto, str. 6.

⁵¹ Isto, str. 6.

selu podrazumevao je mnogobrojne, snažne ruke tako su se vrlo često udovice priključivale zadrugama jer je to bio način da lakše othrane decu. AFŽ štampa je prenosila različita iskustva zadrugara i zadrugarki koji svedoče o visokom stepenu sigurnosti koji se u zadruzi nudio: „... zadrugarka Stana Marić već je godinu dana bolesna i nespособna za rad. Ona ima četvoro dece, a udovica je. Da nije zadrugarka ona bi sa svojom decom teško živela, no zadruga je smestila njeno dvoje najmlađe dece u dom, dok ona ozdravi, a za nju i dvoje starije dece koja uče, zadruga je poslala pomoć u pšenici, mleku, debelom svinjčetu, novcu i bonovima i sve to iz socijalnog fonda...“⁵².

Pedeset šest seljačkih radnih zadruga u Vojvodini je 1948. imalo sopstvene vrtiće što nije zadovoljavalo potrebe zadruga⁵³. Najbolje rezultate imale su zadruge u Srezu kulskom gde je radilo 9 sezonskih obdaništa, a kao najbolje je ocenjeno obdanište SZR “Sava Kovačević” u Vrbasu. „Vrtić može da primi 60 dece. Među njima ima troje dece Kose Pavićević, koja ne bi mogla da radi u brigadi da nema ovog vrtića. Među decom se nalazi i Miloš Vučurević, najmlađi sin Ružin, koji se kao šesto dete rodio posle očeve pogibije i koji je rastao po pećinama i zbegovima. Toj ratnoj udovici – majci šestoro dece omogućeno je da bude koristan član društva, da zarađuje za svoju decu i da unapređuje zadrugu... Upravnica vrtića je zaslužna zadrugarka Danica Kovačević, snaha Save Kovačevića, narodnog heroja, čije ime nosi zadruga. Sa njom rade dve negovateljice koje je zadruga slala u školu za negovateljice...“⁵⁴

Osvajanje novih zanimanja i poslova nije samo bila privilegija mlađih žena. U AFŽ štampi nalazimo primere uspešnih zadrugarki, brigadirki i rekorderki koje su bile starije žene. Drugarica Krista je bila šezdesetdvođodišnja zadrugarka Seljačke zadruge u Jarku kada je o njenom podvigu u proizvodnji živine objavljena nepotpisana reportaža „Lik zadrugarke“⁵⁵ Zahvaljujući naporima drugarice Kriste, zadruga je postala poznata po proizvodnji živine. Njen najbolji savetnik je bio „Vojvođanski poljoprivrednik“ list na koji je zadruga bila pretplaćena. Njoj uz rame bile su: Ljubica Stanković, pedesetogodišnjakinja “vođa vinogradarske grupe” Seljačke radne zadruge „Savo Kovačević“ iz Vr-

⁵² Kabiljo Anica, „Žetvena pobjeda u seljačkoj radnoj zadruzi ‘Srem‘“, *Glas žena*, Novi Sad, juli 1949, str. 6-7.

⁵³ Kuljančić Milena, „Kako omogućiti ženi-sejanki učešće u borbi za ostvarivanje Plana u poljoprivredi“, *Glas žena*, Novi Sad, jun 1949, str. 2.

⁵⁴ Isto, str. 3.

⁵⁵ „Lik zadrugarke“, *Glas žena*, Novi Sad, novembar 1948, str. 7.

basa⁵⁶ i sedamdesetpetogodišnja Maca Perin iz povrtarske brigade SZR „Napredak“ u Horgošu⁵⁷.

Analiza *Glasa žena* i *Zore* pokazuje da su žene u Srbiji bile izrazito heterogena grupa u kojoj su Vojvođanke prednjačile na svim planovima emancipacije. Reportaže o svakodnevnom životu žena južno od Save i Dunava pokazuje da one nisu bile vidljive na društvenoj lestvici kao Vojvođanke. U seljačkoj radnoj zadruzi “Tito” u Srezu dobričkom (centralna Srbija) žene su bile većinska radna snaga, radile su sve poslove, pa i muške, one su po prvi put imale mogućnost da koriste plaćeno porođajno odsustvo, jer je to njihovo zakonsko pravo, ali ga nisu koristile “jer smatraju da treba da rade dokle mogu”⁵⁸. Žene nisu bile u telima odlučivanja, a sezonsko obdanište se spominje u kontekstu koji je bliži problemu nego pozitivnom primeru: „sada se na kursu za dečje negovateljice nalazi jedna zadrugarica. Kada završi kurs ona će pomoći da se pri zadruzi osnuje sezonsko obdanište”⁵⁹. Još je teža situacija žena na Kosovsko-metohijskoj oblasti gde je Oblasni odbor AFŽ-a Kosovsko-metohijske oblasti naložio svim nižim odborima da se otvore aktivni za narodnu radinost gde bi se kasnije otvarale radionice za narodne rukotvorine⁶⁰. Tradicionalni ženski zanati (vez i tkanje) bili su put kojim su se žene, u patrijarhalnim sredinama, najlakše uključivale u privredu.

Novi iskoraci

Radnice i zadrugarke nisu bile jedina podržavana ženska zanimanja. Mnoge partizanke-borkinje su posle oslobođenja ličnim trudom osvajale nova znanja i zanimanja. Jedan od mnogih primera je životni put Olge Rajačić-Vere. Pre Drugog svetskog rata ona je bila domaćica u Sremu, a njen svet bio uokviren „kujnom i perionicom”⁶¹. Odmah po izbijanju ustanka povezala se sa ilegalnim antifašističkim grupama i postala kurirka i jedna od osnivačica rejonskog AFŽ-a u Rumi: „... Te, čertdest druge godine ona je postala borac i član Partije. Prošla je čitavu Bosnu i Hercegovinu, borila se u četiri ofanzive, nosila pušku i bombe i njima tukla po neprijatelju, izvlačila iz borbe ranjene drugove, nego-

⁵⁶ „Zadrugarica Ljubica Stanković, najbolji grupovođa vinogradarske brigade svoje zadruge“, *Glas žena*, Novi Sad, februar 1950, str. 13.

⁵⁷ Vukalić Sreten, „Baba Maca pomaže zadruzi“, *Glas žena*, Novi Sad, juli 1950, str. 14.

⁵⁸ Stejić Blaženka, „Zadrugarke u Staroj Božurni“, *Zora*, Beograd, april 1949, str. 7.

⁵⁹ Isto, str. 7.

⁶⁰ Vlahović Zora, „Domaća radinost – jedna od formi za aktivizaciju žena Kosmeta“, *Zora*, Beograd, oktobar 1948, str. 14.

⁶¹ Ristić D, „Žena oficir – kapetan Olga Rajačić-Vera“, *Glas žena*, Novi Sad, maj 1950, str. 11.

vala ih i lečila, spasavala im živote...“⁶²

Olga Rajačić je iz rata izašla sa činom kapetana JA i odmah upisala Srednju medicinsku školu u Beogradu. Stekla je diplomu lekarske pomoćnice i zaposlila se u Vojnoj bolnici kao administrativna rukovotkinja jednog odeljenja. O svom novom položaju je rekla: „Ja nikad nisam ni mogla pomisliti da bi se jednog dana tako izmenio život žene i da ću ja morati da rešavam tolika pitanja koja nemaju nikakve veze sa mojim ranijim životom, sa putem koji nam je bilo odredilo staro društvo...“⁶³

Žene su na velika vrata ušle u sport. FNJR su na međunarodnim takmičenjima uspešno predstavljale jugoslovenske rekorderke u atletici, plivanju i padobranstvu⁶⁴. Među padobrankama se posebno istakla Zagorka Spičanović, sedamnaestogodišnja učenica Trgovačke akademije u Novom Sadu. Ona je 13. maja 1950. postavila svetski rekord u skoku padobranom (bez odmora). U čast Titovog rođendana ona je skočila 25 puta u nizu, a događaj se desio na novosadskom aerodromu⁶⁵. Žene u vazduhoplovstvu nisu bile retkost, a o tome svedoči tekst o uspesima žena „pilota jedrilica“⁶⁶: Radmile Anđelić, Ane Skender, Ivane Gogić i Marije Krnjajac.

Među visokoobrazovanim ženama AFŽ štampa je istakla grupu naučnica Instituta za poljoprivredu - nazivajući ih „borcima za velike prinose“⁶⁷, bakteriološkinju iz Zagreba Doru Filipović⁶⁸ i doktoru hemije Jelenu Ćorić⁶⁹. Među ženama u pravnoj profesiji u AFŽ štampi nalazimo podatke o „stotinama žena diplomiranih pravnika“, među kojima je bila i Vojka Demajo sudija Vrhovnog suda NR Srbije⁷⁰. Jedna od žena koja je bila u pravnom sistemu FNJR bila je i „seljanka koja je postala sudija-porotnik“⁷¹. U navedenim tekstovima posebno je bila naglašena činjenica da su Dora Filipović i Vojka Demajo bile aktivne u AFŽ-u.

Žene sa sela su bile česta tema AFŽ štampe, a naročito su se isticali primeri onih žena uspešnih u profesijama ili poslovima koji nisu

⁶² Isto, str. 12.

⁶³ Isto, str. 11.

⁶⁴ „Naše rekorderke“, *Zora*, Beograd, juli 1951, str. 23.

⁶⁵ Vačić Aleksandar, „25 skokova padobranom bez odmora“, *Glas žena*, Novi Sad, maj 1950, str. 13-14.

⁶⁶ „Uspeh žena pilota“, *Zora*, Beograd, avgust 1949, str. 17.

⁶⁷ Pavlekić E, „Naučnice - borci za veliki prinos“, *Zora*, Beograd, april 1950, str. 14-15.

⁶⁸ Koh Jana, „Bakteriolog Dora Filipović“, *Žena danas*, Beograd, br. 49., 1947, str. 35-36.

⁶⁹ E.E.P., „U novim pozivima“, *Zora*, Beograd, mart 1950, str. 8-9.

⁷⁰ Isto, str. 9.

⁷¹ „Do skoro nepismena seljanka, sada sudija porotnik“, *Zora*, Beograd, april 1947, str. 17.

samo bili radnički, zadrugarski ili posledica političke funkcije. Seljanke su često koristeći zakonske mogućnosti kao i one u vezi sa besplatnim obrazovanjem menjale ustaljene obrasce koji su im tradicionalno bili namenjeni. Uzbudljivo je čitati o seljanki Mari Miladinović koja je iz rodnog sremskog sela otišla u partizane, a posle oslobođenja postala uspešna glumica Gradskog narodnog pozorišta u Sremskoj Mitrovici, a zatim i Vojvođanskog narodnog pozorišta⁷². Sličan iskorak je napravila nekadašnja domaćica, a zatim predsednica mesnog NO u Senjskom rudniku, Sara Selić. Ona je društveni angažman započela u mesnom odboru AFŽ-a, velikoj školi za iskorak žena u javnu sferu. Na prvim izborima izabrana je za predsednicu mesnog narodnooslobodilačkog odbora. O tom iskustvu je svedočila: „Teško sam se primila te dužnosti. Danima nisam mogla da se smirim. Noću sam se budila i mislila: zar ja da od varjače u vlast dođem? Neću znati pa ću o narod da se ogrešim. Ali kad sam videla da mi sam narod daje toliko poverenje primila sam dužnost... Nije to lako rukovoditi narodom i biti primer svima. Moraš zaboraviti na sebe lično i biti uvek spreman da svakom pomogneš ali i da budeš nemilosrdan prema onima koji bi hteli da izigraju zakon... Pada mi teško što nemam nikakve škole sem četiri razreda osnovne škole. Još mi se nije desilo da stanem pred nekim problemom a da ga ne znam rešiti. Kad mi je baš teško da nešto uradim a nemam u tom času s kim da se posavetujem setim se šta me naša Partija uči i baš ako i ne znam neki pisani zakon, jer nisam školu učila, uradim po svojoj čistoj savesti.“⁷³

Analiza AFŽ štampe pokazuje kako su žene osvojile još jednu profesiju - novinarstvo. Gizela Sabo (Szabó Gizela) urednica *Dolgozó Nő* (*Vajdasági Dolgozó Nő*) je svedočila kako je kao devetnaestogodišnjakinja postala urednica AFŽ lista na mađarskom jeziku i kako je formirala mrežu saradnica: „Za glavnog i odgovornog urednika lista na mađarskom jeziku, Dolgozó Nő (Radna žena) predlagali su mene, devetnaestogodišnju devojkicu Szabó Gizelu, novinarku Magyar Szó. Drug Vidić⁷⁴ mi je odmah čestitao i naznačio da će mi u tom teškom i odgovornom zadatku pomagati moje kolegice iz Magyar Szó-a i drugarice iz Pokrajinskog odbora AFŽ-a, pa i aktivistkinje sa terena. Ja sam odgovarala za sve, a trebalo je da organizujem i dopisnu mrežu. Nije bilo lako, jer sa devetnaest godina života i jednom godinom novinarskog staža pokrenuti i izdati list ogroman je zadatak. U to vreme ja sam bila prva i jedina novinarka koja je pisala na mađarskom

⁷² Z.K., „Od seljanke do umetnice“, *Zora*, Beograd, mart 1950, str. 12.

⁷³ „Predstavnik narodne vlasti“, *Zora*, Beograd, novembar 1949, str. 7.

⁷⁴ Dobrivoje Vidić, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu.

jeziku – i to je istorija. pisci, pesnici, novinari kolege pisali su mi po „porudžbini“ a ja sam obilazeći gradove i sela pronašla pismene aktivistkinje koje su mi opisivale rad AFŽ-a i šire. Preuzimali smo članke i iz drugih ženskih listova. Saradnice su bile uglavnom žene, devojke, učiteljice, upravnice dečjih domova, domova za stara lica, pa i domaćice aktivne u organizacijama žena. Distribucija je išla preko AFŽ-a i tu gotovo da nisam učestvovala. Koliko se sećam mesečni tiraž je dostigao 25. 000 primeraka. Čitanost je bila ogromna, članci su se čitali u čitalačkim grupama, u domovima, jer uvek smo dali aktuelne tekstove ne samo jugoslovenskog već i gradskog značaja, zatim mnogo članaka iz fabrika, sa akcija...”⁷⁵

AFŽ štampa je bila laboratorija u kojoj su se formirale prve novinarkе koje će kao prethodnica postaviti dobre temelje masovnog ulaska žena u novinarstvo.

AFŽ i nove uloge žena

AFŽ period je zaboravljeno vreme. Značaj koji je AFŽ imao u projektu emancipacije žena u socijalističkoj Jugoslaviji danas je važno ponovo otkriti. Radi se o iskustvu koje pokazuje koliko su za položaj žena u društvu važne ideološke i političke odluke o promovisanju aktivnih ženskih uloga. Za novi položaj žena u socijalističkoj Jugoslaviji ključni su bili pravni položaj žena i njihova ekonomska samostalnost – platforma za promenu svakodnevnog života žena. Socijalistički model emancipacije žena podrazumevao je uključjenje žene u privredu uz priznavanje njene društvene uloge majke, domaćice i negovateljice pri tom se može reći da se radilo o procesu slaganja novih ženskih uloga na stare što je dovelo do fenomena poznatog kao dvostruka opterećenost žena.

Iskorak žena u javnu sferu u prvim posleratnim godina ne bi bio moguć i pored zakonske potpore, da nije čitav sistem AFŽ-a bio uključen u taj projekat. Organizacije AFŽ-a su neposredno bile zadužene za komunikaciju, politički i edukativni rad sa ženama, zbrinjavanje dece radnica i zadrugarke. Masu žena u privredi podržavala je još veća masa članica AFŽ-a koja se starala za otvaranje obdaništa i snabdevanju svih institucija društvenog standarda hranom, inventarom, odećom i obućom, a najplastičniji primer te podrške bili su aktivni žena koje su čekale u redu za snabdevanje umesto zaposlenih žena.

Među ženskim iskoracima oglašenim u AFŽ štampi nalazimo različita iskustva: radnice, udarnice, brigadirke, zadrugarke, naučni-

⁷⁵ Stojaković Gordana, *CD-AFŽ Vojvodine 1942-1953*.

ce, sportistkinje, novinarke, pravnice, aktivistkinje AFŽ-a i NF, politički aktivne žene... Među pozitivnim primerima novih ženskih situacija nalazimo tek opismenjene i visokoobrazovane žene, stare i mlade, žene koje su dolazile iz sela i gradova, kolonističkih i starosedelačkih zajednica. Talas emancipacije koji je bio ostvaren zahvaljujući organizacijama AFŽ-a u Vojvodini je zahvatio sve društvene slojeve na način da su sva iskustva žena bila važna i vidljiva. To nije bio lak proces koji se isključivo kretao uzlaznom linijom. Između prioriteta koji su se odnosili na potrebe žena i onih koje je diktirala KPJ, neprikosnoveni su bili oni partijski.

AFŽ Jugoslavije nije bio samostalna organizacija, već deo Narodnog fronta, ipak, to je bila najmasovnija ženska organizacija u našoj istoriji koja je okupila žene različitih nacija, obrazovanja, društvenog statusa na projektu ženske emancipacije. Od 1950. počinje proces gašenja AFŽ-a koji je okončan 1953. Proces je bio diktiran političkom odlukom KPJ. Vladajuća elita zadovoljila se merom postignute transformacije položaja žena u društvu jer se u okviru ideološkog okvira ženska situacija cenila u sklopu postignuća radničke klase i zakonskih rešenja. Domete perioda emancipacije možemo prepoznati i danas. I posle gašenja AFŽ-a žene su ostale u osvojenim profesijama, a u mnogima i danas čine većinu zaposlenih.

PETO POGLAVLJE

**U POTRAZI ZA POŽELJNOM SLIKOM
PROŠLOSTI: ISTORIJSKI REVIZIONIZAM U
KULTURI, MEDIJIMA I JAVNOM PROSTORU**

Dr Dragan Markovina,
docent
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Splitu

UDK:
930(497.5):94(497.5 Split)“18/19“
930(497.6):94(497.6 Mostar)“18/19“

Između crvenog i crnog: Split i Mostar u kulturi sjećanja

KOMPARATIVNO-HISTORIJSKA STUDIJA

Uvod

Ujugoslavenskom društvu, koje se svakom neupućenom moglo činiti krajnje kompliciranim, egzistirao je niz nepisanih pravila vezanih uz idejno-društvene imaginarije. Pri tome su takvi društveni narativi bili savršeno jasni gotovo svakom pripadniku zajednice. Među takvim, gotovo samorazumljivim informacijama bile su i one o dva izrazito „crvena“ grada, Splitu i Mostaru. Argumenata za takvu vrstu zaključka, svakako nije nedostajalo. Od ogromnog postotka građana koji su se izravno uključili u antifašističku borbu, preko snažne međuratne lijeve tradicije, intenzivne industrijalizacije i suvremene urbanizacije sedamdesetih godina, činjenice da su i partijsko članstvo, kao i dobar dio glasača novopečenih socijaldemokrata, upravo u ta dva grada bili izraženo ljeviji od službenih politika bratskih socijaldemokratskih partija, do mjesta sjećanja, ponajprije u obliku spomenika i imena ulica, koja su gotovo u potpunosti simbolički mapirala oba grada u socijalističkom razdoblju. Taj narativ doživio je snažan, pomno osmišljen i korjenit udarac, tijekom devedesetih godina, od strane Tuđmanovog, suštinski kontrarevolucionarnog režima. Iako su se slični procesi odigrali na gotovo cijelom prostoru Hrvatske i dijelova Bosne i Hercegovine koji su bili pod kontrolom HDZ-a, ni u jednom drugom gradu nisu bili do te mjere totalni. Tako, nakon sveopćeg preimenovanja ulica početkom devedesetih godina, u Splitu još uvijek ne postoji niti jedna ulica, kao ni službeni datum, koji bi na bilo koji način održavali sjećanje na antifašističku borbu, brojni spomenici su oštećeni, a više godina jedna od gradskih ulica nosila je ime po ustaškom ministru Mili Budaku. S druge pak strane u Mostaru, kad je riječ o njegovom zapadnom dijelu pod kon-

trolom HDZ-a, ne samo da ne postoji niti jedna ulica vezana uz anti-fašistički pokret, ili barem jedna koja bi naglasila multietnički karakter grada, već je u tom gradu ulicu izgubio i neupitni hrvatski klasik Vladimir Nazor, isključivo zbog svoje antifašističke prošlosti, dok ulice i dalje imaju ustaški ministri Mile Budak, Vokić i Lorković te slični. U Mostaru se čak otišlo i korak dalje pa se nešto najvrednije što se nalazi u tom dijelu grada, a riječ je naravno o Bogdanovićevom Partizanskom groblju, uporno devastira, dok se pristup nekim spomenicima toliko primaknuo „avangardi“, da su se čuvari nacionalističkog duha na nekima od njih umjesto rušenja odlučili na kolorističke zahvate i preimenovanja. Stoga će biti zanimljivo uočiti istovjetnost procesa u promatranim gradovima, identičnu ideološko-identitetsku motivaciju koja je pokrenula procese, ali i primjetnu razliku u kasnijem povijesnom razvoju, koja je neke istovjetnosti dokinula te u slučaju Splita ipak postavila jasnu granicu do koje se smije ići. Razloge za navedenu diferencijaciju u suvremenom dobu, pri tome svakako treba tražiti u različitoj političkoj stvarnosti Hrvatske i Bosne i Hercegovine te u činjenici znatno većih posljedica rata u Mostaru i njegovoj demografskoj i životnoj realnosti. No, za razliku od Splita, u kojem je potisnuto i sjećanje na razdoblje do Drugog svjetskog rata i razvoja socijalističke Jugoslavije, u Mostaru svjedočimo povratku brojnih tema iz tog doba, s jasnim nakanama ka novoj parcelizaciji društvenog tkiva. Zbog limitiranosti prostora, u tekstu neće biti obrađeno svako od navedenih pitanja, već nekoliko ključnih tema putem kojih će čitatelji biti upućeni u temeljne procese u kulturi sjećanja, pokrenute početkom devedesetih godina prošlog stoljeća.

Povijesna iskustva u brisanjima memorije i retuširanju historije

Povijest zapadne civilizacije, kao što je u uvodnom poglavlju već spomenuto, nesumnjivo obiluje raznim primjerima zatiranja pa i fizičkog uništavanja kulturnog nasljeđa, motiviranog željom za osvetom i simboličkim poniženjem. Kao jedan od karakterističnih primjera takvog negativnog nasljeđa može poslužiti spaljivanje Dijaninog hrama u Efezu. Naime, hram kojeg je 560. godine pr. Kr. podigao Hersifron, zapaljen je na rođendan Aleksandra Velikog, 21. srpnja 356. pr. Kr. od strane Herostrata, vođenog motivima vječne slave. Zanimljivost Dijaninog hrama u ovom kontekstu leži u činjenici da ga je Aleksandar Veliki, prilikom posjeta Efezu 343. godine pr. Kr. zatekao netom opljačkanog i devastiranog te je poželio platiti njegovu obnovu, pri čemu je donaciju uvjetovao time da ga Efežani natpisom spomenu kao obnovitelja. Budući da su oni smatrali kako nije primjereno da

jedan bog štuje drugo božanstvo, tu su ponudu otklonili te su novac za obnovu hrama prikupili prodajom sačuvanih stupova, nakita svojih žena pa i pronevjerom jednog perzijskog pologa iz riznice hrama. Tako je, naporima i doprinosima svih građana, podignut novi, veličanstveni Dijanin hram, projektiran od strane arhitekta Deinokrata, pri čemu se to zdanje vodi kao jedno od sedam svjetskih čuda.¹ Imajući u vidu sve izneseno, teško je izbjeći poveznice sa splitskom Monumentalnom fontanom, izgrađenom također doprinosima velikog dijela građana i javno proklamiranom željom za njezinom obnovom, o čemu će biti više riječi u nastavku teksta.

S tog aspekta je zanimljivo uočiti odnos službene katoličke hijerarhije prema spomeničkom nasljeđu antičkog Rima, koje se kretalo od potpune negacije „paganskog“ razdoblja i fizičkog uništavanja spomenika, do službene zaštite, ovisno o stanju svijesti u vrhovima crkve. Tako su, primjerice, dvije trećine Koloseuma već bile raznesene u Palazzo Veneziju, u Cancellariju, u luku Ripetta na Tiberu, u Palazzo Barberini te u crkvu sv. Petra u Vatikanu, dok Benedikt XIV nije 13. prosinca 1749. godine zabranio njegovo daljnje rušenje.²

Posebno zanimljiv slučaj negacije kulturnog nasljeđa prethodnih epoha bilježimo u inicijalnoj fazi Francuske revolucije, tijekom koje je katedrala Notre-Dame pretvorena u Hram božice Razuma, da bi nakon ubojstva Luja XVI, Konvent 1. kolovoza 1793. godine odlučio zatrti sjećanje na Monarhiju, uklonivši čak i kraljevske grobnice. U sklopu te akcije uništene su kamene skulpture, osobito kipovi biblijskih kraljeva, koji su u francuskoj baštini smatrani Francima. Krhotine tih kipova bile su korištene za razne namjene, da bi tek u travnju 1977. godine tijekom iskapanja u dvorištu Hotela Moreau, bilo pronađeno 360 fragmenata tih kipova sa dvadeset i jednom unakaženom kraljevskom glavom.³

Historiografija u kontekstu kulture sjećanja

Sve učestalije tretiranje sjećanja u javnom diskursu krajem 20. stoljeću u konačnici je urodilo uobličavanjem teoretske misli o prošlosti, prezentirane kroz politiku s prošlošću, historijsku politiku i kulturu sjećanja. Zahvaljujući činjenici znanstvenog interesa usmjerenog ka ovim područjima, možemo utvrditi da je on izrodio općeniti zaključak o upotrebi prošlosti kao ogledalu političke kulture. Preciznije govoreći, kako se sjećamo i čega se sjećamo, prilično pouzdano iskazuje i

¹ Alexander Demandt, *Vandalizam: nasilje nad kulturom*, Zagreb, 2008, str. 88.

² *Isto*, str. 139.

³ *Isto*, str. 145–147.

naše prioritetne političke vrijednosti. Ne manje od toga, način na koji objašnjavamo raznovrsnost vlastitog prisjećanja govori o samorefleksiji i sposobnosti prevazilaženja osobne i grupne uskogrudnosti.⁴

Imajući u vidu spomenute zaključke te prateći institucionalni odnos prema povijesnom pamćenju, kako u Republici Hrvatskoj u cjelini, tako i na specifičnom slučaju Splita, možemo zaključiti da je druga polovica 20. stoljeća, s naglaskom na njegovu posljednju dekadu period izrazito instrumentaliziranog i projektiranog pamćenja, potaknutog željom, kako za društvenim zaboravom, tako i za samozaoboravom. U tome je i temeljna razlika revolucionarnog odnosa prema povijesnom nasljeđu između poslijeratnog odnosa socijalističke revolucije i suvremenih reinterpretacija prošlosti. Dok su tadašnji ratni pobjednici i aktivni komunisti zaista vjerovali u izgradnju novog društva i temeljitog rušenja postojećeg te u premoćnom postotku nisu ni činili elitu starog građanskog društva, dotle su reinterpretatori povijesti iz devedesetih godina 20. stoljeća dobrim dijelom bili dio nekadašnje nomenklature, čime su njihova nastojanja javno izgledala neiskreno te nužno dovodila do izrazitog prenaglašavanja i negacije. Takve osobne biografije dovele su do toga da se lojalnost novom režimu dokazivala žestokim demonizacijama socijalizma te smještanjem konvertita u ulogu žrtve. Izvođeci dalje ovakve temeljne postavke, stvaran je novi mit o građanskoj demokraciji koju su uništili komunisti i koju treba jednostavno vratiti. Time je antikomunizam postao okvir novog poretka sjećanja, ali i zaborava. *To je nekažnjeni prostor za pokazivanje vlastite demokratske usmjerenosti i lojalnosti novom duhu vremena, dok je na planu pojedinačne biografije suočavanje sa komunističkom prošlošću ne toliko tabuizirano, koliko ignorirano kao nebitan detalj biografije. I tu je stvorena prešutna zajednica zaborava konvertita oko gledišta da je komunistička prošlost nebitna, slučajna i prolazna epizoda koju ne treba spominjati. Doduše, za razliku od sjećanja na fašizam, ovdje je prije riječ o zajednici nelagodnog sjećanja, nego o zajednici stida ili krivice. Mi bivši komunistički kadrovi nismo počinili zločine, pa nismo ni krivi, ali nas ne treba podsjećati na to da smo bili protivnici kapitalizma, višepartijskog sistema i nacionalizma. Ovo podsjećanje stvara nelagodu i ruši predstavu o vlastitoj idejnopolitičkoj dosljednosti, stvara rez u biografiji koji narušava samopoštovanje.*⁵

U svom poznatom eseju o izmišljanju tradicije, engleski povjesničar Eric Hobsbawm zaključio je da "izmišljena tradicija" označava skupinu praksi ritualne ili simboličke prirode, kojima u načelu upravljaju javno ili prešutno prihvaćena pravila, čiji je cilj ponavljanjem usa-

⁴ Todor Kuljić, *Kultura sećanja*, Beograd, 2006, str. 9.

⁵ Kuljić, Todor, *Kultura sećanja*, Beograd, 2006, str. 298–299.

diti određene vrijednosti i norme ponašanja.⁶ Time bi ponavljanje tih prihvaćenih pravila automatski impliciralo kontinuitet s prošlošću. Hobsbawm je također naznačio da se može očekivati da će se "izmišljanje" tradicije češće javljati kad brza transformacija društva oslabi ili uništi društvene obrasce za koje su bile stvorene "stare" tradicije, tako da se stvaraju novi obrasci za koje "stare" tradicije nisu upotrebljive, kad stare tradicije i njihovi institucionalni nositelji i promotori nisu više dovoljno prilagodljivi ili pak ako su bili uklonjeni na drugi način.⁷ Ovo je školska definicija procesa koji su pratili društvena i politička previranja u Splitu 20. stoljeća, s posebnim naglaskom na razdoblje neposredno nakon Drugog svjetskog rata te na razdoblje devedesetih godina. Još preciznije, što se posebno može vezati uz slučajeve sportskih klubova i Slobodne Dalmacije, došlo je do onoga što je Hobsbawm definirao kao *staro korištenje tradicije koje se prilagodilo novim uvjetima i to tako da koristi stare modele u nove svrhe*. Na taj način se, po njemu, prilagođavaju stare institucije s uspostavljenim funkcijama, pozivanjem na prošlost, ritualnim idiomima i praksama, pri čemu autor misli na sve institucije koje imaju nominalni kontinuitet, ali su se zapravo razvile u nešto posve drugo.⁸

Nasuprot institucionalno poticanom zaboravu i konstruiranju novog pamćenja, pojavio se svojevrsni građanski otpor, s jedne strane prezentiran kroz ironijski odmak jednog Feral Tribunea, a s druge pak strane kroz vrlo aktivan odnos prema pitanju obnove Monumentalne fontane i otporima na koja su ta nastojanja nailazila. Primjetan građanski napor nevladinih udruga i inicijativa koje su oponirale službenom sjećanju, umnogome je uklopljen u materijalno, povezano naravno s njegovom simboličkom ulogom. Razlozi vezivanja građana uz Monumentalnu fontanu ležali su, pored moralnih, upravo u razlozima koje je dobro uočio povjesničar Pierre Nora. On je, u prvom redu zaključio da je moderno pamćenje ponajprije arhivističko te da se potpuno oslanja na vrlo precizne tragove, izrazito materijalne ostatke, najkonkretnije snimke, najvidljivije slike.⁹ Nora dalje tvrdi da se mjesta pamćenja rađaju i žive od osjećaja da nema spontanog sjećanja, da ga treba stvoriti iz arhiva, da treba obilježavati obljetnice, organizirati proslave, izgovarati posmrtno govore, ovjeravati dokumente, jer sve te operacije više nisu prirodne.¹⁰ Kad neke manjine brane sjećanje

⁶ Eric Hobsbawm, „Izmišljanje tradicije“, U: *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb, priredile M. Brkljačić i S. Prlenda, Zagreb, 2006, str. 139.

⁷ Isto, str. 142.

⁸ Isto, str. 142.

⁹ Pierre Nora, „Između Pamćenja i Historije. Problematika mjesta“, U: *Kultura pamćenja i historija*. Priredile M. Brkljačić i S. Prlenda, Zagreb, 2006, str. 30.

¹⁰ Isto, str. 39.

koje se očuvale u tim povlaštenim i ljubomorno čuvanim enklavama, do kraja se razotkriva istina svih mjesta pamćenja: bez komemorativne budnosti povijest bi ih brzo pomela. One su uporišne točke koje ne bi bilo potrebno podizati da ono što brane nije ugroženo. Kad bi sjećanja koja štite uistinu živjela, mjesta bi bila beskorisna. A da ih historija nije napala s ciljem da ih iskrivi, preobrazi, oblikuje i pretvori u kamen, ne bi niti postali mjestima pamćenja. Stvaraju ih dva postupka: povijesni trenuci prvo se čupaju iz tijeka povijesti, a zatim ih se tamo vraća, ni žive ni mrtve, poput školjki zaostalih na žalu nakon povlačenja mora živog pamćenja.¹¹ Faksimilna obnova fontane bi, promatrajući iz ovog kuta, imala služiti spašavanju jedne od najbitnijih epoha gradske povijesti od posvemašnjeg zaborava i potpune negacije, čime bi bio nagrađen trud, ne samo ondašnjih Splitsana koji su je doprinosima izgradili, nego i današnjih aktivista koji pokušavaju sačuvati memoriju grada i nasljeđa njegove građanske kulture.

Nora nam može poslužiti i kad je riječ o Mostaru. On je naglašavajući važnosti mjesta pamćenja, ustvrdio da su ona, *u proom redu ostaci, krajnji oblik u kojem opstaje komemorativna svijest unutar historije što je priziva, zato što je ne poznaje. Pojam mjesta pamćenja javio se zato što su u modernom društvu nestali rituali. Stvara ga, uspostavlja, određuje, konstruira, dekretom proglašava, umjetno i namjerno održava zajednica iz temelja ponesena promjenom i obnavljanjem.*

Točno ovakva definicija, konstrukcije, dekreta i umjetnog održavanja novouspostavljenih tradicija može se preslikati na nastojanja da se u zapadnom dijelu grada uspostavi ekskluzivno hrvatsko povijesno pamćenje, izrazito desne idejne usmjerenosti, koja ide toliko daleko da čak ignorira i hrvatsko, lijevo usmjereno povijesno nasljeđe u gradu. Dokazi u korist ove tvrdnje su brojni, od iscrtavanja novog gradskog grba, politike promjene naziva ulica, pozivanja na srednjovjekovno bosansko kraljevstvo, neuspjelog kopiranja zagrebačkih tradicija, prisvajanja tuđe spomeničke baštine i u konačnici atakiranja na zatečenu povijesnu baštinu, čak i vlastitu, što će biti podrobnije objašnjeno u narednim poglavljima.

Svi navedeni procesi dio su sveopćeg trenda teoretski nazvanog *poslijehladnoratovski nacionalizam*, koji je u kohabitaciji sa suvremenom kulturom sjećanja, koja je u pravilu birokratski i komercijalno organizirana te politički instrumentalizirana prošlost, proizveo sustavnu negaciju prethodnog povijesnog iskustva. *Manje ili više koherentne prošlosti se izmišljaju, dekretiraju i služe za zabavu, pri čemu je druga strana ovog procesa nepreglednost i rizična politizacija prošlosti. Tome nasuprot, poslijehladnoratovski nacionalizam ušao je u 21. stoljeće opterećen snažnom po-*

¹¹ Pierre Nora, *n. d.*, str. 28-29.

trebom za prošlošću, ali sa malo realnog povijesnog kapitala. Novoformirana društva prinuđena su na izmišljanja novih povijesnih mitova da bi utemeljili suverenitet. Ubrzanje povijesti na razmeđu milenija brutalno nas suočava sa napetošću između realnog pamćenja društvenih grupa i izmišljenih službenih sadržaja prošlosti.

Radikalni atak na naslijeđeni identitet grada, od strane hrvatske nacionalističke politike devedesetih godina, kretat će se u ovako naznačenim parametrima, pri čemu treba napomenuti da je zbog prestanka ratne situacije i novonastalih geopolitičkih okolnosti, ovaj projekt zastao na pola puta, na način da je umnogome uspio srušiti zatečeno pamćenje, ali nije uspio u temeljnom naumu, formiranja novog pamćenja grada, ponajviše zahvaljujući povijesnoj i društvenoj neutemeljenosti takvih nastojanja.

U konačnici ovog pregleda osnovnih teorijskih pristupa kulturi sjećanja moraju se izdvojiti i radovi Jana Assmanna, koji se naslonio na tragično stradalog francuskog sociologa Maurice Halbwachsa i njegove studije o individualnom i kolektivnom pamćenju. Njihov temeljni zaključak je išao je u smjeru tvrdnje da ne postoji nikakvo individualno pamćenje izvan društvenog relacijskog okvira kojim se u društvu koriste ljudi da bi fiksirali i pronašli svoja sjećanja. Pojednostavljeno govoreći, oni su iznijeli teoriju po kojoj čovjek stječe pamćenje tek u procesu socijalizacije. Izvodeći iz toga daljnje zaključke, Assmann tvrdi da se pamćenje održava i živi u komunikaciji te da bi u slučaju njezinog prestanka ili eventualne promjene relacijskih okvira komunicirane stvarnosti nastupio zaborav.¹² Njegova teorija nam je posebno zanimljiva i zato što dodatno naglašava još jednu stavku kolektivnog pamćenja, a radi se o mogućnosti rekonstrukcije. Na zaključak o nužnoj rekonstrukciji potaknula ga je misao da se ni u kakvom pamćenju ne odražava prošlost kao takva, nego od nje ostaje samo ono što društvo može rekonstruirati u svakoj epohi, sa svojim odgovarajućim relacijskim okvirom.¹³ Upravo ova činjenica uzrokovala je kontinuirana nastojanja vlastodržaca za konstruiranjem zajedničkog i općeprihvaćenog narativa, usuglašenog sa ideološkim zahtjevima vremena, ali je ujedno, zahvaljujući kohezivnim vezama i činjenicom pluralističnosti društva, ujedno i onemogućila potpuni uspjeh državnog intervencionizma u procese pamćenja.

Povjesničar koji se u svojim tekstovima bavio razgradnjom zajedničkog jugoslavenskog sjećanja na nasljeđe Drugog svjetskog rata i izgradnjom novih mitova, umnogome posvećenih rehabilitaciji gra-

¹² Jan Assmann, „Kultura sjećanja“, U: *Kultura pamćenja i historija*, Priredile: M. Brkljačić i S. Prlenda, Zagreb, 2006, str. 52–53.

¹³ Isto, str. 56.

đanskog društva, a dijelom i marionetskih fašističkih poredaka, Holm Sundhaussen, posebnu je pozornost na primjeru Hrvatske posvetio školskim udžbenicima iz povijesti. U njima je razdoblju Drugog svjetskog rata posvećeno svega sedam stranica, pri čemu je, primjerice predstavljanju ustaškog režima posvećeno pola stranice, dok su masovni zločini tog istog režima obrađeni u jednoj rečenici.¹⁴ Takvu politiku revizionizma umnogome se slijedilo i na ostalim područjima, poput imenovanja ulica i određivanja društvenih kretanja, pri čemu se Split istaknuo kao jedan od radikalnijih primjera gotovo potpunog negiranja antifašističkog nasljeđa, a sve sukladno tvrdnji Paula Conner-tona, koji je proučavajući Francusku revoluciju uvidio da su post-revolucionarni vođe morali prekinuti sve veze s prošlom politikom da bi se građani koji su patili pod prethodnom vlasti osjećali sigurnima. To je formulirao rečenicom da se sadašnjost mora razdvojiti od onoga što je prethodilo, činom jednoznačnog razgraničenja.¹⁵ Ovo jednako vrijedi za cijelu drugu polovicu 20. stoljeća u Splitu. Ono čega su pak revizionisti svih vrsta bili nesvjesni je činjenica opstanka kontinuiteta i sve veće odvojenosti društva od države, zahvaljujući kojoj su, npr. u gradskom govoru sačuvana stara imena ulica i lokaliteta, kako ona s početka 20. stoljeća, tako i ona iz socijalističkog razdoblja.

Slučaj Splita

Malo je gradova na europskom prostoru obilježeno tako intenzivnim političkim i društvenim previranjima poput Splita u razdoblju od druge polovice 19. do kraja 20. stoljeća. Pored činjenice da su navedena previranja bila uzročno-posljedično povezana sa širim geopolitičkim kontekstima i promjenama državnih suvereniteta te su samim time tim okolnostima bila umnogome usmjeravana, njihov intenzitet dodatno je izražen zahvaljujući činjenici da je tolika društvena dijalektika bila stiješnjena na malom geografskom prostoru i u limitiranim demografskim uvjetima. Sve to, uz očitu nepomirljivost stavova i izostanak mogućnosti dijaloga rezultiralo je dvjema pojavama. S jedne strane politički i društveni obračuni bili su nemilosrdni, često i fizički, dok je s druge strane nakon svakog društvenog loma službena politika počela uspostavljati službeno sjećanje i izgrađivati povijest u kojoj nije bilo mjesta za poražene. Takav, višestruko opetovani pristup memoriji grada doveo je do situacije u kojoj se današnji Split službeno

¹⁴ Holm Sundhaussen, „Jugoslavija i njezine države sljednice. Konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija 'sjećanja' i mitova“, U: *Kultura pamćenja i historija*, Priredile: M. Brkljačić i S. Prlenda, Zagreb, 2006, str. 265.

¹⁵ *Isto*, str. 291.

ne sjeća nekih od najvažnijih događaja i osoba iz gradske povijesti, s intencijom ka potpunom negiranju gotovo cjelokupnog povijesnog nasljeđa promatranog razdoblja, što za posljedicu ima nesuživljenost brojnog gradskog življa sa vlastitim gradom i njegovom memorijom te olakšava brojne napade lokalnih moćnika na istu tu baštinu. S obzirom na kompleksnost i dugotrajnost promatranog razdoblja u tekstu ćemo se, uz dužna uvodna razmatranja posvećena ranijim razdobljima, fokusirati na intenzivnije razdoblje druge polovice 20. stoljeća, posebice imajući u vidu činjenicu da je termin kulture sjećanja upravo znanstveni fenomen tog perioda.

Uvažavajući činjenicu da politički motivirano brisanje memorije od strane raznih, mahom revolucionarnih vlastodržaca, seže duboko u povijest, još od antičkog doba putem poznatog rimskog *damnatio memoriae* te da se u pravilu izražava atakom na spomeničku ili pisanu baštinu, službenu historiografiju, a u novije vrijeme i na nazivlje ulica i trgova, tekst će izložiti povijesni razvoj spomenutih procesa te ukazati na istovjetnosti i razlike splitskog slučaja.

Kako je već ranije naznačena opsežnost problematike te posljedica fokusiranost na razdoblje 20. stoljeća, kao ključne referentne točke razumijevanja problema izdvojit će se pitanja imenovanja ulica i trgova, slučajevi Monumentalne fontane, spomenika Grguru Ninskom i spomenika posvećenih Narodnooslobodilačkoj borbi te odnosi prema manjinama i poraženim idejnim pokretima. S obzirom na limitiranost prostora i slojevitost problema pitanje retuširanja povijesnog nasljeđa sportskih klubova, kao i slučaja ataka na tradiciju Slobodne Dalmacije, kao najsnažnijeg medijskog simbola Splita, ostaju teme budućih studija. Također će u tekstu u prvom redu biti problematizirana pitanja autonomastva, jugoslavenstva i socijalističke epohe, budući da se upravo prema tim pokretima i prema njihovom nasljeđu grad odnosi ili kroz potpunu negaciju, ili pak kroz minimaliziranje uloge tih pokreta pod svaku cijenu.

Politička i društvena previranja u Splitu od druge polovice 19. stoljeća do kraja 20. stoljeća

Promatrajući današnji odnos prema nasljeđu analiziranog razdoblja, od strane službenog Splita, možemo uočiti nekoliko neuralgičnih točaka, prema kojima odnos varira od posvemašnje negacije do potpune ignorancije. Riječ je o fenomenu dalmatinskog autonomističkog pokreta, pokretu jugoslavenskih nacionalista, komunističkom pokretu, antifašističkoj borbi te razdoblju socijalističke Jugoslavije. Ako je vjerovati gradskim ocima, spomenuti pokreti i cijele povijesne

epohe nisu se dogodile ni Splitu, ni njegovim građanima, što će biti dodatno razrađeno u sljedećem poglavlju.

Razdoblje od druge polovice 19. stoljeća do kraja 20. stoljeća spada među politički i društveno najintenzivnija razdoblja splitske povijesti te je i danas u nekim elementima prisutno u idejnim razilaženjima i aktivnim suprotstavljanjima. Pojednostavljeno govoreći, spomenuto razdoblje znatno je prisutnije po negacijama cijelih njegovih epoha, nego po aktivnom sjećanju. Dok je karakterističnost društvenih procesa s kraja 19. i početka 20. stoljeća ležala u konceptualnom sukobu između dalmatinskog autonomaštva i hrvatske nacionalne ideje, fokus se nakon stvaranja zajedničke jugoslavenske države pomjerio na pitanja aktivnog odnosa prema novoj državi i njezinoj nosivoj ideji o trojednom plemenu i na problematiku klasnih odnosa. Unatoč spomenutom diskontinuitetu, novi narativi nisu potpuno zamijenili stare, budući da su ih u nekim elementima i uz određene modifikacije i preuzeli, o čemu postoje brojna sporenja autora. Pored spomenutog preuzimanja narativa, kao karakteristike splitskog političkog i društvenog života, preživjele su i oštre, često nepomirljive suprotstavljenosti te potpuna isključivanja poraženih iz javnog diskursa, što je tradicija prisutna i do suvremenog doba. Intenzitet spomenutih odnosa najbolje se očitovao u brojnosti novinskih tiskovina, javnih okupljanja i demonstracija, čak i fizičkih obračuna. Općenito govoreći, ondašnji Split imao je nesrazmjerno velik broj dnevnih i tjednih novina, redovito jasno politički profiliranih, što je praksa koja je nastavljena i u međuratnom razdoblju.

Dubinu društvenih podjela koja je poticana od političkih elita silazila među građanstvo i puk, najbolje je prikazao Grga Novak u trećoj knjizi njegove *Povijesti Splita*, pri čemu se posebno koncentrirao na dopise splitske gradske uprave bečkim vlastima i ostalim dalmatinskim gradovima i općinama u njezinoj ulozi idejnog vodstva u pokretu otpora ideji sjedinjenja Dalmacije i Hrvatske. Upravo na tom pitanju sjedinjenja i otporu dalmatinskih autonomaša tim zahtjevima, inicijalno formuliranim u odgovoru splitske kongregacije na poziv iz Hrvatske i Slavonije za ujedinjenjem, koji je objavljen u „Gazzetta di Zara“ 29. travnja 1848. godine, zametnuo se dugotrajni sukob autonomaške i narodnjačke stranke u gradu te kasnije umnogome utjecao na negiranje Bajamontijevih zasluga i političke baštine, uz istovremeno isticanje zasluga narodnjačke stranke za razvoj narodne misli u Splitu. U odgovoru splitske općine, u kojem se ne negira narodna povezanost Hrvatske i Dalmacije, ipak se ističe da *rijetko tko među nama koji*

može razumijeti vašu slavenštinu, da smo između 12.000 stanovnika našega grada našli jednog jedinog koji je teškom mukom preveo, i ne kako treba, na talijanski jezik vaš vrlo poštovani dopis od 26. travnja.¹⁶ Grga Novak minuciozno je prezentirao sve stavke tog rascijepa, potkrijepio ih dokumentima te generalno gledajući omogućio dubinski uvid u problematiku odnosa autonomaške i narodne misli u Splitu, no pravu sliku političkog djelovanja i idejnih uvjerenja autonomaške stranke i jednog od njezinih karizmatičnih vođa, Antonija Bajamontija ponudio je u svojim tekstovima Josip Vrandečić, pri čemu se prijelomnom pokazala njegova studija „Dalmatinski autonomistički pokret u 19. stoljeću“. Osnovna Vrandečićeva misao leži u činjenici ideologije dalmatinskog autonomaštva kao izraza kombinacije liberalnog paternalizma, kakvim se koristio Tommaseo i djelomično Bajamonti, a koji je usput obogaćen orleanizmom, populističkim bonapartizmom i integralnim nacionalizmom.¹⁷ Temeljna zamisao dalmatinskih autonomaša išla je ka konstruiranju posebne slavo-dalmatinske nacije, koja bi imala vršiti ulogu prstena između Zapada i katoličkih Slavena, pa čak i kao poveznica slavenskog i helenskog svijeta, pri čemu bi igrala ključnu ulogu u zamišljenoj južnoslavenskoj federaciji.¹⁸ Ta ideologija je kroz nekoliko argumentirano izloženih točaka, u potpunosti negirala pravo Hrvatske na pripojenje Dalmacije te je Vrandečić ubraja u trend općeg otpora regionalizama spram nacionalnointegracijskih obrazaca. Pored spomenutog narativa, Bajamonti usvaja i logiku civilizacijske misije obrazovanih gradskih obalnih komuna prema barbarskom zaleđu, zahvaljujući kojoj je uvjeren da će u bilo kojem razvoju nacionalizma, nužno u Dalmaciji pobijediti napredniji talijanski nacionalizam. U istu svrhu, služila bi i zamišljena, a nikad ostvarena, željeznička veza prema Bosni i Sarajevu te dalje prema Podunavlju, koja bi Dalmaciji donijela snažan ekonomski iskorak te potencirala njezinu vodeću ulogu u južnoslavenskom svijetu. Trebalo je proći skoro dva desetljeća od pobjede narodnjačke stranke na izborima u Splitu, 1882. godine, da bi se na prijelazu stoljeća autonomaška stranka konačno odrekla ideje o slavo-dalmatinskoj naciji te manjim dijelom preuzela talijanski nacionalni identitet, dok je dobar dio slavodalmatske tradicije prenesen u jugoslavensku ideju, iznova konfrontiranu s hrvatskim nacionalnim programom, u kasnijem razdoblju. U svemu ovome, Bajamonti nije značajnije sudjelovao, u prvom redu što se taj proces definitivno odvio neposredno prije njegove smrti. Kasnija talijanska okupacija, uz zločine koje je posljedično donijela te značajno pristajanje talijanske

¹⁶ Grga Novak, *Povijest Splita*, III, Split, 1957, str. 121.

¹⁷ Josip Vrandečić, „Protuintegracijski sadržaj hrvatski povijesnih regionalizama“, U: *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji*, Uredili: T. Cipek i J. Vrandečić, Zagreb, 2007, str 106.

¹⁸ *Isto*, str. 102.

manjine u gradu uz ideju talijanske Dalmacije, u konačnici je utjecala na definitivno brisanje Bajamontijeve ostavštine iz memorije grada, brutalno finalizirane rušenjem Monumentalne fontane, kao krune njegovog životnog projekta dovođenja pitke vode u grad i završetka kompleksa Prokurativa, Bajamontijevog kazališta i njegove palače. Tako je poraz njegovih političkih ideja doveo do krajnje negacije Bajamontijevog djelovanja, koje se ni u kom slučaju ne može zanemariti, pa makar i vizualno, imajući u vidu spomenuti kompleks, ali i gradsku luku s glavnim lukobranom, kojeg je upravo kao gradonačelnik dao izgraditi. Antonio Bajamonti, kao čovjek koji je dva desetljeća bio splitski gradonačelnik i koji je brojnim velikim projektima, jedva zamislivim za ono vrijeme, pa i po cijenu vlastite financijske propasti umnogome preporodio Split, a čije se posljedice osjećaju i danas, trenutačno u gradu nema ni trg, ni spomenik, ni ulicu, dok su primjerice po njegovim najžešćim protivnicima iz narodnjačke stranke, imenovane brojne gradske ulice, unatoč znatno slabijim rezultatima djelovanja na vlasti. Rezultate Bajamontijevog političkog i urbanističkog djelovanja najbolje je predstavio Duško Kečkemet u svojoj knjizi „Ante Bajamonti i Split“. Kečkemet je u tom tekstu prenio i reakcije suvremenika na Bajamontijevu smrt, iz kojih se možda i najbolje uočava njegova uloga u razvoju grada: *Unatoč pobjedi Hrvata nad autonomašima u cijeloj Dalmaciji, stiglo je oko 500 brzozava sažalnica, a brojne novine u Zadru, Trstu, Puli, Rijeci, Beču, Grazu, Rimu, Padovi, Milanu, Beogradu, Cetinju, Sarajevu i drugdje objavile su kraći ili duži nekrolog. Sprovod Ante Bajamontija bio je beskonačan. Lijes su nosili njegovi bersaljeri. Niz od četristo gospođa i gospođica u crnini slijedio je lijes, a za njima dugi niz sudionika sa stopedeset vijenaca. Taj u Splitu nikad viđeni sprovod prolazio je sat i pol do Sustipanskog groblja, gdje su ponovno slijedili govori.*¹⁹

Nakon konsolidacije narodnjačke uprave i traumatičnog iskustva Prvog svjetskog rata Split je ušao u turbulentno poslijeratno razdoblje, obilježeno previranjima oko suvereniteta nad gradom, sukobima s talijanskom flotom, iscrpljujućim pregovorima i sveopćom psihozom, koje je zaključeno definitivnim ostankom Splita u Kraljevini SHS, povlačenjem savezničke flote i normalizacijom civilnog života. U tom dinamičnom razdoblju građani Splita su s oduševljenjem dočekali uspostavu nove države i dolazak srpske vojske, kao brane talijanskim presezanjima, dok je za gradonačelnika imenovan ugledni Josip Smodlaka. Nakon konsolidacije prilika, sve do početka Drugog svjetskog rata Split je bio opterećen aktivnom politikom talijanskog iredentizma, sukobima jugoslavenskih i hrvatskih nacionalnih koncepcija,

¹⁹ Duško Kečkemet, *Ante Bajamonti i Split*, 2007, str. 315–316.

uz primjetan porast snage Komunističke partije i svih njezinih inačica, na čelu s karizmatičnim i uvijek pomalo od partijskog vrha odmetnutim Vickom Jelaskom. Iz te slike općeg dinamizma i svojevrsnog političkog kaosa, koji je često završavao i krvavim obračunima političkih neistomišljenika, možemo izdvojiti snažan ugled Ante Trumbića i njegove hrvatske nacionalne i republikanske, a kasnije i pravaške ideje, postupan porast utjecaja HSS-a, svim amplitudama unatoč, snažnu ukorijenjenost ORJUNE među uglednim splitskim obiteljima te konstantnu snagu komunističke ideje, očitovanu u svim izbornim inačicama kojima se ta zabranjena partija morala služiti. Imajući u vidu karakter državne vlasti koja je, već sredinom dvadesetih godina suspendirala demokratske procese, jasno je da se dobar dio sukoba odvijao van službenih institucija. Ako bismo trebali, pored Smodlake u početnoj fazi, te Trumbića u kasnijoj i već spomenutog Jelasko, izdvojiti dvije ključne ličnosti koje su obilježile splitsko međuratno razdoblje, to su bili dr. Ivo Tartaglia i dr. Jakša Račić. Obojica privrženici jugoslavenske ideje i odani režimski ljudi, no također i vizionari te graditelji, u svakom slučaju čine nezaobilazni dio gradske povijesti. Ono što im je također zajedničko je tragična životna sudbina uvjetovana političkim odnosima, zahvaljujući kojoj je Račić kao četnički povjerenik za Dalmaciju umro od posljedica atentata mladih skojevaca, dok je Tartaglia umro u zatvoru nakon završetka rata. Ni jedan, niti drugi nisu pravedno valorizirani u današnjem Splitu, pri čemu Račić nije niti adekvatno historiografski obrađen, čime samo nadopunjavaju niz neslužbeno proklamirane šutnje o dobrom dijelu suvremene povijesti grada, kako u socijalističkom razdoblju, tako i u suvremenoj Hrvatskoj. Sličnu tragičnu sudbinu doživio je i Vicko Jelaska, izopćenik iz SKJ, kasniji dugogodišnji zatočenik Golog otoka od 1949. godine.²⁰ Nakon dokidanja kraljeve diktature i uspostave Banovine Hrvatske, posljednji predratni gradonačelnik bio je Josip Brkić, haesesovac blizak Trumbiću, ali i kasnijem ustaškom dužnosniku Kerubinu Šegviću.

No, jednako kao i na primjeru Bajamontijevog razdoblja i ondašnjih političkih previranja, i ovo je razdoblje bilo obilježeno značajnim gospodarskim uzletom, i to na polju elektrifikacije grada, željezničkog povezivanja s cijelom zemljom, simbolično započetog otvaranjem Ličke pruge prema Zagrebu 1925. godine, značajnom razvoju brodarskih kompanija, poput Jugoslavenskog Lloyda, Atlantske plovidbe „Ivo Račić“ i dr., razvojem cementne i brodograđevne industrije, porastom raznih obrtnih aktivnosti, arhitektonski osmišljenim urbaniziranjem grada i kvalitetom svakodnevnog življenja te u konačnici razvojem komunalne svijesti. Mnoge gore pobrojane aktivnosti, potaknuo

²⁰ Zdravka Jelaska-Marijan, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, 2009, str. 115.

je gradonačelnik i kasniji ban Primorske banovine dr. Ivo Tartaglia. Tako cijelo vrijeme od početka stoljeća traje uređenje Marjana, započeto inicijativom Jurja Kolombatovića, još 1882. godine. Najsnažniji zamah njegovom uređenju daje upravo dr. Jakša Račić nakon imenovanja na funkciju predsjednika Društva za zaštitu i unapređenje Marjana, 1919. godine, na kojoj poziciji je ostao do smrti 1943. Važno je naglasiti da je u uređenje Marjana, uložio dosta vlastitog novca, npr. u izgradnju stubišta od Tomića stina do Prve vidilice, koje su do kraja rata nosile njegovo ime.²¹ Račić je, također kao ugledni kirurg, otvorio i privatni sanatorij. Pored svih navedenih činjenica, treba napomenuti i da je u međuratnom razdoblju kultura suvremenog urbanog življenja u duhu građanske kulture doživjela vrhunac, u brojnim čitaonicama, tiskovinama, kupalištima, restoranima, kinematografima itd... Revolucionarna vlast nakon završetka rata, iz idejnih je razloga, gotovo u potpunosti izbrisala javno sjećanje na proteklo razdoblje, što je, također iz idejnih razloga ostalo na snazi i u današnje doba.

Imajući u vidu takav negirajući odnos prema autonomističkom pokretu i svim njegovim protagonistima, koji je objektivnu analizu dobio tek s Vrandečićevom knjigom, ali i jednako takav odnos prema nasljeđu jugoslavenskog nacionalizma i njegovim glavnim protagonistima, zanimljivo je uočiti stajališta Mire Ljubić-Lorger, osnivačice i dugogodišnje predsjednice Dalmatinske akcije, prve i za sada jedine relevantne regionalističke dalmatinske stranke u modernom dobu. Ona naime ORJUNI u Dalmaciji i Splitu pridaje marginalan značaj, otklanjajući njezin bauk kojim se suvremeni hrvatski nacionalizam devedesetih godina često hranio, tvrdeći da je jugoslavenski nacionalizam u Dalmaciji bio upravo i jedino epizoda; teška, ali akutna ne i kronična bolest, što je svakako tema o kojoj bi se dalo raspravljati u tekstovima fokusiranim na to pitanje.²² No znatno su zanimljivija njezina razmišljanja o autonomističkom pokretu i njegovom izrazito negativnom i, po njenom mišljenju falsificiranom predstavljanju te političke ideje, kako u historiografiji druge Jugoslavije, tako i u suvremenoj hrvatskoj historiografiji. Ljubić-Lorger tako navodi natuknicu iz Enciklopedije Leksikografskog zavoda iz 1960. godine, u kojoj je autonomaštvo opisano kao „u osnovi izrazito antidemokratska manifestacija jednog vrlo tankog sloja birokracije, feudalnih zemljoposjednika i mlade trgovačke buržoazije. Taj je sloj htio sačuvati svoj društveni, eksploatatorski položaj gospode, 'šjora', nad neukom masom širokih narodnih slojeva sitnih seljaka i kolona – Hrvata i Srba.“ Također ih se naziva odrodima te smjesom političkih megalomana, kombinatora

²¹ Isto, str. 329.

²² Mira Ljubić-Lorger, *Autonomaši, orjunaši, preporoditelji*, Zagreb, 2010. str. 67.

i kulturno potpuno neaktivnih i nestvaralačkih elemenata. Autorica tvrdi da razumije činjenicu da nije lako izbjeći stajalište pobjedničkog trijumfalizma, ali ipak zaprepašćuje to što se takav prizeman pamflet mogao naći u jednoj enciklopediji. Ona dalje uočava elemente rasističke netrpeljivosti u pisanju povjesničara Trpimira Macana, nesuvislost Ive Perića te općenito polemizira sa gotovo svim autorima koji su se bavili spomenutom temom, u prvom redu s Grgom Novakom, ali i s Vrandečićem, i njegovom knjigom, tvrdnjom u kojoj se zapravo najbolje zrcali njezino stajalište: „Nije beznačajno ni pitanje tko je i čija je politička misao i ideologija u to doba otežavala integraciju hrvatskih zemalja: onih koji su htjeli raspravljati o uvjetima ili onih koji su bahato zastupali povijesno pravo na Dalmaciju, pravo na aneksiju Dalmacije, da budemo precizni.“²³

Mračno razdoblje Drugog svjetskog rata i fašističke okupacije trajno je obilježilo Split i njegove građane, kojih je 12 tisuća izravno u statusu boraca sudjelovalo u antifašističkoj borbi u partizanskim jedinicama, od čega je bilo oko 6.100 omladinaca i 1.100 žena i kojih je više od 1.500 poginulo u ratnim sukobima. Također je od strane okupatora zatvoreno oko 10 tisuća Splitskana, od kojih je više od 5 tisuća odvedeno u logore smrti, dok ih je 266 umoreno, strijeljano ili obješeno u samom gradu, uz veliki broj od preko 1.400 ratnih izbjeglica.²⁴ Od brojnih događaja, koje se u ovom tekstu nema mjesta sve nabrojiti, možda bi trebalo izdvojiti tragičnu pogibiju Prvog splitskog odreda, sastavljenog od tek stasalih mladića, od kojih su većina strijeljani kod Sinja, veliku ilegalnu umjetničku izložbu od preko 50 slikarskih i kiparskih djela partizanskih umjetnika, koja je bila postavljena u današnjoj Zvonimirovoj ulici u stanu kipara Marina Studina i Konferenciju kulturnih radnika Hrvatske na Hvaru krajem 1943. godine, kao i činjenicu da je u Splitu konstituirana prva Narodna vlada Hrvatske, na čelu s Vladimirom Nazorom. Na to herojsko doba otpora okupatorima, danas gotovo ništa ne podsjeća u gradu, pri čemu je zaborav politički programiran i sustavno proveden. Unatoč neupitnim brutalnim, pa donekle i zločinačkim postupcima u prvim poslijeratnim godinama, u kojima su stradali mnogi nedužni ljudi i činjenicu da su se desili strašni kulturocidi nad Sustipanom i Monumentalnom fontanom, ovakav ideološki udar na antifašističko nasljeđe Splita, koji se odvio devedesetih godina, predstavlja trajnu sramotu i ispod je svake civilizacijske razine, na tragu rušenja Sustipanskog groblja. Inače pitanje rušenja Sustipanskog groblja iznimno je slabo istraženo te još uvijek čeka ozbiljne istraživače, no i bez toga možemo utvrditi da je,

²³ Isto, str. 131.

²⁴ *Antifašistički Split: ratna kronika 1941.–1945*, Split, 2010, str. VIII.

neovisno o temeljnoj motivaciji, njegovim rušenjem napravljen jedan od najsrमतnijih napada na memoriju grada. U socijalističkom razdoblju, Split je poprimio današnje gabarite, doživjevši izniman demografski rast, ubranu industrijalizaciju i urbanizaciju te snažan razvoj na svim poljima života. Među vrhunce tog perioda svakako se ubraja arhitektonsko rješenje i izgradnja Splita 3, kao vrhunski osmišljenog modernističkog kvarta, nastalog na tradicijama rimskih centuracija, kao i projekt Mediteranskih igara, sa nizom sportskih kompleksa te Poljudskim stadionom kao krunom cijelog projekta. Također se razvijaju brojne kulturne i znanstvene institucije, poput Književnog kruga, Društva prijatelja kulturne baštine, Sveučilišta u Splitu, Instituta za historiju radničkog pokreta i sl. Split je u konačnici, nakon prvih višestranačkih izbora i proglašenja samostalne Hrvatske, iznova ušao u izrazito turbulentno razdoblje, obilježeno kako herojskim otporom i prihvaćanjem brojnih izbjeglica, tako i novim ideološkim terorom, atakom na privatnu imovinu i ljudska prava, o čemu najbolje svjedoči pitanje Lore. Pored ovih idejnih i civilizacijskih činilaca, došlo je i do raspada gradske industrije, posljedičnog siromašenja, porasta narkomanije i brojnih urbanističkih i komunalnih problema, koji su donekle zaustavljeni i sanirani u posljednjem desetljeću, tijekom kojega je grad otvorio nove prostore potencijalnog napretka, ponajprije na polju sveučilišnog razvoja.

Mjesta sjećanja-simboli, imena ulica i trgova

a) Imena ulica i trgova

Početak fenomena ideološkog obilježavanja prostora i inauguracije simbola, unatoč značajnoj simboličkoj ulozi Bajamontijevog kazališta, zapravo možemo smjestiti u razdoblje prve Jugoslavije. Od začetka tih procesa, starih tek nešto manje od stotinu godina, do danas, intenzitet tako usmjerenih nakana, nije se bitnije promijenio. Svaki raskid sa prijašnjim režimom, značio je ujedno i kidanje gotovo svih službenih veza sa simbolima tog prošlog vremena. Zahvaljujući takvim ideološkim obratima i nepomirljivostima, jako je malo ulica u gradu zadržalo kontinuitet imena u promatranom razdoblju, dok su tek nešto češći primjeri povratka starog imena, s početka stoljeća, a bilo je i slučajeva poput Zagrebačke ulice, koja je prvo, početkom stoljeća označavala današnju Zvonimirovu, da bi danas označavala sasvim drugu ulicu, koja prolazi uz Đardin. Slučaj Bregovite ulice, iznad željezničkog kolodvora, primjer je ulice, koja je iz idejnih pobuda, u razdoblju socijalističke Jugoslavije promijenila ime u Beogradsku, da

bi danas ponijela staro ime.

Među ulicama koje su u kontinuitetu zadržale stara imena su Kavanjinova, Matije Gupca, Jadranska, Hrvojeva, Istarska, Pojišanska, Poljička, Radovanova, itd.

Brojni su primjeri preimenovanja ulica i trgova u skladu s duhom vremena. Tako su se u novonastaloj Kraljevini SHS u užem području grada pojavile ulice Kraljice Marije, Vojvode Mišića, put Milorada Draškovića, Pristan majora Stojana, i dr.

Dok su u međuratnom razdoblju preimenovanja ulica ostala ipak ograničenog dometa, ratni period obilovao je potpunim preoblikovanjem gradskog identiteta u talijanskom duhu te nešto kasnije u duhu ustaške vlasti, zahvaljujući kojem su izmijenjena gotova sva imena ulica. Po dolasku oslobođenja i konsolidaciji nove vlasti, nova gradska uprava izmijenila je također pretežan dio imena ulica i trgova u duhu antifašističke borbe te lijeve i jugoslavenske ideje, no ipak poštujući i dijelove nacionalne hrvatske tradicije, kao i djelomično ukorijenjene gradske toponime. Tako su u tom razdoblju, pored narodnih heroja, Rose Luxemburg, Maksima Gorkog, Matije Ivanića, Marxa i Engelsa, proleterskih brigada i ostalih ideološki profiliranih osoba i pojava, ulice imali i Tin Ujević, Ivan Meštrović, Ante Trumbić, knez Trpimir, kraljica Jelena, ban Berislavić, Marin Držić i sl.

Svakako najzanimljivija preimenovanja povezana su s mjestima najveće simboličke uloge, poput trga ispred sv. Frane, koji je dvadesetih godina označen kao Poljana regenta Aleksandra, da bi danas nosio ime Trg dr. Franje Tuđmana. S druge pak strane Riva, koja je za vrijeme okupacije nosila Mussolinijevo ime, da bi kasnije bila prozvana Titovom obalom, danas nosi ime Obala Hrvatskog narodnog preporoda i najtipičniji je primjer konačnog ideološkog konsenzusa i službenog stajališta, koji korijene današnjeg Splita traži u hrvatskoj općini iz 19. stoljeća, s dodatnom notom katoličke tradicije i simbolike iz Domovinskog rata. Tadašnja Wilsonova obala, u socijalizmu je nosila ime Obala bratstva i jedinstva, dok danas nosi ime Obala kneza Domagoja. Gat 26. listopada 1944. danas se zove Gat sv. Nikole. Općenito govoreći, ako bismo pokušali uspostaviti neku logiku u promjenama imena ulica devedesetih godina, možemo ustvrditi da su književnike mijenjali književnici, heroje jednog rata heroji novog rata, a ulice imenovane po klasicima ljevice, dobile su imena katoličkih uglednika.

Najveći problem s takvom, aktualnom situacijom s imenima ulica i trgova je u tome što potpuno negira nezaobilaznu ulogu autonomaške uprave, veliki značaj ideje jugoslavenstva te herojsku antifašističku borbu, kojoj bi dignitet morao biti vraćen, barem povratkom

ulice Prvog splitskog odreda te ponovnim službenim obilježavanjem dana 26. listopada, kao spomena na oslobođenje grada.

b) Spomenici i simboli

Iako su u svim spomenutim razdobljima u gradu dizani spomenici kao simbolična mjesta sjećanja, potaknuti raznim motivacijama, možemo utvrditi da je prvo promatrano razdoblje obilježeno Monumentalnom fontanom, međuratno razdoblje spomenikom Grguru Ninskom te neuspješnim i nedovršenim pokušajima podizanja spomenika dinastiji Karađorđević, dok je socijalističko razdoblje obilježeno podizanjem brojnih spomenika u čast antifašističke borbe. Ono pak što obilježava posljednje promatrano razdoblje suvremene Hrvatske je atak na antifašističku spomeničku baštinu, kombiniran sa odbijanjem obnove Monumentalne fontane. U konačnici zajednička sudbina svih navedenih spomenika zapravo leži u njihovoj devastaciji, bilo fizičkoj, bilo značenjskoj.

Tako je Monumentalna fontana, poznatija kao Bajamontuša, podignuta u čast dolaska vode u grad i samodoprinosima brojnih građana svih provenijencija, o čemu postoje brojni zapisi, brutalno i gotovo trijumfalno srušena 1947. godine, nakon što joj je pridodano značenje koje nikad nije imala. Fontana je, naime stradala u naletu osvetničkog revolta i smiješnog objašnjenja da je svežanj snoplja na vrhu predstavljao simbol talijanskog fašizma, što u slučaju fontane podignute par desetljeća prije pojave fašističkog pokreta nikako nije mogao biti slučaj. No i pored javno proklamiranog trijumfalizma nad tim činom u ondašnjoj Slobodnoj Dalmaciji, jasno je da su i oni koji su donijeli odluku o njezinu rušenju bili svjesni barbarizma cijelog čina, kao i činjenice da tim rušenjem amputiraju važan simbolički dio gradske povijesti. Sada već i višedesetljetna borba aktivista iz Društva prijatelja kulturne baštine i ostalih pojedinaca, angažiranih na faksimilnoj obnovi fontane, još uvijek nije urodila plodom, zbog snažnih, uglavnom ideoloških otpora, često maskiranih umjetničkim argumentima, i to unatoč odluci Gradskog vijeća iz 1996. godine koje je prihvatilo navedena nastojanja.

Jednako osporavan, iako nikad i fizički uništen bio je i spomenik Grguru Ninskom, čiji su izrada, postavljanje, micanje i izmještanje dobili niz konotacija, često i kontradiktornih u splitskoj, jugoslavenškoj i talijanskoj javnosti. Naime, s obzirom na to da se 1925. godine obilježavao jubilej tisućugodišnjice Hrvatskog Kraljevstva, što je bila državna manifestacija koja je sponzorirana u svim hrvatskim krajevima u Jugoslaviji, Općinsko vijeće grada Splita donijelo je u srpnju

1924. godine da se u čast tog jubileja prihvati dar Ivana Meštrovića i na Voćnom trgu postavi njegov spomenik Marku Maruliću. Dok je taj prijedlog bio prihvaćen općim konsenzusom, čime je Marulićev spomenik bio jedan od rijetkih u gradu kojeg nitko nikad nije doveo u pitanje, drugi Meštrovićev prijedlog o podizanju monumentalnog kipa Grguru Ninskom, koji bi imao nositi jasnu simboliku i političku poruku, izazvao je, unatoč jednoglasnoj odluci Općinskog vijeća, pravu buru negodovanja, javno iskazanih sukoba i proizveo cijeli niz uglednih oponenta, da su u konačnici sve one peripetije koje su pratile taj spomenik bile posve očekivane. Problemi sa ovim spomenikom počeli su se nazirati već od same inicijalne ideje, kada je Meštrović, želeći izbjeći bilo kakve prijevare, koje je očito slutio, uvjetovao darovanje spomenika, ne samo umjetničkom slobodom u izradi, nego i izborom mjesta na koje će kip biti postavljen.²⁵ Općinsko vijeće, koje je kao što je već u ranijim poglavljima spomenuto, bilo na istoj idejnoj liniji sa Meštrovićevim shvaćanjem Grgurove mitološke simbolike, taj je prijedlog u listopadu 1925. jednoglasno prihvatilo, nakon čega je kipar počeo sa izradom spomenika, dovršivši ga u rujnu 1927. godine. U cijelom navedenom procesu savršeno su se prelamala sva idejna strujanja sukobljena u tadašnjem Splitu i Dalmaciji, u prvom redu u svjetlu odnosa prema simboličnom značenju, kako samog Grgura Ninskog i poznatih crkvenih sabora, tako i prema značenju postavljanja spomenika tih dimenzija na Peristilu, na kojem ga je Meštrović zamislio. Grgur Ninski i splitski crkveni sabori ušli su u fokus javnosti još tijekom proslave jubileja tisućugodišnjice Hrvatskog Kraljevstva 1925. godine, da bi se s polemikama o postavljanju spomenika ta tema dodatno intenzivirala, prometnuvši se u jednu od najžešćih splitskih polemika međuratnog razdoblja. Tu žestinu polemika pratila su i posve suprotstavljena tumačenja njegove uloge, od već afirmiranog stava preuzetog iz narodnog preporoda 19. stoljeća, o Grguru kao borcu za hrvatski jezik i očuvanje hrvatske kulture, preko vizure iz koje se Grgur promatrao kao simbol jugoslavenstva, time što je boreći se za hrvatski jezik pridonio afirmaciji Južnih Slavena i tako položio temelje za nastanak buduće zajedničke države. Ovu teoriju promicale su naravno unitarističke organizacije te pripadnici Starokatoličke crkve (Hrvatske katoličke crkve), uspostavljene 1923. godine, koji su u Grguru gledali svoga zaštitnika, gotovo sveca, videći ga kao protivnika rimskog pape i svojevrsnog hrvatskog Jana Husa.²⁶ Taj stav je naravno naišao na snažan otpor službene crkvene hijerarhije, tim prije što se ta široka javna rasprava o Grguru i njegovoj ulozi počela uplitati i u raspravu o

²⁵ Zdravka Jelaska-Marijan, *n. d.*, str. 444.

²⁶ *Isto*, str. 445.

sklapanju jugoslavensko-vatikanskog konkordata, na način da je ovaj jugoslavenski pogled na Grgura u njemu počeo gledati i preteču sv. Save u borbi s Rimom. U konačnici, pojavila su se i stajališta o njemu kao preteči bosanskog bogumilstva. No sva ta neslaganja među većinskim stanovništvom, proizašla kao rezultat unutrašnjih političkih previranja, postajala su irelevantna u odnosu prema manjinskom talijanskom stanovništvu i njihovoj verziji tumačenja dalmatinske povijesti kao paradigme za budući razvoj, budući da su se sve spomenute struje složno zalagale za postavljanje spomenika, pridajući mu zajednički ulogu borca protiv talijaniziranja Dalmacije, dok su jedina razilaženja bilježena oko njegove lokacije. Takvu unisonost jasno su prepoznali pripadnici talijanske političke zajednice, u prvom redu Ildebrando Tacconi, jedan od najuglednijih splitskih Talijana i urednik zadarske *Rivista Dalmatice* koji je povodom postavljanja spomenika napisao članak pod naslovom „Novi napad na Dioklecijanovu palaču“. U tom članku on na postavljanje monumentalnog spomenika među rimske zidove, unatoč protivljenju struke, gleda kao na izraz smiješnog šovinizma hrvatske gradske uprave.²⁷ Zanimljivost njegovog članka leži u činjenici da je on priznavao umjetničku vrijednost, ljepotu, snagu i izražajnost spomenika, ali njegovo postavljanje drži uvredljivom provokacijom hrvatske općine i umjetničkom devastacijom Peristila.

Daleko od političkih razračunavanja struka se žestoko protivila postavljanju spomenika tih dimenzija na mjesto antičkog Peristila, pri čemu su svakako bili najglasniji don Frane Bulić i tadašnji voditelj Konzervatorskog ureda u Splitu, Ljubo Karaman, no njihova nastojanja nisu pokolebala tadašnje gradske čelnike, Tartagliu te kasnije Račića u prvotnom naumu. Razloge takvom ustrajavanju zasigurno treba tražiti i u Tartagliinom govoru na otvaranju spomenika u kojem je on, ipak na prvom mjestu istaknuo hrvatsko obilježje Grgura Ninskog, rekavši: „Na ovoj obali, koja je od trinaest stoljeća otačbina našeg naroda, ima ovaj silni brončani kip da bude i kamen međaš našega teritorija, naše historije i naše nacije. Ovdje, na tome mjestu, ovaj spomenik je izraz naše vjere i naše volje, naše savjesti i naše ispovjesti, da smo ovdje stajali pred trinaest stoljeća, da ovdje stojimo, i da ćemo ovdje ostati dok bude našeg naroda i jezika.“²⁸

Nakon ove eksplicitno političke poruke talijanskoj manjini, princ Pavle Karađorđević otkrio je spomenik, dok ga je zagrebački nadbiskup Antun Bauer, kao hrvatski metropolit i predsjednik Katoličkog episkopata blagoslovio, ujedinivši tako za trenutak nastojanja jugoslavenskog i hrvatskog nacionalizma u istovjetni interes. Imajući

²⁷ Isto, str. 448.

²⁸ Isto, str. 449.

u vidu navedene činjenice, jasno je da je tijekom talijanske okupacije Splita spomenik 1943. godine demontiran i uklonjen s Peristila, da bi nakon kapitulacije Italije i priključenja Dalmacije ustaškom režimu Peristil bio preimenovan u Trg Grgura Ninskog, s jasnom namjerom za povratkom spomenika, no to se nikad nije dogodilo, budući da je ponovno sklopljen tek pedesetih godina, smjestivši se na znatno prikladnijoj lokaciji nasuprot Zlatnih vrata, čime se uvažilo mišljenje struke. To izmještanje na prikladniju lokaciju zasigurno je svjedočilo i o izvjesnom napuštanju, tada već potpuno anakrone antitalijanske matrice, čime još više čudi činjenica da je taj eksplicitno politički spomenik sačuvan i smješten u prikladan kontekst, dok je građanska fontana, s ni približno tolikim političkim nabojem još uvijek ostala neobnovljena.

Od brojnih spomenika podignutih u čast antifašističke borbe, kao one s najvišim umjetničkim dosezima valja istaknuti Spomenik palom pomorcu na Katalinića brigu, arhitekata Ivana Carića, Budimira Prvana, Branka Franičevića i Paška Kuzmanića, s reljefima Andrije Krstulovića, zatim Spomenik palim lučkim i obalnim radnicima Splita, koji se nalazi na Gatu sv. Petra, arhitekta Vuka Bombardellija i autora reljefa Željka Radmilovića, kao i Spomenik političkim zatvorenicima, interniranim i deportiranim, koji se nalazi u ulici Domovinskog rata, između upravnih zgrada Splitsko-dalmatinske županije, a također ga je projektirao Bombardelli, dok je reljefe izradio Radmilović. Spomenik palom pomorcu otkriven je u rujnu 1958. godine, u povodu proslave šesnaeste godišnjice osnivanja partizanske Mornarice, Spomenik palim lučkim i obalnim radnicima Splita, otkriven je 1956. godine, dok je Spomenik političkim zatvorenicima, otkriven 26. listopada 1976. na 32. godišnjicu oslobođenja grada.²⁹

Sva ova previranja oko simbolike, gradnje, postavljanja, uklanjanja i rušenja splitskih spomenika suvremenog doba reflektirala su se i u najnovije vrijeme, možda najočitije na primjeru štandarca na Pjaci, zamišljenog u svojstvu referentne točke središnjeg gradskog trga, na kojoj je postavljena zastava Grada Splita, s uklesanim najvažnijim datumima iz gradske povijesti. Na tom štandardu službeni Grad Split smatra bitnim samo pet događaja iz gradske povijesti, i to 305. godinu i ulazak cara Dioklecijana u palaču, zatim 640. godinu i dolazak stanovnika Salone, 1240. godinu donošenja statuta grada, 1882. godinu i pobjedu narodnjaka na izborima te 1991. godinu i postanak samostalne Hrvatske.³⁰

Ništa o skoro četiri stoljeća mletačke povijesti, s trgovačkim vrhuncem u splitskom Lazaretu, ništa o splitskim fiziokratskim prosvje-

²⁹ *Antifašistički Split: ratna kronika 1941.–1945.*, Split, 2010, str. 910–913.

³⁰ *Isto*, str. XXIII.

titeljima 18. stoljeća, ništa o sveobuhvatnom urbanističkom razvoju za mandata Antonija Bajamontija, ništa o zanosu i nadanjima prilikom stvaranja prve jugoslavenske države te u konačnici ništa o herojskom otporu okupatorima u Drugom svjetskom ratu, oslobođenju grada te do tada nezabilježenom industrijskom, demografskom, ekonomskom, sveučilišnom i urbanističkom razvoju u socijalističkom razdoblju. No najgore od svega je što se takvim pristupom zaobišlo činjenicu ustavne definicije Republike Hrvatske kao pravne sljednice ZAVNOH-a, a samim tim i jedan od ključnih događaja u povijesti grada, a to je osnivanje prve Narodne Vlade Hrvatske, upravo na toj istoj splitskoj Pjaci. Tako se Grad Split službeno distancirao od vlastite povijesti, javno obznanivši da se u promatranom razdoblju ništa bitno nije događalo sve do 1882. godine, a zatim ni sljedećih stotinu i devet godina.

„Zapadni Mostar“ ili radikalno ustrajavanje na novoj paradigmi

Politička i društvena previranja u Mostaru krajem 19. stoljeća i u prvoj polovici 20. stoljeća

Austrougarsko razdoblje u Mostaru, inače prilično historiografski istraženo, za razumijevanje ovog rada bitno je iz nekoliko razloga. Za razliku od splitskog slučaja, u kojem se mogao nazrijeti kontinuitet prijepora iz tog vremena i u socijalističkom razdoblju, to razdoblje je sa svim svojim dilemama i političkim sukobima, kako klasnim, tako i nacionalnim, umnogome konzervirano i prebrisano u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata, da bi početkom devedesetih godina u politički život grada bile brutalno vraćene. U promatranom razdoblju jasno su se ukazale društvene podjele po nacionalnoj pripadnosti, oživotvorene prije svega u odnosu prema novim vlastima, ali i putem nacionalnih kulturnih i sportskih društava. Krajem spomenutog razdoblja dolazi i do buđenja lijevog, socijaldemokratskog pokreta u gradu, koji će vrhunac dosegnuti u međuratnom razdoblju prve Jugoslavije.

Mostarski Srbi su od samog početka s nepovjerenjem gledali na poteze novih austrougarskih vlasti, prije svega strahujući od konačne aneksije Bosne i Hercegovine, čime bi bilo onemogućeno njezino pripajanje Srbiji. Polje političke borbe u njihovom slučaju bilo je pitanje crkvene autonomije, tj. straha od potčinjavanja Karlovačkoj patrijaršiji.³¹

Slično raspoloženje vladalo je i među mostarskim Muslimanima, koje je teško pogodio neočekivani prelazak iz jednog civilizacijskog kruga u drugi, koji je k tome bio potpuno stran njihovom do-

³¹ Jasmin Branković, *Mostar 1833.–1918. Upravni i politički položaj grada*, Sarajevo, 2009, str. 110.

tadašnjem svjetonazoru. Reakcije na ovu promjenu kretale su se u dva smjera. Veći dio stanovništva se, u nadi da je okupacija samo privremenog karaktera, čvrsto držao vlastite tradicije i iskazivao otpor prema svim novotarijama. Drugi, daleko manji postotak Muslimana, odmah je prihvatio novo okruženje, tražeći kroz institucije sistema osobni interes ili realne mogućnosti za očuvanje vjerskog i kulturnog identiteta.³²

U konačnici, mostarski Hrvati su, za razliku od pripadnika druge dvije lokalne nacionalno-vjerske zajednice, s velikim očekivanjima pozdravili dolazak katoličke velesile na ove prostore. Ponajprije iz razloga jer su smatrali da će u novonastalim okolnostima biti lakše postići nacionalnu integraciju s Hrvatima iz ostalih dijelova Monarhije.³³

Analizirajući ovako oprečne stavove triju ključnih gradskih zajednica, jasno je da je bilo teško očekivati njihovu integraciju na nekom zajedničkom narativu. No ona je ipak, s vremenom u značajnoj mjeri ostvarena djelovanjem radničkog pokreta u međuratnom razdoblju te, posebno putem antifašističke borbe, zahvaljujući čemu je i Mostar dobio obilježje izrazito "crvenog" grada. Povijest radničkog pokreta u gradu najtočnije se prelamala kroz povijest nogometnog kluba Velež, inače osnovanog kao Radničko športsko društvu Velež. Osnovan u lipnju 1922. godine te kasnije u potpunosti izravno vođen od strane KPJ-u, često zabranjivan i uvijek u sukobu s policijom, taj klub je na najbolji mogući način simbolizirao gradsku ljevicu. To se očitovalo, ne samo u činjenici izmiješanog nacionalnog sastava igrača i članova kluba, već i u činjenici da je petokraka usvojena kao klupski simbol. Koliku je popularnost Velež stekao u gradu Mostaru i najbolji dokaz da je postao klub kojeg su voljeli svi građani, posebno radnici, pokazuje i podatak da je 1936. godine imao 3.500 članova kluba, koji su ga financirali svojim članarinama. Njegova idejna profilacija možda je najbolje došla do izražaja početkom rujna 1940. godine, točnije prvog i drugog rujna, kada je 1.9.1940. godine u Mostaru je odigrana utakmica između Veleža i Crne Gore iz Podgorice. Nakon utakmice dolazi do masovnih demonstracija protiv režima. Uzvikivane su parole „dole fašizam“, „dole imperijalizam“, „živio savez sa SSSR-om“, „dolje tirani živjela sloboda“, „hoćemo hljeba i rada“ te su izbili veliki sukobi između demonstiranata i žandarmerije.

Žandarmerija je jurišala na goloruke građane i masa se morala razići. Među demonstrantima je bilo dosta ranjenih. U Mostaru je nastupila stravična noć. Policija je te noći obilazila mahale, i sokake uza-

³² Isto, str. 122.

³³ Isto, str. 131.

vrelog grada. Hapsila je sve one za koje je znala da su učestvovali u demonstracijama.

Dan kasnije demonstracije su se nastavile na način da je obavljen protestni generalni štrajk radnika Mostara. Grad je bio u šoku. Članovi SKOJ-a zahtijevali su da se izvrši napad na policiju, gdje se nalazilo pedeset zatvorenih demonстранata. Građani su se urotili protiv policije, nakon čega je uprava RŠK Velež donijela odluku da se sva klupska arhiva, pehari, novac i oprema sklone na sigurno mjesto.³⁴ Imajući u vidu ove podatke, kao i činjenicu da je u antifašističkoj borbi život izgubilo 77 igrača i članova Veleža, ne treba čuditi da je dobar dio ideološkog udara s početka devedesetih godina bio usmjeren upravo protiv Veleža. I to na način da mu je zabranjen pristup stadionu te da mu je praktično zabranjen rad, početkom hrvatsko-muslimanskog rata 1993. godine.

Nazivi ulica kao ogledalo službene ideologije

Završetkom Drugog svjetskog rata i formiranjem federativne jugoslavenske države, započeo je proces stvaranja novog društvenog i političkog poretka, čiji je legitimitet s jedne strane potvrđivan kontinuiranim službenim sjećanjem na ratna iskustva te s druge strane afirmacijom zajedničkih povijesnih, političkih, društvenih i umjetničkih inicijativa i ličnosti. Sukladno tako proklamiranoj politici državna politika sjećanja djelovala je u pravcu promoviranja tih dvaju temeljnih smjerova novog jugoslavenskog identiteta, i to putem promjene naziva ulica, javnih građevina te politikom odnosa prema kulturno-umjetničkim i sportskim društvima.

U takve društvene procese savršeno se uklopio i mostarski slučaj, što je dodatno pojačano činjenicom Mostara kao višenacionalne sredine koja je po logici stvari iziskivala značajnije institucionalno angažiranje u smjeru stvaranja integriranog identiteta s jedne strane te značajnog sudjelovanja građana Mostar u Narodnooslobodilačkoj borbi s druge strane. Takvo što nije bilo začuđujuće, imajući u vidu činjenicu da su Drugi svjetski rat i druga Jugoslavija, njezini utemeljitelji i utemeljujući mitovi bili neraskidivo vezani. Istovremeno se zabranom djelovanja nacionalnih i sportskih društava, namjeravalo izbrisati predratne nacionalne i političke podjele u gradu, naslanjajući službeno sjećanje isključivo na ukorijenjenu i osnaženu lijevu tradiciju.

Tako je činjenica da je od oko 18.000 predratnih stanovnika Mostara u partizanskom pokretu bilo aktivno njih oko 6.000, pri čemu ih

³⁴ http://www.fkvelez.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=968:period-19221940-period-do-rata&catid=104:istorija-tekstovi

je preko 750 poginulo, značajno oblikovala poslijeratni gradski identitet, utječući na prepoznavanje Mostara kao „crvenog“ grada u jugoslavenskoj državnoj zajednici.

Politika imenovanja ulica slijedila je dvije spomenute tradicije, težeći s jedne strane legitimirati prisutnost sva tri konstitutivna naroda u gradu, otprilike jednako raspodjeljujući nazive ulica značajnijim književnicima i umjetnicima, mostarske i šire provenijencije, ne mijenjajući imena mahala u starim dijelovima grada, nazvanih uglavnom po najbrojnijim obiteljima tradicionalno nastanjenim u njima. S druge pak strane, značajan naglasak stavljen je na imaginarij iz Narodnooslobodilačke borbe i komunističkog pokreta, obraćajući ozbiljnu pozornost pripadnicima pokreta iz samog Mostara i hercegovačke regije.

Imena ulica u zapadnom dijelu grada u konačnici su imala pretežno hrvatski karakter, što nije omelo gradske vlasti da početkom devedesetih godina naprave temeljit ideološki udar na spomenute nazive.

Najurbaniziraniji dijelovi grada nosili su tako nazive Avenija 14. februar, po datumu oslobođenja grada, danas preimenovana u ulicu Kralja Tomislava, Blagoja Parovića, Srbina iz Nevesinja, istaknutog člana predratne KPJ-u, poginulog u Španjolskom građanskom ratu, čija je gotovo cjelokupna partijska aktivnost bila vezana uz Hrvatsku, zahvaljujući čemu se oženio s Ankom Butorac, članicom CK KPH, danas preimenovanu u Petra Krešimira IV, Ante Zuanića, Hrvata, poginulog člana Mostarskog bataljona, inače Dubrovčanina po porijeklu, koja je danas preimenovana u Zvonimirovu, Vladimira Nazora, preimenovana u Kralja Tvrtka, Lenjinovo Šetalište, preimenovano u Nikole Šubića Zrinjskog, Omladinska, preimenovana u Ulicu hrvatske mladeži, itd.

Konačna bilanca preimenovanja ulica pokazuje da su samo dvije ulice u cijelom zapadnom dijelu grada sačuvale predratna imena, ulica Stjepana Radića i Splitska ulica, pri čemu treba naglasiti dvije izražene tendencije u konstruiranju novog identiteta. S jedne strane Mostar je trebalo konstruirati kao glavni grad hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini (*stolni hrvatski grad*), čemu se pribjeglo kopirajući tadašnja zagrebačka rješenja, imenovanjem Rondoa Trgom hrvatskih velikana i okružujući ga ulicama knezova i kraljeva iz hrvatske te predosmanske bosanske povijesne tradicije, pri čemu je taj proces potpomognut imenovanjem središnjeg gradskog parka Zrinjevcem, dok se s druge strane težilo zatiranju bilo kakve tradicije drugih naroda u gradu, ali i neodgovarajuće hrvatske tradicije, o čemu zorno svjedoči micanje ulice s Nazorovim i Zuanićevim imenom, istovremeno rehabilitirajući razdoblje Nezavisne Države Hrvatske, na način da su imena ulica dobili likovi poput Mile Budaka, Vokića i Lorkovića i sličnih. Koliko

je takva politika imenovanja ulica imala utemeljenje u gradskom povijesnom i demografskom nasljeđu, svjedoči brojka od nešto više od 34 % hrvatskog stanovništva u gradu po posljednjem službenom popisu stanovništva iz 1991. godine i izraziti antifašistički karakter grada, o kojem je ranije bilo riječi.

Zahvaljujući dubinskoj neutemeljenosti tih tradicija novi nazivi ulica nisu se ukorijenili u gradskom govoru, a to ide toliko daleko da čak i javne institucije, poput Elektroprivrede šalju svoje račune sa dvije ispisane adrese.

Ideološki motivirano preimenovanje uostalom ima dugu i uglavnom neuspješnu povijest. *To što je nakon preokreta Karl-Marx-Stadt opet dobio svoje staro slavensko ime Kamnica, ima smisla, kao i vraćanje starog imena popularnoj Kaiserstrasse u Frankfurtu na Majni (koju je SPD bio privremeno preimenovao u Friedrich-Erbert-Strasse) te berlinskoj Wilhelmstrasse koja je ostala pojam (a koju je SED privremeno prekrstio u Otto-Grotewohl-Strasse). Promjene imena prekidaju kontinuitete i treba ih načelno izbjegavati. Novo ime opravdano je samo za neku novu stvar i treba ga potom zadržati. Imena i simbole teško je mijenjati, vraćaju se. Imajući u vidu mostarsko iskustvo, teško je ne usuglasiti se sa ovim zaključkom Alexandera Demandta.*

Spomenička baština i gradski simboli

Ratnim sukobom Hrvatskog vijeća obrane s Armijom BiH, tijekom 1993. godine i rušenjem Starog mosta, kao temeljnog gradskog simbola 9. studenog iste godine, za što je optužena hrvatska strana, preovladavajuća nacionalistička politika u zapadnom dijelu grada odlučila je raskinuti i posljednju vezu s višestoljetnom povijesnom, demografskom i identitetskom tradicijom Mostara te potpuno ignorirati postojanje drugih naroda i drugog dijela grada. Taj proces bio je najočitiiji u osnovnoškolskim i srednjoškolskim geografskim udžbenicima, koji su tvrdili da je Mostar grad pored kojeg teče rijeka Neretva te u činjenici dizajniranja novog gradskog grba koji je potpuno ignorirao činjenicu Starog mosta kao temeljnog gradskog simbola i nukleusa budućeg razvoja grada.

Tako je unutar simbola srednjovjekovne obitelji Kosača na crveno-bijeloj podlozi nacrtan zlatni križ, ispod kojeg je pisao datum 3. travnja 1452., što je prvi sačuvani spomen grada, zapisan u dubrovačkom arhivu. U tom zapisu iz dubrovačkog arhiva stoji da se Vladislav Hercegović odmetnuo od oca hercega Stjepana te mu oteo Blagaj i dvije utvrđene kule na Neretvi. Iako je ovaj podatak nesumnjivo točan, a ujedno ukazuje i na predosmansku naseljenost Mostara, teško

je ne ustvrditi da se radi o klasičnom izmišljanju tradicije u smislu kako je taj proces u svom znamenitom eseju opisao povjesničar Eric Hobsbawm. On je ustvrdio da *utoliko što pozivanje na herojsku prošlost postoji, posebnost je „izmišljenih“ tradicija u tome što je kontinuitet s tom prošlošću uglavnom umjetan. Ukratko, nastale kao odgovori na nove situacije, one se oblikuju kao aluzije na prošla događanja ili same ustanovljuju svoju prošlost kroz kvaziobvezatno ponavljanje.*

Dio navedenog procesa je i imenovanje zgrade Doma mladih „Hrvatskim domom Herceg Stjepan Kosača“ te pretvaranje središnjeg i jednog od najljepših gradskih trgova, Rondona u duhovno središte hrvatskog identiteta, dok svakako ekstremniji primjer predstavlja odustajanje od izvorne obnove franjevačke crkve Sv. Petra i Pavla na Bulevaru, koja je zamijenjena megalomanskom betonskom građevinom bez ikakve umjetničke vrijednosti i sa skrivenom političkom porukom. Za objašnjenje ovog zaključka treba se ponovno obratiti knjizi Alexandera Demanttda. Autor tvrdi da je *razaranje crkava vandalizam. Ali i njihova obnova je zahvat u kulturnu svijest, ako pritom otpada ruševina kao podsjetnik na njezino uništenje i na cijeli sklop tog zbivanja.*

Navedeni primjeri u konačnici su upotpunjeni odnosom prema dvama prepoznatljivim simbolima socijalističkog razdoblja, spomeniku poginulim nogometašima Veleža u partizanskim redovima te Partizanskom spomen-groblju, uglednog arhitekta Bogdana Bogdanovića, ujedno i najvrjednijem umjetničkom ostvarenju u Mostaru, nakon Starog mosta.

Slučaj spomenika poginulim igračima Veleža, već je i samim položajem na Gradskom stadionu Pod Bijelim brijegom, neizostavno vezan uz problematiku korištenja stadiona i napetostima između dvaju nogometnih prvoligaša. Radničko Športsko Društvo Velež i njegov nogometni klub kao integralni dio tog društva, osnovani su 1922. godine, na inicijativu Komunističke partije te su kao takvi nastavili egzistirati i po završetku Drugog svjetskog rata. S druge pak strane, zabranjen je rad svim nacionalno obilježenim sportskim i kulturno-umjetničkim društvima, među kojima i rad Hrvatskog Športskog Kluba Zrinjski.

Kada je nakon demokratskih izbora u studenom 1990. godine promijenjen društveni poredak te se pojavila inicijativa o obnovi HŠK Zrinjski, takvom činu se teško mogla pronaći zamjerka. No, u trenutku kad su hrvatske nacionalističke vlasti dale ekskluzivno pravo tom klubu na korištenje gradskog stadiona i kada je ista ta politika počela mijenjati povijest, između ostalog prebojavanjem navedenog spomenika u hrvatski nacionalni simbol i proglašavanjem istoga spomenikom hrvatskim braniteljima, teško je bilo ne uočiti još jedan korak u

namjeri brisanja gradskog identiteta.

Paul Connerton u svojoj knjizi o društvenom sjećanju tvrdi da *usprkos neovisnosti od društvenog pamćenja, postupci povijesne rekonstrukcije mogu na razne načine otuda primati usmjeravajuće poticaje, a zauzvrat kadri su značajno oblikovati sjećanje društvenih grupa. Osobito ekstreman slučaj takva uzajamna djelovanja pojačljuje se kad državni aparat navodi da građane ustrajno lišava njihova pamćenja. Svi totalitarizmi ponašaju se na isti način; mentalno porobljavanje podanika u totalitarnom režimu počinje oduzimanjem njihova pamćenja.*

Posljednji paradigmatički primjer promatranih procesa nalazimo u odnosu prema Partizanskom spomen-groblju i općenito antifašističkoj tradiciji grada. Odnos potpune negacije očitovao se ponajprije u brisanju imena ulice Avenija 14. februar, što je bio datum oslobođenja grada, potom nestankom obilježavanja navedenog datuma, što je kontinuirano poduprto od strane Katoličke crkve, imajući u vidu da neslužbenu svečanost koja se i dalje održava u organizaciji lijevih stranačkih grupacija i udruga redovito posjećuju vjerski velikodostojnici iz svih vjerskih zajednica, izuzev katoličke i u konačnici potpunom nebrigom za ustrajnu devastaciju samog spomenika, ali također i za devastaciju ploče strijeljanim partizanima na Bulevaru. Vjeran zapis takvog odnosa prema antifašističkom nasljeđu ostavio je Predrag Matvejević. *Čuo sam što se ovih dana dogodilo na partizanskome memorijalnom groblju – ponovo su porazbijane ploče s imenima partizana, boraca Mostarskoga bataljona. Po zidovima groblja iscrtani su opet kukasti križevi. Gradске vlasti, sastavljene od raznih nacionalnosti, nisu osudile taj vandalski, fašistički ispad. Ni kulturno društvo Napredak, niti Matica Hrvatska nisu se oglasili, kao ni ostali koji znaju da se na taj način pred svijetom sramoti hrvatski narod. Poznao sam samo jednoga člana Mostarskoga bataljona kojem je tu stavljena nadgrobna ploča, Antu Zuanića, brata moga školskoga druga Đure. I oca sam im znao, staroga Dubrovčanina, i majku pripadnicu njemačke manjine iz Bosne. Razmrskana je, među ostalima, ploča Zuanića Ante – zvali smo ga po dubrovački – Bube. Odnio sam vijenac i položio ga na mjesto gdje je bila. U susjednim hercegovačkim krajevima ulice još nose imena ustaških poglavara i ministara Budaka, Vokića, Lorkovića, krvavih generala Francetića i Bobana. Odgovorni ih ne žele mijenjati sve dok i Bošnjaci ne promijene ulice što nose imena Tita, Revolucije, NOB-a. Takva je pogodba. Zar bismo bez Tita i partizana, kažem sugovornicima, ikad dobili Istru i otoke, povratili dalmatinsku obalu koju je Pavelić sramotno poklonio Mussoliniju?!*

Ulica u kojoj sam proveo najveći dio djetinjstva zvala se Liska (ta riječ u mostarskom žargonu znači mangup ili šeret). Prekrstili su je u ulicu Kneza

Mihaila Viševića – Humskog, za kojega nitko od Mostaraca nikada nije čuo: mitologizacija povijesti je na djelu. U toj je ulici nekoć bio stari harem. Sad je tu, na hrvatskoj strani, novo muslimansko groblje. Prolazim pokraj mezarra i čitam imena uklesana na nišanima: Sulejman, Mustafa, Ibrahim, Salih, Abdulah i druga slična, sva islamska, svi poginuli 1992, u času kad su bili saveznici Hrvatima u otporu koji su zajedno pružili četnicima. Preko noći se, po nalogu rukovodstva HDZ, promijenila politika spram Bošnjaka, počelo ih se progoniti, odvoditi u logore, ubijati. Groblje u Liski ulici odaje tragičnu istinu o Mostaru.

Ovaj jezgrovit prikaz današnje duhovne opustošenosti Mostara i službenog odnosa prema gradskoj tradiciji u njegovom zapadnom dijelu, nudi možda i najbolji odgovor na problemsko pitanje iz naslova teksta i jasno sugerira dugoročnu neodrživost takve situacije.

Zaključak

Pišući o povijesnom nasljeđu na balkanskim prostorima Predrag Matvejić je napisao: „Iza svake podjele ostalo je na ovim prostorima nešto neriješeno i nedovršeno. Iz neriješenosti ili nedovršenosti rađalo se opet nešto što je trajalo krivo ili se razvijalo naopako. Razne posebne 'istine' – grčka, srpska, bugarska, hrvatska, albanska, također i pravoslavna, katolička, muslimanska itd. – smatrale su se svaka za sebe jedinstvenom i pravednom. Tako se relativizirala Istina o Balkanu, na njemu samom i izvan njega. Dio posla, ponekad najvažniji, stalno je ostajao neobavljen. Bivao je odgođen za neko drugo, 'povoljnije' vrijeme. Ono je pak kasnilo ili uopće nije stizalo. Događaji se nisu uspijevali zaključiti na prirodan način i izvesti do kraja – stvarali su nedovršena razdoblja i nepotpunu prošlost. Sakatu povijest. Ideologizirana svijest pravi vlastite scenarije prošlosti, navodeći pristalice ili podanike da ih prihvaćaju i da u njih vjeruju. Oslanja se više na mit nego na stvarnost, ne pravi razliku između mita i pobjede nad mitom. Čak i 'utemeljujući događaji' postaju plijenom proizvoljne naracije ili fikcije te, kao takvi, teško mogu ponuditi osnovu korisnim, pozitivnim pothvatima. Narodi koji su kasno postajali nacijama, pogotovo nacionalnim državama, dugo žive stanovitu dvojnost u sebi samima: ponašaju se i kao narod i kao nacija. Teško je odrediti pouzdana mjericila identifikacije u takvu slučaju, čak i tamo gdje se služimo manje ili više istim jezikom; dokle smo jedno, a odakle drugo, što smo u danoj prilici više, a što manje, kad i kako smo oboje u isto vrijeme“.³⁵

Sve ovo napisano može se primijeniti na turbulentnu, a često i

³⁵ Boris Gunjević, Predrag Matvejić, *Tko je tu odavde je. Povijest milosti*, Zagreb, 2010, str. 71–72.

tegodnu splitsku povijest u naznačenom razdoblju. To, događajima, idejnim previranjima, preokretima, ratnim viorima, zločinima i herojskim otporima, urbanističkim i demografskim iskoracima bogato razdoblje zahtijeva još ozbiljnih studija i iscrpnih analiza, pored onih već spomenutih u tekstu..

No i bez detaljnijeg uvida u ova tri primjera u prethodnim je poglavljima ocrтана višeslojnost političkih i društvenih previranja u gradu tijekom posljednjih stoljeće i pol, kao i činjenica nedovoljno razvijene građanske svijesti, zahvaljujući kojoj u splitskom društvu vlada duhovna pustoš i nerazumijevanje njegovog nasljeđa. Nerazumijevanje koje umnogome vodi ka negiranju. Svakako su najbrutalniji primjeri za te tvrdnje rušenje Sustipanskog groblja, rušenje i neobnavljanje Monumentalne fontane, rušenje i oštećivanje brojnih antifašističkih spomenika i neobilježavanje dana oslobođenja grada. Za nadati se da će protokom vremena službeni i građanski Split imati snage suočiti se i s vlastitim promašajima, s potrebom uvažavanja preostalih pripadnika nacionalnih manjina i njihovih nasljeđa, ali i s političkim, kulturnim i društvenim nasljeđem poraženih ideja, koje su, poput ličnosti koje su im bile odane, ostavile znatan trag u gradskoj povijesti. Imajući u vidu ovako naznačena pitanja, jasno je da se otvaraju prostori za daljnja i iscrpnija istraživačka nastojanja na ove teme, i to u svim granama društvenih i humanističkih znanosti.

Jednako kao u studiji o splitskom slučaju, mostarska situacija također je ocrтана samo u ključnim crtama. To se prije svega odnosi na izostanak dublje analize društvenih odnosa u austrougarskom razdoblju, ali i na studiozniji pristup međuratnoj mostarskoj ljevici, a samim tim i pitanju Veleža. No i ovako sažet prikaz jasno upućuje na tendencije odnosa tuđmanizma prema povijesnom nasljeđu grada.

Rušenje izrazito ideološki usmjerenog društva i brutalna ratna zbivanja koja su pratila to urušavanje i ujedno bila dio općejugoslavenškog konteksta, neizostavno su morala dovesti do reorganizacije sjećanja i reafirmacije mnogih potisnutih nacionalnih tradicija te ujedno izgraditi novu kohezivnu zajednicu na demokratskije postavljenim temeljima.

Ono što međutim obeshrabruje i žalosti je da je ta prilika propuštena, zahvaljujući činjenici posezanja za ekskluzivizmom hrvatske nacije i njezinog izrazito desnog ideološkog i kulturnog nasljeđa u odnosu na ostale narode i njihovu tradiciju, kao i u odnosu na lijevo usmjerenu hrvatsku tradiciju u zapadnom dijelu grada, što ipak s druge strane potencijalno otvara i druge mogućnosti formiranja novog gradskog identiteta, koje bi uvažile prisutnost i ostalih navedenih komponenti, ponajprije zahvaljujući potpunoj povijesnoj, demografskoj i

identitetskoj neutemeljenosti navedenih ekskluzivističkih nastojanja, koje su ujedno i kumovale njezinom dubinskom neuspjehu.

Imajući u vidu ovako naznačena pitanja, jasno je da se otvaraju prostori za daljnja i iscrpnija istraživačka nastojanja na ove teme, i to u svim granama društvenih i humanističkih znanosti.

Dostignuća istoriografije u medijskoj slici

Kao u svim drugim disciplinama, revizija je i u istoriografiji sasvim uobičajeni način rada. Obično je posledica novootkrivenih činjenica, npr. novih arhivskih dokumenata ili nove analize, koju omogućava sve opširnija i sve dostupnija novija literatura. U većini slovenačkih polemika oko prevrednovanja istorije primetno je kako u njima nije tačno postavljena granica između pojmova revizije istorije i istorijskog revizionizma. To važi već za priloge s početka postkomunističkog perioda, kada je revija *Sodobnost* sprovela anketu o zadacima istoriografije u novom periodu. Prilog Janka Pleterskog, u kojem se on protivi izjednačavanju uloga protivničkih vojnih i političkih tabora u ratu na slovenačkoj teritoriji između 1941. i 1945. godine, recimo, ne pominje istorijski revizionizam, nego je naslovljen „Revizija istorije?“ Kako će tokom proučavanja istorije 20. veka doći do velikih razilaženja, posredno je naznačio Bogo Grafenauer, koji je ocenio da još nemamo preglednu istoriju vlastitog naroda do najnovijeg perioda i da nije ništa drugačije ni sa opsežnom *Istorijom Slovenaca*, koju je 1979. godine objavila „Cankarjeva založba“ u Ljubljani. Ocenio je: „Tekstovi nakon 1918. jednostrani su i nepotpuni u poređenju s obrađivanjem istorije Slovenaca do tog vremena, a nakon 1945. prava istorija se faktički završava i, naročito za Slovence u Jugoslaviji, zamenjena je s nekoliko bespomoćnih pregleda.“

Za menjanje pogleda na blisku prošlost u godinama nakon pada komunističkog režima u Sloveniji često se koristila ocena o (neodgovarajućoj) reviziji istorije. Ona je bila ocenjena kao nešto u temelju pogrešno, što je problematično barem iz dva razloga. Protivljenjem bilo kakvoj reviziji dotadašnjih pogleda pojedinac može namerno ili nehotice zastupati stanovište da je jedno objašnjenje neke pojave, događaja ili procesa u istoriji apsolutno, što znači da u vezi s njim ne može postojati drugačija interpretacija. Ako već ne uz drugačije objašnjenje na osnovu jednake građe, još se veći problem javlja kada istraživač otkrije novu arhivsku (ili drugu) građu, koja događaje, osobe, pojave i procese prikazuje u novom svetlu. Nešto sasvim drugo su kritike dru-

gačijeg opisivanja prošlosti, koje ne počivaju na realnim činjenicama i koje proizlaze iz aktualnih političko-ideoloških pogleda. Dok revizija donosi nove činjenice i poglede na prošlost, kod stanovišta koja nastaju pod uticajem političkih ocena neke idejno-političke grupe, činjenice i korektnost analize nemaju primarno značenje.

Ocenjivanje ovog poslednjeg u Sloveniji kao „revizije“ (što bi trebalo biti pogrešno) prilično je neobično, jer ovaj pojam pre toga nije imao negativnu konotaciju. I u *Slovarčku tujk* (Rečniku stranih reči), sastavljenom i objavljenom još u prvim godinama komunističke vladavine u Sloveniji, pod pojmom „revizija“ zapisano je: „ponovan pregled, ogled: ispitivanje, promena; poslednja korektura pred štampu“. Objašnjenje iz 1952. godine je znači sasvim neutralno i u izrazu revizija ne vidi nikakav predznak. Drugačije je naravno s pojmom „revizionizam“, o kojem je u istom rečniku zapisano da se radi o idejama ili politici koje se prilagođavaju trenutnim društvenim potrebama, dakle, prate neke određene (društvene, političke) ciljeve.

Dakle, u Sloveniji se više nego o istorijskom revizionizmu govorilo o neprimerenosti revizije istorije. I dve decenije nakon ankete u reviji *Sodobnost*, kada supitanja revizije istorije i istorijskog revizionizma u srednjoevropskom i istočnoevropskom prostoru postala već prilično vruća, u Sloveniji nije bilo značajnijeg napretka kada je reč o preciziranju terminologije. Slovenska matica (Slovenačka matica) je 23. septembra 2009. organizovala simpozijum koji se održao pod nazivom „Revizija istorije“, iako se više priloga ticalo i pitanja koja su više nego s istorijom povezana s dnevno-političkim korišćenjem istoriografije za političko-ideološke potrebe. Predsednik Slovenske matice Milček Komelj, inače profesor istorije umetnosti na Filozofskom fakultetu u Ljubljani, naglasio je da su se prilikom pripreme simpozijuma „sukobljavala mišljenja o tome da li je izraz revizija prikladan, da li se pri menjanju pogleda na istoriju uopšte radi o reviziji i da li bi bilo bolje govoriti samo o novim pogledima, koji se sami po sebi rađaju i uz pitanja istoriografije“. Učesnicisu dovodili u pitanje aktuelnost ili problematičnost novih teza, a nisu se bavili terminologijom i naglašavanjem terminološke, sadržajne ili konceptualne prikladnosti izraza revizija istorije ili istorijski revizionizam.

Jednako je i na internet stranicama, na kojima anonimno polemišu (odnosno bolje rečeno „vređaju se“) slovenački blogeri. Među njima možemo naći i npr. stranicu na kojoj grupa nastupa „protiv revizije istorije na fejsbuku“.

Na pomenutom simpozijumu Slovenske matice više diskutantata

upozorilo je da u vezi sa samom revizijom istorije u osnovi ništa nije pogrešno i da je revizija (odnosno „ponovni pregled“) i u istorijskoj struci sasvim normalan postupak, isto kao što je ona korisna i dobrodošla u svakoj ozbiljnoj struci, koja se može i mora uvek iznova pitati gde je njeno mesto. Odgovore, koje je ona prethodno već ponudila, potrebno je pod uticajem novih činjenica, teorija ili otkrića iznova proveravati i ponovo se upitati da li ovi još uvek čvrsto stoje na svom mestu ili ih je zbog svih tih novih činjenica ipak potrebno modifikovati i osvetliti ih i iz drugog ugla.

Svakako je potrebno postaviti granicu između revizije istorije i istorijskog revizionizma, a ona, kao što smo pomenuli, u Sloveniji nije bila jasno obeležena i većina onih koji u javnosti nastupaju kao neko ko iznosi „svetu istinu“, nije je ni svestan. Slovenačka historiografija ograničena je na svoje nacionalne, povremeno već zagušljive okvire, zato tokovi svetske historiografije teško prodiru u nju. To važi i za razgraničenje, napravljeno između dopustive i nedopustive intervencije u kreiranju prošlosti kakvu nude razmišljanja o reviziji istorije ili istorijskom revizionizmu, npr. u zborniku *Past in the Making: Historical Revisionism in Central Europe after 1989*. Uvodni prilog o „diskusiji između istoričara i revizionista“ za zbornik je napisao Avizer Taker. Revizija, koja se temelji na novim dokazima, logičnim zaključcima i uzimanju u obzir novih saznanja, rezultat je rada naučne historiografije, koja teži najboljem mogućem objašnjenju na temelju činjenica, a ne zagovaranju apsolutne istine. Za razliku od toga, revizionistička historiografija, smatra Taker, proizlazi iz „terapeutskih vrednosti“ (therapeutic values), koje se ne temelje na metodologiji naučnog rada, već proizlaze iz očekivanog efekta na ciljnu publiku kojoj su teza odnosno stanovište namenjeni. To može biti npr. odbijanje istorijske krivice za određenu pojavu, što je prisutno kod onih koji poriču holokaust. Pokušaji da se kroz historiografiju gradi nacionalni ponos često vode u formiranje nacionalnih mitova, a traženje uzroka za vlastite probleme ili neuspehe često vodi u teorije zavere. Taker takvu historiografiju uspelo naziva *terapeutska historiografija* (therapeutic historiography). Njeno polazište je zagovaranje izvesnog vrednosnog sistema, a pritom su činjenice od sekundarnog značaja ili ih je ponekad čak potrebno negirati odnosno prilagoditi. Za naučnu historiografiju vrednosni sistem inače nije nebitan, ali je pri formiranju zaključaka svakako podređen prikupljenoj dokaznoj građi. „Razlika između naučne i terapeutske historiografije“, upozorava Taker, jeste i u publici kojoj se obraća. Naučna historiografija namenjena je širem krugu heterogene publike, koja nije ograničena nekom jednostranom prinudom, dok terapeutsku isto-

riografiju „prihvataju posebne homogene zajednice, koje su jasno prepoznatljivije po svojim problemima i zamerkama“.

Revizija odnosno neuvažavanje terminološke razlike između revizije istorije i istorijskog revizionizma nije jedina nejasnoća, koja je u radovima korisnika istoriografske produkcije u Sloveniji dobila takav predznak pod uticajem šire medijske slike. Dvojnost između poimanja u stručnoj literaturi i medijske slike primetna je na primer i u čestom korišćenju pojma totalitarizam u javnosti. Iako je nakon pada Berlinškog zida u svetu poraslo zanimanje za proučavanje ove istorijske pojave, u slovenačkoj istoriografskoj struci imalo je samo letimičan odziv. Međutim, u javnoj upotrebi, koju serviraju mediji, nalazimo skoro isključivo takvo razumevanje ove pojave; nju bismo uzalud tražili u novijim komparativnim studijama u kojima je jasno povučena granica između totalitarnih i njima (samo) sličnih režima. Boljem poznavanju pojmova ne doprinosi ni činjenica da su izvesna temeljna dela, u kojima je istaknuta ta razlika, prevedena i na slovenački jezik, tako da su ona lakše dostupna onima koji stvaraju medijsku sliku naše bliske prošlosti.

Vreme demokratizacije društva svakako nije ispunilo velika očekivanja ljudi. Jedno od brojnih razočaranja predstavlja i nastavak političkih pritisaka na istoriografiju. Struka i politika/ideologija još uvek često dolaze u konflikt. Ali, za razliku od vremena komunističkog režima, sada dolazi do pritisaka s različitih strana, od političke levice i desnice, pri čemu je ova poslednja mnogo aktivnija i agresivnija. Od promene političkog sistema krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina prošlog veka politika inače više ne može, kao nekad, toliko uticati na istoriografiju, ali to još ne znači da je time izgubila želju za kontrolisanjem, vođenjem i nadziranjem istorijske struke. Usmeravanje prošlosti nije nestalo iz planova uticajnih slovenačkih političara, a mnogo veću zagrejanost za preuređivanje slovenačke prošlosti iskazuje tzv. politička desnica, koja je u prošlom režimu bila odsečena od poluga moći koje su uticale na formiranje „jedine istine“ o slovenačkoj istoriji, i koja zato pokušava da taj zaostatak ubrzanim tempom nadoknadi u novije vreme.

Politički pritisak na istoriografiju ispoljava se na više načina. Već kod finansiranja programa, projekata ili simpozijuma iz državnog budžeta često dolazi do nerazumljivih odluka. Na primer, 2008. godine u novinama se razvila polemika između branilaca osnivanja slovenačke varijante istočnoevropskih instituta za očuvanje sećanja na žrtve komunističkog režima. U Sloveniji je to postao Studijski centar

za narodno pomirenje (Študijski center za narodno spravo), koji je već svojim nazivom natuknuo da naučno istraživanje zapravo nije konačni cilj delovanja ove ustanove, nego je njen cilj u saglasju s onim što je Avizer Taker označio kao „terapeutska istoriografija“. Osnivanje je teklo brzo, zato su osnivački akti bili nedorađeni i puni besmislica, a u finansiranje Javne agencije Republike Slovenije za istraživačku delatnost Študijski centar za narodno pomirenje ušao je van uobičajenih puteva. Primedbe, koje su navodili kritičari takve „naučne“ politike desničarske vlade, vrtele su se oko pitanja zašto je centar osnovan na tajanstveni način i bez saradnje nadležnog državnog organa za nauku, zašto je bio uvršten u finansijski program van uhodanih puteva i zašto jednostavno i za tu ustanovu ne važe jednaki kriterijumi kao što važe za sve druge institute koje finansira Javna agencija Republike Slovenije za istraživačku delatnost.

Drugi način pokušaja vršenja uticaja na istoriografiju jeste imenovanje rukovodećih kadrova, jer politika ponekad češće uzima u obzir idejne i političke kriterijume nego stručne. Deo stručne javnosti u Sloveniji smatrao je veoma spornim izvesna imenovanja kadrova na pojedine funkcije, do kojih je došlo za vreme te iste desničarske vlade. Brojni slovenački istoričari bili su nezadovoljni, naročito zbog smenjivanja direktora dvaju muzeja i dveju istraživačkih ustanova. Tada su u naučnim institutima nove direktorke postavljene na čelo Instituta za noviju istoriju i Instituta za nacionalna pitanja. U oba slučaja izabrane kandidatkinje bile su favoritkinje vladajuće politike. U oba slučaja važilo je da su one imale slabije stručne rezultate, koje u Sloveniji iskazuju baze podataka COBISS ili SICRIS, od svojih protivkandidata, koji su imali i veću podršku unutar kolektiva instituta. U oba slučaja, nakon imenovanja novih direktorki, odnosi između saradnika instituta veoma su se pogoršali. Takođe, u oba slučaja nijedna od imenovanih nije izdržala na rukovodećem mestu do kraja mandata.

Uobičajeni način vršenja pritiska na istoriografiju i istoričare predstavlja i kritika posredstvom idejno i političko usko profilisanih novina, koje uživaju jaku političku i finansijsku podršku (jednog ili drugog) političkog pola. Čest problem, s kojim se u odnosu s medijima susreće istoriografija, već je jednostavna činjenica da izjave političara i stranačkih ideologa u medijima imaju neuporedivo veći uticaj nego naučne činjenice. Novinari traže izrazito ekstremne stavove, isključivo crne ili isključivo bele slike, čija se suočenja odlikuju borbenošću i ostrim polemikama, dok relativizacija i stručni argumenti u tako zamišljenim reportažama nisu poželjni. Tipičan primer jednostranog izveštavanja medija bila je npr. izjava jednog od katoličkih intelektu-

alaca da su slovenački udžbenici istorije još uvek pisani u duhu starih idejnih ishodišta i da još uvek ne pominju Janeza Evangelista Kreka. Izjavu je objavila većina slovenačkih medija, a nijedan od njih nije jednostavno proverio ovaj podatak uzimanjem u ruke jednog od važećih udžbenika istorije. Naime, da su to učinili, konstatovali bi kako je u udžbeniku za osnovne škole za poslednji razred obaveznog školovanja između slovenačkih političara u prvom poglavlju s nacionalnom slovenačkom tematikom kao prvi pomenut i slikom ovekovečen upravo Krek. Autor tog dela udžbenika, Ervin Dolenc, je prilikom slušanja i čitanja neopravdanih (ideoloških) kritika na „naš“ račun (pisac ovih redova je koautor udžbenika) pomenuo kako je od stručnih krugova dobio upravo suprotne ocene, naime, zbog toga što je za ovo poglavlje odabrao samo fotografije katoličkih velikodostojnika, jer su uz Krekovu fotografiju objavljene još i fotografije Antona Korošca i biskupa Antona Bonaventure Jegliča. Sam je u našim razgovorima ocenio da su tada jednostavno vladali takvi politički odnosi snaga u Sloveniji i da je takav izbor pratio tadašnju slovenačku realnu političku sliku. Ali ovakve ocene se teško probijaju do šire javnosti, jer medije obično ne zanimaju uravnoteženije ocene.

Mediji u javni diskurs prenose prilično zamagljenu sliku realnih događanja u struci, koja se profesionalno bavi proučavanjem prošlosti. Iz navedenih ocena biće evidentno da su mediji u svom izveštavanju imali vrlo negativan odnos prema dostignućima historiografije, njihovo izveštavanje nije pratilo stručne kriterije, već bi se njihov stil izveštavanja bez problema mogao uvrstiti u „terapeutsku historiografiju“.

„Ovaj 'izveštaj' [je] pisan stilom, koji prilično smrdi na partijsko nadahnutu historiografiju“, objavio je jedan od ocenjivača.

„Mnogo pogrešnih i jednostranih ocena, površnosti i protivrečja, te sveprisutna težnja ka opravdavanju kolaboracije“, napisao je drugi.

Ovim zapisanim ocenama zajedničko je da su bile objavljene u ideološko uže profilisanim novinama i da su obe dolazile iz pera političara. Neobično je da su tako dijametralno suprotne ocene bile napisane o istom radu istoričara. Konkretno, radi se o preglednom i manje opsežnom izveštaju *Ključne karakteristike slovenačke politike u godinama 1929–1955*, koji je sastavila grupa slovenačkih istoričara. U njemu su naglašene najznačajnije prekretnice i najsporniji potezi vladajućih političkih grupa iz sredine 20. veka u Sloveniji. Odgovornost za politički raskol nije bila u potpunosti pripisana nijednoj političkoj opciji, nego je bila naznačena odgovornost ili neprikladnost odluka svih koji su uticali na tok događaja. I zbog toga su *Ključne karakteristike* u medijima naišle na prilično negativne odzive, koji su se pretežno temeljili na viziji prošlosti karakterističnoj za pojedine političke opcije.

Od nekoliko u uvodu navedenih suprotnih ocena o ovom izveštaju, prvu je izneo Ivan Oman, jedan od osnivača desnocentralnog Slovenačkog seljačkog saveza, prethodnice današnje Slovenačke narodne stranke. U njoj su istaknuti stavovi desne političke opcije prema bliskoj slovenačkoj prošlosti. Naime, prema Narodnooslobodilačkoj borbi i heroizmu partizana, te opisivanju napretka slovenačkog društva u vreme komunističke vladavine ne odnosi se baš s mnogo poštovanja, a te pojave označene su kao prećutkivanje tamnih strana istorije i kao posledica činjenice da su istoričari u komunističkom školstvu bili zaraženi komunističkim načinom razmišljanja. Drugu ocenu napisao je Mitja Ribičič, značajni slovenački i jugoslovenski komunistički političar i jedan od vođa slovenačke tajne komunističke policije. On ukazuje na drugu stranu ocenjivanja slovenačkog 20. veka. On je zastupao stav da tzv. politička levica otvaranje novih tema, naročito bolnih rana i zločinačkih poteza komunističkog vođstva, označava kao obeščašćenje partizanske oslobodilačke borbe i kao zagovaraje kolaboracije i prećutkivanje modernizacije i napretka koji je Slovenija postigla u drugoj polovini 20. veka.

Radi se o dva ekstremna stanovišta kada je reč o ocenjivanju prošlosti, koja razdvajaju Slovence. Ovakve ocene često su namenjene političkoj propagandi, a ne raščišćavanju odnosa i pogleda na prošlost, zbog čega nailaze na jači odziv među onima koji su njima neposredno napadnuti i onima koji su u tu (ekstremnu) opciju već unapred ubeđeni i pri tome ih neće uzdrmati nikakvi suprotni argumenti. Međutim, sociološka istraživanja su pokazala da većina Slovenaca ne podržava ta ekstremna stanovišta u vezi sa prošlošću. Prošlost kao tačka razdvajanja većinu Slovenaca ne zanima, jer su više obuzeti problemima sadašnjosti i budućnosti. A veliki deo onih koji uz to nađu vremena za probleme prošlosti, spreman je saslušati različite argumente i različita stanovišta. To je pokazalo i istraživanje javnog mnjenja *Razumevanje prošlosti*, koje je bilo objavljeno novembra i decembra 1995, znači približno u isto vreme kada je grupa istoričara napisala *Ključne karakteristike*. Istraživanje javnog mnjenja *Razumevanje prošlosti* pokazalo je da su ekstremnije ocene prisutne kod starije generacije, a među mladima preovlađuje umerenije poimanje prošlosti. Kod većine pitanja o pojedinim događajima ili ulogama pojedinih ličnosti u novijoj slovenačkoj istoriji obično se najmanji broj mladih odlučio za izuzetno pozitivnu ili izuzetno negativnu ocenu, dok je među starijim grupama takvih bilo više. Suprotno, najviše mladih ocenjuje posleratna ubistva komunističkih vlasti kao strahovit zločin i takva dela ne pokušavaju opravdavati tadašnjim zaoštrenim i nejasnim okolnostima, kao što je

to приметno kod starije generacije, koja se opredeljuje više u skladu sa svojom idejno-političkom pripadnošću. Mladi imaju i više poverenja u školu i udžbenike, jer je među njima udeo onih koji su se s prošlošću najviše upoznali u školskom procesu približno dvaput veći nego među starijom generacijom, koja očigledno više veruje pripovedanju roditelja i medijskim izveštajima.

A u medijima su tokom poslednjih decenija u vezi sa odnosom prema prošlosti najviše polemika izazvali natpisi na spomen-pločama ubijenih u Drugom svetskom ratu i nakon njega, preimenovanje ulica, predlozi zakona o žrtvama ratnog nasilja i generalno sve povezano sa žrtvama najvećeg svetskog pokolja na slovenačkom tlu. Pritom u medijima često nastupaju lica koja u struci nisu na glasu kao veliki naučnici, a neki istoričari, stručnjaci za određenu tematiku, retko se javljaju u medijima namenjenim široj javnosti držeći se okvira stručnih publikacija. Odnos medija i historiografije nailazi na prepreke sa obe strane – i kod novinara i kod stručnjaka. Prvi naglašavaju da je teško naći nekoga ko bi možda bio kompetentan za izvesnu oblast i ujedno spreman saradivati s medijima, a pritom se sami ne trude dovoljno da dođu do podataka koji bi ih uputili do željenog cilja. Pomenuću samo ono što (mi) se dogodilo nakon predavanja o „infirmirovcima“ u Sloveniji na okruglom stolu prilikom pedesetogodišnjice od upućivanja prvog kontingenta zatvorenika na Goli otok. Tom prilikom jedan od novinara pitao me je da li je o tome uopšte bilo šta napisano i poznato. Pomalo iznenađen, odgovorio sam mu kako nisam rekao ništa novo i da sam prezentaciju pripremio na temelju svog 16 godina starog članka koji je bio objavljen u magazinu, dostupnom i na internet stranicama *Sistory*, na kojima se objavljuju slovenačka istorijska istraživanja.

Brojni istoričari nisu spremni saradivati s medijima, jer misle da im u kratkim reportažama od nekoliko minuta nije dato dovoljno prostora da objasne sve što bi s obzirom na postavljeno pitanje trebalo ispostaviti i naglasiti. Osim toga, istoričari na ovaj način reaguju i na neznanje koje (veliki deo) novinarske zajednice pokazuje prema rezultatima istraživačkog rada istoričara. Ako tema završenog programa, projekta ili predstavljene nove istorijske monografije nije stekla preveliku popularnost (a to se retko dešava), na prezentaciji novih kompetentnih rezultata, s retkim časnim izuzecima, ne vidimo predstavnike medija. Nasuprot tome, u slučaju kada se o „top“ istoriografskoj temi izjasni poznata politička ličnost, to će napuniti sve medije.

Pritom se zapravo ne radi samo o historiografiji, nego o potcenjivačkom odnosu prema stručnosti uopšte – stručnjake mediji zovu samo onda kada političari „puštaju“ neproverene izjave o brojnim

stručnim pitanjima. Radi se o izrazito dvojakim stavovima i od strane medijskih radnika. Ako političari nešto izjave o medijima, novinari odmah počnu pričati o pokušaju napada na nezavisnost medija i o nestručnosti i nekompetentnosti onoga koji je dao takvu izjavu. Ukoliko isto političko lice izjavi nešto o bilo kojoj drugoj oblasti (tu ne mislim samo na istoriju, već na širi odabir tema za koje je potrebno izvesno stručno znanje), ti isti novinari uzeće tu izjavu kao primereno ishodište za raspravu. U ovom slučaju neće praviti buku oko napada na nezavisnost istorije (ili bilo kakve druge struke), nego će početi tražiti sagovornika za debatu iz stručnih krugova. Dakle, suočiće stručnjaka i nestručnjaka i obojicu postaviti na istu talasnu dužinu i na jednako mesto po prikladnosti za debatu o načelno stručnom pitanju. U prvom slučaju će, dakle, braniti stručnost svoje struke, a u slučaju drugih struka ponašaće se u suprotnosti s time, čak i sasvim neumesne izjave uzeće kao primereno ishodište za „stručnu“ debatu. Međutim, među stručnjacima je oduševljenje takvim debatama već odavno splasnulo, a rezultat toga je da prava dostignuća istoriografije do širih krugova ljudi zapravo i ne stižu.

Zato je ljudsko shvatanje da je kod nekih problema došlo do potpune promene pogleda na prošlost odnosno do prevlasti terapeutске istoriografije više posledica izveštavanja medija, dok u temeljnim naučnim delima takvih razilaženja nema. Kada na odbrani diplomskog rada od kandidatkinje čuješ da govori o onim istoričarima koji poriču posleratne likvidacije, jasno je da je njeno ubeđenje posledica onoga što je mnogo puta čula ili pročitala u medijima. Na zahtev člana komisije za odbranu diplomskog rada (autora ovog priloga), da kandidatkinja navede barem jedan ozbiljan istoriografski rad o tom vremenu u poslednjem periodu, u kojem autor poriče posleratne likvidacije ili ih jednostavno preskače, komisija odgovor naravno nije dobila, jer ga nije ni mogla dobiti. Uprkos tome da u istoriografiji ne možemo naći takve tvrdnje, mnogo ljudi naseda na pisanja sve žućih medija.

Zašto onda postoji tolika razlika između onoga što se uistinu događa u struci i onoga kako to vidi širi krug ljudi? Živimo u vreme bombastičnih medija, koji grade popularnost na stvaranju bipolarnosti, što u velikoj meri doživljava i pogled na prošlost. I izbor mogućih saradnika podređen je cilju da do izraza dođu međusobno isključiva stanovišta. Cilj, znači, često nije predstavljanje problematike odnosno traženje zajedničkih tačaka, već traženje izrazito suprotnih pogleda. A toga među stručnjacima za uže tematske oblasti zapravo nema u meri koja je dovoljna da zadovolji medijsku potrebu za pompeznošću. Zato sledi pribegavanje saradnicima, koji su poznati po svojim nepopustljivim stanovištima, koja u artikulisanju i argumentovanoj formi nisu

zapisana ili objavljena u naučnim publikacijama. Kada bi obični ljudi i novinari povremeno pogledali informacijski sistem o istraživačkoj delatnosti u Sloveniji SICRIS ili bibliografski sistem COBISS, verovatno bi bili neprijatno iznenađeni. Naime, za mnoge koje smatraju velikim poznavateljima novije slovenačke istorije otkrili bi kako imaju jednog malo naučnog kilometraža, a naleteli bi i na primere kada bi kompjuter, koji se prosto ne obazire na slovenačke dnevno-političke potrebe pravilnog razumevanja istorije, jednostavno odgovorio kako nema zapisa koji bi odgovarali zahtevanim kriterijumima.

Iz svega zapisanog proizlazi da postoji velika razlika između stručnjaka za određenu problematiku koji uživaju ugled među svojim stručnim saradnicima i onih koje kao stručnjake predstavljaju mediji. Velikim ekspertima za pojedine „vruće“ probleme slovenačke bliske prošlosti u široj javnosti mogu biti smatrani i ljudi koji iz te tematske oblasti nemaju skoro nijedan relevantan prilog u naučnim publikacijama ili ih imaju samo za uzorak, a njihove reči pune stranice masovnih medija. Ljudi, naravno, ne znaju da slušaju izjave pojedinaca koji u stručnim krugovima ne uživaju ugled stručnjaka za tematiku koju vehementno objašnjavaju pompezno naduvenim rečima.

Tako na utisak ljudi da se u istoriografiji nešto temeljito okreće naglavačke, više nego istoričari za konkretnu tematiku, utiču novinari, ljudi koje popularno obeležavamo kao publiciste, političari i pojedini istoričari, koji mogu biti i bolji poznavaoци nekih drugih perioda i problema nego onih koji se izvrću naglavačke. Izraz publicista, koji se često koristi za označavanje prigodnih pisaca, zapravo ne govori ništa o kompetencijama tog pojedinca odnosno čak sugerise da verovatno nije baš vičan stručnim zahvatima. A i izraz istoričar ne govori sve, jer neko ko je stručnjak za starije periode teško može suditi o događajima iz sredine 20. veka. Zanimljivo je kako nikada nisam bio u prilici da vidim da se novinari, kao npr. prilikom iskopavanja u Ljubljani, u vezi sa činjenicama iz antičke Emone, obraćaju stručnjacima za srednji vek ili noviju istoriju, a obrnuto, česta je pojava da npr. stručnjak za starije periode u najistaknutijim medijima odgovara na pitanja o događajima koji su bili vek ili čak nekoliko vekova nakon onoga čemu je on posvetio svoj naučni rad. Ali takav odnos medija nije uobičajen prilikom komuniciranja s drugim strukama. Kada npr. izveštavaju o medicinskim problemima i bolestima srca i krvnih sudova, za odgovore na pitanja svakako će se obratiti kardiologu, a ne recimo dermatologu, iako su obojica po osnovnoj struci lekari. Slovenačka istoriografija u medijima ne uživa takvu hijerarhiju odnosa, ko je posvetio

veću pažnju kojim problemima ili kojem periodu. Zato više dolaze do izražaja oni koji se „razumeju u sve“, ističu se svojim ekstremnim stavovima i u zagovaranju svojih teza udovoljavaju težnji ka nekakvom terapeutskom efektu na ljude.

Prevlast terapeutskog razumevanja zadataka istoriografije u slovenačkim novinama prikazaću na primeru odziva na jedno od većih dostignuća slovenačke istoriografije poslednjih godina, na objavljivanje *Slovenačkog istorijskog atlasa*. U njemu su objavljene 243 geografske karte, a uz to još nekoliko desetina planova, tabela i grafikona. Istorija slovenačke teritorije razdeljena je na osam perioda, od kojih svaki sadrži uvod u obliku kratkog preglednog članka u kojem su naglašeni glavni tokovi opisanog vremena, a onda slede geografske karte praćene kraćim objašnjenjima.

Atlas je prilikom predstavljanja avgusta 2011. naišao na popriličan odziv medija. Međutim, uskoro su usledile oštre kritike na stranicama novina koje podržavaju slovenački desni politički pol, a ograničile su se samo na uzak deo slovenačke istorije iz sredine 20. veka (koji je plod doprinosa pisca ovog članka Aleša Gabriča). Za nedeljnik „Demokracija“, propagandno glasilo Slovenačke demokratske stranke Janeza Janše, ocenu je napisao Ivo Žajdela, poznati zagovornik teze da u Sloveniji nije bilo kolaboracije s okupatorom, nego su se ljudi samo branili pred komunističkom revolucijom i njenim terorom. Koautoru atlasa i autoru tekstova za 20. vek zamerio je da je napisao „za današnje vreme anahronistički“ tekst o Drugom svetskom ratu, jer je njime autor „rehabilitovao najznačajnije događaje između Drugog svetskog rata u Sloveniji, tj. komunističku revoluciju“. Pri pisanju autor tobože nije uzeo u obzir „da smo u 2011. godini, što znači da već više od dva deset godina živimo u demokratiji, znači izvan komunističkog totalitarizma“. Po Žajdelovom mišljenju istoričari bi se, znači, morali obazirati na političke okolnosti pod kojima rade, a totalitarno uređenje je po njegovom mišljenju (i mišljenju drugih kritičara atlasa) trajalo sve do 1990. U kritici atlasa ponavljao je stavove da u Sloveniji nije postojao oslobodilački pokret, nego samo komunistička revolucija, i da je u slovenačkom primeru izraz kolaboracija sasvim neprikladan za opisivanje saradivanja dela domaćina s okupatorom. U članku se mogu naći i oznake „otrovno-lažljiva komunistička propaganda“, „apologet komunističkog pokolja“ i sl., koje inače nisu pripisane autoru tekstova u atlasu, ali su mu namenjene sledeće reči: „Tako je međuratnu priču protiv revolucije u periodu komunističkog režima od 1945. do 1990. prikazivao prosečni komunistički aparatčik i zagovornik neizmernog

revolucionarnog nasilja, a očigledno to neki rade i danas. Još više, neki to rade čak i u takvoj prestižnoj literaturi kao što je *Slovenački istorijski atlas* izdat 2011.“

Katolički nedeljnik „Družina“ objavio je komentar Matije Ogrina s jako naglašenom ocenom da ovo „poglavlje atlasa ne nudi istorijske orijentacije, potrebne za refleksiju i razumevanje sadašnjeg stanja slovenačkog naroda“, znači ne donosi pravi terapijski efekat. Autoru zamera da je utro put politizaciji istorije, kakvoj smo „bili vični u totalitarnom školstvu“ (a pritom zaboravlja da objasni šta podrazumeva pod tim pojmom). Grešku vidi u geografskoj karti „Demografske posledice Drugog svetskog rata u Sloveniji“, jer bi po njegovom mišljenju morala biti objavljena i posebna geografska karta grobnica posleratnih ubistava („velika geografska karta zla“, kako je naziva Ogrin). Zašto je obrađivanje svih demografskih posledica na jednoj geografskoj karti pogrešno, autor sa stručnog stanovišta ne objašnjava, nego pribegava moralnim pitanjima, koja tobože razjedaju slovenačko društvo. Pošto do sličnih pojava, po kritičarevom mišljenju, nepravilnog vrednovanja, dolazi i u drugim područjima istraživačkog rada, to tobože ima ozbiljne moralne posledice po sav narod: „Čini se da se kao narod istine ne možemo dokopati, jer je mnoge naše vođe i učitelje zahvatila spoznajna, gnoseološka kriza. Njena neminovna posledica je kriza vrednovanja, kriza moralnog poimanja dobrog i pravednog.“

Između ostalog, Slovenački istorijski atlas bio je kritikovan u još nekoliko napada na „levičarsku“ politiku i historiografiju, npr. u kolumnama Boštjana M. Turka u listu „Reporter“, takođe časopisu gorućih zagovornika slovenačkog desnog političkog pola, i u uvodniku časopisa „Zaveza“, glasilu Novog slovenačkog saveza, koja se idejno oslanja na tradiciju međuratnog slovenačkog domobranstva. Opširniju kritiku, posvećenu samo delu atlasa o sredini 20. veka, napisao je još i Jože Dežman i objavio je u listu „Slovenačko vreme“, dodatku već pomenutog nedeljnika „Družina“. Na navode u atlasu obrušio se citiranjem odluke Ustavnog suda Republike Slovenije od oktobra 2011, kojom je bilo zabranjeno imenovanje Titove ulice u Ljubljani odnosno, kao što je to ocenio Dežman, odlukom „o zabrani slavljenja totalitarnog titoizma“. (Pomenuti autor često koristi pojam „titoizam“, ali ga, baš kao i totalitarizam, ne objašnjava, tako da ostaje nerazjašnjeno šta bi se pod tim pojmom uopšte trebalo smatrati.) Naveo je nekoliko predloga kakve bi geografske karte, koje bi mogle pokazati šta je Slovencima učinio „staljinistički titoizam“, još mogli uvrstiti u

atlas. Ali pritom se Dežman nije pitao da li su za to uopšte ispunjeni uslovi i da li su na raspolaganju podaci koji bi omogućili crtanje takvih geografskih karata. Pomenuo je još nekoliko tobožnjih nedostataka i tobožnjih fabrikacija autora ovoga dela atlasa i ocenio: „Ideološka gvozdena zavesa stajala je do kraja titoizma i prouzrokovala tragičnu ograničenost očigledno i nekim autorima Atlasa.“

Sve ove kritike imaju mnogo zajedničkog. Napisane su u ime jedne i jedine istine, istine koja je često pominjana i u njihovim napisima. Po strukturi i argumentaciji bez većih napora mogle bi biti uvršćene u terapeutsku istoriografiju, jer se pozivaju na moral i vrednosti (očigledno tačno znajući koje su prave a koje pogrešne), na političke rezolucije i sudbe, a ne pozivaju se na relevantnu istorijsku literaturu (koju ili ne poznaju ili je, ako nije u skladu s njihovim pogledima, ocenjuju kao plod komunističke istoriografije). Pored toga, u nekim se kritikama pojavljuje još poneka teorija zavere.

Svim pomenutim kritikama i kritičarima, koji taj izraz u pravom značenju reči zapravo i ne zaslužuju, zajedničko je da su se ograničili isključivo na uzak segment atlasa i pokušali mu, zbog neslaganja s konkretnim delom, oduzeti većinu njegove vrednosti. Svima je zajedničko da su bile objavljene u nestručnim novinama koje podržavaju slovenački desni idejno-politički pol i svojim stavovima utiču na isto-mišljenike. Pisce ocena povezuje i to da u naučnoj istoriografiji njihova imena i teze nemaju težinu, a isto važi i za njihov dosadašnji rad u oblasti kartografije odnosno istorijske kartografije. Sve napise spaja i činjenica da njihova dužina daleko nadmašuje prostor, koji je u atlasu bio predviđen za kritikovanu tematiku i da su uz to zaboravili napisati, kako bi sve što po njihovom mišljenju fali uvrstili u tačno odmeren opseg uvodnih članaka i pratećih tekstova geografskih karata. Naravno, pošto su se zaletali u poglavlje koje je u atlasu, ako uzmemo u obzir dužinu perioda, mnogo opsežnije od drugih neuporedivo dužih perioda. Zajedničko im je i to da istorijsko događanje ograničavaju samo na uži period 20. veka i da u svom razumevanju istoriografije i demokratije ne dopuštaju različitosti, jer priznaju isključivo dve istine: sopstvenu i pogrešnu. Zato se u svojim kritikama ne pozivaju na temeljnu istoriografsku literaturu, nego na vlastita ubeđenja. Nabrojane pisce kritika povezuje i to da pri označavanju Drugog svetskog rata i posleratnog režima u Sloveniji zagovaraju teze koje u naučnoj istoriografiji (koja nam u kritikama nedostaje) ne nalaze značajno mesto.

Sve opisano nije nikakvo iznenađenje, jer se u pomenutom časopisu pogled na slovenačku istoriju 20. veka ponavlja kao nekakva

mantra, pa su novija istorijska dela koja ruše „jedinu pravilnu“ istoriju često meta sličnih ocena. Za iznenađenje u kritikama Slovenačkog istorijskog atlasa pobrinulo se uredništvo magazina „Pogledi“, centralnog slovenačkog dvonedeljnika za umetnost, kulturu i društvo, koji bi trebalo da bude ogledalo slovenačkog kulturnog stvaralaštva. Urednica magazina Ženja Leiler je u tekstu 17, 12, 1 objasnila da je dopisom pozvala na saradnju 17 slovenačkih istoričara, da je odgovorilo (većim delom negativno ili s opravdanjem) njih 12 i da je primila samo jedan odgovor na postavljeno pitanje. Pitanje koje je poslala urednica nije proizlazilo iz samog Slovenačkog istorijskog atlasa, nego se fokusiralo na kritiku nedeljnika „Družina“ ispod pera Matije Ogrina, koji je i jedino pomenuto ime u njenom dopisu. Jedina koja je odgovorila bila je Tamara Griesser Pečar, poznata po tezama koje su slične onima iz već navedenih kritika. Urednica „Pogleda“ bila je razočarana odzivom i nije umela objasniti zašto je došlo do tako lošeg odziva stručnjaka.

Ne sama objava kritike, nego pristup urednice izazvao je i autora toliko kritikovanih napisa da se ovaj ipak odazvao na članak u „Pogledima“, jer se u tom slučaju, za razliku od ranije pomenutih listova, radi o ozbiljnim intelektualnim novinama. Urednici je pomenuo kako bi se da je u nekom drugom slučaju sam primio poziv da piše o kritici nekog rada (objavljenom u nestručnim novinama, koji vrši uticaj na usko idejno profilisanu publiku), a ne o samom značajnom delu, verovatno odazvao jednako kao većina zamoljenih istoričara s odbijanjem takvog predloga.

Svoj dopis je završio rečima koje govore o tome kako deo istoričara shvata odnos širih medija prema ozbiljno utemeljenoj naučnoj historiografiji: „Već je više puta bilo rečeno ili napisano da historiografija u našim medijima obično izaziva pažnju samo onda kada se u vezi s njom aktiviraju idejno-političke polemike. To se, nažalost, dogodilo i u ovom slučaju. Umesto da povod za komentarisanje bude sam Slovenački istorijski atlas, urednica je kao povod za komentare navela napad na njega. I to napad nedostojan značajnog stručnog odgovora, objavljen u idejno usko profilisanim novinama, koje sa stručnom javnošću kojoj bi trebalo da se obraćaju, nemaju nikakve veze. Nije prvi put došlo do takvog odziva medija, ali iznenađen sam time što novinari ne postavljaju pitanja i što ih ne interesuje zašto je na suprotnoj strani već bilo sličnih odziva odnosno bojkota stručnjaka, zbog čega do njih dolazi i zašto će ih zbog takvih postupaka biti još. Kasnije, u javnosti, inače drage volje, o tome raspravljaju neki već pomenuti u ovom prilogu, ali brzi uvid u baze podataka COBISS ili SICRIS razot-

krio bi realni naučni domet pomenutih. Smatram da su slovenačkom obrazovanom svetu potrebne bar jedne novine kao što su 'Pogledi' (naravno, bilo bi još bolje kada bi ih bilo više). Zato ne bi bilo dobro ako bi 'Pogledi' ponavljali greške, koje većinu našeg medijskog prostora guraju u pravcu žute štampe. Uz to se još uvek nadam da ćemo dočekati vreme kada će za poziv na ocenjivanje biti dovoljno samo objavljivanje novih značajnih naučnih dostignuća.“

Istorijski revizionizam i imenovanje javnih prostora u savremenim balkanskim društvima

Revizija prošlosti i promena simbola u javnom prostoru

Imenovanje i preimenovanje javnih prostora već nekoliko decenija predstavlja temu istraživanja u društvenim naukama s obzirom na to da se prostorne oznake i nazivi razumeju kao javni simboli čije se uvođenje i brisanje može posmatrati kao sredstvo identitetskih politika. Ovo je posebno karakteristično za postupke (pre)imenovanja ulica, trgova, kvartova i drugih saobraćajnica, te predela i ustanova u gradskom okruženju, gde su ovakve prakse i česte i opšte raširene. Nazive ulica kao nosioce simbola u javnom prostoru najsystematskije su do danas proučavali istraživači iz oblasti kulturne/kulturalne (simboličke) geografije (posebno u okviru zapadnih akademskih zajednica), a osim njih ova tema je postala interesantna i istoričarima i etnologima/antropologima.¹ Imenovanje ulica je, naravno, pre svega administrativni potez sa ciljem identifikacije i diferencijacije pojedinih ulica i omogućavanja prostorne orijentacije unutar naselja.² Odonimi, ili hodonimi (imena ulica), u isti mah predstavljaju orijentire u gradskom prostoru, i nosioce simbola koji u značajnoj meri tvore identitet grada. Oni na simboličkom nivou predstavljaju konvencionalni mehanizam za plasiranje službene verzije prošlosti i identiteta i mahom čine komponentu zvanične kulture.³ Splet prostornih naziva u gradu može se tako čitati kao sistem znakova koji zvaničnu istoriju transferiše u semiosferu grada, a koji je na prvom mestu sačinjen od imena ulica, te drugih naziva u javnom prostoru koji pred-

¹ Systematsko proučavanje promena u gradskoj toponimiji započeo je Maoz Azaryahu istraživanjem uličnog nazivlja Berlina još osamdesetih godina prošlog veka (Maoz Azaryahu, „Street Names and Political Identity: The Case of East Berlin“, *Journal of Contemporary History*, 21/4, 1986), dok je ova tema u bivšoj Jugoslaviji inicirana tekstovima hrvatske etnološkinje Dunje Rihtman-Auguštin na primeru Zagreba (Dunja Rihtman-Auguštin, *Ulice moga grada*, Beograd, 2000).

² Maoz Azaryahu, „The power of commemorative street name“, *Environment and Planning D: Society and Space*, 14, 1996, str. 312.

³ Maoz Azaryahu, „Renaming the Past: Changes in 'City Text' in Germany and Austria, 1945–1947“, *History and Memory*, 2/2, 1990, str. 34.

stavljaju reprezentacije prošlosti i preovlađujućeg sistema vrednosti u društvu, čime oni sačinjavaju bitan segment službenih kultura.⁴ Pri ovakvoj ideološkoj inskripciji prostora prisutan je vrlo često dvosmeran proces: komemoracija, odnosno označavanje prostora određenim pojmovima i simbolima, te dekomemoracija, tj. uklanjanje određenih pojmova i simbola iz prostora – ova su dva procesa komplementarna i svedoče o identitetskim politikama određene epohe.⁵

Komemorativni nazivi ulica (i uopšte javnih prostora) prema istorijskim ličnostima ili pojmovima istovremeno i plasiraju najširem građanstvu određenu reprezentativnu sliku prošlosti, čime postaju i integralni deo službenih kultura pamćenja. Treba se podsetiti da je „istorijsko pamćenje u idejnom jezgru svake društvenointegrativne misli, i ono, uz uticaj opštih idejnih pretpostavki, oblikuje i strukturira zamisao o bližoj i daljoj budućnosti.“⁶ Time se važnost pamćenja za konstituisanje kolektivnih identiteta dodatno podvlači, a istovremeno determiniše i znatnu inskripciju u javni prostor. Ovakvi prostorni simboli time predstavljaju jedan segment, prostornu emanaciju, tzv. institucionalnog pamćenja, koje se može odrediti kao „delatnosti političkih elita i njihovih podržavaoca da konstruišu značenja prošlosti i da ih široko propagiraju ili ih nametnu drugim članovima društva.“⁷ Institucionalno pamćenje vrlo je blisko pojmu kulturnog pamćenja kako ga određuje Jan Asman (Jan Assmann). Po njemu postoje dve vrste pamćenja: jedno je komunikativno pamćenje koje se prenosi usmeno i obuhvata najviše tri generacije, a drugo je kulturno pamćenje u kojem se sadržaji prošlosti institucionalizuju u objektiviziranu kulturu i opstaju znatno duže u vremenu (spomenici, praznici, muzeji i dr.).⁸ I komemorativni nazivi ulica i drugih gradskih prostora predstavljaju deo ovakvog kulturnog pamćenja, sa ambicijom dugog trajanja u prostoru. Memorijalizacija i pamćenje su isto tako neodvojivi od obratnog procesa, odnosno zaboravljanja, i ova je međuzavisnost očita i pri prostornom obeležavanju (posebno u gradovima), gde svaka komemoracija najčešće podrazumeva i određenu dekomemoraciju. Pri izgradnji kolektivnih identiteta, zaboravljanje je jednako važno kao i pamćenje, te tako Ernst Renan, komentarišući odnos između *nation-building*-a i pamćenja, tvrdi da je „bit nacije u tome da njeni pripadnici imaju do-

⁴ M. Azaryahu, *n.d.*, str. 33.

⁵ M. Azaryahu, „Street Names and Political Identity...“

⁶ Todor Kuljić, *Kultura sećanja*, Beograd, 2006, str. 274.

⁷ Richard Ned Lebow, „The Politics of Memory in Post-War Europe“, *The Politics of Memory in Post-War Europe*, (ed. R. Lebow et al.), London, 2006, str. 13.

⁸ T. Kuljić, *n.d.*, str. 81-82.

sta toga zajedničkog, ali i da su istovremeno dosta toga i zaboravili“.⁹ Sadržaj i nacionalnog identiteta i kolektivnog pamćenja u najvećoj meri zavisi od politika i strategija vodećih društvenih slojeva i idejnog sistema koji zastupaju. Kako Todor Kuljić navodi, „savremena kultura sećanja je birokratski i komercijalno organizovana i politički instrumentalizovana prošlost. Manje ili više koherentne prošlosti se izmišljaju, dekretiraju i služe za zabavu.“¹⁰ Slično se može reći i za mnoge druge kulture sećanja, a svakako to da su politički instruirane, a često i birokratski vođene. Sadržaj noseće ideologije, ili nosećih ideologija koje se javno promovišu u nekom društvu uglavnom zavisi od vrha društvene i političke piramide, a kako se sprovodi zavisi i od nešto niže pozicioniranih aktera.

Deo šire shvaćenog pojma kulture sećanja predstavlja i istorijski revizionizam, koji podrazumeva „preradu prošlosti nošenu jasnim ili prikrivenim namerama pravdanja užih nacionalnih ili političkih ciljeva“, i ovde je na delu ne samo prevrednovanje tj. novo ili modifikovano tumačenje prošlosti, već neposredna prerada (falsifikovanje, izostavljanje, izvrtanje, itd.) istorijskih činjenica i izvođenje odgovarajućih objašnjenja, koja imaju krajnje utilitarnu vrednost u određenom kontekstu; istorijski revizionizam u tom smislu predstavlja jednu političku utilitarizaciju istorijskog bavljenja prošlošću.¹¹ Revizionizam sebe katkad legitimizuje tvrdeći da „svako novo pisanje istorije, uz smenu generacija, samo po sebi znači 'revizionizam', kojim se dopunjuje, 'popravlja', pa i menja slika prošlosti koju su ostavile prethodne generacije istoričara.“¹² Kako Olivera Milosavljević navodi, „ovakva namerna zamena teza služi da zamagli suštinu savremenog istorijskog revizionizma koji bez zazora izmišlja, ili, 'akademske' jezikom rečeno, 'zamišlja' prošlost po meri novih dnevnih ideoloških potreba.“¹³ Revizija istorije sa (dnevno)političkom upotrebom često je okosnica masovnih (pre)imenovanja ulica, ustanova i sl, kada se „prevrednovana“ slika prošlosti neformalno normalizuje putem svakodnevnih prostornih oznaka utičući tako na percepciju prošlog kod najšireg građanstva. Prerada prošlosti na političko-simboličkom nivou (i preko preimenovanja javnog prostora) i konstruisanje određenog institucionalnog pamćenja ne bi trebalo da imaju neposredan uticaj

⁹ Ernst Renan, „What is a Nation“, *Nation and Narration*, (ed. H. Bhabha), London, 1990, str. 17.

¹⁰ T. Kuljić, *n.d.*, str. 36.

¹¹ Milivoj Bešlin i Petar Atanacković, „Uvod“, *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, (ur. M. Bešlin i P. Atanacković), Novi Sad, 2012, str. 13.

¹² Olivera Milosavljević, *Savremenici fašizma 1. Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933–1941*, Beograd, 2010, str. 7–8.

¹³ *Isto*, str. 8.

na historiografiju ili naučno istorijsko tumačenje određene istorijske ličnosti, događaja ili epohe (makar legitimizacija u obratnom smeru, od 'revidirane' istorije ka kolektivnom pamćenju, zna biti čest slučaj), ali „prostorni revizionizam“ putem preimenovanja javnog prostora najčešće i ne cilja ka preradi same istorije, već prvenstveno ide na „prerađu“ identiteta i vrednovanja prošlosti kod najšire javnosti. Tako „neformalna“ revizija istorije preko upisivanja istorijskih simbola (ličnosti ili pojmova) u javni prostor, bilo da je podržana od strane akademskih krugova ili ne, svakako determiniše, makar posredno, izgradnju (ili promenu) slike prošlosti u javnosti.

U nastavku će se prikazati i diskutovati pojedini prominentni primeri sprovođenja revizije prošlosti putem (pre)imenovanja ulica i trgova imenima osoba čija se istorijska uloga na ovaj način nanovo vrednuje, prerađuje, ili falsifikuje. Tokom poslednjih 25 godina u postjugoslovenskim zemljama ovakvi slučajevi su bili relativno brojni, i uslovljeni su opštom promenom društveno-ekonomske paradigme u ovim zemljama i raspadom federacije. Svojevrzne neformalne „rehabilitacije“ čitavog niza ličnosti koje su u socijalističkom periodu bile negativno percipirane sprovedene su ovakvim prostornim politikama, i redovno su bile politički motivisane i usmeravane. Pre svega ću se osvrnuti na ovakve političko-prostorne prakse u slučajevima istorijskih ličnosti čija je uloga tokom Drugog svetskog rata bila službeno osuđena u prethodnom sistemu (bilo da se radi o osobama koje su sudski osuđene zbog aktivnosti u doba okupacije, bilo da je u pitanju negativna ocena delatnosti pojedinaca u istorijskoj nauci ili službenim političkim krugovima). U nastavku će se diskutovati uzroci, kontekst i moguće političke funkcije ovakvih preimenovanja.

Prethodnica revizionističkog talasa

Već nakon prvih višestranačkih izbora, u gotovo svim jugoslovenskim republikama otpočinje proces (pre)imenovanja javnih prostora, posebno ulica i trgova, kojim se pravio otklon od prethodnog društveno-političkog sistema i njegovih nosilaca menjanjem naziva po pojedinim osobama ili pojmovima (uglavnom povezanim sa Narodnooslobodilačkim pokretom i socijalističkim poretom). S druge strane, davanjem novih naziva saobraćajnicama, često po ranije javno proskribovanim istorijskim ličnostima, nove su vladajuće garniture (a koje su u znatnom broju činili i pripadnici prethodnih rukovodećih slojeva koji su prošli novu političko-ideološku konverziju) sebi pribavljale ideološki legitimitet ovaj put zasnovan na integralnom ili

delimičnom antikomunizmu i nacionalizmu, istovremeno sprovodeći neformalnu reviziju službene slike prošlosti kako je formulisana u prethodnoj epohi. Antikomunizam se (svakako u njegovoj tranzicionoj balkanskoj varijanti), pokazao kao „ideološki sadržaj koji poništava modernizaciju, retradicionalizuje društvo i sa parolom 'povratka na staro' nastoji da uspostavi nepostojeći kontinuitet sa nepostojećom (izmišljenom i idealizovanom) prošlošću.“¹⁴ Imajući u vidu ovakve osobenosti ideološkog delovanja u najranijem postsocijalističkom periodu, značaj preimenovanja javnih prostora ne treba potcenjivati, niti bi se moglo reći da se radi o *ad hoc* ili nesistematskim postupcima. Treba imati u vidu da ulična tabla, odnosno naziv ulice, „predstavlja najjeftiniju formu spomeničkog kipa“,¹⁵ a službena memorijalizacija (i preko naziva javnih prostora) ima javni efekt koji je često veći i od formalnih političkih odluka i deklaracija. Ovo je karakteristično ne samo u slučaju „tranzicionih“ političkih intervencija u prostoru – gotovo istovetne prostorne prakse primenjivane su i nakon 1945. i tadašnjeg stvaranja službene kulture sećanja, a i u ranijim epohama i u drugim zemljama.

Ovakva priroda procesa preimenovanja omogućila je znatnu brzinu i efikasnost u sprovođenju novih službenih politika (i pre sprovođenja nove spomeničke memorijalizacije, pisanja novih istorijskih udžbenika, donošenja političkih deklaracija, i sličnih postupaka kojim službeni krugovi prerađuju javnu sliku istorije), i to često i pre formalnog raspada savezne države i početka ratova devedesetih. Tako je na primer 1990. u Zagrebu, u prvom naletu preimenovanja ulica koji je imao i znatnu političko-deklarativnu vrednost, istorijski gornjogradski trg Kaptol pred katedralom, odnosno njegov početni deo, „po nalogu državnog vrha... na nekoliko dana bio preimenovan u Trg Alojzija Stepinca (dobivši tada naziv *trg*), no nakon povratka kardinala Franje Kuharića s putovanja u Zagreb, koji o ovoj odluci nije bio konzultiran, na njegov je zahtjev vraćen povijesni naziv Kaptol.“¹⁶ Brzina, čak i brzopletost, kojom je komemorisan u prethodnom sistemu osuđeni zagrebački nadbiskup, najavljivala je novi političko-mitološki paket koji će se seliti na ulice gradova uskoro samostalne Hrvatske.¹⁷

¹⁴ Srđan Milošević, „O antikomunizmu kao izvoru legitimacije i ideološkom sadržaju tranzicionih društava“, *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, (ur. M. Bešlin i P. Atanacković), Novi Sad, 2012, str. 72.

¹⁵ Duncan Light et al, „Toponymy and the Communist city: Street Names in Bucharest, 1948–1965“, *GeoJournal*, 56, 2002.

¹⁶ Alen Žunić i Nikola Matuhina, „Povijesni trgovi grada Zagreba nastali do 1918. Prostorna geneza i urbanističke odlike“, *Prostor*, 20 (2012) – 1/43, 2012, str. 91.

¹⁷ U isto doba dolazi i do vraćanja konjaničkog kipa bana Josipa Jelačića na netom preimenovani zagrebački Trg Republike kojem je vraćen prethodni naziv po Jelačiću. Zagrebačku restauraciju

Iako ovom prilikom nije dobio svoj trg u Zagrebu, kardinal Stepinac će uskoro dobiti svoju saobraćajnicu u glavnom gradu, a isto će se desiti u velikom broju mesta u Hrvatskoj (i Bosni i Hercegovini). Moglo bi se reći da su imenovanja javnih prostora i ustanova po Stepincu predstavljala prethodnicu drugih službenih postupaka nove (pozitivne) evaluacije lika ovog crkvenog velikodostojnika (a posredno i uloge Rimokatoličke crkve i u prošlosti i u aktuelnom trenutku u Hrvatskoj), a koja su do današnjeg dana skoro u celosti legitimizovala ovu istorijsku ličnost i njenu sliku u najširoj javnosti.

Za razliku od indirektno rehabilitacije Alojzija Stepinca koja je i imenovanjem javnih prostora i ustanova relativno uspešno sprovedena, ovakva strategija neće polučiti jednako povoljne rezultate u slučaju jedne još kontroverznije ličnosti. Mile Budak, do 1941. pisac i advokat (a nekoliko godina i politički emigrant), u toku okupacije je bio visoki rukovodilac kvislinške NDH (te je 1945. osuđen i pogubljen), a s političkim promenama 1990. godine viđen je od strane delova novog establišmenta kao istorijska figura koja bi mogla biti prigodan javni simbol u projektu tzv. nacionalnog pomirenja kako je tokom devedesetih ono bilo konceptualizovano od delova desnog političkog spektra (a indirektno i kao personifikovani agens makar neformalne delimične rehabilitacije tzv. NDH). Osim izdavanja njegovih književnih dela, ekranizacije pojedinih spisa i sličnih pokušaja legitimizacije Budakovog lika u kulturnoj i umetničkoj sferi, najprominentnije prakse revizije službenog gledanja na ovu ličnost bile su imenovanja ulica i trgova (i sporadično ustanova) njegovim imenom. Čitav niz gradova odlukom lokalnih samouprava dobio je do 2000. godine ulice nazvane po Mili Budaku, i to često sa imenom „Ulica hrvatskog književnika Mile Budaka“, a među njima i značajni centri poput Splita, Zadra, Dubrovnika, Slavenskog Broda i drugih. Ovakva vrsta promocije visokog ustaškog funkcionera (makar često zaogrnutu u oblandu „hrvatskog književnika“) naišla je na jako protivljenje delova javnosti koje je bilo veće što je veći bio grad u koji se smestila Budakova ulica. Osim sporadičnih inicijativa pojedinih opozicionih stranaka za promenu naziva ovih ulica, te stalnih opetovanja građanskih udruga, najsistematskije protivljenje ovakvim uličnim designacijama sprovodio je splitski sedmičnik *Feral Tribune* koji je iz broja u broj objavljivao rubriku „Nomen est omen“ u kojoj je pored fotografije ulične table sa Budakovim

imena glavnog trga pratili su i mnogi drugi hrvatski gradovi koji su imenovali svoje saobraćajnice po hrvatskom banu, te će Josip Jelačić do polovine prošle decenije postati jedna od deset istorijskih ličnosti koje su najčešće memorijalizovane na ulicama i trgovima hrvatskih gradova – Slaven Letica, *Let iznad kukavičjeg gnijezda*, Zagreb, 2007.

imenom redovno donosio sarkastične komentare i tekstove. Kako tokom devedesetih inicijative za ukidanje naziva ulica po Mili Budaku najčešće nisu bile uspješne na službenom nivou, dolazilo je katkad do ilegalnih skidanja tabli sa Budakovim imenom, npr. u Splitu (gde se ta ulica ranije zvala Sedejeva), u Komiži na Visu i drugde, a koje su počesto podsećale na ilegalne akcije zacrnjivanja ili skidanja uličnih tabli u doba italijanske okupacije Dalmacije.¹⁸

I dok se više gradova u Hrvatskoj okitilo ulicama sa Budakovim imenom, to po svemu sudeći nije bio slučaj sa glavnim gradom. Mile Budak se gotovo pa i „doselio“ u Zagreb 1993. godine kada je u Gradskoj skupštini za malo prošla inicijativa da se po njemu preimenuje Trg maršala Tita, ali je ovaj predlog ipak povučen iz procedure.¹⁹ Najbliže što je Budak bio Zagrebu bila je izgleda Sesevetska Sopnica – ovaj je gradski kvart bio deo ranije administrativno nezavisnog mesta Sesevete koje je pred kraj devedesetih pridodato Gradu Zagrebu. Izgleda je u toku sesevetske „faze“ svoje istorije ovaj kvart dobio Ulicu Mile Budaka koja je izgleda preimenovana sa ulaskom u zagrebački atar, a možda i ranije. Dok su pojedine štampane mape pokazivale postojanje ove ulice (npr. doskorašnje mape izdavača Trsat Polo), na drugima to nije slučaj, a zvanične mrežne stranice grada Zagreba i detaljna elektronska katastarska mapa (geoportal.zagreb.hr) ne registruju postojanje ovako imenovane saobraćajnice ni u Sopnici, niti bilo gde u gradu Zagrebu. Međutim, ako Budak u Zagrebu možda i nije imao ulicu, dobio je zato mesnu zajednicu. Jedan mesni odbor (ranije nazvan Otona Župančiča) s područja gradske četvrti Peščenica-Žitnjak (na području Folnegovićevo naselja) 1993. nazvan je Mjesni odbor „Hrvatskog književnika Mile Budaka“. I ovo je imenovanje inicijalno prouzrokovalo javno nezadovoljstvo, ali ono je vremenom utihnulo s obzirom na to da nazivi administrativnih mesnih odbora jedva da se pojavljuju u javnoj i medijskoj sferi, pa je javnost uglavnom zametnula postojanje ovakve designacije (a za razliku od naziva ulica po Budaku u drugim gradovima gde redovno fizičko kretanje i spominjanje u javnim sferama primorava građanstvo da budu svesni postojanja određenog komemorativnog naziva).

¹⁸ V. Marin Kuzmić i dr. (ur.), *Antifašistički Split: ratna kronika 1941.–1945*, Split, 2011.

¹⁹ Ovaj će reprezentativni prestonički trg biti povremeno viđen za preimenovanje tokom devedesetih, ali bez realizacije bilo koje inicijative takve vrste. Od 2008. godine pak, intenziviraju se ideje koje idu u tom pravcu sa pojavom organizacije „Krug za trg“ koja javnim istupima i protestima na trgu nekoliko puta godišnje traži menjanje naziva ove saobraćajnice. Oprez da se jedan od središnjih zagrebačkih trgova imenuje po Budaku moguće je proizašao i iz bojazni od reakcija strane javnosti i političkih krugova, ali i hrvatskog javnog mnjenja imajući u vidu u to doba već redovne proteste koji su organizovani zbog preimenovanja zagrebačkog Trga žrtava fašizma u Trg hrvatskih velikana 1990, a koji će i uroditi plodom vraćanjem starog naziva trgu 2000. godine.

Simbolička podrška ratnom poduhvatu

Osim u Hrvatskoj, Budak je dobijao svoje ulice i u susjednoj Bosni i Hercegovini, očekivano, u gradovima pod kontrolom Hrvatskog vijeća odbrane, i to još u toku ratnih dejstava u toj zemlji. Tako je Općinsko vijeće (zapadnog) Mostara u februaru 1995. godine donelo odluku o preimenovanju ulica u delu grada pod kontrolom HVO.²⁰ Tada su na ulice Zapadnog Mostara stigli i nazivi koji su u znatnoj meri uzbunili bosanskohercegovačku javnost. Naime, pri ovom opsežnom preimenovanju ulica u zapadnom delu grada (većina naziva je u zapadnim kvartovima tada promenjena, dok u delu Mostara pod kontrolom Armije BiH nije došlo do bilo kakvih preimenovanja), osim niza srednjovekovnih kraljeva, kraljica, pripadnika klera, i sličnih ličnosti, komemorirani su i kontroverzni likovi iz novije istorije. Najpre je u februaru 1995. godine Općinsko vijeće općine Mostar (*de facto* vlasti Zapadnog Mostara) pri prvom velikom preimenovanju mostarskih ulica instaliralo ulicu Dr Mile Budaka (deo bivše Šantićeve), ali i ulicu Vokića i Lorkovića (bivša Slijepa ulica), po visokim ustaškim rukovodiocima koji su pokušali puč krajem rata, i Ulicu župana Đure Spuževića (bivša Ulica Škrobića), po kvislinškom županu.²¹ Nakon toga, već u maju iste godine, u novom setu uličnih naziva nalaze se i Ulica Rafaela Bobana (ranije neimenovana ulica) te Ulica Jure Francetića (takođe prethodno neimenovana ulica), nazvane po poznatim pripadnicima ustaškog pokreta.²² Intenzitet i brzina preimenovanja još za trajanja rata u BiH kao da svedoči o nameri stavljanja pred svršen čin bošnjačke strane u gradu i istovremenog polaganja i simboličke tapije na teritoriju pod vojnom kontrolom. Uprkos opštoj atmosferi podizanja nacionalističkih tenzija i sa tim povezane politike rehabilitacije nosilaca šovinizma iz doba Drugog svetskog rata u skoro svim postjugoslovenskim državama, ovakva vrsta komemorisanja činila se zaista vanrednom, čak i kada se imaju u vidu pokušaji opravdavanja lika i dela Mile Budaka u samoj Republici Hrvatskoj toga vremena. Osim drugačijim političkim pogledima u ovom gradu i posledicama direktnog iskustva prve linije fronta (za razliku od većine gradova u Hrvatskoj), ovaj se zapadnomostarski „korak dalje“ u „toponimskom nacionalizmu“ možda da objasniti i samim karakterom Mostara kao „graničnog“ grada. Naime, kao predziđe nacionalne politike na po-

²⁰ O ovome izveštava splitska *Slobodna Dalmacija* u izdanju od 25. februara 1995. u tekstu „Preimenovane ulice i trgovi u Mostaru.“

²¹ *Odluka o preimenovanju ulica i trgova u gradu Mostaru*, Službeno glasilo Općinskog vijeća Općine Mostar br. 1-2 g. 4, februar 1995, str. 9, 10.

²² *Odluka o preimenovanju ulica i trgova u gradu Mostaru*, Službeno glasilo Općinskog vijeća Općine Mostar br. 5 g. 4, maj 1995, str. 16.

ratnom prostoru u kojem su prisutne konkurentske etničke zajednice, simbolička sredstva sopstvene legitimizacije bivaju eksplicitnija nego na prostorima koji formalno nisu predmet takmičenja suparničkih etničkih ili nacionalnih identiteta, i prostorno samopredstavljane otvorenim bojnim pokličima služi kao sredstvo mobilizacije vlastite grupe, koje možda ne bi bilo uputno na nekom drugom mestu i vremenu. Da se radi upravo o tome, možda potvrđuje gotovo identična situacija u (Istočnom) Sarajevu.

Nakon potpisivanja Dejtonskog sporazuma pojedini delovi Sarajeva koji su bili pod kontrolom Vojske Republike Srpske postali su deo manjeg entiteta, i inicijalno su spojeni u novoformirani grad Srpsko Sarajevo koji je proglašen i prestonicom RS. Kasnije će ovom rurbanom naselju biti oduzet status glavnog grada, a odlukom Ustavnog suda BiH iz 2004. moraće i da promeni ime u Istočno Sarajevo. Administrativno ustrojstvo i institucionalna i fizička koncepcija grada uglavnom je išla na formiranje kontrateže „federalnom Sarajevu“ (kako se grad Sarajevo često označava u manjem entitetu), slično izraelskom uobličavanju „zapadnog“ Jerusalima do okupacije Zapadne obale Jordana 1967. godine. I dok fizička izgradnja zahteva vreme i sredstva, ideološka je i jednostavnija i jeftinija: paralelno sa postepenom izgradnjom infrastrukture i objekata u ranije prigradskom području sadašnjeg Istočnog Sarajeva, tekao je intenzivan proces označavanja prostora koji se uglavnom iscrpljivao u imenovanju svakog dostupnog putnog pravca prigodnim nacionalnim asesoarom.²³ Tako su nikle, između ostalog, Ulica đenerala Dragoljuba Draže Mihailovića, Ulica vojvode Momčila Đujića, Ulica Jovana Raškovića, Ulica akademika Nikole Koljevića, i slične. Kao i u (Zapadnom) Mostaru, (ne)sporne nacionalne veličine su bez dvoumljenja dobile svoje ulice u „graničnom“ gradu, što nije do kraja slučaj sa percipiranim nacionalnim središtima poput Beograda ili Zagreba. Štaviše, ovakvo prigodno označavanje je i prigodno smešteno u prostoru. Uz crtu razgraničenja sa gradom Sarajevom, ulice Istočnog Sarajeva su nazivane kao manjeviše jasna poruka građanima oba naselja: Ulica srpskih ratnika u naselju Vraca nalazi se uz samu liniju fronta iz doba opsade (a uz današnju približnu administrativnu granicu), Ravnogorska ulica je tik uz granicu prema opštini Ilidža, Trg Ilidžanske brigade nalazi se na manje od sto metara od naselja Dobrinja u Federaciji BiH, a nosi naziv po jedinici koja je držala pod opsadom isto to naselje (nasuprot ovom trgu, u federalnom delu Dobrinje prostire se, takođe prigodno, Bulevar brani-

²³ Podaci o nazivima ulica u Istočnom Sarajevu preuzeti su sa službenih stranica opština Istočno Novo Sarajevo i Istočna Ilidža (opstinains.net i istocnailidza.net).

laca Dobrinje), dok je granična ulica prema gradu Sarajevu u Lukavici (opština Istočno Novo Sarajevo) dobila naziv Ulica đenerala Dragoljuba Draže Mihailovića, a ona se pruža kroz prostor nekadašnje kasarne, koja je ranije nosila naziv Slaviša Vajner Čiča! Nazivi gradskih prostora koji predstavljaju borbene pokliče patentirani su u gradskom području Sarajeva već i u jeku ratnih dejstava, te su tako srpske vlasti koje su pod svojom kontrolom držale naselje Grbavica, nekadašnji Most bratstva i jedinstva (koji je u toku opsade predstavljao graničnu crtu između opsednutog grada i kvarta pod kontrolom snaga bosanskih Srba) preimenovala u Most srpskih branilaca. I u opkoljenom Sarajevu preimenovala su pojedine ulice i trgovi i kao simbolički čin dizanja morala stanovnika napadnutog grada – na primer raniji Trg Pere Kosorića u naselju Hrasno, mestu žestokih okršaja u toku opsade na samoj crti razgraničenja, Skupština Grada Sarajeva preimenovala je 13. novembra 1992. u Trg heroja, u jeku intenzivnih napada na grad.²⁴

(Pre)imenovanje javnog prostora u ratnim (i kriznim poratnim) uslovima ne mora služiti samo mobilizaciji ljudstva (i civila i vojnika) na samim dodirima sukobljenih snaga i teritorija, već i u relativnoj „pozadini“, dalje od crta razdvajanja, ali kao jasna ideološka poruka o ratnim i nacionalnim ciljevima. Tako je u Banjoj Luci već sa prvim pucnjima u BiH, a istovremeno sa progonom lokalnog bošnjačkog i hrvatskog stanovništva, došlo do masovnog novog imenovanja gradskih ulica i kvartova. U gradu sa nešto više od 400 ulica, samo do 1997. promenjeno je ime njih čak 240, a proces se nastavio i u narednoj deceniji: kako se navodi „pored opštinske (SDS) kadrovske komisije, najaktivnija je, po svemu sudeći, bila komisija za davanje novih naziva ulicama i gradskim četvrtima.“²⁵ Na simboličko-odonomskom nivou se Banja Luka, od nekadašnjeg samoproklamovanog bastiona jugoslovenstva transformisala u „Pijemont srpstva“ i „novi Knin.“²⁶ Ulice i trgovi prigodno su imenovani prema tada aktuelnom nacionalnom imaginariju: Kralja Petra I Karađorđevića (bivša Maršala Tita, jedna od retkih ulica kojima je vraćen predratni naziv), Trg srpskih vladara (kao jasna aluzija na jednu od glavnih beogradskih ulica, rani-

²⁴ Edo Hozić, *Biografija Sarajeva '92-'93 – Iz dana u dan – Izbor iz sarajevskih novina i magazina*, Sarajevo, 2008.

²⁵ Ranko Risojević, „Kako su mijenjani nazivi ulica u Banja Luci: Adresa nepoznata“, novinski tekst na mrežnom portalu novinske agencije AIM, 4. novembar 1997, adresa aimpress.ch, arhiva vesti za novembar 1997.

²⁶ Mikica Milojević, „Od Kraljevića Marka do McDonald's hamburgera“, *Republika*, 1–15. septembar, 2001. Podaci o promenama naziva ulica u Banjoj Luci nađeni su na mapama Banja Luka: plan grada, NIP Glas. Banja Luka 1979, i Banja Luka – plan grada, Merkur-SV. Beograd 2006, te u registru promena naziva banjolučkih ulica na mrežnoj stranici zoranmackic.com/wp-content/uploads/banjalucke-ulice1.pdf

ji Trg palih boraca), Put srpskih branilaca (nekadašnja Gradiška cesta), Patrijarha Makarija Sokolovića (od svog trasiranja znana kao Ferhatpašina ulica), Aleja Jovana Dučića (ranije Aleja braće Pavlić), Milana Tepića (Vladimira Nazora), Kralja Petra II (Karla Rojca), Bana Milosavljevića (Sime Šolaje), Aleja svetog Save (JNA), Srpska ulica (Fra Grge Martića), itd. Banjolučki nazivi ulica ukazivali su i na percipirane (simboličke i faktičke) saveznike u aktuelnom ratnom poduhvatu (Kninska, Jovana Raškovića, Grčka, Careva Romanovih, Nikolaja II...), ali su i kristalno jasno objavljivali koju vrstu nacionalnog programa sprovode vlasti bosanskih Srba, te tako čitav niz četničkih vođa i ideologa dobija svoje ulice: Stevan Moljević, Dragiša Vasić, Uroš Drenović, vojvoda Momčilo (Đujić), Rade Radić i dr. Ekspresna revizija gledanja na istoriju Drugog svetskog rata u Jugoslaviji koja je sprovedena imenovanjem ulica u ovom gradu bila je sasvim u skladu sa političkim i vojnim delovanjem „na terenu“, a neformalni revizionizam sproveden imenovanjem javnog prostora i ustanova u bosanskohercegovačkim mestima koja su kontrolisali bosanski Srbi i Hrvati predstavljao je (a često i dalje predstavlja) tek ogoljeniju i razvidniju varijantu opreznijeg uprostoravanja kontroverznih javnih simbola koje je sprovedeno u centrima kreiranja novih nacionalističkih politika kao što su Beograd i Zagreb.

Puzajuća revizija

I dok su pojedini kontroverzni istorijski likovi gotovo bez razmišljanja dobijali svoje ulice i trgove u područjima neposrednih ratnih dešavanja u BiH i Hrvatskoj, sličnom se uprostoravanju simbola koji su predstavljali poražene ideologije i politike iz Drugog svetskog rata pristupalo nešto opreznije u novim nacionalnim prestonicama (što je delimično prethodno prikazano za Zagreb). U Beogradu se tokom devedesetih godina tako nije isporučivala jasna politička poruka o karakteru aktuelnog nacionalnog programa putem uličnih preimenovanja (za razliku od npr. Banje Luke i nekih drugih gradova pod srpskom kontrolom u BiH i Hrvatskoj).²⁷ Ovakav oprez u eksplicitnoj reviziji prošlosti preko imena prestoničkih ulica bio je uslovljen (osim jasnom vidljivošću ovakvih poteza i kod domaće i kod strane javnosti) i popriličnim ideološkim eklekticismom Miloševićeve politike koja je široku podršku ratnim i političkim ciljevima pridobijala i političko-

²⁷ O promenama naziva ulica u najnovije doba u Beogradu pisano je na više mesta, između ostalog i Nebojša Dragosavac, „Masovna promena naziva ulica kao deo preimenovanja prošlosti i obračuna sa Narodnooslobodilačkom borbom i avnojevsom Jugoslavijom“, *Antifašistički Narodnooslobodilački rat u Jugoslaviji i savremenost*, (ur. N. Dragosavac), Beograd, 2004.

propagandnom (zlo)upotrebom jugoslovenskog i socijalističkog nasleđa. (Pre)imenovanja beogradskih ulica od 1991. tako svedoče o tek parcijalnoj reviziji službene percepcije Drugog svetskog rata. Tako je, na primer, novo vrednovanje lika (i dela) doživela glumica Žanka Stokić (zvezda radijskih i pozorišnih komičnih predstava u toku nemačke okupacije Srbije) po kojoj je početkom devedesetih imenovana ulica u kojoj je živela do smrti. Prethodno se ova ulica zvala Laze Simića, a imenovanjem senjačke ulice po Žanki Stokić, po Simiću je prozvana jedna ulica u predgrađu Krnjača.²⁸ Pozitivnu ocenu svoje uloge tokom Drugog svetskog rata neformalno je tada dobio i premijer izbegličke kraljevske vlade Slobodan Jovanović po kojem je imenovana ulica u naselju Višnjica. Ova „puzajuća“ revizija ratne istorije putem imenovanja saobraćajnica ubrzala se nakon političkog prevrata 2000. godine, od kada se kao glavne smernice diskurzivnog oblikovanja savremene slike Drugog svetskog rata i posleratne istorije još intenzivnije javljaju historiografski revizionizam, banalni antikomunizam, selekcija memorije i anti-antifašizam.²⁹ Sa prvom novom Komisijom za spomenike, nazive trgova i ulica Skupštine grada Beograda nakon 5. oktobra dolazi i do otvorenijih pokušaja rehabilitacije nosioca saradnje sa nemačkim okupatorom, te je tada predloženo i imenovanje dve male ulice u opštini Vračar koje su do tada bile numerički označene (501. i 502. ulica) po saradnicima kvislinškog režima u okupiranoj Srbiji, Svetislavu Stefanoviću i Vladimiru Velmar-Jankoviću. Slično pokušaju instaliranja Budakovog imena u gradsko nazivlje Zagreba skoro deset godina ranije, prenaplašen (a izgleda i preuranjen) efekat ovakvih imenovanja uslovio je na kraju odbacivanje ovih predloga.

Gradska komisija u reprezentativnom sastavu ovom je prilikom dala predlog za (pre)imenovanje 33 ulice u središnjim gradskim opštinama Stari Grad i Vračar, od kojih će njih 26 biti usvojeno za mandata iduće nadležne komisije. Ovom prilikom bilo je predloženo i preimenovanje dela ulice Tadeuša Koščušskog u Venac Slobodana Jovanovića, sa obrazloženjem da „ulica Slobodana Jovanovića već postoji, ali u neodgovarajućem kraju grada“.³⁰ Ni ovaj predlog nije ovom prilikom

²⁸ Interesantno je uporediti rezon iza komemoracije poznate Žanke Stokić i seljenja na periferniju ulicu gotovo nepoznatog Laze Simića s obzirom na njihovu aktivnost u Drugom svetskom ratu: dok je Žanka Stokić zbog redovnog izvođenja komičnih komada tokom okupacije osuđena na gubitak srpske građanske časti u trajanju od osam godina (presuda je nakon nekog vremena pak ukinuta), Laza Simić, inženjer i španski borac, ranjen je prilikom izrade eksploziva za protivokupatorske diverzije zajedno sa suprugom Rahelom Baruh, nakon čega su oboje streljani - Група аутора, *Улице и тргови Београда 1: А-М*, Београд, 2004, стр. 421.

²⁹ Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd, 2002, str. 405, 441.

³⁰ J. Д. М. „Називы по делу, а не идеологији“, *Глас јавности*, 10. април, 2002.

prošao, kao ni inicijativa da se Ulica Dragoslava Jovanovića u centru grada (imenovana po naprednom predratnom rektoru Beogradskog univerziteta) nazove starijim imenom Dvorska. Jovanovići ipak na kraju nisu „promenili adrese“ – „proklamativna vrednost“ predložene promena bila je previše evidentna i očito u prevelikom raskoraku sa raspoloženjem javnosti u to doba. Ovo predloženo „seljenje“ Slobodana Jovanovića u centar grada predstavljalo je i pokušaj simboličkog smeštanja nekadašnjeg jugoslovenskog premijera u centar nacionalnog diskursa (zajedno sa svim političkim vrednostima asociranim sa njegovim likom), za šta se tokom vladavine Slobodana Miloševića očito nisu stekli uslovi (s obzirom na to da je po njemu tada nazvana saobraćajnica u perifernom delu grada). Moglo bi se pretpostaviti da se pri komemoraciji osoba ili pojmova, a koji trenutno nisu društveno nesporni simboli, ne ide na izravno učitavanje u opšte vidljiv urbani (i simbolički) prostor centra (ili blizu centra) već u manje prominentan prostor periferije, često ne da bi ostali na toj periferiji, već moguće sa intencijom da se u odgovarajućem trenutku počnu približavati i prostornom i simboličkom centru.³¹ Da je takav slučaj svedoči komemoracija Slobodana Jovanovića skoro deset godina nakon prvog, neuspelog pokušaja seljenja sa periferije u centar, kada je plato ispred zgrade beogradskog Pravnog fakulteta u decembru 2011. svečano, uz prisustvo visokih zvanica, nazvan Plato Slobodana Jovanovića. Tada su se očito stekli potpuniji društveni i politički uslovi za glasnu deklarativnu prostornu komemoraciju i davanje prominentnije uloge ovoj istorijskoj ličnosti u novoj političkoj i nacionalnoj mitologiji u Srbiji. Sasvim prigodno, ovakav čin prostorne komemoracije bio je koordinisan sa prethodnim izdavanjem novčanice sa Jovanovićevim likom i premeštanjem njegovih zemnih ostataka u Beograd.

Puzajuća revizija putem preimenovanja beogradskih ulica tako je ipak uhvatila brži korak, te od 2004. godine dolazi i do masovnijih preimenovanja ulica u Beogradu, i do komemoracije osoba sa kontroverznim ulogama u toku Drugog svetskog rata. Među gusto kucanim redovima odluka o (pre)imenovanju ulica „prošvercovana“ su tako i nekolika imena koja doživljavaju svojevrsnu „toponimijsku“ rehabilitaciju i legitimizaciju. Tako su svoje ulice u Beogradu dobile mnoge

„Neodgovarajući deo grada“ o kojem je reč je spomenuta Višnjica.

³¹ Ovakvo približavanje određenih simbola u vidu osoba ili pojmova bliže simboličkom centru, ili njihova reprezentativnija komemoracija, počela je bivati sprovedena već 1992. godine kada je promenjen naziv ulici Miloša Crnjanskog u rurbanoj MZ Rakovica selo, a po njemu nazvana neimenovana ulica u reprezentativnijem novoizgrađenom naselju Višnjička banja – *Решєње о одређивању назива улица на територији општина Палилула, Звездара, Вождовац, Нови Београд, Земун, Савски венац и Стари град*, Службени лист града Београда 8/1992, 15. 5. 1992.

ličnosti čija se istorijska uloga percipira, najblaže rečeno, na veoma suprotstavljene načine: episkop Nikolaj Velimirović, arhimandrit Justin Popović, kvislinški komesar za izbeglice Toma Maksimović, četnički ideolog Dragiša Vasić, književnik Grigorije Božović i dr. Izostanak gotovo ikakve javne reakcije (za razliku od nekih prethodnih slučajeva) možda je povezan i sa činjenicom da su ovi nazivi mahom dodeljeni ulicama u prigradskom i slabo frekventnom zemunskom naselju Altina. Činjenica da se pojedini kontroverzni nazivi prilično tiho instaliraju, bez otvorene simboličke demonstracije koja često prati promene nazivlja, govori o nesigurnosti ovakvog ideološkog preoblikovanja grada – identitetske politike se ostvaruju i nenametljivo i posredno, a politički „paket“ se u urbanu toponimiju u ovakvim slučajevima učitava gotovo tajno, i to često preko uličnih tabli u perifernim naseljima. Kao što i u prestoničkoj topografiji bitan aspekt u simboličkom obeležavanju prostora predstavlja relacija centar–periferija, slično se može reći i na nacionalnom nivou. Javna reakcija i prepoznavanje određene (de)komemoracije zavisi i od toga u kojem delu grada, centralnom ili rubnom, dolazi do promene odonima/simbola – što je simbol koji nestaje/nastaje udaljeniji od, pre svega simboličkog, centra grada (ali i nacije), reakcija i/ili prepoznavanje su manje izvesni ili burni. Isto to može se reći i za društvo u celini – na primer, imenovanje trgova u unutrašnjosti Srbije po Milanu Nediću i Draži Mihailoviću naišlo je na slabu reakciju (svakako prestoničke javnosti) upravo zbog perifernosti većine gradova u unutrašnjosti u opštoj kulturnoj slici Srbije. O značaju fizičkog i simboličkog lociranja određenih odonima što bliže urbanom i simboličkom centru svedoče i rasprave o preimenovanju ulica nazvanih po Mili Budaku u Hrvatskoj – žučni prepori vodili su se u gradovima u kojima su po Budaku nazvane ulice koje se nalaze u centru, ili blizu centra grada, poput Zadra i Splita, dok je ova rasprava skoro u celosti mimoišla manje gradove u kojima je Mile Budak bez pompe i tiho dobio svoje ulice.

Plime i oseke revizije prošlosti u javnom prostoru

I dok se u Srbiji tokom prve decenije ovog veka revizionistički talas (u gotovo svim javnim sferama) počeo intenzivirati, u Hrvatskoj počinje dolaziti do postepenog splašnjavanja (što je možda i očekivano imajući u vidu raniji i silovitiji početak revizionističkih praksi, makar preko imenovanja javnog prostora). Sa vremenskim odmakom od Domovinskog rata u Hrvatskoj se počelo sa postupnim brisanjem javne simbolike koja je promovisala osobe ili vrednosti povezane sa tzv. NDH, što je najjasnije došlo do izražaja preko odluke Vlade Ive

Sanadera da 2004. ukloni spomen-obeležja Juri Francetiću u Slunju i Mili Budaku u Svetom Roku kraj Lovinca. I ulice nazivane tokom devedesetih po Mili Budaku postepeno su bivale žrtvom nove političke konjunktore, reformskog i proevropskog kursa HDZ-a i službenih odluka lokalnih samouprava, te mnoga mesta ukidaju ovakve nazive. Tako je do polovine 2004. Mile Budak imao svoju ulicu u (tek) 16 hrvatskih naselja – u nekima od njih je bio pokrenut postupak za promenu naziva ulice,³² a u skoro svim većim gradovima je ovakva oznaka i odstranjena (npr. u Zadru 19. novembra 2004). Do danas (2013.) je u Hrvatskoj pak ostalo jedanaest ulica nazvanih po Budaku (te jedna po 10. travnju, datumu proglašenja NDH), a aktuelni hrvatski ministar uprave je pokrenuo inicijativu za njihovo brisanje putem utvrđivanja ustavnosti ovakvih imenovanja.³³ Najveći hrvatski grad koji do danas ima ulicu Mile Budaka je Slavonski Brod, a politička pat pozicija u gradu Mostaru (gde se kao jedan od većih uloga u aktuelnim političkim trgovinama javlja menjanje naziva ulica u zapadnom delu grada) već godinama omogućava ostanak Budakove ulice u najvećem hercegovačkom gradu. I mjesni odbor „hrvatskog književnika Mile Budaka“ u Zagrebu je 2010, zahvaljujući lobiranjima i pritiscima i na gradske zastupnike i većnike mesnog odbora, promenio ime, i vraćen mu je prethodni naziv, opet po „slovenačkom književniku“ Otonu Župančiču.

U doba kada je revizija istorije preko prostorne memorijalizacije u Hrvatskoj doživljavala postepenu oseku, u Srbiji je započinjala njena plima.³⁴ U Srbiji se najnovija revizija prošlosti (i preko memorijalizacije

³² Tihomir Ponoš, „Dio lokalnih vlasti ne vidi razloga za promjenu naziva“, *Vjesnik*, 20. 9. 2004.

³³ Dražen Ciglenečki, „Protuustavna imena: Bauk uklanja sve ulice Mile Budaka i 10. travnja“, *Novi list*, 11. 3. 2013.

³⁴ U ovom tekstu najveća pažnja posvećena je slučajevima neformalne revizije istorije preko imenovanja ulica u Srbiji i Hrvatskoj (te delovima Bosne i Hercegovine sa trenutno većinskim hrvatskim i srpskim stanovništvom) s obzirom na to da su u ovim područjima bivše Jugoslavije ovakvi slučajevi i najčešći. U delovima BiH koji su kraj rata dočekali pod zaštitom Armije BiH, i samo preimenovanje ulica i trgova je bilo znatno ređe sprovedeno nego u ostatku zemlje, a najčešće bez komemorisanja osoba koje su pripadale kvislinškim ili kolaboracionističkim strukturama tokom Drugog svetskog rata. U Crnoj Gori se revizija novije istorije gotovo i nije sprovodila u sferi javnog prostora, a u Makedoniji dolazi do sporadičnih slučajeva ovakve vrste tek u najrecentnijem periodu. U Sloveniji, pak, iako je u sferi historiografije revizionizam dostigao možda i najdalje domete u bivšoj Jugoslaviji, po pitanju prostorne memorijalizacije nije dolazilo do značajnije devastacije i brisanja spomena na recentnu prošlost. S druge strane, spomenička komemoracija kvislinških snaga nije išla na personalizaciju nosilaca kolaboracije, već više na izgradnju memorijala koji su emanirali „etos žrtve“, često na mestima likvidacije ili pogibije domobranaca, a sa ciljem proklamovanog „nacionalnog pomirenja“, kako ga je shvatala slovenačka desnica – v. Gal Kirn, „Transformation of Memorial Sites in the Post-Yugoslav Context“, *Retracing Images: Visual Culture After Yugoslavia*, (ed. D. Šuber and S. Karmanic), Leiden, 2012. Istovremeno, imenovanje javnih površina po prominentnim kvislinzima je bilo

u javnom prostoru) počela zahuktavati nakon 2000. godine, i po pitanju podizanja spomen-obeležja, i nazivanja javnih površina po pripadnicima kolaboracionističkih i kvislinških snaga (a koje vremenom doživljavaju delimičnu rehabilitaciju, a pojedinicima se čak pripisuje i antifašistički karakter). Prvi je spomenik Draži Mihailoviću podignut još 1992. na Ravnoj Gori u zapadnoj Srbiji, svakako ne kao službena inicijativa, ali je uglavnom bio tolerisan od tadašnjih srpskih vlasti.³⁵ U međuvremenu se broj statua vođe četničkog pokreta povećavao, tako da u Srbiji postoje još bar tri (u Lapovu, Ivanjici i Subjelu kod Kosjerića), nekoliko u BiH (Udrulje kraj Višegrada, Petrovo na Ozrenu, u Brčkom je stajalo poprsje doneseno 1997. iz Vukovara), te u okviru globalja u Severnoj Americi.³⁶ Ulice i trgovi nazvani po njemu vrlo su česti u Republici Srpskoj (Istočno Sarajevo, Bijeljina, Ugljevik, Šekovići i dr.), dok se u Srbiji po njemu izgleda za sada zvanično zovu samo trg u Lapovu, te ulice u mačvanskim selima Dublje i Klenje. U nestrpljivom iščekivanju zvanične odonimske memorijalizacije, građani i stranački predstavnici su katkad neformalno stavljali table sa imenom četničkog vođe u više gradova: 2005. u Kragujevcu („prekrstivši“ Ulicu Ive Lole Ribara), 2011. u Kuršumliji (ovaj put je konverziju prošla Ulica svetog Save) i dr. Nestrpljenje da se prostorno ozvaniči tiha rehabilitacija kolaboracionističkih snaga iz Drugog svetskog rata (koja je udruženim pothvatom dela političke klase i revizionističke historiografije dobrim delom i službeno sprovedena sa četnicima), iskazalo se i pri komemoraciji kvislinškog premijera Srbije, Milana Nedića, koji je u sklopu opsežnog preimenovanja ulica u Aranđelovcu dobio svoju ulicu (bivša Ulica Dušana Dugalića).³⁷ Ovakav postupak po svemu sudeći nije izazvao bilo kakvu reakciju nadležnog republičkog organa uprave, pošto se ova ulica i dalje službeno zove tako. S druge strane, u Smederevu je 2002. godine zamalo prošla inicijativa podržana od većine odbornika opštinske skupštine da se deo Trga Republike nazove Venac Dimitrija Ljotića, a koja na kraju ipak nije realizovana.³⁸ Sporadično aktueliziranje ovakvog predloga još uvek

znatno ređe nego u drugim postjugoslovenskim društvima.

³⁵ S druge strane, crnogorske vlasti nisu bile toliko tolerantne spram sličnih inicijativa: u selu Gornje Zaostro kod Berana, rodnom mestu četničkog komandanta Pavla Đurišića, crnogorska policija je 2003, na osnovu rešenja Ministarstva za zaštitu životne sredine i uređenja prostora, srušila već postojale za spomenik ovom četničkom komandantu, tako da pristalice ove inicijative nisu stigle ni do postavljanja statue. Spomenik na Ravnoj gori predstavlja već godinama unazad centar ritualnih dešavanja prilikom masovnih skupova na ovom prostoru na kojima se komemoriše četnički pokret - v. Ivan Ђорђевић, „Трансформација ‘социјалистичких празника’ у транзиционој Србији“, *Свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду*, (ур. Зорица Дивац), Београд, 2006.

³⁶ Pri čemu se podižu spomen-obeležja i nižerangiranim četničkim rukovodiocima.

³⁷ *Одлука о називима улица*, бр. 06-36/2002-01, Скупштина Општине Аранђеловац, 5. април 2002.

³⁸ Драгана Матовић, „Смедеревце није брига“, *НИН* бр. 2709, 28. 11. 2002.

nije urodilo plodom, a što je izazvalo pojačano nestrpljenje kod pripadnika ekstremne desnice, koji su krajem 2012. godine u uličnoj akciji prelepili objekte na delu smederevskog trga sa plakatima u stilu uličnih tabli, na kojima je pisalo *Venac Dimitrija Ljotića*.³⁹

Ova žurba da se čim pre, a ako treba i neoficijelno, preimenuju ulice po istaknutim ličnostima koje su sarađivale sa okupatorom 1941–1945, ili su osuđene od strane posleratnih vlasti iz različitih razloga, možda nije samo rezultat identitetskih politika i politika sećanja pojedinih društvenih grupa, već je moguće uzrokovana i praktičnijim razlozima. Simptomatična je uloga prostorne komemoracije, na prvom mestu službenog imenovanja ulica i trgova, u procesu javne i sudske rehabilitacije pojedinih osoba. Opštoj javnoj rehabilitaciji poznate srpske glumice Žanke Stokić, koja se iskazuje kroz imenovanje važne glumačke nagrade njenim imenom i gotovo unisono afirmativnim, a sve češćim, prikazima u medijima, prethodilo je imenovanje beogradske ulice u kojoj je živela njenim imenom. Isto tako, Grigorije Božović, književnik koji je zbog javne delatnosti u toku okupacije osuđen na smrt pred vojnim sudom 1944, dobio je svoju ulicu u Beogradu 2004. godine (a srednja škola u Zubinom Potoku nazvana je po njemu), a sudski je rehabilitovan četiri godine kasnije.⁴⁰ Dragiša Vasić, vodeći ideolog i druga ličnost četničkog pokreta u Drugom svetskom ratu (osuđen kao „izdajnik naroda“ 1945), memorijalizovan je preko jedne beogradske ulice 2004, a rehabilitovan na Okružnom sudu u Beogradu 2009. godine.⁴¹ Prateći isti obrazac, u Nišu je 2007. godine ulica Božidara Adžije dobila ime Dragiše Cvetkovića (potpisnika pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu), da bi on i sudski, a ne samo toponimijski, bio rehabilitovan 2009. godine pred niškim Okružnim sudom.⁴² Sudski proces za rehabilitaciju Draže Mihailovića je 2013. i dalje u toku, a zahteve za rehabilitaciju Milana Nedića je u više navrata tražilo nekoliko političkih stranaka i grupa građana. Čini se kao da su pomenute ličnosti, a i neke druge, zaslužile javni spomen preko naziva ulica ne samo kao sredstva revizije pamćenja na noviju istoriju, već i kao kvalitet koji će lik i delo određenih pojedinaca dodatno legitimisati pred sudskom ili političkom instancom. Kao što je 2005, prilikom političkog dekretiranja četničkih snaga kao antifašističkih u Skupštini Srbije, na pitanje da li je

³⁹ O ovoj akciji neformalnog preimenovanja izveštavaju sami aktivisti u tekstu „Akcija u Smederevu: Venac Dimitrija Ljotića“ na mrežnoj stranici organizacije Srbska akcija, gde su postavljene i fotografije o ovome – URL: srb-akcija.org/aktivnosti/4711/venac-dimitrija-ljotica.

⁴⁰ Сл. Кљакић, „Рехабилитован репортер ‘Политике’ Григорије Божовић“, *Политика*, 19. 5. 2008.

⁴¹ „Rehabilitovan Dragiša Vasić“, *Vest* agencije Beta, *Blic*, 15. 12. 2009.

⁴² Тома Тодоровић, „Рехабилитован Драгиша Цветковић“, *Политика*, 26. 9. 2009.

ta odluka u suprotnosti sa istorijskim činjenicama jedan poslanik odgovorio „pa kako, molim vas, pa to piše i u školskim udžbenicima“,⁴³ i odonimska komemoracija, poput revidiranih istorijskih udžbenika, daje dodatno pokriće za pozitivnu evaluaciju nečijeg lika i dela, bilo pred sudom istorije, sudom politike, ili tek običnim sudom. Koliko su ove strategije legitimisanja ranije proskribovanih ličnosti (preko prostorne komemoracije, istorijske revizije, sudskih odluka i sl.) međusobno koordinisane, nije moguće precizno reći, makar akteri u sprovođenju ovakvih postupaka vrlo često dolaze iz sličnih političkih i društvenih krugova. I preko ovakvih slučajeva, prostorna memorijalizacija i službena komemoracija putem nazivanja saobraćajnica se dokazuje kao mnogo bitnija od tek pukog označavanja prostora, i pokazuje svoju suštinski političku i ideološku prirodu.

Konstrukcija „još starije i lepše“ prošlosti

Todor Kuljić navodi da neoliberalni poredak vremena počiva na poistovećivanju sadašnjice i izvesne budućnosti i oštrom razdvajanju od totalitarne prošlosti, te da je restaurativni globalizacijski poredak sećanja, čiji je nulti čas obnova presocijalističkih vrednosti, nametnuo konvertitsku kulturu sećanja.⁴⁴ Ova se konverzija sećanja (posebno na najnoviju prošlost) sprovodi u nizu balkanskih država i putem znatne revizije istorije (na službenim nivoima i preko preimenovanja javnog prostora), a sa ciljem političkog i ideološkog legitimisanja te izgradnje savremenog nacionalnog identiteta. U Srbiji na primer, prema Dubravki Stojanović, trenutni politički poredak formiran nakon 2000. godine i dalje je u potrazi za svojim identitetom i ideološkom legitimacijom, i to pri konstantnom prestrukturiranju savezništava među političkim strankama koje pokušavaju da nađu odgovarajuću ideološku kombinaciju koja bi im osigurala ostanak na vlasti. U ovom traganju za odgovarajućim ideološkim komponentama prisutna je i stalna potraga za istorijskim periodima koji bi se mogli predstaviti kao nova „zlatna doba“ na osnovu kojih bi se mogla konstruisati poželjna predstava navodno dosledne povezanosti novih političkih elita sa „tradicijom“. Ovo traženje „bolje prošlosti“ obično započinje sa izbacivanjem onih delova istorije koji ne odgovaraju aktuelnim vlastima, koji kompromituju sliku „istorijske bezgrešnosti“ nacije, ili koji možda podsećaju građane na neka „srećnija vremena“.⁴⁵ Katkad samo izbacivanje (ili

⁴³ „Druga faza nacionalizma – Most Radija Slobodna Evropa: Odnos Srbije prema Drugom svetskom ratu“, *Danas*, 3011. 2012.

⁴⁴ T. Kujić, *Kultura sećanja*, str. 35.

⁴⁵ Dubravka Stojanović, „Godina okupacije: slika '1945' u srpskim udžbenicima istorije“, *Kultura sećanja: 1945*, (ur. Sulejman Bosto i Tihomir Cipek), Zagreb, 2009, str. 266.

dekomemoracija), odnosno stvaranje ne-sećanja na recentni istorijski period, nije dovoljno, i restaurativne simboličke prakse kao takve nisu dovoljne. U ovakvim slučajevima revizija prošlosti je vrlo oportuna s obzirom na to da je za konstrukciju i reprezentaciju navodnih „zlatnih doba“ određena vrsta prepravljajanja i izmišljanja prošlosti neophodna. Ovo nije samo slučaj sa novim izmišljanjem/zamišljanjem istorije u savremenom periodu – najrazličitije vrste prošlih tradicija, identiteta, kulturnih osobenosti „otkrivaju se“, odnosno izmišljaju u „tranzicijsko“ doba, a sa ciljem izgradnje savremene slike nacije i države.⁴⁶

Kako D. Stojanović još navodi, koliko kod se nedoslednim činio ideološki profil većine novih elita, ono što je transparentno jeste njihov antikomunizam i napor da se doba socijalističke Jugoslavije prikaže što je moguće negativnije, istovremeno minimizirajući ili ignorišući kontroverzne epizode iz Drugog svetskog rata i ratova devedesetih. To znači da je najnovija politička reinterpretacija ovih istorijskih perioda krucijalna u procesu izgradnje željenog javnog identiteta vladajućih političkih elita.⁴⁷ Ova aktuelna interpretacija tako ide na zaborav, ili bar negativno oslikavanje socijalističke epohe i NOB, te novu pozitivnu evaluaciju (i preradu) ranijih istorijskih perioda i nacionalističkih (i kolaboracionističkih) snaga u ratovima u 20. veku. Preimenovanje i novo imenovanje javnih prostora kao vrsta političko-simboličkih praksi u tom smislu predstavlja vrlo jednostavan (i zahvalan) postupak: sistem reprezentativnih javnih simbola kakvi su nazivi ulica se poput slagalice kroji izbacivanjem odnosno uvođenjem određenih komemorativnih oznaka, gde je samo prisustvo određenog naziva (i vrednosti asociranih sa njima) dokaz zvanične legitimacije najširim slojevima stanovništva. Time se preko uličnih naziva, i u najrecentnijem periodu, stvara nova slike „još lepše“ prošlosti koja ima praktične političke funkcije, ali koja ne mora redovno biti i prihvaćena kod građana, te može izazvati i znatna javna protivljenja, a tako i ne ispuniti svoju osnovnu svrhu – normalizaciju određene ideološke i političke poruke. Ovakvi postupci koji idu na preradu prošlosti i savremenog identiteta često ne predstavljaju izolovane prakse identitetskih politika, već idu ruku pod ruku sa drugim službenim i neslužbenim politikama, gde krajnji uspeh određene prostorne komemoracije zavisi i od sprovođenja povezanih postupaka javne prerade i slike prošlosti i savremenog identiteta.

⁴⁶ V. Мирослава Малешевих, „Традиција у транзицији: у потрази за ‘још старијим и лепшим’ идентитетом“, *Етнологија и антропологија: стање и перспективе*, (ур. Драгана Радојичић), Београд, 2005.

⁴⁷ D. Stojanović, *n.d.*, str. 273.

„Prepakivanje istorije“ masovnim preimenovanjem beogradskih ulica

Hronologija i fenomenografija

Frontalni pohod na imena ulica, odnosno na ličnosti i pojmove sadržane u njihovim nazivima, započet je u Srbiji 24. jula 1991. kada je Narodna skupština Republike Srbije, sa 190 poslanika iz redova Socijalističke partije Srbije (SPS) od ukupno 250, usvojila Preporuku za uklanjanje iz naziva gradova, trgova, ulica, prosvetnih i kulturnih ustanova – imena ličnosti, koje su odgovorne za pljačku Srbije, preseljenjem njenih fabrika i višedecenijskom ekonomskom politikom na štetu Srbije, kao i vraćanje imena znamenitih ličnosti u istoriji srpskog naroda.¹

Onome što već nije sadržano u upravo pomenutom nazivu preporuke dodate su još odgovornosti „za opraštanje agresorskim silama naknade za ratnu štetu koju su prčinile Srbiji, za ogromne nepravde učinjene celom srpskom narodu, a posebno za razbijanje Srbije u drugoj polovini šezdesetih godina, što je imalo za posledicu, uz ostala zla, nasilnu albanizaciju Kosova i Metohije, starodrevnog centra srpske državnosti i duhovnosti, uz bezmerno stradanje kosmetskih Srba i Crnogoraca usled terora šiptarskih terorista.“ U skladu s tim, Narodna skupština „preporučuje da se portreti i biste tih ličnosti uklone sa svih javnih mesta“, te da Skupština grada Beograda i skupštine opština, umesto imena odgovornih za pomenuta nedela prema Srbiji i srpskom narodu, na ulične table vrate i „svojedobno neopravdano uklonjena imena inostranih ličnosti koje su bili osvedočeni prijatelji Srbije i srpskog naroda“.

Ovako opširan citat, praktično navođenje kompletnog sadržaja pomenute preporuke, funkcionalan je ne samo u kontekstu zadate teme nego i kao podsećanje da su njen rečnik i njena logika prisutni i danas na višestranačkoj političkoj sceni Srbije. Reč je zapravo o konceptu i kontinuitetu šireg opsega koji se odražavaju i na ono što se ispisuje na ulične table.

¹ Preporuka je objavljena u Službenom glasniku Republike Srbije broj 48, 5. avgust 1991.

Neposredno posle usvajanja te direktivne preporuke krenulo se na izbijanje „stubova nosača“. U Beogradu je najpre promenjeno ime Trga bratstva i jedinstva. Uz opstajanje ovog pojma – temelja jugoslovenske federacije kao zajednice ravnopravnih naroda, teško se mogla propovedati politika koja je najavljivala ratove na prostorima države koja je u globalu, kao i sve njene članice i narodi ponaosob, tokom svog socijalističkog perioda, ostvarila krupan ekonomski i kulturno-civilizacijski pomak i svrstala se među zemlje sa najvećim ugledom u svetu. Mnogi su verovali da ona, posle pada Berlinskog zida, ima najbolje uslove da brzo i najmanje bolno obavi neizbežnu tranziciju.

Među prvima našli su se na udaru Ivo Lola Ribar i Moša Pijade. Nije, doduše, jasno kako je vođa antifašističkog studentskog i omladinskog pokreta, poginuo još 1943, mogao da bude odgovoran za „pljačku Srbije“; bilo je, međutim, neophodno istisnuti ga iz svesti novih generacija mladih jer je mogao opasno da podseća na antifašističku solidarnost koja je udruživala omladinu nezavisno od nacionalne i verske pripadnosti. Sa antifašističkim uverenjima, mladi, naime, nisu bili podobni za predstojeće ratove, a već su im uveliko ispisivani vojni pozivi.

Beograđaninu Moši Pijade nije se moglo oprostiti što je bio jedan od najistaknutijih kreatora avnojevskih odluka a upravo napadom na AVNOJ počelo je podriivanje države utemeljene na njegovim odlukama. Ni Marksu i Engelsu takođe se nije moglo pripisati pljačkanje Srbije, ali je trg u centru grada trebalo osloboditi za povratak Nikole Pašića. Interesantno je pritom da Josip Broz Tito, najznačajniji simbol Narodnooslobodilačke borbe, socijalističke Jugoslavije i pokreta nesvrstanosti – nije bio među prvim žrtvama „uličnog udara“, mada je nesumnjivo najviše smetao novim državno-političkim intencijama. Razlog je prozaičan. Nije se, naime, znalo kako nazvati tu reprezentativnu ulicu kada se skine Titovo ime. Monarhistički pojmovi još nisu bili u modi pa tako ni kralj Milan, čije je ime svojevremeno nosila, još nije bio dobar. Problem će, sam ili uz savete akademika, rešiti tadašnji predsednik odgovarajuće gradske komisije Jovan Ćirilov koji se, kao antologičar inačica, setio komšijskog pandana. Tako je zagrebački Trg hrvatskih velikana, smišljen u Tuđmanovo vreme za nestanak Trga žrtava fašizma, u srpskoj varijanti glasilo – Ulica srpskih vladara. Tako je i Titova ulica nestala iz Beograda.

Dakle, u vreme kada je Slobodan Milošević bio više nego neprikosnoven, inicijativom iz vrha uklonjeni su najpoznatiji antifašistički

simboli. Tada se, međutim, iz taktičkih razloga, nije išlo u širinu; čak je, u periodu kada je lokalnu vlast u Beogradu (posle raspada koalicije „Zajedno“) držao Srpski pokret obnove (SPO), sa republičkog nivoa (gde je SPS još imao konce u svojim rukama) sputavano masovno preimenovanje ulica. No, sledeći sazivi vlasti su, sa istog idejnog polazišta, uz otvorenu antikomunističku retoriku, prionule na posao. Vrlo brzo je zaboravljen i princip koji je isticao Zoran Đinđić, izuzetno kratko vreme predsednik Skupštine Beograda. On je smatrao da svaka generacija tragove o sebi treba preko imena ulica da ostavlja u onim delovima grada koje je podizala. Shodno tome, Novi Beograd i mnogobrojna beogradska naselja podignuta posle Drugog svetskog rata davali bi više nego dovoljne mogućnosti za istaknute ličnosti NOB-a i socijalističke Jugoslavije. No, sada se svi prave kao da nikad nisu ni čuli pomenute Đinđićeve reči koje su grubo demantovane i kada je 2007. dotadašnjem novobeogradskom Bulevaru AVNOJ-a dato upravo njegovo ime.

S obzirom da sve potonje vlasti u odnosu na preimenovanje ulica revnosno okončavaju poduhvat započet po direktivi iz 1991, sa istim idejama vodiljama i po pravilima i kriterijumima tada usvojenim, neuverljive su tvrdnje o kontinuitetu Miloševićevog režima sa onim što se zove Titova Jugoslavija. Da se ništa drugo (krupnije) i ne pominje, sam Milošević je, menjajući imena Trga bratstva i jedinstva, Ulice maršala Tita, Lole Ribara, Moše Pijade...označio raskid sa Titovim vremenom, isto tako kao što je, u narednom periodu, antititoizmom, omalovažavanjem antifašističke borbe i nasrtajem na njene tekovine – sa Miloševićevim periodom uspostavljena neka vrsta mostobrana, održavajući ga, u manjoj ili većoj meri, sve do danas.

Kada su, pored već pomenutih simbola, iz imena beogradskih ulica proterani i Bulevar revolucije, 7. jul, proleterske brigade, Sava Kovačević, a zajedno s njima i ruski maršali i generali – učesnici bitke za oslobođenje Beograda u Drugom svetskom ratu, usledilo je izvesno zatišje da bi krajem zime 2004. krenula najmasovnija „seča“ narodnih heroja iz vremena Narodnooslobodilačke borbe 1941-1945, poznatih antifašista i žrtava fašističkog režima. Pravi motivi ovog procesa, dugo prikrivani raznim manipulacijama, lažnim objašnjenjima i prećutkivanjem bitnih činjenica, time su u potpunosti izbili na videlo. Od 2004. na beogradskim i zemunskim ulicama više ne postoje Narodni front, 29. novembar, Partizanski put, Partizanski sastanak, Partizanska i Skojevska ulica, Đuro Đaković, Žarko Zrenjanin, Rifat Burdžević, Žarko Marinović, Marko Orešković, Slobodan Penezić Krcun,

Boško Palkovljević Pinki, Petar Drapšin, Ognjen Prica, Božidar Adžija, Janko Čmelik i bar još pedesetak njihovih saboraca.

Već tada moglo se reći da je, kada su u pitanju imena beogradskih ulica, čitav jedan istorijski period, dug više od pola veka, bio temeljno „prepakovan“. Sledećih godina usledila su samo sitna doterivanja. „Čišćena“ su prigradska naselja i ono što je slučajno zaostalo u onim centralnim. Ulica Alije Alijagića cinično je preimenovana u Milorada Draškovića; dok u Batajnici nestaju ulice partizanskih odreda, u Borči se ulice imenuju po imenima starih srpskih divizija – Drinske, Moravske, Dunavske. Posle već ranije „izbrisanog“ Paje Marganovića, „brišu“ se preostali sekretari SKOJ-a – Mija Oreški, Josip Debeljak, Pera Popović Aga. Nepodobna je i proleterska solidarnost, pa ova novobeogradska ulica postaje Ulica antifašističke borbe, što sada „drži vodu“ jer su u međuvremenu i četnici zakonom proglašeni za antifašiste. I, pošto su uklonjeni mnogi stvarni heroji, otvara se prostor da ulicu u Beogradu dobije hrabri vojnik Švejk. A pošto se istrajno dela i na etničkom čišćenju, u Zemunu se, posle mnogih drugih ranije već promenjenih, menjaju i nazivi ulica Ivana Cankara, Franca Prešerna i Ljudevita Gaja. Više je nego sarkastično što se na zvaničnom sajtu grada Beograda, u informaciji o ulicama čiji su nazivi promenjeni tokom 2009. godine, odmah ispod pomenutih imena nalazi i obaveštenje da je dotadašnja ulica Mrcinište – nova 23 u Batajnici dobila ime po Islamu Grčkom...

A pošto je državni vrh dobio kritike sa adrese koja nije za potcenjivanje, učinjen je i jedan korak nazad. Vraćeni su maršal Tolbuhin i general Ždanov. Ne na stara mesta u centru, već na periferiju – na Avalski put do Ripnja i Lazarevački drum, a za Crvenu armiju bulevarom je proglašen prolaz u novobeogradskom naselju Belvil.

Jedna od pošasti tranzicije

Ova pojava, ilustrovana beogradskim primerom, nije karakteristična samo za Srbiju i ostale delove nekadašnje Jugoslavije. „Nakon pada Berlinskog zida u bivšim zemljama socijalizma zavladała je pošast preimenovanja ulica i trgova“, konstatacija je zagrebačke etnološkinje Dunje Rihtman-Auguštin, pri čemu se napominje da je uporedo sa ovom epidemijom počelo da raste i interesovanje evropskih etnologa i istoričara za taj proces.² Prethodnik u tom pogledu je Maoz Azar-

² Dunja Rihtman-Auguštin, *Ulice moga grada*, Biblioteka XX vek i Čigoja-štampanje, Beograd, 2000,

jahu (Azaryahu) koji je simboličko značenje promene imena gradskih ulica i trgova istraživao u Istočnom Berlinu i ovaj fenomen označio kao – preimenovanje prošlosti (*Umbenennung der Vergangenheit*). Pri tome, ulice su samo deo razuđenog sistema s kojim se ljudi svakodnevno sreću. Njima, pored ostalog, treba dodati novčanice i poštanske marke, takođe predmet ovog procesa.

Nije, na primer, slučajno što se, paralelno sa masovnim preimenovanjem ulica u Beogradu, javlja i najkrupnija dinarska novčanica sa likom naučnika Slobodana Jovanovića, potpredsednika i predsednika jugoslovenske izbegličke vlade za vreme Drugog svetskog rata koji je, posle oslobođenja zemlje, osuđen u odsustvu a u trenutku puštanja novčanice u opticaj presuda je bila na snazi. O kakvom je vrednosnom sistemu reč, govori i činjenica da od 1992. prigodna izdanja poštanskih maraka sa motivima iz umetnosti izgledaju „kao da je SR Jugoslaviju okupirala Srpska pravoslavna crkva“.³ I ranije su, doduše, pojedina prigodna izdanja bila u znaku umetnosti sa religioznim motivima, ali od 1992 – drugih nema. Zaključno sa 2001. nije izdata nijedna serija prigodnih maraka sa tematikom profane – svetovne umetnosti. Ne samo da se na ovaj način stvara utisak da druga umetnost na ovim prostorima i ne postoji nego se i ostale priznate religije dovode u neravnopravan položaj.

Sve to prisutno u svakodnevicu i u životu svakog čoveka (imena ulica, poštanske marke, novčanice i sl.) odslikava određenu političku i ideološku orijentaciju. Kako tvrdi Azaryahu, reč je o simbolima koji nastupaju umesto političkih doktrina, ideologija, entiteta ili pokreta u svakom savremenom društvu i predstavljaju one političke i ideološke orijentacije koje je politički centar države utvrdio kao obavezne.⁴

U skladu s tim, Dunja Rihtman-Auguštin zaključuje da istraživanje dinamike gradskih trgova i ulica može prikazati vodeću državnu ideologiju, uključujući i njene promene, čak i bolje i očiglednije nego li samo iščitavanje dominantnih ideoloških projekata i stranačkih programa.

Ovom problematikom bavila se i Hermina de Soto (Hermine de Soto) koja je, tokom burnih polemika povodom istočnoberlinskih

str.37.

³ Dr Branislav Jovanović, „Religija u filateliji – postoji li i nešto drugo?“, *Glas istine*, list Saveza antifašista Srbije, br. 17. juli 2002.

⁴ Maoz Azaryahu, „Die Umbenennung der Vergangenheit. Oder: Die Politik der symbolischen Architektur der Stadt Ost-Berlin 1990–1991“, *Zeitschrift für Volkskunde* 88. str. 16–29.

ulica, stala na stranu građana ogorčenih zbog tih promena na početku poslednje decenije XX veka. Ova naučnica imena ulica tretira kao komunikacijske znake svakodnevnog života koji se svrstavaju među navike, postaju deo ličnih biografija.⁵ S tim imenima ljudi uspostavljaju prisan odnos u toj meri da ona vremenom prerastaju i u oznaku njihovog identiteta. Oni veruju da vladaju prostorom označenim tim imenima, na određeni način ga prisvajaju i smatraju da imaju pravo da učestvuju u odlučivanju o promenama, što je sasvim logično i teško da se može osporiti ako se istinski uvažavaju demokratski principi.

Dunja Rihtman-Auguštin skreće pažnju da je De Soto polemičku o brisanju imena pojedinih ulica koja su označavala komunističku, odnosno levu antifašističku tradiciju (Klare Cetkin, Karla Libknehta, Roze Luksemburg, Georgi Dimitrova...), posmatrala kao otpor namećanju nove hegemonije i odgovarajuće ideološke prakse, što je značajno i za analizu beogradskog pandana, a mora se imati u vidu i zapažanje Azarjaha da „postupak novog ispisivanja gradskog teksta teče relativno jednostavno ako je nova vlast autoritarna. Ako se, međutim, politički proces, posle promene, odvija u pravcu veće otvorenosti i demokratije, stvar se usložnjava.“

Na osnovu ovih naučnih istraživanja i zaključaka, valja tražiti odgovore o vrednosnom sistemu, odnosno političkoj doktrini ili ideološkom konceptu koji se realizuje masovnim preimenovanjem ulica u Beogradu, procenjivati način na koji se to ostvaruje, kao i ponašanje aktera u tom procesu. Ako je nekad neko i mogao da ima neke dileme, vremenom postaje više nego jasno da su te promene, ma kako kamuflirane u samom početku, imale za cilj radikalni obračun sa svim znakovima antifašističke Narodnooslobodilačke borbe i njenim tekovinama, uključujući tu i socijalističku Jugoslaviju. U početku, međutim, to nije direktno promovisano ni kao cilj, ni kao celovit koncept. Obrazloženja su se najčešće svodila na urbanu dimenziju, konstruisala se oko toga da treba vratiti stare nazive kako bi se gradu, odnosno njegovom starom jezgru, vratila autentičnost, što kao princip niko nije posebno osporavao. Nijedan polazni kriterijum nije, međutim, precizno definisan a gotovo sve što je proklamovano – dovedeno je u pitanje mnogim grubim pa i najbanalnijim nedoslednostima. To se može konkretnije dokazivati i obrazlagati u okviru nekoliko zaključaka koji se nameću čim se ova problematika podvrgne, bilo u globalu, bilo u detalju, malo ozbiljnijoj analizi.

⁵ Hermine G. de Soto, *Symbolic Productions in the New East Side of Berlin, 1990–1994, The City: Today, Yesterday, and the Day Before*, ur. G.E. Karpinska, Lodz, University of Lodz-Chair of Ethnology, 1995, str. 162–178.

„Prepakivanje istorije“, odnosno preimenovanje prošlosti

Masovno preimenovanje ulica u Beogradu prvenstveno je deo „prepakivanja istorije“ a ne vraćanje „autentičnim nazivima“; iza formalnih obrazloženja krije se novo ideološko jednonumlje. Naime, kada se, krajem XX veka, raspao jugoslovenski i socijalistički identitet, presocijalistička prošlost, kako navodi sociolog Todor Kuljić, vratila se na „velika vrata“. Prostor popunjava lično i grupno nacionalno i konfesionalno poimanje. U atmosferi normalizovanog nacionalizma, anti-fašizam je sve više nepoželjan a u klimi antikomunizma fašizam čak postaje salonski. Jer, pozivati se na fašiste – znači pozivati se na najdoslednije antikomuniste.⁶

Po Kuljiću, anti-antifašizam je samo vrh masivnijeg ledenog brega čiju osnovu predstavlja neskriveni zaokret udesno srpske stvaralačke inteligencije koja je izvršila laku i brzu masovnu konverziju ka etnokratskom liberalizmu. Otuda je već u Miloševićevom režimu antifašizam modifikovan i redukovan, ali još ne i sasvim revidiran jer se manipulisalo boračkom organizacijom, pošto je SUBNOR, u okviru SPS-a, bio značajan činilac a naročito u vreme udarnih talasa „antibirokratske revolucije“. Sa nekim od istaknutih boraca NOP-a u njenim prvim redovima i govornika na mitinzima, lakše se mogla plasirati laž da se Jugoslavija brani njenim faktičkim rušenjem. Međutim, posle pada Miloševića, u drugoj fazi konverzije, normalizovanjem etnokratskog liberalizma – antifašizam se u Srbiji masovno potiskuje uprkos tome što je fašizam, shvaćen kao ekstremni nacionalizam – i dalje veoma aktuelna opasnost i pretnja, a dosledni antifašizam – najpouzdanija osnova kritike raznolikih oblika nacionalističke uskogrudosti. Na osnovu te masovne konverzije, pristupa se sveobuhvatnom „prepakivanju istorije“ u svim domenima podrazumevajući kompletnu reviziju u tumačenju najkrupnijih zbivanja tokom XX veka. U tom okviru treba sagledavati i proces preimenovanja ulica u kome se, nad istovetnom ili vrlo sličnom idejnom matricom, ostvaruje kontinuitet različitih gradskih vlasti u Beogradu tokom poslednje dve decenije.

Zašto je aktuelan Nedićev koncept uličnih imena

Na više konkretnih primera može se steći utisak da se uvažava koncept primenjen za vreme kvislinškog režima Milana Nedića.

⁶ Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002, str. 449–451; Isti, „Anti-antifašizam u svetu“, *Danas*, Beograd, 23–25. april 2003.

Uporede li se planovi Beograda pred Drugi svetski rat i „Beogradski izvestitelj“ iz 1943. godine (izdat po odobrenju beogradskog katastra i Propaganda Abteilung-a „S“, Zensurstelle Belgrad, urednik St.J. Sučić), može se ustanoviti da je za vreme Nedića samo u centralnoj gradskoj zoni 112 ulica dobilo nova imena, a Olga Manojlović pominje čak 600 beogradskih ulica koje su dobile imena u skladu sa duhom i ideologijom Nedićeve Srbije. U opširnom prikazu kulturnog života u Beogradu za vreme nemačke okupacije 1941–1945, ova istoričarka konstatuje da se insistiralo na „obnovi narodnih tradicija“ s obzirom na to da je, kako je pisala tadašnja „Obnova“, suviše bio rasprostranjen „internacionalni duh“, a „zapadni filmovi“ su „trovali i uništavali našeg gradskog čoveka, gradsku ženu i gradsko dete“, te su postajali „snobovski raspoloženi; žena ne majka, ne domaćica, već uličarka, blazirana mondenka, žena lutajućeg karaktera; dete ne čedno i vaspitano već duhovno osakaćeno i moralno unakaženo“, što je „sve režirao lukavi Izrailja“ pa je „zbog ovakvog rada Jevreja i njihovih slugu u našem narodu – srpski narod izgubio svoju državu i svoju slobodu“.⁷

Samim tim, sva „internacionalna imena“ bila su nepodobna pa je bioskop „Reks“ postao „Šumadinac“, „Uranija“–„Zlatibor“, „Union“–„Kosovo“, „Metropol“–„Takovo“, „Korzo“–„Srbadija“, „Kolo-seum“–„Dvor“. Već na prvi pogled, vidljivo je da su, pored toga što je Beograd (via Sajmište, Jajinci) bio „očišćen“ od „lukavog Izrailja“, i nazivi beogradskih ulica „očišćeni“ od svih jevrejskih pojmova. Nestale su: Avramova, Braće Amar, Mojsijeva, Jevrejska, Izrailjeva... Uporedo s tim, „počišćeni“ su Francuzi, Englezi, Amerikanci i sve što je zvučalo suviše internacionalno. Vilsonov trg postao je Srpski trg, Ada Ciganlija – Srpska ada. Bulevar oslobođenja izazivao je nepoželjne asocijacije, Mojkovački takođe pa su im imena promenjena. Hrvatskog pesnika Vladimira Vidrića smenio je Mali Radojica, generala Prinoa – srpska vila, Gledstona – čobanica Rada, Matiju Gupca – Oblačić Rade; Guslarskom se zvala ulica kraj Karnegijeve zadužbine, vile Ravijojla i Zagorkinja dobile su svoje ulice...

Sada se, poput vile Ravijojle, reafirmišu neka od tih imena; na uličnim tablama promovišu se Stanislav Krakov, Toma Maksimović i druge ličnosti Nedićevog aparata. Nisu, doduše, na udaru internacionalne ličnosti, ali se Nedićev princip primenjuje na nesrpske pa i srpske ličnosti iz sredina s kojima se takoreći do juče živelo u istoj državi. Kao i za vreme Nedića, nepoželjni su čak i određeni geografski

⁷ Olga Manojlović, „Kulturni život u Beogradu za vreme nemačke okupacije 1941–1945“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, Filozofski fakultet Beograd, br. 1/1994.

pojmovi: u Zemunu se menja naziv Dalmatinskoj ulici, Splitska postaje Apatinska, Albanska – Zadužbinska; na Petlovom brdu nestaje Kumrovačka... Očigledna je sličnost u masovnosti zahvata a i za mnoga, na uličnim tablama sada istaknuta imena, moglo bi se reći da odgovaraju Nedićevom poimanju nacionalne tradicije i nacionalnog duha: kesar Vojihna, kesar Novak, kesar Hrelja, kesar Preljub, sevastokrator Dejan, sevastokrator Vlatko, Sveti Stratonik, Sveti Rafailo Šišatovački, Sveti Serafim Stratoski, primućur Žarko, pa srpski grofovi, župani, kneževi, vojvode, protopopovi i popovi; da se i ne pominju episkopi, mitropoliti i patrijarsi.

Manipulacija starim nazivima

Tek kada je ciklus preimenovanja ulica uglavnom zaokružen, nosioci projekta osmelili su se da glasnije kažu da je, ipak, reč o ideološkom poduhvatu – „ispravljali su, naime nepravde koje je počinilo jedno ideološko jednoulje“, to jest samo se uklanjaju ideološke oznake iz imena beogradskih ulica, baš kao što se sada rehabilituju kvislinzi i saradnici sa okupatorom jer im je svojevremeno suđeno iz „ideoloških razloga“. To govore praveći se da ne primećuju ideološka i politička značenja promena u celini, pa i većine izmenjenih imena ulica i bulevara ponaosob.

Dugo su se sva objašnjenja gradila gotovo isključivo oko toga da, autentičnosti radi, treba vratiti stare nazive, a da nikad nije utvrđena objektivna definicija pojma „stari naziv“.⁸ Kada se zna da su od svog nastanka neke ulice nosile više, neke i po pet-šest imena, bez precizno utvrđenog polazišta ostavljen je veliki prostor za proizvoljnosti i manipulacije, to jest da se „vraćanjem starog imena“ „pokriva“ i ono što se pod taj pojam ni u kom slučaju ne može podvesti. Slučaj Ulice Dušana Bogdanovića više je nego uverljiv dokaz za tu tvrdnju mada nije jedini primer te vrste. Od svog urbanističkog registrovanja krajem XIX veka, pa sve do 1946, kada je dobila ime po Dušanu Bogdanoviću,⁹ bila je – Kopaonička. Sa obrazloženjem da joj se vraća staro ime, postala je – Patrijarha Gavrila. Da je u pitanju samo odavanje priznanja patrijarhu, lako su se mogla naći i druga rešenja koja ne otvaraju nikakvu dilemu. Prevažodni motiv je, međutim, uklanjanje Dušana Bogdanovića pa se sa pravom i ogorčenjem postavljaju pitanja, što su zvanično učinili njegovi potomci – zašto je on postao nepo-

⁸ Šire videti: Nebojša Dragosavac, „O, ulice moja pusta“, *Danas*, Beograd, 5. avgust 2003; „Identitet građana – deveta rupa na svirali“, *Danas*, Beograd, 2. mart 2004.

⁹ Videti, Marko Leko, *Ulice Beograda, beogradske ulice i trgovi 1872–2003*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2003, str. 214.

doban i može li se iz sećanja grada izbrisati kao beznačajna činjenica.

Da li mu se naknadno stavlja u greh što je 1906. demonstrirao protiv politike bana Rauha i zbog toga bio isključen sa Zagrebačkog sveučilišta? Možda je nepodoban zbog toga što je kao dobrovoljac stigao u Srbiju i preko Albanije dospeo na Krk, sa Milanom Pribičevićem upućen u Ameriku da sa one strane okeana dovede na hiljade dobrovoljaca za predstojeći Solunski front? Da li mu je uzeto za zlo što je bio vrstan intelektualac, govorio četiri strana jezika? Što je bio u samom vrhu Narodne seljačke stranke? Što je uhapšen od Specijalne policije i septembra 1944. streljan u okupiranom Beogradu? Teško da bi mu bilo ko mogao bilo šta od toga zameriti, pa proizlazi da današnji kreatori preimenovanja ulica Bogdanoviću nisu mogli da oproste ostale detalje njegove biografije – što nije bio monarhista i što je bio za borbu protiv okupatora, pa je sarađivao sa onima koji su tu borbu vodili.¹⁰ A uz sve to, još je žestoko kritikovao nacionalizam.

Više nego ilustrativan je i primer Ulice Milutina Blagojevića. Pre II svetskog rata, u slabo urbanizovanom kraju krivudavih čuburskih sokaka, postojale su dve ulice – Krajinska i Daničareva. U Krajinskoj 24, u kući Milutina i Ratke Blagojević, bila je za vreme okupacije ilegalna štamparija Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju sve dok je Specijalna policija nije otkrila 28. jula 1944. Grafičari Slobodan Jović i Branko Đonović izvršili su samoubistvo a domaćini Ratka i Milutin ubrzo su potom streljani. Posle oslobođenja, dve ranije ulice Daničareva i Krajinska spojene su u jednu – Ulicu Milutina Blagojevića u kojoj i danas, u istoj kući, žive njegov sin i potomci. Sada je ulica, uprkos nezadovoljstvu većine njenih stanovnika, pod izgovorom da se vraća stari naziv, preimenovana, pa i onaj njen deo koji je bio Krajinska – u Daničarevu. Đorđe Popović Daničar ostavio je u kulturnoj istoriji tragove kao književnik, prevodilac i leksikograf, kao što je nesumnjivo i to da je izneverio tadašnji javni interes, te mu je dotadašnji prijatelj Jovan Jovanović Zmaj u pesmi „Izdajici“ poručio: „Izdajico, sram te bilo... Izdajico, nesrećniče...Izdajico, mrska gujo...Izdajico krv te klela...“ No, danas je Milutin Blagojević nepodoban, a Daničaru se ono što je svojevremeno iritiralo ne samo Zmaja – može oprostiti.

Da je pravi cilj bio da se ukloni legendarni Sremac Boško Palkovljević Pinki, jasno je i po tome što se ta uličica sada zove Mraovića sokače, uz Ulicu mitropolita Mraovića. Ideološkoj isključivosti strana je elementarna logika pa su usvajane i odluke suprotne osnovnoj svrsi

¹⁰ Šire videti: Nebojša Dragosavac, „Ko je bio Dušan Bogdanović“, *Danas*, Beograd 27. maj 2002.

da se ljudi lakše snalaze u velikom gradu. Više ulica je podeljeno pa sada nose dva imena, po istoj ličnosti imenovano je po dve i više ulica. A kad postoji mogućnost za manipulaciju, nije potreban veliki korak da bi se došlo i do privatizacije. Ugledna književnica Svetlana Velmar-Janković, u svojstvu predsednice Gradske komisije za imena ulica, setila se, na primer, sopstvenog oca Vladimira Velmar-Jankovića. Nije bila originalna – u Zadru je jedna ulica pre toga već dobila ime majke novog političkog moćnika, a ime Tuđmanovog oca ispisano je na ulične table u Velikom Trgovišću, rodnom mestu sina mu Franje.¹¹ Jedino se tada u Beogradu ogorčenije oglasila javnost, pa je Svetlana Velmar-Janković, posle javnih kritika, podnela ostavku.

Etničko čišćenje posredstvom preimenovanja ulica

Pod firmom kritike ideološkog jednonumlja, na scenu je stupila ideološka isključivost izmenjenog predznaka, a nacionalna homogenizacija, naglašena i nerealnim ciljevima koji su neminovno vodili u sukobe sa drugim narodima, nametnula je i novu idejnu organizaciju političke mržnje i netrpeljivosti. Ona je uočljiva i u procesu preimenovanja ulica.¹²

Kao što već pomenuto, počelo je sa uklanjanjem imena nesrba koji su navodno „pljačkali Srbiju“. Posle njih, na red su stizali nepodobni Srbi ili Srbi sumnjivih prezimena,¹³ da bi se kasnije i u obrazloženjima o promenama imena ulica sve otvorenije nastupalo sa diskvalifikacijom čitavog poluvekovnog perioda istorije uz otvoreno paušalno proglašavanje aktera antifašističke borbe za zločince, čime je rezervat nepodobnih veoma proširen. Nije se imalo obzira ni prema onima koji su u toj borbi izgubili živote a to se može shvatiti i kao preoravanje grobova.

Upravo u tom smislu, povodom promene imena ulica u Beogradu, uz konstataciju da postoje razni oblici etničkog čišćenja, pisao je književnik Goran Babić.¹⁴ Osuđujući odnos koji se, uklanjanjem njihovih imena iz naziva ulica u glavnom gradu, iskazuje prema žrtvama

¹¹ Dunja Rihtman-Auguštin, *n.d.*, str. 35, 46.

¹² Šire videti: Nebojša Dragosavac, „Srbinje u Beogradu“, *Helsinkiška povelja*, broj 54-55, Helsinki odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, jul-avgust 2002.

¹³ O „sumnjivim prezimenima“ videti: Nebojša Dragosavac, „Šumadijski špijun“, *Helsinkiška povelja*, broj 51, april 2002.

¹⁴ Videti: Goran Babić, „Ni mrtvaci nisu bezopasni“, *Danas*, Beograd, 14. april 2004; „Etika i diple“, *Danas*, Beograd, 11. maj 2004.

nacifašizma, Babić je postavio pitanje: „Koja je razlika između uništavanja nečijeg groba, spaljivanja crkve ili oduzimanja ulice?“ Zatim je, uz tvrdnju da sve to služi istom cilju, te da je i u prvom i u drugom i u trećem slučaju reč o istom, o etničkom čišćenju, dodao da oni koji to čine sa pozicije vlasti mogu „da misle i tumače šta god i kako god hoće, ali oni, kao pripadnici većinskog naroda, i naročito kao vlast koja čini taj zločin, nisu mjerodavni ni pozvani da sude o vlastitom činu. O zločinu, naime, mogu da govore samo žrtve, samo oni o čijoj se koži radi, mrtvi ili živi...Ovi u čijim je rukama vlast možda čak nisu ni svjesni šta su napravili, ali oni su ovim što su učinili poručili svim manjinama (svim građanima hrvatske, jevrejske, slovenačke itd. nacionalnosti) da su odsada nepoželjni u nekoć tako tolerantnom i divnom gradu Beogradu...”

Bez organizovanog građanskog otpora

Iako je preimenovanje ulica napad na identitet velikog broja građana, i to ne samo po osnovu stanovanja, u Beogradu nije bilo organizovanog građanskog otpora, poput demonstracija u Zagrebu koje su nadležne primorale da se vrati Trg žrtava fašizma, dok je u Sarajevu odbranjena Ulica maršala Tita. Kako to tumačiti ako se ima u vidu da se identitet građana u demokratskom svetu tretira kao deo građanskih prava? Da li je u pitanju autoritarnost vlasti bez obzira što se ona predstavlja kao demokratska, niska opšta demokratska svest ili jedno i drugo?

Dok se time ne pozabave mlađi istraživači koji su, vidimo, počeli sve više da se bave ovom problematikom, ostaje da se pomenu ona pojedinačna reagovanja. Povodom izbacivanja antifašističkih boraca iz imena beogradskih ulica i nastojanja da se i putem uličnih naziva rehabilituju i reafirmišu pojedini nacistički ideolozi koji su tokom okupacije apelovali da se „Nova Srbija uključi u novi poredak Evrope koji se stvara u borbi ujedinjenih naroda Evrope protiv angloamerikanske i antievropske plutokratije i judeo-masonske internacionalne lažne demokratije“, književnik Radomir Konstantinović¹⁵ je, postavljajući pitanje u kom drugom gradu Evrope ulice dobijaju imena nacističkih ideologa, naznačio kome je ono upućeno: „Ovo je pitanje za nacionaliste (pa i one 'demokratske', svakako), pitanje važno, i to zato što odnos nacionalista prema zločinima (i zločincima) iz najnovijeg vremena, iz epohe razaranja Jugoslavije, može da se razume samo u

¹⁵ Intervju sa Radomirom Konstantinovićem na Radiju Slobodna Evropa koji je preneo list *Danas*, *Glas istine* br.15-16, februar-april 2002.

vezi sa njihovim odnosom prema zločinima i zločincima Draže Mihailovića i Dimitrija Ljotića.“

Politikolog Radošin Rajović¹⁶ istim je povodom izrazio uverenje da bi Komisija za imena ulica pa i Skupština Beograda morale da se izjasne da li smatraju da je antifašistički oslobodilački rat, rat protiv okupatora – univerzalna vrednost ili nije. A ako je odnos prema antiokupatorskoj borbi pozitivan – ne bi se smelo dirati u glavne aktere te borbe. Ne može se, na primer, imati jedan kriterijum prema Franše d’Epereu a sasvim drukčiji prema maršalu Birjuzovu. Neke promene su zaista potrebne kako bi se otklonile izvesne istorijske nesrazmere ali sve se mora činiti bez ideoloških strasti, ozbiljno, promišljeno, na civilizovan način, ne pod uticajem trenutnih političkih okolnosti. Naročito se mora biti pažljiv kad treba „izbaciti“ neko ime – mora se dobro izvagati šta društvo tom promenom gubi a šta dobija.

Oglasili su se zajedno i poznati intelektualci Desimir Tošić, Mirko Tepavac, Mihajlo Mihajlov, Živorad Kovačević i Aleksandar Nenadović, pominjući da su pod udar došla i imena „onih komunista (partizana) čije antifašističke zasluge nisu sporne“. Tošiću i Mihajlovu se ni u kom slučaju ne može prigovoriti da su pristrasni u odnosu na komuniste i partizane.

Dakle, povodom preimenovanja ulica skrenuta je pažnja na suštinska značenja ovog čina pa i na najkrupnija i najaktuelnija društveno-politička pitanja. Učinili su to ljudi od nesumnjivog autoriteta i u dobroj nameri da se nadležnoj komisiji pomogne, da se ovaj rad učini javnim i, uz učešće šire javnosti, kvalitetnijim i meritornijim. Uostalom, u jedan od skupštinskih dokumenata kojim se reguliše rad komisije zapisano je da je taj rad javan i da je poželjno da Komisija svoja gledišta i stavove proverava u javnosti.

Ove i slične glasove nije, međutim, imao ko da čuje.

Apeli Saveza antifašista

Intencije ovih reagovanja sadržane su i u javnim istupanjima današnjeg Saveza antifašista Srbije¹⁷ i obraćanjima čelnicima Beograda i

¹⁶ *Glas istine* br. 15-16, februar-april 2002, preneo je delove Rajovićevog teksta koji je integralno objavio list *Danas*.

¹⁷ Savez antifašista Srbije zvanično je registrovan kao pravni i programski naslednik Društva za istinu o Narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji (1941-1945). Na Skupštini ovog društva 13. juna 2006. dvotrećinskom većinom usvojena je odluka o promeni imena u Savez antifašista Srbije – Društvo za istinu o NOB-u, a 29. novembra 2008. u Savez antifašista Srbije. Grupa članova,

odbornicima Skupštine grada. Savez je bio gotovo jedina organizacija koja se sa punim kredibilitetom suprotstavila ofanzivi vođenoj posredstvom masovnog preimenovanja ulica protiv antifašističkog pokreta, NOB-a, avnojske Jugoslavije. Doduše, izvesni pokušaji, veoma zadocneli, činjeni su i od strane Gradskog i Republičkog odbora SUBNOR-a Srbije. Međutim, SUBNOR Srbije je sam sebi oduzeo moralnu legitimaciju da u ovoj raspravi učestvuje jer je, uz njegovu saglasnost, Skupština Srbije jula 1991. usvajala pomenutu odluku-preporuku, a potom kada je oćutao promenu imena Trga bratstva i jedinstva,¹⁸ Ulice maršala Tita i, dalje, redom. Tek posle svih promena, pokušao je da digne glas, ali su ga lako ućutkivali kako je to učinio i David Babić, član Gradskog odbora SPO-a u Beogradu: „Ne sećam se da se neko iz ovog udruženja (prethodno je pomenuo SUBNOR) bunio kad je maršalu ukinuta ulica. Dakle, svesni su svih posledica njegovih nedela u SFRJ...”¹⁹

Više puta se današnji Savez antifašista Srbije obraćao nadležnim institucijama.²⁰ To nije bitnije uticalo na konačne odluke o imenima ulica i njihovu sadržinu, mada je doprinelo izvesnom prolongiranju njihovog usvajanja. Postavljena pitanja i stavovi izloženi u otvorenim pismima Skupštini Beograda ostaju, međutim, i dalje aktuelni podsetnik za neka razumnija vremena lišena ideološke i političke ostrasćenosti. Zato zaslužuju da ovom prilikom budu pomenuti:

- Kako će, u načelu, Beograd da se odnosi prema periodu svoje istorije u kome je, tokom više od sedam decenija, kao glavni grad Jugoslavije, dostigao izvanredan uspon, postao opštepoznat i poštovan u čitavom svetu? Da li će se taj period i dalje osporavati i na taj način što će se iz naziva ulica brisati imena ličnosti koje su se borile za njegovu slobodu, prosperitet i izgradnju?

- Da li će se gradske vlasti i dalje ponašati tako kao da Beograd treba da se stidi svoje antifašističke prošlosti a ne da se ponosi što je bio u prvim redovima antifašističke borbe? Celom svetu je poznato šta su

nezadovoljna promenom imena, odvojila se i aktivnosti nastavila pod imenom Društvo za istinu o Narodnooslobodilačkoj borbi i Jugoslaviji.

¹⁸ Videti: „Na kom trgu stanuje SUBNOR - kako govori i šta zaboravlja dr Koča Jončić?“, *Glas istine* br. 10. april 2001.

¹⁹ David Babić, član Gradskog odbora SPO Beograd, „Ne budite rob ideologije“, u listu *Danas*, april 2004.

²⁰ Obraćanje javnosti i čelnicima Beograda, protesti protiv tendencije da se izmenama naziva ulica potiru vrednosti antifašističke narodnooslobodilačke borbe i rehabilituju kvislinzi, *Glas istine* br. 15-16, februar-april 2002; Novo otvoreno pismo odbornicima Skupštine Beograda, „O imenima ulica“, opet, *Glas istine* br.21-22, maj-juni 2003; oba otvorena pisma objavio je i list *Danas*.

Beograđani iskazali 27. marta 1941, da je u Beogradu doneta odluka o ustanku, da je Beograd svoj antifašizam platio desetinama i desetinama hiljada streljanih na Banjici i u Jajincima, da su ga 1944. oslobodili Narodnooslobodilačka partizanska vojska sa Titom na čelu i Crvena armija, pri čemu je na beogradskim ulicama za slobodu Beograda svoje živote položilo više od tri hiljade partizana i blizu hiljadu crvenoarmejaca.

- S kojim moralnim pravom se, s jedne strane, uklanjaju imena oslobodilaca Beograda, dok se istovremeno predlaže da neke ulice dobiju imena okupatorskih saradnika koji su se izjašnjavali kao antisemiti, veličali fašizam i pomagali okupatoru da Beograd i Srbiju drže u pokornosti? Ne odriče li se tako Beograd moralnih uzora koje su svojim primerom potvrdili veliki sugrađani Miloš Đurić, Ivo Andrić i mnogi drugi? Da li se preimenovanjem Ulice 14. decembra naknadno amnestiraju tadašnje vlasti i policija za ubistva studenata i radnika koji su demonstrirali protiv fašizma? Da li je Nikolaj II za Beograd preči od čuvanja uspomene na mlade ljude koji su se pridružili antifašističkim stremljenjima naprednog čovečanstva?

- Zašto sadašnje vlasti odustaju i od principa koje su njihovi čelnici promovisali - da svaka generacija i imenima ulica označava one delove grada koje je gradila i unapredila? Umesto da se iz naziva ulica skidaju imena onih oslobodilaca Beograda čija su imena neke ulice do sada nosile, trebalo bi se setiti i u međuvremenu preminulih Koče Popovića i Peka Dapčevića.

- Da li je logično da u glavnim gradovima Brazila, Meksika i više drugih zemalja postoje moderni bulevari koji nose Titovo ime a ne i u Beogradu? U Titovo vreme, Beograd je od grada sa oko trista hiljada stanovnika izrastao u moderan milionski grad, izgrađena su mnoga nova naselja, uspostavljene mnoge širom sveta poznate kulturne manifestacije; Tito je bio neposredni inicijator izgradnje Novog Beograda...

- Da li će se i ubuduće, prilikom svake promene gradske vlasti, vršiti masovna preimenovanja ulica?

- Svaki period i u nazivima ulica ostavio je neke nedorečenosti pa i zablude, te su, u skladu s tim, neophodne i određene korekcije. No, ne smeju se činiti nasilja nad istorijom, ne sme se odstupati od slobodarskih i demokratskih tradicija Beograda. Beogradu nije potrebno da nazivima ulica afirmiše dinastičke obračune u borbi za vlast, lično-

sti kompromitovane kvislinštvom i kolaboracijom sa okupatorima, pa ni stvaraocima koji su se nedvosmisleno izjašnjavali kao šoviniisti, rasisti i fašisti. Ne mora da bude i nije sporno da neke nazive treba promeniti ali promene, iz više razloga, ne bi trebalo da budu ni masovne a ni stalni i dugotrajni proces. Za svaki slučaj neophodno je pošteno objasniti stvarne razloge i motive. U civilizovanom i demokratskom društvu, niko se prećutno i paušalno ne može i ne sme proglašavati nepodobnim bez valjanih argumenata kojima se to dokazuje, niti se prethodna vremena, ma kakva da su bila, mogu apsolutno potirati kao da nisu ni postojala.

Nesuvisli i cinični odgovori – šamaranje javnosti

Napred navedeno potvrđuje da su, uz uverljivu argumentaciju i razložna obrazloženja, postavljena mnoga pitanja na koja je trebalo dati odgovore pre nego što se pristupilo masovnom preimenovanju beogradskih ulica. Niko se nije potrudio da odgovori. Uglavnom, tek kada su odluke donete, počeo je da se javlja tadašnji predsednik Komisije za spomenike i imena ulica i trgova Mileta Prodanović. Njegove izjave u razgovorima sa novinarima, ironične su i pune cinizma. Često protivureći sam sebi, stvara utisak da ne poznaje odluke preporučene od komisije kojoj je na čelu. I, što je najgore, mnoge je ljude, i to one koji ne mogu da se brane, neargumentovano proglasio za zločince. On, na primer kaže: „Niko od onih koji su dali život u borbi protiv fašizma, a pri tome nije činio zločine, neće biti ‘uklonjen’. Druga je stvar što neki od likova iz NOB-a imaju po tri ili četiri ulice na teritoriji Beograda...Oni sa pobjedničke strane koji su činili zločine ne mogu opstati na plavim tablama.“²¹

Proizlazi, dakle, da Prodanović proglašava za zločince sve one ličnosti iz vremena antifašističke borbe čija su imena skinuta sa „plavih tabli“. Razume se, isti aršin ne primenjuje na „likove“ iz drugih vremena. Na brojne komitske vojvode prisutne u imenima ulica širom Beograda, „blagorodnog“ gospodara Vučića; Karađorđe i knez Miloš da se i ne pominju; a način na koji je kneginja Ljubica rešavala bračne probleme valjda treba tretirati kao folklorni problem a kuburu kao etnografski rekvizit?

Prodanovićevim tvrdnjama da „nema ideološkog revanšizma

²¹ Videti: „Nije nam mandat da završavamo građanski rat“, razgovor sa novinarkom Jasminom Čolak, *Danas*, Beograd, 22. jul 2003.

i obračuna sa minulim vremenom“, te da su u pitanju samo „nastojanja da se uklone štetne posledice prenaplašene ideologije koja je u Srbiji vladala od 1941“²²teško se može poverovati u kontekstu obima i karaktera izvršenog preimenovanja beogradskih ulica posmatranog u kontinuitetu od 1991. do tog trenutka, a i sam Prodanović taj kontinuitet priznaje. U svom tekstu „Antifašizam u flaši kisele vode“²³ Prodanović, na primer, opširno objašnjava da Ulica Milana Rakića i Milana Rakića prilaz nisu isto, kako je to shvatila jedna Beograđanka, ali ne pokušava da se dohvati u koštac sa izazovom koji mu je, izuzetno oštrim kvalifikacijama, uputio Goran Babić. Postavlja pitanje „kolika je mera antifašizma poželjna“ i vjeka se što je njegova komisija naivno verovala da je potvrdila svoja antifašistička uverenja već samim tim što je po jednoj ulici dodelila ime Oskara Daviča, jednoj ime dečaka Duleta Jovanovića koga su ubili skinhedsi i odustala od preimenovanja Ulice internacionalnih brigada.

Nezahvalno je procenjivati šta je u pitanju – ignorisanje argumenata koji se ističu sa antifašističkih pozicija ili nedostatak sopstvenih, no u svakom slučaju utisak je da se, i povodom preimenovanja ulica, suštinska javna rasprava dvostruko izbegavala: nije se osećala potreba da se u prethodnom postupku konsultuju građani i njihove asocijacije, a kada su se oni i javili, ne bi se baš moglo reći da su se njihove primedbe i sugestije dočekale kao dobrodošle.

Šta se, zapravo, krije iza lakoće izvedenih preimenovanja

I u slučaju Beograda, gde je veliki broj ulica preimenovan bez većih potresa, potvrđuje se već naznačeni stav Moaza Azarjaha da „postupak novog ispisivanja gradskog teksta teče relativno jednostavno ako je nova vlast autoritarna“ i da će se stvar usložnjavati ukoliko jačaju procesi demokratizacije i stvarne otvorenosti institucija prema građanima. Azarjahu je zaključak formirao na osnovu istraživanja u Istočnom Berlinu uvažavajući činjenicu da je i u ovom gradu, posle Drugog svetskog rata, levica vodila radikalnu akciju da se i imenima ulica i trgova prošlost istisne iz sećanja. Počev od 1990. godine, ostvareno je takođe smišljeno čišćenje simboličke arhiteksture, ovog puta od nasleđa Nemačke Demokratske Republike. Nosioci te akcije bili su političari konzervativnih orijentacija. Ipak, u Istočnom Berlinu nisu uklanjali sve simbole i imena nemačke socijalističke tradicije. Nije ni

²² Mileta Prodanović, predsednik gradske Komisije za spomenike i nazive ulica – „Poštari će se već snaći“, *Danas*, Beograd 27. februar 2004.

²³ Mileta Prodanović, „Antifašizam u flaši kisele vode – povodom reagovanja na preimenovanje ulica u Beogradu“, *Danas*, Beograd, 22. april 2004.

ponovo uvedeno prusko nasleđe sasvim uklonjeno 1951. godine. U odnosu na antifašizam, vodilo se, dakle, računa da se sačuvaju pijetet i istorijska odgovornost. Otuda je korisno da se sve to uporedi sa beogradskim odnosom i prema uličnoj arhitekturi u celini, i prema poimanju prošlosti, i prema tome kako se novi vlastodršci ophode prema antifašizmu. Izgleda da Beograd, poznat u svetu po svojoj antifašističkoj prošlosti, u novom vremenu o odnosu prema antifašizmu nešto treba da nauči od Berlina, Barselone, a pouke treba da izvuče i iz događanja u neposrednom komšiluku.

Dunja Rihtman-Auguštin navodi, na primer, da je u Zagrebu „nasilno dokidanje sjećanja na žrtve fašizma već od prvog trenutka, jače od ikojega pisanoga ideološkog dokumenta, najavilo prijetnju demokraciji i tijekom desetljeća sve više i jače poticalo građanski otpor“. I pored toga što se „vlast nije udostojila pitati građane za njihovo mišljenje, polemika o promjenama imena ulica i trgova tijekom svih tih godina ne jenjava, što se reflektira i u prilično čestim promjenama predsjednika moćne komisije“.²⁴

Da li će to i kada početi da se dešava i u Beogradu? Odnos prema fašizmu i antifašizmu u domenu je opštih civilizacijskih tekovina savremene Evrope i sveta te se ne može svesti na ring za odmeravanje trenutnog odnosa lokalnih političkih snaga. Pre ili kasnije, postaviće se pitanje političke i intelektualne odgovornosti.²⁵

Nekad i sad

Kada je 1895. godine, izraženo u procentima, izvršeno najmasovnije preimenovanje beogradskih ulica (tada ih je ukupno bilo oko 220), učinjeno je to sa uverenjem da će se novim imenima ulica Beograd približiti Evropi. Zbog te želje, nestali su predurbani izvorni nazivi ulica i nazivi koji asociraju na pojedina zanimanja i esnafe. Stari evropski gradovi takve nazive i danas čuvaju, Pariz, čak, simbolično, čuva i mali vinograd na čuvenom Monmartru. Ni tadašnjim promenama naziva ulica Beograd se, dakle, baš i nije primakao Evropi, mada se od nje samim tim nije ni udaljio.

A da li se sadašnjim masovnim preimenovanjem svojih ulica, ukidanjem 20. oktobra – dana oslobođenja od nacifašističkog okupa-

²⁴ Dunja Rihtman-Auguštin, *n.d.*, str. 35, 40–41 i 48.

²⁵ Videti: Nebojša Dragosavac, „Vitezovi Ravijojlinog reda“, *Helsinška povelja* br. 73–74, februar-mart 2004.

tora u Drugom svetskom ratu kao svog praznika i, uopšte, aktuelnim odnosom prema antifašizmu, Evropi približava ili od nje udaljava? Jednom će, ipak, morati da se shvati: hodom unatraške unapred se ne može ići.